

АЛЬБЕР КАМЮ

БЕГОНА

Қисса ва роман

Тошкент
«Ёзувчи» нашриёти

Рус тилидан Аҳмад Аъзам таржимаси.

Альбер Камю — нафақат ўз ватани Францияда, балки бутун дунёда шуҳрат топган буюк адиб ва файласуфдир. Унинг роман, қисса, ҳикоя, бадиа ва ҳатто кундаликларидаги ёзувлари ҳам бадиийёт, фикр, тафаккур, умуман, адабиётни қадрлайдиганлар учун доимий кўнгил ҳамроҳидир.

Нашиёт Нобель мукофоти лауреатининг дунё китобхонларини тўлқинлантирган «Бегона» қиссаси, «Вабо» романини тақдим этар экан, Оврупода «ўй-фикр ҳукмдори» сифатида донг таратган улкан ёзувчи ўзбек китобхонларимизнинг ҳам муҳаббатини албатта қозонишига ишонч билдиради.

4703000000—11
К $\frac{\quad}{\quad}$ 44—1995
М362(04) — 95

ISBN 5—8255—02807

© Аҳмад Аъзам (тарж), 1995 й.

НАШРИЁТДАН

АЛЬБЕР КАМЮ...

Оврупо виждони... Ақллار ҳукмдори...

Нобель мукофоти соҳиби...

«Вабо», «Бахтли ўлим» каби романлар, «Бегона», «Инқироз» каби қиссалар, «Калигула», «Қамал ҳолати», «Англашилмовчилик» каби пьесалар, «Сизиф ҳақида асотир», «Астар ва қиёфа», «Никоҳ», «Немис дўстга мактуб», «Исён қилаётган одам», «Қувғинлик ва салтанат», «Ёз», «Ижод ва эркинлик», «Иона ёки Ижодкор иш устида» каби бадиа, ҳикоя, очерк, тарихий-фалсафий асарлар муаллифи...

1913 йилнинг 7 ноябрида Жазоир шаҳрининг қашшоқ канорасида дунёга келган, 1940 йил баҳоридан Парижда яшаган, 1960 йили 4 январда рождество кунларидан кейин Парижга келаётиб йўлда автомобил ҳалокатидан ўлган...

Мухтасар умр, қарийб эллик йилдан буён дунё китобхонларини ҳаяжонга солиб, баҳс-мунозаралар уйғотиб келаётган фикри теран, туйғулари ҳассос умр-боқий асарлар...

Альбер Камю ўзини маданиятли ҳисоблаган дунё китобхонининг кўнгил йўлдоши, фикрда муаллимига айланган.

Илғор ўзбек китобхонига, албатта, Альбер Камюнинг номи таниш. Албатта, рус тилига қилинган таржималар орқали. Ўзбек тилимизда эса, унинг бир-икки кичик матнларини айтмасак, Камю ижоди ҳали нотаниш.

Адабиётнинг буюклик аломати она тилдаги буюк аслиятлар билан бир қаторда ўзга адабиётларнинг буюк намуналари таржимаси билан ҳам кўринади, тўғрироғи,

бу — қонуний жараён. Шу маънода, Альбер Камю сингари ёзувчилар асарларини энди она тилимизда ўқишни мустақил мамлакатимиз адабиётининг мустақил ривожланиши табиати тақозо қилади. Мазкур нашрни амалга оширганда шу мақсадни назарда тутаямиз, зеро, бозор иқтисодиётида қоғоз қиммат, нашр харажатлари баланд, аммо маънавият қадрини на қоғоз нархи, на нашр сарфётлари билан ўлчаб бўлади.

Биз Альбер Камюнинг таржимаи ҳоли, унинг асарлари ҳақида кириш мақола, муфассал тавсифни атайлаб бермадик, чунки ёзувчининг шахсияти, асарларидаги бадиий дунёни уни ўқиган ҳар бир китобхоннинг ўзи кашф этади, ўзи яратади.

Биз фақат тавсия этамиз — Альбер Камюни албатта ўқинг! Такрор ўқинг. Бу жаҳон севган буюк адиб такрор ва такрор ўқишга, такрор ва такрор тугёнли, ўйчил дунёни кашф этишга арзийди.

БЕГОНА

Қ и с с а

I боб

Бугун онам ўлди. Ё кечамикан, билмайман. Ғарибхонадан «Онангиз вафот қилди. Кўмиши эртага. Чуқур ҳамдардлик билдирамиз» деган телеграмма олдим. Тушунмайсан. Балки кеча ўлгандир.

Ғарибхона Маренгода, Жазоирдан саксон чақирим нарида. Соат иккилик автобусда кетсам, қоронғи тушмай етиб оламан. Шунда тунни тобут ёнида ўтказишга улгураман, эртага кечқурун қайтаман. Бошлиқдан икки кунга таътил сўрадим, у ҳам йўқ деёлмади — узрли сабаб. Лекин норози бўлгани билинди. Мен яна унга: «Айб менда эмас-ку», дедим. У индамади. Шунда мен бундай демаслик керак эди, деб ўйладим. Умуман олганда, нимага узр сўрайман. Аксинча, у менинг кўнглимга қараши керак эди. Лекин у кейин, индинга мени азадор кўриб шундай қилар. Ҳозирча онам ўлмаганга ҳам ўхшаб турибди. Ана, жанозадан кейин бошқа гап, ҳамма нарса аниқ, жой-жойида бўлади, айтишганидай, расмий тан олинади.

Иккилик автобусда кетдим. Жуда иссиқ эди. Одатдагидай Селестникида, ресторанда нонушта қилдим. У ердигиларнинг ҳаммаси мендан кўнгил сўради, Селест эса: «Одамнинг онаси ягона бўлади-да», деди. Чиқётганимда ҳамма мени эшиккача кузатди. Охирида Эмманюэлникига чиқиб, қора галстуги билан азабоғичини сўраш кераклигини эслаб қолдим. Уч ой олдин унинг тоғаси ўлган эди.

Сал бўлмаса, автобус кетиб қолар экан, чопишга тўғри келди. Шошилдим, югурдим, кейин яна автобус ҳам қоқиб ташлади, бензини сасиди, йўл ҳам, осмон ҳам кўзимга урилавериб, мудраб қолибман. Уйгонсам, қанақадир аскарга суяниб кетяпман, у менга қараб жилмайди, узоқдан келяпсизми, деб сўради. Мен: «Ҳа», дедим, гаплашишга тобим йўқ эди.

Қишлоқдан ғарибхонагача икки чақирим. Пиёда жўнадим. Тўғри онамни кўрмоқчи бўлдим. Лекин

эшиқбон аввал мудирга учраш керак, деди. Мудир эса банд экан, бир оз кутиб ўтирдим. Бу орада эшиқбон гапдан тинмади, кейин мудирга учрашдим, у кабинетида кутиб олди. Фахрий черик нишонини таққан бобой экан. Тиниқ кўзларини мендан узмай қолди. Кейин қўлимни қисди, узоқ вақт қўйвормади — мен ҳатто қўлимни қандай бўшатишни ўйлаб қолдим.

У аллақандай жуздонга қараб олди-да:

— Мерсо хоним бизда уч йил турди. Сиз унинг ягона суянчиғи эдингиз,— деди.

У мени нимададир айблаяпти, деб ўйлаб, тушунтиришга чоғландим. Лекин у гапимни бўлди:

— Оқлаш шарт эмас, оғайни. Онангизнинг қоғозларини қайта кўриб чиқдим. Сиз уни боқолмас эдингиз. У қаровга, ҳамширага муҳтож бўлган. Сизнинг маошингиз ҳам ўзига яраша. Ҳамма томонини эътиборга олсак, бизда унга яхши бўлган.

— Ҳа, жаноб мудир,— дедим.

У яна қўшиб қўйди:

— Тушунапсизми, бу ерда у дўстлари, ўзи тенгилар орасида эди. Умумий қизиқишлари тўғри келадиган одамларни топи, буларни ҳозирги ёшлар тушунмайди. Сиз эса ёш, уни зериктириб қўяр эдингиз.

Бу тўғри. У билан турганимизда, кун бўйи индамай, нуқул менга тикилиб ўтиргани-ўтирган эди. Ғарибхонага янги келган кунлари тез-тез йиғларди. Лекин бу шунчаки кўника олмаётганидан эди. Агар бир-икки ойдан кейин ғарибхонадан олиб кетсам, шунда ҳам йиғлаб юрарди. Ҳамма гап кўникишда. Қисман шу учун ҳам охириги йили у ерга бормадим ҳисоб. Кейин яна якшанбани кўзим қиймас эди, ҳали бекатга судралиб бориш, чипта олиш, яна икки соат автобусда силкиниб юришни айтмайман.

Мудир яна нимадир деди. Лекин уни эшитмай қўйдим, кейин у:

— Сиз ҳойнаҳой онангизни кўришни истаётгандир-сиз,— деди.

Ҳеч нарса демай, ўрнимдан турдим, у мени эшикка бошлади. Зинаюяда изоҳ берди:

— Бизда бу ерда кичкина ўликхона бор, марҳумани, бошқаларни безовта қилмасин деб, ўша ёққа ўтказдик. Уйимизда биронтаси ўлса, бошқалари ҳамиша икки-уч кун ўзига келолмай юради. Шунда уларга қараш азобга айланади.

Ховлидан ўтдик, бу ерда чоллар кўп эди, тўда-тўда

бўлиб, бир нималарни гаплашаётган эканлар. Ёнларидан ўтаётганимизда жимиб қолишди. Орқамиздан яна валақлашлари эшитилди. Худди тўтиқушлар бўғиқ чуғурлашаётганга ўхшайди. Мудир пастак бир иморат олдида мен билан хайрлашди.

— Мен қайтаман, жаноб Мерсо. Лекин хизматингизга тайёрман, керак бўлсам, кабинетимдан топасиз. Эрталаб ўнда чиқаришга келишганмиз. Тунни марҳума ёнида ўтказишингизни ҳисобга олдик. Ҳа, дарвоқе, онангиз гап орасида мени бутхона удумлари билан кўмсангиз, деб қайта-қайта айтган эди. Мен ҳамма тадорикни кўриб қўйганман, лекин сизни ҳам хабардор қилишим керак.

Раҳмат айтдим. Онам бедин бўлмаса ҳам, лекин умрида динга ҳам қизиқиб кўрмаган эди.

Кирдим. Ичкари жуда ёруғ, деворлари оқланган, шифти ойнаванд экан. Бор бисоти — курси ва ёғоч ҳараклар. Ўртадаги худди шунақа ҳараклар устида — қопқоғи ёпиқ тобут. Тахталари долчин рангга бўялган, қопқоқда охиригача буралмаган ялтироқ мурватлар кўринади. Тобут олдида оқ халатли, гулдор рўмол ўраган қоратанли ҳамшира.

Шу пайт қулоғим тагидан эшикбоннинг овози эшитилди. Чопиб келганга ўхшайди.

— Тобут ёпиқ, лекин менга қопқоқни очиб беришни буюришди. Онангизни кўрасиз деб...

У тобут ёнига ўтаётган эди, мен тўхтатиб қолдим.

— Кўрмайсизми? — деб сўради.

— Йўқ, — дедим.

У орқага тисланди, мен ўнғайсиз аҳволга тушдим, йўқ демаслик керак эди. Кейин у менга тикилиб:

— Нега бунақа? — деди.

Таъна қилиб эмас, шунчаки қизиқаётгандай сўради.

— Ўзим ҳам билмайман, — дедим.

Шунда у оқиш мўйловини буради, менга қарамай:

— Тушунарли, — деди.

Унинг кўзлари мовий, чиройли юзи қизғиш қорайган эди. Менга курси қўйиб берди, ўзи ҳам орқароқда ўтирди. Ҳамшира жойидан қўзғалиб, эшикка қараб юрди. Шунда эшикбон менга:

— Заҳми бор, — деди.

Мен тушунмай, ҳамширага қарадим, юзига дока сирилган экан. Бурни туртиб туриши керак бўлган жойда дока теп-текис тортилган эди. Юзида кўзга ташланадиган нарсаси ҳам шу оқ дока эди, холос.

Ҳамшира чиқиб кетгандан сўнг эшикбон менга:

— Энди ўзингиз қолсангиз, — деди.

Билмайман, нимадир ишора қилдим шекилли, эшикбон кетмай қолди. Орқамда туриши менга жуда ноқулай эди. Кечки қуёш нурлари хонага оқиб тушаётган эди. Иккита қовоғари ойнага гўнғиллаб уриларди. Мени мудроқ босиб келди. Эшикбон томонга қарамай:

— Кўпдан бери шу ердасизми? — деб сўрадим.

У келганимдан бери шуни сўрашимга ҳозирланиб тургандай, бирдан жавоб қилди:

— Беш йил.

Шундан кейин у гап сотишга тушди. Қолган умрини Маренгода, ғарибхонада эшикбон бўлиб ўтказишни сира хаёлига келтирмаган экан. Асли парижлик, олтмиш тўртга чиқибди. Шу ерда унинг гапини бўлдим.

— Э, бу ерлик эмасмисиз?

Кейин эсладим, боя мудир ёнига бошлашдан олдин, онамни гапирган эди. Тезроқ кўмиш керак, бу ер Ҳазоир, яна адир жой, қаранг, қанақа иссиқ, деган эди. Айни шу аснода Парижда яшагани, Париждан кўнгил узолмаётганини айтган эди. Парижда ўликни уч кун, ҳатто тўрт кунгача сақлайдилар. Бу ерда вақт тигиз, ҳали одам ўлганини эшитиб, бу хабарга кўникиб улгурмай, ридвон-араванинг орқасидан чошиб кетаётган бўласиз. Ушанда хотини «Бас қилсанг-чи, ёш йигитга бунақа гапларнинг кераги йўқ», деб уни жеркиб берди. Чол қизариб, узр сўради. Мен: «Майли, ҳечқиси йўқ», деб ёнини олган бўлдим.

Менингча, у нимани гапирган бўлса, ҳаммаси тўғри ва қизиқарли эди.

У кейин, ўликхонада, ғарибхонага муҳтожлик туфайли келиб қолганини айтди. Лекин, ҳали бақувват, шунинг учун эшикбонликка ўтибди. Мен, демак, ғарибхона қарамоғида экансиз-да, дедим. У бўлмаган гап, деб тан олмади. Олдин ҳам унинг ғарибхонадагилар тўғрисида «булар», «манавилар», ора-сира, бу ердагиларнинг баъзилари ундан ёшроқ бўлса ҳам, «бобойлар» деб минтақиб гапиришидан ажабланган эдим. Лекин, энди бу бошқа масала. Ҳар ҳолда, у эшикбон, маълум даражада, уларнинг устидан бошлиқ.

Бу орада ҳамшира қайтиб келди. Бирдан кеч тушди. Ойнаванд шифт устини қоронгилик қоплади. Эшикбон ёққични буради, яраклаган нурлардан кўзим қамашиб қолди. Эшикбон ошхонага, овқатга таклиф қилди.

Овқатлангим йўқ эди. У менга, бир финжон сутли қаҳва олиб келаман, деди. Майли, дедим, чунки сутли қаҳвани жуда яхши кўраман. У ҳаял ўтмай патнис кўтариб кирди. Қаҳвани ичдим. Чекким келди. Аввал тобут ёнида қандай бўларкан, деб иккиландим. Кейин нима фарқи бор, деб ўйладим. Эшикбонга ҳам сигарет тутдим, иккаламиз чекдик.

Салдан кейин у:

— Ҳа, айтгандай, ҳали онангизнинг дўстлари ҳам келиб, жасад ёнида ўтириб чиқишади. Бу ерда одат шунақа. Бориб яна қаҳва, курси олиб келай,— деди.

Мен чироқлардан лоақал биттасини ўчирса бўлмай-дими, деб сўрадим. Ярақ-юруқ нурлар оқ деворлардан қайтиб, одамни толиқтираётган эди. Эшикбон сира иложи йўқ, деди. Шунақа ишланган: ёнса, ҳаммаси бирдай ёнади, биттаси ўчса, ҳаммаси ўчади. Шундан сўнг эшикбонга сира эътибор бермай қўйдим. У чиқиб кетди, қайтиб келиб курсиларни жойлаштирди. Битта курсига қаҳвачойнак билан финжонларни териб қўйди. Кейин тобутнинг у томонидан, рўпарамга ўтириб олди. Ҳамшира доим бир бурчакда, менга орқа ўгириб ўтирар эди. Менга унинг нима қилаётгани кўринмади. Лекин тирсакларининг бориб-келишидан, тўқиётганини англадим. Жимлик, қаҳва ичиб исиниб олдим, очиқ эшикдан тун ва гулларнинг иси кириб келарди. Кўзим илинибди шекилли.

Шитир-шитирдан уйғониб кетдим. Ўткир ёруғни унутган эканман, ошпоқ деворлар кўзимни буткул қамаштириб қўйди. Тариқча соя йўқ, ҳар бир ашё, ҳар бир бурчак, чизгиларнинг аниқлигидан кўзга оғриқ кирарди. Онамнинг дўстлари кирдилар. Ўн икки киши экан, кўр қиларли чароғонда товушсиз юзиб ўтишди. Ўтиришди, биронта ҳам курси ғичирламади. Мен ҳеч қачон энг майда ажингача, қийимларнинг энг майда қатигача бунчалар аниқ-равшан кўрмаган эдим. Лекин кирганлардан биронта ҳам товуш чиқмади, мен ҳатто уларнинг тириклигига ҳам ишонмай қўйдим. Ҳамма хотинлар белдан чилвир бойланган пешбанд таққан, шундан қоринлари баттар қаппайиб кўринади. Кампирларнинг қорни шунақа катта бўлишини илгари сира пайқамаган эканман. Қарийб бари эркаклар ориқ, ҳасса тутиб олган эдилар. Ҳаммадан кўра уларнинг кўзлари кўринмаётганига, қалин ажин тўрлари орасидаги кўз ўрнида нимадир йилтиллаётганига ажабланиб қолдим. Ўтирганларидан кейин, кўпчилиги менга қараб бош ирғади; ҳаммасининг

тиши тушиб кетган, огизлари чўккан эди; мен билан саломлашишяптими ё қариликдан бошлари шунақа лиқиллаб қолганми, билолмадим. Ҳар ҳолда, саломлашишяпти, деб ўйладим. Шунда уларнинг бари бош қимирлатганларича, эшикбоннинг икки тарафидан менга юзма-юз ўтираётганларига эътибор қилдим. Булар мени ҳукм қилишга тўпланишган, деган бемаъни фикр хаёлимдан лип этиб ўтди.

Кўп ўтмай хотинлардан бири йиғлашга тушди. У иккинчи қаторда, бошқа бир кампирнинг орқасида ўтирган эди, менга яхши кўринмади. У бир маромда, орасира ҳиқиллаб чўзар, йиғисини, назаримда, ҳеч қачон тўхтатмайдиганга ўхшар эди. Бошқалари эса худди уни эшитмаётгандай ўтирардилар. Ҳаммаси алланечук шалвираб, ҳўмрайиб, индамай қолганди. Ҳар бири ўзича бирон бир нуқтага — бирови тобутга, бирови ҳассасига, ишқилиб, тўғри келган томонга тикилиб қолиб, бошқа ҳеч нарсага қарамаётган эди. Бояги хотин ҳануз йиғларди. Ғалати-я, бўлмаса, мутлақо бегона хотин. Йиғисини жуда тўхтатгим келди. Аммо ўзига айтишга юрагим дов бермади. Эшикбон унга эгилиб, гапириб кўрди, аммо хотин бош чайқаб, бир нима деб минғирлади-да, яна ўшандай бир оҳангда ҳиқиллайверди. Шундан кейин эшикбон тобутни айланиб, ёнимга келиб ўтирди. Аввалига сукут қилди, сўнгра юзимга қарамай:

— Онангизга боғланиб қолган эди,— деди.— У марҳума ёлғиз дугонам эди, энди бу ерда ҳеч кимим қолмади, деяпти.

Шу кўйи узоқ ўтирдик. Ҳалиги хотиннинг уҳ тортиб, ҳиқиллаши сал-салдан камайди. Яна бироз вақт пиш-пиш қилиб туриб, ниҳоят тинчиди. Бошқа ухлагим келмасди, аммо жуда чарчадим, белимга зирқироқ кирган эди. Энди буларнинг сукут сақлаб ўтириши эзиб юборди. Фақат ҳар замонда ғалати бир товуш эшитилади, қаёқдан келаётганини билолмай турган эдим. Ниҳоят, топдим: қарияларнинг баъзилари лунжини сўраётганда тишсиз оғзидан шунақа чўлпиллаш чиқар экан. Ҳаддан ортиқ ўйга берилганларидан ўзлари ҳам пайқамаётган эдилар. Менга ҳатто уларнинг марҳума билан тариқча ҳам ишлари йўқдай туюлди. Энди ўйласам, менга шундай туюлган экан, ҳолос.

Эшикбон ҳаммага қаҳва қуйди, ҳаммамиз ичдик. Кейин нима бўлди, билмайман. Тун охирлаб қолибди. Қай бир маҳал кўзимни очиб, қарияларнинг курсига қапишиб ухлаётгани, фақат биттаси ҳассасини маҳкам қисим-

лаган қўлларига иягини тираб, менга тикилиб ўтирганини кўрганим эсимда. Кейин яна кўзим илинибди. Белим қаттиқроқ оғриётганидан уйғониб кетдим. Шиша томнинг тепаси ёришиб қолибди. Салдан кейин бир қария уйғониб, роса узоқ йўталди. Тинмай катта катак дастрўмолига тушураб, ҳар йўталганида ичидан бир нарса юлиниб чиқаётганга ўхшарди. Йўтал товушидан бошқалари уйғонди, эшикбон кетадиган вақтларинг ҳам бўлди, деди. Тобут ёнида ўтириб чиқишдан қийналганларидан ҳаммасининг юзи кулранг тусга кирган эди. Жуда ғалати бўлди: биз бир оғиз ҳам гаплашмаган бу кеча баримизни қадрдон қилиб қўйгандай, кетаётиб ҳаммаси қўлимни қисиб қўйди.

Чарчадим. Эшикбон дарвозахонага таклиф қилди, сал уёқ-буёғимни тўғрилаб олдим. Кейин яна сутли қахва ичдим, жуда лаззатли экан. Дарвозахонадан чиққанимда тонг отиб кетган эди. Маренго билан денгиз ўртасидаги қирлар тепасида осмон қизгиш тусга кирибди. Шамол ҳам ўша қирлар ортидан денгизнинг шўр нафасини олиб келаётган эди. Жуда ажойиб кун бошланди. Кўпдан бери шаҳардан чиққаним йўқ, агар онам бунақа бўлмаса, жон деб сайрга отланардим.

Энди ҳовлида, чинор тагида кутиб қолдим. Димоғимга тоза ер ҳиди урилди, уйку хумори буткул йўқолди. Ҳамкасбларим эсимга тушди. Ҳозир улар туриб, ишга отланадилар — мен учун энг оғир дақиқалар шу эди. Яна озгина вақт шунақа нарсалар тўғрисида ўйладим, кейин ғарибхонада қўнғироқ чалинди, хаёлим бўлинди. Деразаларнинг ичкарисида алланечук саросималик бошланди-да, сал ўтмай ҳаммаёқ яна жимиб қолди. Қуёш тагин ҳам баландлаб, оёғимни қиздира бошлади. Кабинетга бордим. Мудир бир талай қоғозларга қўл қўйдирди. Эғнида қора сюртук, чизик-чизик шим. У телефонни ушлаб, менга:

— Дафн маҳкамаси ходимлари келди. Ҳозир тобутни маҳкамлаб ёпишни буюраман. Мабодо, ундан олдин онангизни охирги марта кўриб қолмоқчи бўлсангиз, айтинг, — деди.

Мен, йўқ, дедим. У овозини пасайтириб телефонга буюрди:

— Фижақ, айтинг уларга, бошлайверишсин.

Кейин у менга, қўмишда ўзим ҳам қатнашаман, деди. Мен миннатдорчилик билдирдим. У ёзув столига ўтириб, калтагина оёқларини чалиштирди. Мену сиз, яна навбатчи ҳамшира боради, деди. Ғарибхона истиқоматчиларига

кўмишда қатнашиш таъқиқланган экан. Мудир уларга фақат кечаси жасад ёнида ўтириб чиқишга рухсат берар экан.

— Одампарварликни ҳам унутмаслик керак, — деди у.

Лекин бу гал у бир қарияга марҳумани мозоргача кузатишга рухсат берибди.

— Тома Перез — онангизнинг эски қадрдони. — Мудир шу ерда жилмайиб қўйди. — Тушунасиш-ку, бунақа туйғу ҳам бир болалик. Лекин онангиз иккови жуда қалин эди. Бу ердагилар тегишиб, Перезни куёв, деб айтардилар. У ҳам куларди. Бу гап иккаласига ҳам ёқарди. Яна, аслини айтганда, Мерсо хонимнинг ўлими унга жуда оғир зарба бўлиб тушди. Шунинг учун ҳам кўнглини қайтармадим. Аммо кечаси марҳума ёнида ўтириб чиқишга қўймадим — ҳаким шундай маслаҳат берувди.

Кейин анчагача индамай ўтирдик. Мудир ўрнидан туриб деразага қаради. Сал ўтиб:

— Ана, кашиш ҳам шу ерда. Сал эртароқ келибди, — деди.

У яна қавмлар бутхонаси Маренгонинг ўзида эканини, у ёққача чораккам бир соат юриш кераклигини айтиб қўйди. Кабинетдан чиқдик. Ўликхона ёнида кашиш билан яна иккита дастёр бола турган экан, кашиш эгилиб, бир дастёрнинг қўлидаги бухўрдоннинг кумуш занжирини тўғрилайётган эди. Яқин борганимизда кашиш қадини кўтарди. Менга «бўтам», деб икки оғиз таскин берди. Кейин у ўликхонага кирди, мен унга эргашдим.

Кирганим заҳоти мурватларнинг қопқоққа чуқур қотирилганига, тўртта қора кийган одам турганига эътибор қилди. Мудир ридвонарава кутиб қолганини айтди, кашиш шу ондаёқ тиловат қилишга тушди. Қора кийган одамлар қўлларидаги ёпинчиқ билан тобутни ўрадилар. Кашиш, дастёр болалар, мудир иккаламиз ўликхонадан чиқдик. Эшик олдида бир ёши улуғроқ аёл турган экан, олдин уни кўрмаган эдим. Мудир мени унга:

— Жаноб Мерсо, — деб таништирди.

Хонимнинг исмини эшитмадим, фақат унинг шу ерлик эканини англаб қолдим. У илтифот ҳам қилмай, қуруқ бошини эгди, юзи чўзинчоқ, жуда қотма эди. Кейин ҳаммамиз тобуткашларга йўл бўшатиб, ўзимизни четга олдик. Тобутни олиб чиқишди, уларга изма-из дарвозадан ўтдик. Дарвоза олдида ридвонарава турарди: узун, ялтироқ, қаламдоннинг ўзгинаси. Ридвонарава ёнида

ярашиқсиз кийим кийган пакана одамча — маросимбоши ва ўзини йўқотиб қўйган, жонсарак бир қария турган экан. Перез дегани шу эканини англадим. У кенг гардишли, тепаси думалоқ мовут шляпа (тобутни олиб чиқаётганларида, бошидан олди), катталигидан шимининг почаси бошмоғи устида қатланиб қолган костюм кийган, бўйнига катта ёқали оқ кўйлагига нисбатан кичкина кўринадиган қора капалак таққан эди. Бурнига ҳуснбузар тошган, лаблари қалтирайди. Сийрак оқ сочлари тагида ажабтовур галати бичимли қулоқлари тикрайган, бу ҳам етмагандай, оловранг-қирмизи товланади, шунга роса ажабландим, лекин ўзи мурдадай оқариб кетган эди. Маросимбоши бизга тартиб қанақа бўлишини тушунтирди. Ҳаммадан олдин кашиш, кейин ридвонарава. Ридвонарава атрофида тўртта қора кийган одам. Орқада мудир икковимиз. Саф охирида эса ҳамшира билан Перез юрадиган бўлди.

Қуёш осмонни ўзиники қилиб олган эди. Ҳаво қизиб, ҳарорат дақиқа сайин кўтарилиб борарди. Нега бунча узоқ туриб қолганимизни тушунолмадим. Қора костюмда пишиб кетдим. Перез чол шляпасини бир кийди-ю, яна шу захоти ечиб олди. Сал бурилиб, унга кўз ташладим, мудирнинг у ҳақда нима деяётганига қулоқ солдим. Кечқурунлари онам билан Перезнинг бир ҳамшира кузатувида сайр қилишгани, гоҳо қишлоққача боришларини айтаётган экан. Атрофга қарадим. Сарвлар қатори уфқдаги қирларгача кўтарилиб борган, ора-орада, қаерда қизғиш, қаерда яшил ер кўзга ташланар, унда-бундаги уйлар жуда аниқ кўринарди ва мен шунда онамни тушундим. Бу ўлканинг оқшоми ўйчан сукунатдан иборат бўлса керак. Ҳозир эса бутун атроф қайсар қуёш остида қайнаб, ўзи ҳам тошбағир ва бераҳм бир тус олган эди.

Йўлга тушдик. Шундан кейин Перезнинг оқсаётганини сездим. Ридвонарава тобора жадаллаб, чол оз-оздан орқада қола бошлади. Қора кийганлардан бирови ҳам ридвонаравани олдинга ўтказиб, мен билан ёнма-ён тушиб олди. Қизик, қуёш борган сари тез кўтариларди. Далалардаги ҳашаротлар аллақачон гўнғиллаш, визиллашини бошлаб юборибди. Ўтлар шитир-шитир қиляутган эди. Юзимга тер қуйилди. Шляпамни ташлаб келган эдим, дастрўмолча билан елпиндим. Жаноза маҳкамаси ходими менга бир нарсга деди, лекин эшитмадим. У тепакалини дастрўмоли билан артди, дастрўмол чап қўлида эди,

ўнг қўли билан фуражкасини кўтарди. Мен қайтариб сўрадим:

— Нима?

У осмонга ишора қилиб, такрорлади:

— Куйдирияпти-ю.

— Ҳа,— дедим.

Салдан кейин у:

— Мархумага ким бўласиз — ўглими? — деб сўради.

Мен яна Ҳа, дедим.

— Қариб қолганмиди?

— Ҳа, шунақароқ — дедим, чунки онам нечага чиққанини аниқ билмасдим.

Кейин у бошқа гапирмади. Орқага ўгирилиб, Перезнинг эллик қадамча қолиб кетганини кўрдим. Шляпасини ушлаб олиб, қўлларини силкитганча, жонининг борича интилаётган эди. Мудирга ҳам қараб қўйдим. У биронта ҳам ортиқча ҳаракат қилмай, виқор билан одимлаётган эди. Пешонасига тер кўпчиган, лекин у артиб ҳам қўймас эди.

Назаримда, издиҳом тобора тезлашаётгандай эди. Атрофда — қуёшга бўкиб, ялтиллаб ётган ўша бир хил адирлик. Бир муддат йўлнинг яқиндагина тузатилган жойидан юрдик. Қуёшда гудрон эриган эди. Оёқ ботиб, йўлнинг ялтиллаётган баданида чуқур-чуқур жароҳатлар қолади. Аравакашнинг ридвонарава тепасида липиллаб бораётган клеёнка цилиндри ҳам шу қора мумдан қуйилганга ўхшайди. Осмон кўзга ҳаддан ортиқ қадаларди. Қуёш, ридвонаравадан келаётган кўн ҳиди, от гўнгининг иси, бухўр ва лок бўйининг анқиши, чала-уйқу тундан кейинги ланжлик... ҳаммасидан бошим айланиб, миям қайнаб, фикрларим айқашиб кетаётган эди. Яна қайрилиб қараганимда, Перез қуёш живирда лип-лип этиб кўринди, кейин тамом йўқолиб қолди. Атрофга аланглаб, унинг йўлни қўйиб, даладан кесиб чиқаётганини кўрдим. Кейин билсам, олдимизда йўлнинг буруми бор экан. Демак, бу ерларни яхши билган Перез бизга етиб олиш учун йўлни қисқа қилган. Бурумда у бизга қўшилди. Кейин уни яна йўқотиб қўйдик. У яна даладан кесиб чиқди, шу аҳвол бир неча бор такрорланди. Чаккамда қон тепаётганини ҳис қилдим. Кейин ҳаммаси келишилган, тартибли маромда шундай тез бўлдики, ҳеч нарсани эслаб қололмадим. Фақат биттаси — қишлоққа кираётганимизда ҳамширанинг га-

пиргани эсимда. Унинг шу юзига сира мос тушмайдиган ҳароратли, жаранглама, ажойиб бир овози бор экан.

— Секин юриш хавфли, офтоб уриши мумкин, — деди у. — Лекин шошилсангиз, терлаб кетасиз, кейин бутхонада шамоллайсиз.

Ҳа, гапи тўғри. Бошқа илож ҳам йўқ. Хотирамда шу кундан қандайдир узук-юлуқ парчалар қолган — масалан, бизга охирги марта етиб келган Перезнинг юзи. Чарчоқ ва қайгудан юзларида йирик-йирик ёш томчилари сизаётган эди. Лекин ажинлари томчиларнинг юмалашига имкон бермаётган, кўзёши ёйилиб, чолнинг қотма юзини йилтироқ ҳўл пардадай қоплаб олган эди. Кейин эсимда қолганлари — бутхона, йўл чеккаларидаги қишлоқ одамлари, мазор, гўрлар устида қизариб турган ёронгуллар, Перезнинг ўзидан кетиб қолгани (худди ипи қўйиб юборилган қўғирчоқдай қулади), онамнинг тобути устига томирларнинг оппоқ этига аралашиб тушаётган қондай қирмизи тупроқ, яна одамлар, гала-ғовур, қишлоқ, қаҳвахона олдидаги бекат, моторнинг бетиним гувиллаши — автобус Ҳазоирнинг чароғон чироқлари оралаб юзаётганда, ҳозир бориб ўзимни тўшакка таппа ташлайман-у, ўн икки соат қотиб ухлайман, деб қувонч билан ўйлаганим эсимда.

II

Ўйғонганимдан кейин нима учун икки кунга таътил сўраганимда бошлиқнинг норози бўлганини тушундим — бугун шанба экан. Сал бўлмаса унутибман, тураётиб бирдан эсладим. Албатта, бошлиқ ўша заҳоти якшанбани ҳам ҳисоблаганда, тўрт кун эркин бўлишимни ўйлаган, турган гап, бу унга ёқмаган. Лекин, бир жиҳатдан, онамни бугун эмас, кеча кўмганимиз учун мен айбдор эмас, бошқа томондан, шанба, якшанба кунлари, бари бир, ишга бормасдим. Лекин, шунда ҳам, бошлиқнинг норозилигини яхши тушунаман.

Туришим қийин бўлди, чунки кеча роса чарчаган эдим. Соқолимни олаётиб, бугун нима қилишни ўйладим ва чўмилишга қарор қилдим. Трамвайга ўтирдим, бандаргоҳ ёнидаги сувга бордим. Сувга тушиб, сузиб кетдим. Ёш-яланг кўп эди. Сувда Мари Кардонни учратдим. У илгари бизда котиба бўлиб ишлаган, ўша пайтлари уни истар эдим. У ҳам, афтидан, йўқ демасди.

Лекин топишмадик, у тезда бўшаб кетди. Ҳозир унинг гупсарга чиқиб олишига кўмаклашдим ва шу аснода кўкрагига тегиндим. Мен ҳали сувдан чиққаним йўқ, у эса гупсарга чўзилиб ётди. Ва менга ўгирилди. Сочлари кўзига тушди ва у кулиб юборди. Мен ҳам чўзилиб, унинг ёнига ётдим. Жуда яхши, сал пастга сурилиб, худди ҳазиллашаётгандай бошимни қорнига қўйдим. У индамади, мен ҳам шундай ётавердим. Беноён, мовий ва тилларанг осмон тўғри кўзимга келди. Энсам билан Марининг нафас олаётганда қорни секин кўтарилиб-тушишини туйдим. Шу кўйи ярим мудраб узоқ ётдик. Қуёш жуда куйдиравергандан кейин Мари сувга ташланди, мен ҳам унга эргашдим. Етиб олиб, белидан қучоқладим. Иккаламиз сузиб кетдик. У тинмай куларди. Қумлоқда қуриётганимизда у:

— Мен сиздан кўпроқ қорайибман, — деди.

Мен ундан, кечқурун кинога бормайсизми, деб сўрадим. Фернандел ўйнаган картина бўлса, йўқ демасдим, деди. Кийинганимиздан кейин у мени қора галстукда кўриб, жуда ҳайрон бўлди, нима, азадормисиз, деб сўради. Онам ўлган, дедим. У қачон, деди. Мен кеча, дедим. У бир қадам ортга тисланди, лекин индамади. Ахир, менда нима айб, деб айтмоқчи эдим, лекин бошлиққа ҳам шундай деганимни эслаб қолдим. Ҳа, майли, қандай айлантурсанг ҳам, бари бир, гуноҳкор бўлиб чиқаверасан.

Кечқурун Мари ҳаммасини унутиб юборди. Фильм, баъзи жойлари қизиқарли бўлса ҳам, лекин, умуман олганда, саёзгина экан. Марининг оёғи оёғимга қапишиб турган эди. Сеанс охирида уни ўпиб олдим, лекин ўпишим қанақадир беўхшов чиқди. Кинодан кейин Мари меникига юрди.

Эрталаб кўзимни очсам, Мари кетган экан. Олдинроқ холасини кўриши кераклигини айтган эди. Бугун якшанба-лагини эсладим, кўнглим хира бўлди: якшанбаларни ёмон кўраман. Бу томонимга ағдарилиб, Марининг денгиз ҳидига қоришган сочларининг бўйи келаётган ёстиқдан нафас олдим ва соат ўнгача қотиб ухладим. Кейин ўн иккигача турмай ётдим, бир нечта сигарет чекдим. Ҳар кунгидай Селестникига бориб нонушта қилиш ёқмади, у ерда, турган гап, саволга тутишади, менга бунақаси ёқмайди. Тухумқовурдоқ қилиб, тованинг ўзидан, нонсиз еб олдим — уйда бир бурда нон ҳам йўқ эди, чиқиб келишга эриндим.

Нонуштадан сўнг зерикиб қолдим, уйда тентирай бошладим. Онам билан турганда, уй саранжом эди. Бир кишига эса кенглик қилди, емакхонадаги столни ётоқхонамга киритиб олишга тўғри келди. Ҳозир фақат шу хонада яшайман, бу ерда похал ўтиргичи чўккан бир печта курси, ойнаванд шкаф (кўзгусини сариқ доғ босиб келяпти), қўлювгич ва мис панжарали каравот бор. Бошқа нарсалар қандай ташланган бўлса, шундай ётибди. Нима қилишимни билмай, эски бир газетани олдим, ўқишга тутиндим, сургидори рекламасини қийиб, эски дафтаримга ёпиштирдим, бу дафтарга газеталарда нима кулгили нарса кўрсам, ҳаммасини йиғиб юраман. Кейин қўлимни ювдим ва ниҳоят пешайвонга чиқдим.

Хонамнинг деразаси шаҳар канорасининг марказий майдонига қараган. Ҳаво очиқ эди. Лекин шиббаланган кўча мойдай ялтиллади, ўткинчилар сийрак, ҳаммаси шошилаётган эди. Айримлар оила-оила бўлиб, сайрга чиқишган. Аввал қотириб дазмолланган матроска ва тиззадан сал пастроққа тушадиган иштонларида худди таёқдай кўринаётган икки болакай, сочларига катта напармон капалак таққан, локланган қора бошмоқча кийган қизалоқ ўтди. Улардан кейин жигарранг ипак кўйлакли семиз онахон ва кичкина, чуваккина падарча кўринди, уни юзидан танийман. У капалакнусха галстук тақиб, қўлига асо тутган эди. Хотини билан ёнма-ён кўргандан кейин, унинг нега маҳалламизда жуда баобрў саналишини тушуниб қолдим. Салдан кейин навқирон олифталар ўтди — сочлари силлиқ таралган, мойланган, галстуклари қизил, бели тор костюмларининг кўкрак киссасида каштадўз дастрўмол, оёқларида тумшуғи чорқирра бошмоқ. Шаҳарга, кинога отланишгани кўриниб турибди. Шунинг учун уйдан эртароқ чиққанлар, трамвайга ошиқадилар, овозларининг борица хахолаб куладилар.

Кейин кўча секин-секин ҳувиллаб қолди. Ҳамма жойда сеанслар бошланганга ўхшайди. Кўчада фақат баққоллару мушуклар қолди. Уйларни энлаб ўсган фикус дарахтлари тепасидаги осмон тоза, лекин хирароқ. Йўлнинг у томонидаги тамаки дўконининг соҳиби кираверишдаги йўлакка курси қўйиб, миниб олди, тирсакларини суянчиққа тиради. Боягина тикилинч ўтган трамвайлар энди бўш қайтляпти. Тамаки дўкони ёнидаги «Пьеро ҳузурида» қаҳвахонаси хизматчиси қишиқ

сешиб, полни супурди. Бугун якшанба экани шундоқ кўриниб турибди.

Мен ҳам тамакифурушга ўхшаб, курсини айлантриб ўтирдим — шунақаси жуда ўнғай экан. Иккита сигарет чекиб, хонамга кирдим, бир бўлак шоколад олдим-да, дераза ёнига қайтдим. Кўп ўтмай осмон хиралашди, ёзги момоқалди роқ гумбурлаб бермаса эди, деб ўйладим. Лекин осмон аста-секин яна ёришди. Аммо булутлар ўтиб кетган бўлса ҳам, кўча худди ёмғирни кутаётгандай хира тортиб тураверди. Мен осмонга тикилиб, не маҳалгача ўтирдим.

Соат бешда трамвайлар тарақлаб келиб қолди. Улар узоқроқдаги стадиондан одам олиб қайтаётган, ишқибозлар трамвайларнинг биқинига, лаппакларига даста-даста осилган эдилар. Кейинги трамвайлар ўйинчиларнинг ўзини олиб ўтди, чамадонларидан танидим. Улар бақириб, ўзларининг енгилмас командалари шаънига қўшиқ айтиб келишаётган эди. Баъзилари менга қўл силкиди. Биттаси хатто:

— Биз юдик! — деб қичқирди.

Мен ҳам бош ирғаб қўйдим.

Кейин оқим-оқим бўлиб автомобиллар ўтди. Кун баттар хиралашди. Томлар устидаги осмон қирмизи тусга кирди, кеч кириши билан қўчалар жонланди. Одамлар сайрдан қайта бошлади. Улар орасида баобрў оила бошлиғини ҳам кўрдим. Болалар гингшиб, тихирлик қилар, уларнинг қўлларидан судрар эдилар. Шу пайтиёқ маҳалламиздаги ҳамма кинотеатрлар томошабинлар оқимини очиб юборди. Ёшлар одатдагидан ғайратлироқ одимлаб, қўлларини шахдам силтар эдилар — саргузашт кино кўрсатилганга ўхшайди. Шаҳар марказидаги кинога борганлар кейинроқ қайтишди. Булар ўзларини анча жиддий тутардилар. Баъзан-баъзан кулиб қўйишар, аммо юзлари ҳорғин ва ўйчанлигича қолаверар эди. Улар уй-уйларига тарқалишмай, рўпарадаги йўлакда уёқдан-бу ёққа юриб сайр қилишди. Қизлар қўлтиқлашиб кезардилар. Йигитчалар атайлаб уларнинг йўлларини тўсиб, ҳар хил гап отар, қизлар эса тескари бурилиб, ҳиринглаб қўяр эдилар. Баъзи қизлар менга таниш эди, бош ирғаб, табассум қилишди.

Бирдан кўча чироқлари порлаб, эндигина кўринган юлдузлар унниқиб қолди. Чароғон кўчага, ўткинчиларга ҳадеб қарайверганимдан кўзларим жимирилашиб кетди. Кўча чироқлар остида ялтирар, ўтиб кетаётган трамвай-

лар шуъласида кимнингдир сочи, табассуми ё кумуш балдоғи чақнаб қолар эди. Кам-камдан трамвайлар сийраклашди, дарахтлар ва чироқлар тепасидаги осмон буткул қорайди, аста-секин маҳалла хувиллади ва, мана, тамом кимсасиз кўчани ялқовланиб биринчи мушук ҳам кесиб ўтди. Шунда мен овқатланиб олиш керак, деб ўйладим. Курси суянчигига тирсакларимни тираб, узоқ ўтирганимдан бўйним қотиб қолибди. Нон билан макаронга чиқиб келдим, макарон қайнатиб, тик турганча еб олдим. Кейин дераза ёнида яна сигарет чекмоқчи эдим, салқин уриб, жунжикиб кетдим. Деразани ёпиб қайтаётганимда, кўзгуда столнинг бир бурчаги, унинг устидаги манқалдон, бурда нонларни кўрдим. Ва ўйладим — мана, якшанба ҳам ўтди, онамни кўмдик, эртага яна ишга бораман ва, моҳиятан олганда, ҳеч нарса ўзгаргани ҳам йўқ.

III

Бугун маҳкамада ишларим уюлиб ётган экан. Бошлиқ анча одамохунлик қилди. Жуда чарчагандирсиз, деб сўради, у ҳам онамнинг неча ёшга чиққанини суриштирди. Адашишдан қочиб, «Етмишга қараб кетаётган эди», деб қўя қолдим. Бошлиқ, бошқа гаплашадиган гап қолмади, деб ҳисобладими, негадир жуда енгил тортди.

Столимда хужжатлар даста-даста уюлиб ётган эди, ҳаммасини ишлаш керак. Овқатга боришдан олдин қўлимни ювдим. Туш пайти бу — энг ёқимли юмуш. Кечқурун жуда ёқимсиз — қўлювгич олдидаги сочиқдан бутун маҳкама фойдаланади, кечга бориб жиққа хўл бўлади. Бир куни бошлиққа шундай деб айтдим, у, албатта, яхши эмас, лекин арзимас нуқсон, деди. Овқатга одатдагидан кечроқ, ўн икки яримда, Эмманюэл билан бордим, у экспедиция бўлимида ишлайди. Маҳкамамиз денгизга қараган, биз икки-уч дақиқа алаҳсиб қолдик — қуёшда товланаётган бандаргоҳдаги тижорат кемаларини томоша қилдик. Шу пайти дудбуронини тариллатиб, занжирлари қалдираб, бир юкмошин ўтиб қолди. Эмманюэл: «Кетдикми?», деди. Юкмошин узоклашган эди, қувлашга тушдик. Шовқиндан қулоғим битиб, чангга кўмилиб қолдим. Ҳеч нарсани кўрмайсезмай, чигирлар, кўтарма-минорлар, тўлқинда осмонни

чизаётган кема харилари, маталган қайиқлар оралаб
чопаётган эдик. Юкмошинга биринчи бўлиб етиб, ўграча-
сига чиқиб олдим. Кейин Эмманюэлга кўмаклашдим.
Зўрга нафас ростладик, юкмошин қуёш ва чангга
қоришиб, чорқирра тош тўшалган йўлдан сакраб-сакраб
бораётган эди. Эмманюэл хахолашини тўхтатолмасди.

Терлаб-пишиб Селестникига кириб бордик. У ҳамиша-
гидай, мешқорин, оқ мўйловли, оқ фартукда турган
эди. Мендан «Хўш, қалай, тузукмисан?», деб сўради.
Мен: «Ҳа», дедим, қорним очганини ҳам айтдим.
Нонуштани ашир-шапир тушириб, қаҳва ичдим. Уйга
бордим, озгина мизгидим, овқатдан кейин кўпроқ ичган
эканман, уйғонганимдан кейин чекиш хумор қилди.
Кечикишдан қўрқиб, трамвайга югурдим. Кечгача ишла-
дим. Маҳкама жуда дим бўлди. Ва кечқурун шошилмай,
хузур қилиб сувбўйидан пиёда қайтдим. Осмон зангори;
ўзим ҳам осойишта, хушнуд эдим. Шунга қарамай,
тўппа-тўғри уйга жўнадим, картошка қайнатиб егим
келган эди.

Гира-шира зинапоядан чиқаётиб Саламано чолга
тўқнаш келдим — у билан бир долончада турамиз.
Кўппагини кўчага олиб чиқаётган экан. Саккиз йилдан
бери иккови бирга яшайди. Бу спаниэлнинг қанақадир
тери касаллиги бор, темиратки бўлса керак — жуни тушиб,
ҳаммаёғини яра-чақа, қорақўтир босган. Саламано чол
кўппаги билан торкунжак уйда яшайди, узоқ вақт бирга
турганидан ўзи ҳам кўппагига ўхшаб қолган. Юзини
қизғиш қасмоқ бойлаган, сочлари сийрак, унниқиб
кетган. Кўппак ҳам эгасига таассуб қилади: калласини
осилтириб, бўйинини чўзиб, букчайиб юради. Иккаласининг
ҳам зоти бирга ўхшайди, лекин биров-бировини ўлгудай
ёмон кўради. Чол кунига икки маҳал, ўн бирда ва олтида
кўппакни сайрга олиб чиқади. Саккиз йилдан бери улар
юрадиган йўл ўзгармайди. Лион кўчасида кезишади,
кўппак жонининг бориचा тасмасини тортади, Саламано чол
чалишиб кетади. Шунда у кўппакни калтаклайди, бўралаб
сўкади. Кўппак қўрққанидан чўнқайиб, ерга қапишиб
олади. Энди судраш навбати чолга ўтади. Лекин кўппак,
сал калтакни унутиши билан, яна хўжайинини судраб
кетади, буниси яна уни уради, боягидай сўкади. Иккаласи
йўлакнинг қоқ белида бир-бирига тикилиб туришади: ит
қўрқинч билан, одам нафрат билан. Ҳар куни шу
аҳвол. Кўппак оёғини кўтарса, чол унга имкон бермайди,
судрайди ва кўппакнинг орқасида мунчоқ-мунчоқ томчи

тўкилади. Агар кўппак уйда шундай қилиб қўйса, бошига яна калтак ёгилади. Саккиз йилдан бери аҳвол шу. Селест Саламанони ярамас одам, дейди, лекин шундайми, йўқми, ким ҳам билади. Чолни зинапояда кўрганимда, у кўппагини сўкаётган экан:

— Паст! — деди у. — Аблах!

Кўппак жавоб ўрнига ингиллади.

— Хайрли кеч! — дедим чолга.

Чол сўкинишдан тўхтамади. Шунда мен ундан ити нима ёмонлик қилганини сўрадим. Саламано жавоб бермай, нуқул:

— Паст! Аблах! — деб такрорларди.

Қоронгида унинг итига эгилиб, бўйинбоғини тўғрилаганини ғира-шира кўрдим. Мен яна, бу гал қаттиқроқ сўрадим. Шунда у мен томонга қарамай, жаҳлини зўрға босиб:

— Жонимга тегиб кетди бу... — деди.

Ва шу билан кўппагини судради, кўппак ғингшиди, тўрт панжаси билан тиралиб олди.

Шу пайти долончада бирга турадиган яна бир қўшним чиқиб қолди. Маҳалламизда у қўшмачи сифатида ном чиқарган. Лекин ўзидан нима иш қилишини суриштирганларга, омборчиман, дейди. Ҳеч ким уни ёқтирмайди. Аммо мен билан тез-тез гаплашиб қолади, баъзан ҳатто уйимга ҳам кириб туради, чунки мен унинг гапларини эшитиб ўтираман. Менингча, у қизиқ нарсаларни айтади. Кейин, у билан гаплашмай юришга ҳам ҳеч бир асос йўқ. Унинг оти — Раймон Синтес. Ўрта бўйли, елкалари кенг, бурни боксчиларникига ўхшайди. Пўрим кийиниб юради. У ҳам Саламано тўғрисида менга:

— Ярамасни қаранг! — деди.

Ва буларнинг ҳаммаси жирканч туюлмайдими сизга, деб сўради, мен йўқ, дедим.

Зинапоядан бирга чиқдик, мен уйга кирмоқчи эдим, лекин у:

— Меникида колбаса билан вино бор. Балки кирарсиз? — деди.

Кирсам ўзимга овқат қилишдан қутуламан, деб ўйладим, рози бўлдим. Раймоннинг уйи худди Саламаноникдай, битта хонаю қоронги, деразаси йўқ ошхонадан иборат эди. Каравот тепасида — оқиш-напармон ганч фаришта, чемпионларнинг расмлари, журналдан қирқиб олинган икки ё учта сурат — яланғоч хотинлар. Уй ифлос, тўшак йиғиштириқсиз эди. Раймон энг аввал керосин

чиروقқа уннади, кейин чўнтагидан тоза-нотозалиги билинмай кетган бинт олиб, ўнг қўлини боғлашга киришди. Мен қўлига нима қилганини сўрадим. У изох берди: бир нусха тирғалиб олган экан, адабини бериб қўйишга тўғри келибди.

— Тушуняпсизми, жаноб Мерсо, мен баджаҳл эмасман, лекин феълим тез. Уша нусха менга: «Қани, эркак бўлсанг, трамвайдан туш!», деди. Мен унга: «Майли энди, элакишма», дедим. У бўлса, шу, эркак эмассан, деяпти. Охири у билан бирга трамвайдан тушдим-да, «Яхшиси, жўна, бўлмаса, кўрсатиб қўяман!», дедим. У бўлса, «Қўлингдан келмайди!», дейди. Шу пайти бир солдим. Учиб кетди. Турғизиб қўймоқчи эдим. Тепиниб яқинлаштирмаяпти. Тиззам билан яхшилаб туйдим-да, шартшурт юзига солдим. Башараси қонга қоришди. Хўш, қалай, шу билан басми, деб сўрадим. У: «Бас», деди.

Синтес гапдан тўхтамай, қўлини боғлаб олди. Мен унинг тўшагида ўтирган эдим. У яна:

— Тушуняпсизми, мен унга тегмаган эдим. Ўзи биринчи ҳақорат қилди.

Шундай қилиш керак эди, деб гапига қўшилдим. Кейин у мен билан айна шу ҳақда маслаҳатлашиб олмоқчи эканини айтиб қолди, мен эркак эканман яна кўпни кўрганман ва унга ёрдам бероламан, шундай қилсам, у мен билан дўст тутинади. Мен индамадим, шунда у қадрдон дўст бўлишга хоҳишимни сўради. Менга бари бир, дедим ва у, кўринишидан, мамнун бўлди. У колбаса олиб, товада қизартирди, стакан, ликончаларни жойлаштирди, пичоқ, санчқилар, икки шиша вино қўйди. Ҳаммасини индамай қилди. Кейин столга ўтирдик. Овқат устида ўз ишлари ҳақида гапира бошлади. Аввалига бироз чайналди.

— Мен биттаси билан таниш эдим... нафсиламрини айтганда, ўйнашим...

У билан муштлашган одам — шу ўйнашининг акаси. Раймон хотинни таъминлаб турганини айтди. Мен индамадим, лекин шоша-пиша маҳаллада ўзи ҳақда қанақа гийбатлар юришини, аммо виждони тоза эканини, омборчи бўлиб ишлаётганини қўшиб қўйди.

— Хуллас,— деб гапира давом қилди.— Мени чув тушираётганини сезиб қолдим.

У ўйнашига яшашга қанча керак бўлса, шунча ажратиб туради. Унга ўзи ижара топди ва овқати учун кунига йигирма франк беради.

— Ижара учун уч юз франк, овқатга олти юз, вақти-вақти билан пайпоқ-майпоғига минг франк. Яна бу хонимча ишламайди. Лекин доим берган пулинг етмаяпти, деб ишонтирмоқчи бўлади. Мен унга: «Ярим кунлик ишга кир. Мени майда харажатлардан қутқарасан, сенга шу ойда костюм олиб бердим, кунига йигирма франк овқатга оласан, ижарангни тўлайман, сен бўлса куппа-кундузи дугоналаринг билан қаҳва ичиб ўтирасан. Тагин уларни қанд солинган қаҳва билан сийлайсан. Ҳаммаси менинг пулимдан. Сенга яхшилик қиялман, сен менга нима қиялсан?», дейман. Лекин у ишламади, пулинг етмаяпти, деган гапни топиб олган, охирида мени чув тушираётганини сезиб қолдим.

Раймон менга хотиннинг халтачасидан лотария билети топгани, хотиндан сўраса, қайси пулга олганини айтолмай қолганини гапириб берди. Салдан кейин у хотинниқидан тилхат топиб олди, билса, балдоғи борлигидан мутлақо беҳабар экан.

— Шу ерда қанақалигини билиб қолдим. Кейин у билан орани очиқ қилдим. Лекин олдин дўппосладим. Ўзи ҳақида нима ўйлаган бўлсам, ҳаммасини бетига солдим. Сен, дедим, фақат дуч келган билан тўшақда агнашни биласан. Тушуняпсизми, жаноб Мерсо, бетига шундай дедим, сени бахтли қилдим, дедим, сенга ҳамманинг ҳаваси келади, сен эса қадрига етмаясан. Ҳали пушаймон ейсан, лекин кейин ўрнига тушмайди.

У хотинни кўкартириб урди. Шунгача уни урмаган экан.

— Уриб турардим-у, лекин номига, яхши кўрганимдан. У ҳам кўзёш қиларди, лекин мен деразанинг қопқасини ёпиб қўярдим ва шу билан ҳаммаси жой-жойига тушиб қоларди. А, бу гал иш жиддийроқ бўлди. Ҳали, сизга айтсам, ҳали уни керагича ўқитиб қўёлмадим.

У худди шу ерда маслаҳатим зарурлигини тушунтирди. Кейин тўхтаб қолди ва пиликни тўғрилади, чунки чироқ тутаётган эди. Мен индамай ўтирдим. Салкам бир литр вино ичдим, бошим гувуллаб кетди. Эшитиб, Раймоннинг сигаретини чекалман, ўзимники тугаб қолди. Кундузнинг сўниб бораётган акс-садоларини олиб, охириги трамвайлар ўтди. Раймон гапини давом эттирди. Ҳали бу жалабдан кўнгли қолмаган, энг ёмони шу. Лекин албатта уни ўқитиб қўйди. Аввал у ўйнашини биронта меҳмонхонага олиб бориб, ахлоқ полициясини чақирмоқчи бўлди: майли, бир жанжал чиқиб, сариқ чиптасини

қўлига тутқазишсин. Кейин дўстларидан маслаҳат сўради: бунақа давраларда ўз одамлари бор. Лекин улар тузукроқ йўл кўрсатишмади. Шундан кейин бунақалар билан дўст бўлиб юришдан нима фойда, деди Раймон. Уларга тўппа-тўғри шундай деб айтди, кейин улар хотиннинг юзига тамга бос, деб таклиф қилишди. Лекин бу Раймонга керак эмас. У яна ўйлаб кўради. Лекин олдин мендан у-бу нарсани илтимос қилмоқчи. Йўқ, унча шундай саволи бор: мен ўзи шу машмаша ҳақида нима деб ўйлайман? Мен, ҳеч нимани ўйлаётганим йўқ, менга шунчаки қизиқ, дедим. А, мен қандай фикрдаман, хотин уни алдаяптими? Ҳа, алдаётганга ўхшайди. Мен қандай фикрдаман, уни ўқитиб қўйиш керакми? Мен унинг ўрнида бўлсам, нима қилардим? Менинг бирон нарса дейишим қийин. Лекин уни ўқитмоқчи бўлса — буни тушунаман. Кейин яна вино ичдим. Раймон сигарет чекди ва менга режасини тушунтириб берди. У хотинга хат ёзади, хатда унинг тумшугига солади ва шу билан бирга тавбасига таянтиради. Сўгин, хотин келгандан кейин, иккаласи бирга ётганда, айни ўша иш бўлай деганда, бетига тупуради ва ҳайдаб юборади. Мен унга қўшилдим — ҳа, шунақа қилиб, хотин чиндан ҳам жазосини олади. Лекин Раймон айтдики, очиги, бунақа хат ёзиш қўлидан келмайди, шу учун, мана ўйлабди — хатни балки мен ёзиб берарман. Мен ҳеч қандай жавоб бермадим, шунда, мен қарши бўлмасам, ҳозироқ ишга киришсак, деб таклиф қилди. Мен, қарши эмасман, дедим.

У бир стакан вино ичди ва ўрнидан турди. Ликопчаларни, тўнглаб қолган колбасаларнинг қолдиғини нари сурди. Ҳафсала билан стол клёнкасини артди. Тортмадан катак чизикли қоғоз, қизил ёғоч ёзгич, бинафша сиёҳ тўлдирилган чорбурчак сиёҳдон олди. Хотиннинг отини айтган эди, унинг мавр экани билиниб қолди. Мен хат ёздим. Тўғри келган гапларни тўқидим-у, лекин Раймонни мамнун қилишга уриндим — аслида, нега ўзи уринмаслигим керак? Кейин хатни овоз чиқариб ўқиб бердим. У тинглади, чекди, бош ирғаб ўтирди, кейин яна бир марта ўқишимни илтимос қилди. Жуда мамнун бўлди. Ва менга:

— Кўпни кўрган одам эканингни билардим-да,— деди.

Унинг сенлашга ўтганини бирдан пайқамабман ҳам. «Мана, энди ҳақиқий дўстимсан!»,— деди, бунга лол бўлиб қолдим. Яна бир марта шундай деб қайтарди ва мен ҳам: «Ҳа», дедим. Дўст бўлса, дўст-да, менга бари

бир, лекин унинг шуни жуда истаётгани кўриниб турибди. Кейин индамай ўтирдик, чекдик. Кўча жимиб қолди, фақат яккаш бир машина гилдиракларининг шувиллагани эшитилди. Мен:

— Кеч бўлиб қолди, — дедим.

Раймон ҳам шу фикрда эди. У вақт жуда тез ўтади — бир ҳисобда, шунақаси ҳам тўғри, деди. Мудраб кетаётган эдим, лекин сира ўрнимдан тутолмасдим. Афтибашарамдан чарчаганим билиниб турган шекилли, Раймон, кўнгилни чўктирмаслик керак, деди. Аввалига тушунмадим. Шунда Раймон изоҳ берди: онамни кўмганимни эшитибди, лекин илож қанча, олдинми, кейинми, ҳаммамиз ҳам ўламиз. Гапига қўшилдим.

Кейин мен турдим. Раймон қўлимни қаттиқ сиқди, ҳақиқий эркаклар доим бир-бирини тушунади, деди. Ташқари чиқиб, эшикни ёпдим, бир-икки дақиқа қоронғи долончада тўхтадим. Қимирламай турардим, лекин ҳеч нарсани эшитмадим, фақат қулоғим шангилларди. Ҳа, Саламано чолнинг уйидан кўппагининг бўғиқ ангиллаши чиқарди.

IV

Ҳафта давомида кўп иш қилдим. Бир марта Раймон келди ва ўша хатни жўнатганини айтди. Икки марта Эмманюэл билан кинога бордим, у кўпинча экранда нима бўлаётганини тушунмайди. Унга айтиб туришим керак. Кеча, шанба куни, гаплашиб олганимиздай, Мари келди. Қизил, оқ чизикли жуда чиройли кўйлак, чарм шиппак кийган экан ва уни жуда истадим. Дуркун кўкраклари кўйлагидан туртиб турар, қуёшда тобланган юзи гулга ўхшар эди. Автобусга чиқдик ва Жазоирдан бир неча чақирим наридаги кичкина қумлоққа бордик — қумлоқ қоялар билан паналанган, қуруқликдан эса қамиш тўсиб турарди. Соат тўртда қуёш унча қиздирмас, лекин сув илиқ эди. Эринчоқ нишаб тўлқинлар осойишта шипиллаб турарди.

Мари менга ўйин ўргатди: сузаётиб, тўлқин ёлларидаги кўпикни оғзингга йиғасан-да, чалқанча ўгирилиб, осмонга фаввора қилиб пуфлайсан. Ҳавога зарралар ипак ҳошиядай ёйилади ва бетингга ёмғир бўлиб тушади. Лекин тезда оғзим аччиқ-шўр сувдан куйишиб кетди. Мари пинжимга сузиб кирди ва қаттиқ қучоқлаб олди.

Лабимга лабини босиб, тили билан айлантириб чиқди. Оғзимнинг ачиши тўхтади ва биз бироз тўлқинда чайқалиб ётдик.

Кейин қумлоққа чиқиб кийинишга тушдик. Мари менга ёниб қаради. Уни қучоқладим. Шундан кейин бошқа гапирмадик. Мен уни бағримга олдим ва автобуста ошиқдик, тўғри уйга келиб, тўшакка отилдик. Деразани очиқ қолдирдим. Ёз туни қуёшда ловуллаган баданларимизни чўмилтирди ва бу жуда қойилмақом эди.

Мари эрталаб ҳам уйда қолди ва мен, кел, бирга нонушта қилайлик, дедим. Бирон-бир егулик олиб келишга чиқдим. Қайтиб келаётганимда Раймоннинг хонасидан аёл овози эшитилди. Сал ўтмай Саламано ҳам итига жавраб қўйди. Зинапоя ёғочида пошна тақиллаб, тирноқлар қитирлади ва таниш овоз эшитилди:

— Паст! Аблах!

Улар кўчага чиқди. Мен Марига чолни гапириб бердим ва у роса қулди. У менинг чолворимни кийган эди, почаларини тугиб олган. Қулгандан кейин яна уни истаб қолдим. Сал вақтдан кейин у:

— Мени яхши кўрасанми? — деб сўради.

Мен, булар қуруқ гап, ҳеч нарсани англамайди, лекин, тўғриси, яхши кўрмайман, дедим. У хомуш бўлиб қолди. Лекин нонушта тайёрлаётиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, бирдан қулган эди, уни бағримга олдим. Худди шу вақт Раймоннинг хонасида шовқин кўтарилди.

Биз олдин аёлнинг қаттиқ чинқирғини, кейин Раймоннинг овозини эшитдик:

— Сен мени алдадинг, а, алдадинг! Мени алдаш қанақалигини сенга кўрсатиб қўяман!

Бўғиқ мушт товушлари келди ва хотин шундай чинқирдики, уйдагиларнинг ҳаммаси зинапояга чошиб чиқди. Мари иккаламиз ҳам чиқдик. Хотин ҳалиям қичқирар, Раймон дўппослашни тўхтатмас эди. Мари, қандай даҳшат, деди. Мен индамадим. У, миршабни чақириб келсанг-чи, деди, миршабларни жиним суймайди, дедим. Лекин миршаб пайдо бўлди, уни иккинчи қаватда турадиган водопроводчи эргаштириб келди. Миршаб эшикни тақиллатди ва ичкари ўша заҳоти тинчиди. У қаттикроқ тақиллатди, хотин йиглаб берди ва Раймон эшикни очди. У сохта ишшайиб турар, оғзида сигарет бор эди. Хотин эшикка отилди ва миршабга Раймоннинг урганини айтиб, қичқирди.

— Фамилия? — деб сўради миршаб.

Раймон жавоб қилмади.

— Ол сигаретни оғзингдан, мен билан гаплашяпсан, — деди миршаб.

Раймон чайналди, менга қаради ва сигаретини олмади. Миршаб қулочкашлади-да, залворли шапалоқни тарсиллатиб унинг юзига ёпиштирди. Сигарет бир неча қадам нарига учиб кетди. Раймоннинг юзи бўзарди, лекин бирдан гапирмади, сал вақтдан кейин, мўмингина қилиб сўради: сигаретни олсам майлими. Миршаб рухсат берди ва:

— Иккинчи марта миршабларга ҳазил қилиш нима-лигини биласан, — деб қўшиб қўйди.

Шу вақт давомида хотин йиғлар ва:

— У мени дўппослади. Ҳанги бу, — деб такрорлар эди.

Раймон:

— Жаноб миршаб, одамни ҳанги деб ҳақоратлашга қонун йўл қўядими? — деди.

Лекин миршаб унга жағини ёпишни буюрди. Шунда Раймон хотинга ўғирилди ва:

— Шошмай тур, қизалоқ, яна қўлимга тушарсан, — деди.

Миршаб унга жағини ёпишни буюрди, бўпти, хотин кетаверсин, у эса миршабхонага чақиришгунча уйда ўтириб турсин. Ва яна қўшимча қилди — Раймонга уят эмасми, шунча ичадики, қалт-қалт титрайди. Шунда Раймон изоҳ берди:

— Маст эмасман, миршаб жаноблари. Сизнинг олдин-гизда ўз-ўзидан қалтираб кетяпман.

У эшикни ёпди ва ҳамма тарқалди. Мари иккаламиз яна нонушта тайёрлашга тушдик. Лекин унинг иштаҳаси ўлган экан, ҳаммасини ўзим едим. Бир соатдан кейин у кетди, мен эса яна озгина ухлаб олдим.

Соат учларда эшик тақиллади ва Раймон кирди. Мен ҳали турмаган эдим. У каравот четига илинди. Индамай ўтираверди ва мен нима бўлган эди, сўрадим. У айтиб берди. Ҳаммасини ўйлаганидай қилибди, лекин хотин унга шапалоқ тортиб юборибди. Кейин хотинни дўппослабди. Қолганини шусиз ҳам ўзим кўрдим. Мен, мана, хотинни ўқитиб қўйдинг, энди хурсанд бўлсанг арзийди, дедим. У ҳам шу фикрда эди, миршаб халал берганига қарамай, хотинни ўхшатиб калтаклади, энди ҳеч ким буни орқага қайтаролмайди. У яна, миршабларни яхши ўрганганман, улар билан қандай муомала қилишни биламан, деб қўшиб қўйди. Кейин ундан ҳам миршабнинг тумшугига солишини, ҳойнаҳой, кутган бўлишимни

сўради. Мен; ҳеч нарсани кутганим йўқ, дедим, умуман миршабияни жиним суймайди. Раймоннинг кўнгли жой бўлгани кўриниб турарди. Мен билан бирга айланиб келмайсизми, деб сўради. Мен турдим, сочимни тарадим. Шунда у мени гувоҳликка ўтказмоқчилигини айтди. Менга бари бир, лекин нимани гапиришни билмайман. Раймон тушунтирди: шу аёлнинг уни алдагинини тасдиқлаш кифоя экан. Мен гувоҳликка ўтишга рози бўлдим.

Уйдан чиқдик ва Раймон бир қадахдан коньяк ичишга чорлади, кейин бир қўлдан бильярд ўйнагиси келиб қолди ва мен озгина бой бердим. Кейин у мени исловотхонага таклиф қилди, лекин мен, йўқ, дедим, чунки бунақа ишларни ёмон кўраман. Шундан кейин ошиқмай уйга қайтдик. У тинмай ўйнашини ўқитиб қўйганидан кўнгли жой бўлганини гапирди. У менга анча ёқимтойлик қилди ва мен жуда яхши кўнгил ёздик, деб ўйладим.

Узоқдан уйимиз эшиги олдида Саламано чолни кўрдим, у нимадандир жуда хаяжонга тушган эди. Олдига боргандан кейин билсак — ёлғиз ўзи, ити йўқ. Атрофга олазарак аланглайди, қоронғи долонга термилади, турган жойида айланиб, қанақадир узук-юлуқ гўлдираб, яна еликкан, қип-қизил кўзлари билан кўчани тинтишга тушарди. Раймон нима бўлди, деб сўради, аммо чол бирдан жавоб бермади. У ҳалиям каловланиб турарди ва мен унинг тишланиб вайсаганини зўрға тушундим:

— Паст! Аблах!

Ити қайдалигини сўрадим.

— Қочди, — деб чўрт кесди чол ва бирдан гапи тошиб кетди:

— Уни етаклаб ҳар кунгидай майдонга бордим. Бозор бўлаётган эди, томошагоҳларнинг олдида тумонат. Мен «Дайди қирол»га қарашга тўхтадим. Кейин нарёққа ўтмоқчи бўлдим, бирдан қарасам йўқ, қораси ўчган, йўқ... Асли илгариеёқ бўйинбоғнинг торроғидан олиш керак эди. Лекин бу аблахнинг шунақа қочиб қолишини сира ўйламабман.

Раймон унга таскин беришга уринди: ким билади, балки адашиб қолгандир, шошмай тулинг, ўзи ҳам келиб қолар. У ҳар хил мисоллар келтирди: эгасини йўқотиб, ўнлаб чақирим адашиб қолган, кейин яна уйини топиб келган итлар истаганча чиқади. Лекин чолнинг кўнгли сира тинчимасди.

— Тушунсангиз-чи, ўлдиришади уни. Биронта одам асраса ҳам майли эди. Э, йўқ, бунақа ирганчиқ кимга ҳам зарил, ҳамма жирканади ундан. Аллақачон саллоҳлар ушлаб олган чиқар.

Шунда мен Саламанога саллоҳхонага боришни маслаҳат бердим, майли, жарима тўлайди — итни қайтариб беришади. У, жаримаси каттами, деб сўради. Мен бун билмадим. Шунда у тутатиб кетди:

— Шу ўлаксага тагин пул тўлаш ҳам керакми! Ўлса-ўлсин.

Ва сўкинишга тушиб кетди. Раймон кулиб, уйга кўтарилди. Мен ҳам изма-из чиқдим. Долончада хайрлашдик. Бир дақиқалардан кейин қадам товушини эшитдим, чол эшикни тақиллатди. Эшикни очдим, у останада депсиниб туриб қолди ва:

— Кечирасиз... афу этинг... — деб гўлдиради.

Мен ичкарига чорладим, лекин у кирмади. Ерга бокди, қасмоқ бойлаган қўллари қалтиради. Бошини кўтармай:

— Мерсо жаноблари, айтинг, мендан уни олиб қўйишадими? Менга қайтариб беришадими? Энди менга нима бўлади!

Мен саллоҳхонада итлар, агар хўжайини излаб борса, олиб кетиши учун уч кун сақланади, кейин ўз билганларича иш тутишади, деб айтдим. У менга индамай, узок термилди. Кейин:

— Яхши ётиб туринг, — деди.

Ва уйига кириб кетди, мен унинг хонасида уёқ-буёққа бориб келаётганини эшитиб турдим. Кейин каравот гижирлади. Юпқа девор ортидан бир ғалати бўғиқ товуш эшитилди, чолнинг йиғлаётганини англадим. Лекин эртага барвақт туриш керак. Иштаҳам йўқ эди ва мен овқат емай, ухлашга ётдим.

V

Раймон маҳкамага сим қокди. Бир ошнасига мени гапириб бергани, шу ошнаси мени шаҳар ташига меҳмонга чорлаётганини айтди, ўша ерда унинг кичкина уйи, тўғрироғи, кулбаси бор экан. Мен жон деб борардим, лекин якшанбада бирга бўлишга бир қиз билан ваъдалашганман, дедим. Раймон шу заҳоти, майли, қизинг ҳам юраверсин, деди. Ошнасининг хотини эркаклар даврасида бир ўзи бўлмаганига фақат қувонади.

Мен дарров дастакни қўймоқчи бўлдим, бошлиқ бизни сўраб маҳкамага телефон қилишларини ёмон кўради. Лекин Раймон, яна бир дақиқа, деди, таклифни у кечқурун айтиши ҳам мумкин эди, лекин у мендан яна у-бу нарсани илтимос қилмоқчи экан. Уни кун бўйи бир нечта араб таъқиб қилиб юрибди, улар орасида собиқ ўйнашининг акаси ҳам бор экан.

— Агар кечқурун қайтиб, уни уйимиз олдида кўрсанг, менга айтиб қўй.

Мен, албатта, дедим.

Салдан кейин бошлиқ чақиртирди, таъбим хира бўлди, ҳозир телефонда гап сотиш ўрнига кўпроқ ишласангиз бўларди, деса керак деб ўйладим. Лекин, гап мутлақо бошқа ёқда экан. У менда битта фикр бор эди, ҳали ноаниқроқ, деди. Шу ҳақда менинг фикримни билмоқчи экан. У Парижда маҳкамамиз бўлимини очмоқчи бўлибди: бевосита ўз жойида иш юритади, Париждаги йирик фирмалар билан шартномалар тузади — хўш, ана шу ишга мен киришсам қандай бўлади? Парижда яшашим ва шу билан бирга кўп жойни кезишим ҳам мумкин.

— Сиз ёшсиз, менга ҳам шу иш сизга маъқул тушадигандай туюляпти.

Мен, майли, моҳиятан олганда, менга бари бир, дедим. Шунда у, сизга наҳотки турмушни ўзгартиришнинг қизиғи бўлмаса, деди. Мен, турмушда ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди, ҳаммаси доим бирдай, менга шу туришим ҳам яхши, дедим. Унинг юзи норози тус олди: доим бошқа гапни тўғрилаб турасиз, сизда шуҳратта-лаблик йўқ, бу эса иш учун ёмон, деди. Мен яна ишимга қайтдим. Уни норози қилганим ўзимга ёқмади, лекин нимага энди ҳаётимни ўзгартиришим керак? Бундай ўйлаб кўрилса, нима, бебахтманми? Талабалик пайтимда бир талай шуҳратталаб орзуларим бор эди. Лекин ўқишни ташлашга тўғри келганда, бунақа орзулар ҳавойи эканини тезда тушуниб олдим.

Кечқурун Мари келди ва турмуш қуришимизни истармидинг, деб сўради. Менга бари бир, лекин агар у шуни хоҳласа, турмуш қурсак ҳам бўлаверади, дедим. Кейин уни севиш-севмаслигимни билгиси келди. Мен, аввал ҳам айтганимдай, бунинг ҳеч аҳамияти йўқ, лекин бор гап, сени яхши кўрмайман, деб жавоб бердим.

— Унда нима қиласан менга уйланиб? — деб сўради у.

Мен тушунтирдим; бунинг мутлақо аҳамияти йўқ — у шуни истаётган бўлса, нимага энди уйланмаслигим керак. Ахир, унинг ўзи шуни сўраяпти, мен фақат рози бўляпман. Шунда у никоҳ — жуда жиддий нарсa, деди.

Мен:

— Йўқ, — дедим.

Унинг гапи оғзида қолди ва бир муддат индамай менга тикилиб қолди. Кейин яна гапирди. Қизиқ, унинг ўрнида бошқа аёл, мен билан шунақа муносабат билан боғланиб қолиб, менга шундай таклиф қилса, рози бўлармидим? Мен:

— Албатта, — дедим.

Мари сени яхши кўриш-кўрмаслигимни ўзим ҳам тушунмайман, деди, аммо буни мен қайдан билай. У яна индамади, кейин тутилинкаиради, мен қанақадир ғалати-ман, — лекин у, албатта шунақалигим учун мени яхши кўради, эҳтимол, вақти келиб, айти шунақалигим ҳам жонига тегиб қоларман. Бунга қўшадиган гапим йўқ эди ва мен ҳеч нарсa демадим; шунда у жилмайиб, қўлини қўлимдан ўтказди ва менга турмушга чиқишини маълум қилди. Мен қачон хоҳласа, шунда, мен қарши эмасман, дедим. Кейин унга бошлиқнинг таклифини айтиб бердим, Мари Парижни кўрса, роса қувонишини айтди. Мен бир вақтлар у ерда яшаганимни айтдим ва Мари Париж қанақа ўзи, деб сўради.

— Кир жой. Ҳамма ёқда каптар билан ис босган уйлар. Одамларининг териси оқ, — дедим.

Кейин уйдан чиқдик ва кенг кўчалар бўйлаб шаҳарни бутунича кезиб ўтдик. Жуда кўп чиройли аёлларга дуч келдик ва мен Маридан, буларни сезяпсанми, деб сўрадим. У, ҳа, сени яхши тушунаман, деди. Анча вақтгача бошқа гапирмадик. Лекин унинг ёнимда қолишини истадим ва икковимиз бирга Селестникада овқатлансак бўлади, дедим. Мари жуда боргиси келяпти-ю, лекин, бугун ишим бор, деди. Менинг уйимдан анча узоқда эдик ва мен унга, кўришгунча, дедим. У менга тикилди:

— Нима ишим борлиги наҳотки сени қизиқтирмаса, — деб сўради.

Ҳа, қизиқ эди-ю, лекин сўраш бирданига хаёлимга келмабди, у ҳам шуни таъна қилаётганга ўхшайди. Хижолатга тушганим билиниб қолди шекилли, у кулиб юборди ва менга бутун вужуди билан интилди, лабларини тутди.

Тушликни Селестникада қилдим. Энди овқатни

бошлаган эдим, тўсатдан бир ғалатиноқ хотин кирди ва олдингизда ўтирсам бўладими, деб сўради. Албатта, бўлади. У жуда аллатовур эди: кичкинагина, сергайрат, юзлари олмачадай, кўзлари йилтиллади. У нимчасини ечиб ташлади, ўтирди-да, таомномани жонсарақ ўқишга тушди. Селестни чақирди ва шу заҳоти талваса билан, лекин қатъий оҳангда овқат буюрди. Газак олиб келишгунча халтачасини очди, бир варақ қозғоз билан қалам чиқарди-да, ҳаммасини олдиндан ҳисоб-китоб қилди, кармонини олди, қанча бўлса, шунча санаб, чойчақа ҳам қўшиб, идиш ёнига қўйиб қўйди. Шу пайт унга газак келтиришди ва у бир зумда паққос туширди. Кейинги овқатни олиб келишгунча у яна халтачасини очди, ҳафталик радиоэшиттиришлар рўйхати босилган жўрнал ва кўк қалам чиқарди. Ҳафсала билан ҳафталик эшиттиришларнинг қарийб ҳаммасига сидирғасига белги қўя бошлади. Дастур қарийб ўн саҳифани эгаллаган эди, бу унга бутун тушликка етарли иш бўлди. Мен овқатланиб бўлдим, у эса ҳали ҳам гайрат билан белги қўйиб ётган эди. Кейин у турди, худди қўғирчоқникига ўхшаган кескин ҳаракатлар билан нимчасини кийди ва ташқари чиқди. Мен ҳам чиқдим ва бошқа ишим йўқ, эрмакка орқасидан тушдим. У йўлакнинг энг четидан, сал ҳам оғишмай, ҳеч қаёққа қарамай ўқдай тўғри, ақл бовар қилмайдиган шиддат билан юриб кетди. Охири, уни кўздан йўқотиб қўйдим ва орқамга қайтдим. Жуда ғалати эканми, деб ўйладим, лекин у тезда эсимдан чиқиб кетди.

Эшигим олдида Саламано серрайиб турган экан. Уни уйга эргаштириб кирдим, у ити топилмагани, саллоҳхонада ҳам йўқлигидан нолиди. У ернинг хизматчилари, балки мошин-пошин босиб кетгандир, деб айтибдилар. Саламано, буни полициядан аниқлаш мумкинми, деб сўрабди. Унга, бунақа ҳодисалар сон-мингта, ҳеч ким ҳисобга олиб юрмайди, деб жавоб берибдилар. Мен, бошқа ит асрасангиз бўларди, дедим, лекин чол ўз итига кўникиб қолганини айтди, у ҳақ эди.

Мен каравотда оёғимни ечмай ўтирдим, Саламано эса менга рўпара, стол ёнида эди. Қўлларини тиззасига қўйган. Эски мовут шляпасини ечмади. У бурда-сурда гапларни ланж чайнар, саргайган мўйловлари титрар эди. У сал-пал жонимга теккан эди, лекин, бари бир, бошқа қиладиган ишим йўқ, уйқум ҳам келмаётган эди. Бошқа гапирадиган нарса ҳам қолмади ва мен чолдан яна итини сўрадим. Чол хотини ўлгандан кейин шу итни

асраганини айтди. Кеч уйланди. Ёшлигида актёр бўлишни орзу қиларди ва полкда аскарларнинг ҳаваскор тўғарагида ўйнарди. Лекин ҳамма орзулари темирйўл хизматига ўтиш билан поёнига етди ва у афсус қилмайди, чунки ҳозир озгина нафақа тўлашади. Хотини билан бахтли бўлмади, лекин унга жуда ўрганиб қолган эди. Хотини ўлгандан кейин, ёлғизлик қийнаб қўйди. Шунда устахонадаги бир ошнасида кучук сўраб олди. Кучук жуда кичкина экан, сўргич билан овқатлантиришга тўғри келди. Лекин итнинг умри одамниқидан қисқароқ ва иккаласи бирга қариди.

— Жуда бадфеъл эди,— деди Саламано.— Кўп келишмай турардик. Лекин, бари бир, яхши ит эди.

Мен, ҳа, зотдор ит эди, дедим, бу гапимдан чол анча талтайди.

— Сиз уни касалга чалинишидан олдин билмайсизда,— деб қўшиб қўйди у.— Жуни шундай яхши эдики, силаб тўймасдим.

Ит дардга чалингандан кейин Саламано унга ҳар кuni эрталаб, кечқурун малҳам суриб қўярди. Лекин, аслида, ит касал эмас, шунчаки қариган эди, қариликка эса даво йўқ.

Мен шу аснода эснадим ва чол, боришим керак, деди. Майли, ҳали ўтирсангиз бўларди, дедим, ити кулфатга учрагани ёмон бўлди-да. Чол миннатдорчилик билдирди. Унинг итини онам жуда яхши кўришини кўрганини айтди. «Шўрлик волидангиз», деди. Кейин ирод қилди: онам ўлиб, бошимга оғир бахтсизлик тушди, мен ҳеч нарса демадим. Кейин қаттиқ хижолатга тушгандай гапирди: онамни ғарибхонага топширганим учун маҳалладагилар мени айблашар экан, лекин унинг ўзи мени яхши билади ва онамни яхши кўрганимга шубҳа қилмайди. Мен ўзим ҳам шу гап нимага кераклигини билмай, мени айблашларини биринчи эшитишим, дедим, онамни ғарибхонага жойлаштириш табиий, чунки унга қарайдиган ҳамшира ёллашга пулим етмас эди.

— Ва кейин,— деб қўшиб қўйдим,— мен билан гаплашадиган гапи ҳам йўқ, бир ўзи жуда зерикиб қолган эди.

— Шундай,— гапимни маъқуллади Саламано,— ғарибхонада, ҳеч бўлмаса, дўст орттириш мумкин.

Кейин хайрлашишга чоғланди. Ухлаш керак. Ҳаёти ўзгарди, бундан сўнг қандай кун кечиришини ўзи ҳам билмайди. Шунча йил билганимдан бери, у биринчи марта

менга тортинибгина қўл узатди ва мен унинг қўли нақадар ғадир-будур эканини сездим. Кетаётиб у маъюс жилмайди ва:

— Кечаси итлар ҳурмаса ҳам майли эди. Худди итим келиб ҳураётгандай туюлаверади, — деди.

VI

Якшанба куни зўрга турдим. Мари мени чақириб, силтаб уйғотди. Нонушта қилиб ўтирмадик, чунки эртароқ бориб, чўмилиб олмоқчи эдик. Курагимнинг таги санчиб, бошим салгина оғриётган эди. Сигарет тахир туюлди. Мари кулди ва юзинг у дунёга бораётган одамникига ўхшайди, деди. У оқ чит кўйлак кийган, сочларини ёзиб юборган эди. Мен унга, жуда очилиб кетибсан, дедим, у роҳатланиб кулди.

Чиқаётиб, Раймоннинг эшигини тақиллатдик. У ҳозир чиқаман, деб қичқирди. Яхши ухламаганим, уйда пардаларни очиб қўймаганимиз учун, ўткир қуёш нури юзимга худди шапалоқдай урилиб, эсанкиратиб қўйди. Мари шодон ирғишлаб, қандай яхши кун, деб такрорларди. Сал ўзимга келдим ва бирдан қорним очлигини англадим. Марига айтган эдим, у менга клёнка халтачасини кўрсатди — халтачада фақат чўмилиш кийимимиз билан сочиқ бор эди, холос. Фақат битта чора — кутиш қолди, ниҳоят Раймоннинг эшикни қулфлаётганини эшитдик. У кўк шим, енги калта оқ кўйлакда чиқиб келди. Сомон канотье-шляпа кийиб олган экан, Мари ҳатто кулиб юборди; қалин қора жун босган қўли тирсаккача оппоқ эди. Сал жиркандим. Раймон ҳуштак чалар, кўринишидан жуда мамнун эди.

— Салом, отахон! — деди.

Марига «мадемуазель», деди.

Кеча иккаламиз миршабхонага бордик ва мен ҳалиги хотиннинг Раймонни «алдагани» ҳақида гувоҳликка ўтдим. Унга огоҳлантириш бериб, қўйиб юборишди. Менинг гапимни эса ҳеч ким текшириб ўтирмади. Ҳозир, кўчага чиқаётиб, Раймон билан яна шу ҳақда гаплашдик, кейин автобусда кетишга қарор қилдик. Қумлоқ унча узоқ эмас, лекин автобусда тезроқ борамиз. Раймон эртароқ етсак, ошнаси хурсанд бўлишини айтди. Энди бекатга юрмоқчи эдик, Раймон бирдан менга кўчанинг у томонига қара, деб ишора қилди. У ёқда бир нечта

араб тамаки дўкони пештахтасига суяниб туришган эди. Улар бизга индамай, лекин шунақа лоқайд қарашдики, гўё биз одам эмас, тош ё қуриб қолган дарахтмиз. Раймон менга, чапдан иккинчиси худди ўшанинг ўзи, деди ва юзи ташвишли тус олди. Ҳа, майли, энди ўтиб кетган иш, деб қўшиб қўйди. Мари тушунмай, нимани гаплашяпсиз, деб сўради. Мен, манави арабларнинг Раймондан қасди бор, дедим. У, шундай бўлса, тезроқ бу ердан кетайлик, деди. Раймон кўкрагини мағрур керди, лекин шу заҳоти кулиб юборди ва ростдан ҳам, шошилишимиз керак, деди.

Биз бекатга қараб юрдик — яқин эди, Раймон айтиб қўйди — араблар изимизга тушибди. Мен орқага қардим. Улар ҳатто қимирлаб ҳам қўйишмади, боягидай лоқайдлик билан ҳозиргина биз турган жойга бефарқ қараб турардилар. Автобусга ўтирдик. Раймоннинг кўнгли тинчиди шекилли ва Марини тинмай ҳазилга ила бошлади. Мари унга ёққанини англадим, лекин Мари унинг ҳазилларига қарийб жавоб қилмади. Фақат ҳар замон унга қараб, кулиб қўярди.

Шаҳардан чиқдик. Қумлоқ автобус бекатига жуда яқин эди. Фақат баланд қирғоқдаги очиқ, теп-текис жойдан ўтилса, нариёғидаги қиялик тўғри¹¹ қумлоққа олиб тушарди. Оёқ остида сарғиш тошлар сочилиб ётар ва аллақачон нилий рангга тўйинган асфодел гуллар осмон тагида ўткир товланар эди. Марининг вақти чоқ — клёнка сумкасини ўйнатиб, асфоделларни уриб, баргини туширади. Оқ, зангори деворлар билан ўралган богҳовлилар оралаб юрдик, баъзи уйлар юлгунга ўралиб олиб, кўзга ташланмас, баъзилари эса тошлар орасида яп-яланғоч туюларди. Ҳали қиялик охирига етмаёқ, ястаниб қотган денгизни кўрдик. Нарироқдаги мудроқ бурун тиниқ сувни ёриб турарди. Очиқ ҳавода моторнинг заиф гупиллаши эшитилди. Олис-олисида кичкина балиқчи кемаси кўринди, товланаётган денгизда унинг сузаётгани билинмасди. Мари тошлар орасидан бир нечта гулсафсар топиб олди. Қияликдан унда-бунда чўмилувчилар борлиги кўринди.

Раймоннинг ошнаси қумлоқнинг энг чеккасидаги ёғоч уйчада турар экан. Уйча қояга тиранган, олдини қозиқоёқлар тутиб турар, атрофида сув шаниллар эди. Раймон бизни таништирди. Унинг оти Масон экан. Ўзи дароз, елкадор, тўла, хотини эса кичкина, думалоққина, талаффузига қараганда, парижлик. Масон, ўз уйингиздагидай баҳузур ўтираверинг, ҳозир сизни қовурма балиқ

билан меҳмон қиламан, деди. Мен, уйингиз чиройли экан, дедим. У шанба, якшанба кунлари, бутун таътил ойини шу ерда ўтказишини айтди.

— Хотиним билан албатта, — деб қўшиб қўйди.

Унинг хотини билан Мари бир нарса ҳақида гапириб, кулиб юборишди. Мен назаримда биринчи марта жиддий ўйлаб қолдим: чиндан ҳам уйланиш керакка ўхшайди.

Масон чўмилмоқчи бўлди, лекин унинг хотини билан Раймоннинг боргиси келмади. Учовимиз кетдик ва Мари шу заҳоти сувга отилди. Масон икковимиз қум устида бироз ўтирдик. У салмоқ билан, ошиқмай гапирар ва ҳар жумладан кейин, қўшадиган гапи бўлмаса ҳам, «бундан ташқари» деб қўядиган одати бор экан. Мари ҳақида:

— Жуда сулув, бундан ташқари — ёқимтой, — деди.

Кейин унинг ёқимсиз қўшимчаларига эътибор қилмай қўйдим, ҳузур қилиб чўзилдим — офтобда исиниб ётиш роҳат эди. Оёғим тагидаги қум қизиб кетди. Сувга тушгим келаётган бўлса-да, турмай ётавердим ва охири Масонга:

— Кетдикми? — дедим.

Ва сувга отилдим. У эҳтиёт билан сувга кирди; фақат оёғи ерга тегмай қолгандан кейингина суза бошлади. Брасс усулида, жуда ёмон сузар экан, уни ортда қолдириб, Марига етишга ошиқдим. Сув совуқ, лекин сузиш маза эди.

Мари икковимиз узоққа кетдик, бирга, ҳамоҳанг, шундайин иккаламизга ҳам ёқаётганини ҳис қилиб сузиш жуда ҳузурбахш эди.

Олисроққача сузиб бориб, чалқанча ётдик, осмонга қарадим, лабимдаги, юзимдаги шўр томчилар қуёшда дарров қуриди. Масоннинг сувдан чиқиб, қумлоққа чўзилгани кўринди. Узоқдан у жуда баҳайбат кўринди. Марининг икковлашиб сузгиси келди. Унинг орқасига ўтиб, белидан қучоқладим ва у қўлларига таяниб суза бошлади, мен эса оёқ чайқаб мадад бериб турдим. Эрталабки сукунатда сув вазмин шалоларди. Кейин мен чарчадим ва Марини қўйиб, қўлларимни бир текис силтаб, чуқур-чуқур нафас олганча қирғоққа қараб суздим. Сувдан чиқдим, Масоннинг ёнига, қорнимни ерга бериб ётдим, ва юзимни қумга қўйдим. Яхши, дедим унга, у ҳам гапимга қўшилди. Салдан кейин Мари ҳам қайтди. Мен ўгирилиб, унинг сувдан чиқишига қарадим. У шўр сувдан худди локлангандай товланиб кўринди, сочларини орқага ташлаган эди. Мари қаватимга ётди,

унинг қайноқ бадани ва офтоб қайногидан мени мудроқ босди.

Мари кифтимга туртди-да, Масон кетди, овқат вақти ҳам бўлди, деди. Шу заҳоти ўрнимдан турдим, чунки қорним очган эди, аммо Мари уни эрталабдан бери бирон марта ҳам ўймаганимни айтиб қолди. Ростдан, бир марта ҳам ўймабман, лекин жуда ўшгим келаётган эди.

— Юр, биттадан шўнғиб оламиз,— деди Мари.

Югуриб сувга тушдик, қирғоқбўйи тўлқинларда чайқалиб ётдик. Озроқ суздик ва Мари менга тармашди. Оёғи билан оёғимни чирмаб олди ва мен уни истаб қолдим.

Уйчага қайтаётганимизда Масон бўсагадан туриб бизни чақираётган эди. Қорним жуда очлигини айтган эдим, у шу заҳоти хотинига ирод қилди: мен унга ёқиб қолибман. Нон жуда мазали экан, ўзимга қўйилган балиқни бир зумда паққос туширдим. Кейингиси гўшт билан картошка қовурма эди. Овқатни индамай едик. Масон шаробдан хўплаб, менга ҳам тинмай қуйиб турди. Қаҳва келгунча, бошим оғирлашиб, устма-уст сигарет чекишга тушдим. Масон, Раймон учовимиз августда шу ерда ҳалфана яшашга келишдик. Бирдан Мари:

— Соат нечалигини биласизларми? Энди буён бир ярим,— деди.

Ҳаммамиз ажабландик, лекин Масон — эртароқ овқатланган бўлсак нима қишти, ҳеч ёмон жойи йўқ — қачон қорин очса, ўшанда овқатланавериш керак, деди. Негалигини билмадим, Мари бу гапга роса қулди. Сал қўпроқ ичдим шекилли. Масон, икковимиз қумлоқда айланиб келмаймизми, деб сўради.

— Хотиним доим овқатдан кейин дам олади. Мен эса ёқтирмайман. Менга сайр қилиш керак. Доим унга: сайр қилиш соғлиққа фойдали, дейман. Э, охири қўл силтадим, билганини қилмайдими.

Мари, мен ҳам қоламан, Масон хонимга идиш ювишга қарашай, деди. Парижлик кичкина аёл эса, бу учун эркакларни ҳайдаш керак, деди. Ва уч эркак ташқарига чиқдик.

Қуёш нурлари қумлоққа типна-тик тушаётган ва денгиз ҳам нурлар остида чидаб бўлмайдиган даражада ялтирар эди. Қумлоқда жон асари йўқ. Баланд қирғоқ лабига қапишган уйчалардан идиш-оёқнинг жаранглаши, пичоқ ва санчқиларнинг тақиллаши эшитиларди. Оёқ тагидаги қизиган тошлардан шунақа ҳарорат келардики, одамнинг дами қайтиб кетарди. Масон билан Раймон иш ҳақида, мен

билмайдиган одамлар тўғрисида гаплашишди. Мен уларнинг бир-бирларини аввалдан билишини ва ҳатто бир вақтлар битта уйда туришганини англадим. Шундай сув бўйидан, қумлоқнинг лабидан юрдик. Тўлқинлардан дадилроқлари шалоплаб чиқиб, парусин бошмоқларимизни ҳўллаб кетарди. Ҳеч нарсани ўйламай, офтоб яланг бошимни куйдираверганидан мудраб бораётган эдим.

Раймон бирдан Масонга алланима деди, нималигини эшитмадим. Лекин шу дақиқада узоқда, қумлоқнинг энг чеккасида иккита кўк кийган арабни кўрдим. Улар бизга қараб келаётган эди. Мен Раймонга ўғирилдим ва Раймон:

— Худди ўша, — деди.

Биз тўхтамай боравердик. Масон, бу ёққа келишни қайдан билишди, деб сўради. Мен, ҳойнаҳой, автобуса чўмилиш ҳалтаси билан чиққанимизни кўришгандир, деб ўйладим; лекин индамадим.

Араблар шошилмай тобора яқин келаверишди. Биз юришимизни секинлатмадик, лекин Раймон:

— Агар жанжал чиқса, Масон, иккинчиси сенга, менга тегишли нусхани ўзимга қўйиб бераверинг. Агар учинчиси келиб қолса, Мерсо, сен қарайсан, — деди.

— Майли, — дедим.

Масон қўлини чўнтагига тикди. Қизиб ётган қум энди менга қип-қизил кўринди. Бир маромда, шошилмай арабларга қарши боравердик. Масофа қисқарди. Орамизда бор-ўйги бир неча одим қолганда, араблар тўхтади. Масон икковимиз ҳам секинладик. Раймон тўғри рақибига юрди. Унинг арабга нима деганини эшитмадим, аммо униси худди ҳаммага отилмоқчидай олдинга эгилди. Раймон шунда унга бир мушт туширди ва шу заҳоти Масонни чақирди. Масон иккинчи арабга яқинлашди ва бор кучи билан уни икки марта урди. Араб юзтубан сувга йиқилди ва бир неча дақиқа шундай ётиб қолди, бошининг атрофида сув билқиллаб турди. Бу пайтда Раймон рақибини яна урди ва юзини қонга белади. Менга қараб:

— Ҳозир бунга расм соламан! — деди.

Мен қичқириб юбордим.

— Эҳтиёт бўл? Пичоқ!

Лекин араб пичоқни силтаб, унинг тирсагидан юқори-роғини, лабларини тилиб юборди.

Масон олдинга сакради. Лекин иккинчи араб ҳам қўзғалди, пичоқ тутган шеригининг орқасида туриб олди. Биз қимирлашга ҳам журъат қилолмадик. Улар пичоқни ўқталганча, биздан кўз узмай, секин-секин орқага чекинди-

лар. Узоқлашиб олгач, бурилиб, қочишди, биз эса худди ерга ёпишиб қолгандай, офтоб тагида қотиб туравердик. Раймон қўлининг тилимланган жойини сиқимлади, жароҳатдан тизиллаб қон оқаётган эди.

Масон шу яқин-ўртада ҳаким борлигини эслади. Якшанба кунлари ҳамиша дала ҳовлига келар эди. Раймон шу заҳоти унга учрашмоқчи бўлди. Лекин сал гапириши билан тилинган лабларидан қон пуфак-пуфак бўлиб чиқарди. Унинг қўлтигидан тутиб, тезроқ Масоннинг уйига етказишга ошиқдик.

Бу ерда Раймон, ҳеч қанақа жароҳат эмас, шунчаки шилинган, деди, ҳакимга ўзи ҳам бораверишини айтиб, хўрозлик қилди. Масон иккови чиқиб кетишди, мен эса аёлларга нима бўлганини тушунтириб бердим. Масон хоним йиғлади, Мари бўздай оқариб кетди. Охирида улар билан гаплашиш баъдимга урди. Гапни бас қилиб, денгизга термилганча чекишга тушдим.

Бир яримларда Масон билан Раймон қайтишди. Раймоннинг қўли бойланган, лабига малҳам ёпиштирилган эди. Ҳаким, арзимаган нарса, деди, аммо Раймоннинг қовоғидан қор ёғиларди. Масон уни кулдиришга уринди. Лекин у миқ этмади. Кейин у, яна қумлоққа бораман, деди, мен қаёққа, дедим. У, шунчаки ҳаво олишга, деди. Масон икковимиз, биз ҳам борамиз, дедик. У эса бирдан тутакди ва бизни сўкиб берди. Масон, бунга гап қайтариш керак эмас, деди. Мен бари бир Раймоннинг изидан чиқдим.

Қумлоқда анча юрдик. Қуёш аямай куйдирарди. Қумда, сувда ўтқир-ўтқир парчаларга бўлакланар эди. Раймон ўзининг қаёққа бораётганини билади, деб ўйлаган эдим, аммо янглишганга ўхшайман. Қумлоқнинг энг чеккасига борганимизда, чашмага дуч келдик, катта қоянинг тагидан чиқиб, қумда сизилиб, денгизга оқаётган эди. Шу ерда ҳалиги икки арабни учратдик. Улар яғири чиққан кўк кийимда, ястаниб ётишган экан. Сиртдан улар тинч, ҳатто мўмин-қобил кўринар эдилар. Бизни кўриб ҳам ўзларини жуда осойишта тутишди, Раймонга пичоқ ургани ҳам унга индамай қараб тураверди. Иккинчиси эса қамиш найини чалиб, бизга кўз тагидан қараб қўяр ва яна-яна ўша уч пардали куйни такрорларди.

Фақат қуёш ва сокинлик, жилға шивирлайди, қамиш най эса яккаю ягона оҳангни қайтаради. Кейин Раймон тўппончани олиш учун қўлини чўнтагига тикди, лекин рақибни қилт этмади, иккаласи бир-бирига тикилиб тураверди. Мен най чалиб ётганнинг оёғидаги катта

бармоғи бошқа бармоқларидан ораси очикроқ жойлашганини пайқадим. Лекин шу пайти ҳали ҳам рақибидан кўз узмаётган Раймон мендан сўраб қолди:

— Гумдон қилсамми?

Ўйланиб қолдим — «йўқ» десам, баттар тутатиб, отиб ташлаши ҳеч гап эмас. Бошқа гап тополмай:

— Ҳали бир оғиз ҳам ганиргани йўқ, — дедим, — ҳеч нарсадан ҳеч нарса, отиб ташлаш тўнгизлик бўлади.

Яна шу сукут, жазирамада қотиб турибмиз, чашманинг шилдираши, най ноласини тинглаянимиз.

— Унда яхшилаб сўкаман, жавоб қайтаргани заҳоти — тинчитаман.

— Унда бошқа гап, — деб жавоб беряман. — Агар шунда ҳам ничогини чиқармаса — отиш яхши эмас.

Раймон сал-салдан кўтарилди. Нариги араб эса тинмай най пуфларди, иккови ҳам Раймоннинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турар эди.

— Гап бундай, — дедим. — Бирга бир чиқамиз, де, тўппончани менга бер. Агар униси қўшилса ё ничоқ чиқарса, ўзим отаман.

Раймон тўппончани менга берди, металл қуёнда ялтиллаб кетди. Лекин илгаригидай қилт этмай туравердик, гўё атроф-жавониб қотиб қолган, бизни ҳам қотириб қўйгандай. Биз — арабларга, араблар бизга тикилган, денгиз, қуёш, қум, базўр эшитилаётган най билан чашма тош қотган.

Шунда мен отиб ташласа ҳам, аксинча, отмаса ҳам бўлаверади, нима фарқи бор, деб ўйладим. Лекин бирдан араблар тисланиб, қоя орқасига ўтиб олдилар. Раймон икковимиз орқага қайтдик. У сал енгил тортганга ўхшади ва автобусга чиқиб, уйга жўнасақ ҳам бўлар, деди.

Мен уни Масоннинг кулбасигача кузатиб қўйдим ва у зинапоядан кўтарила бошлади, мен пастда тўхтаб қолдим: йигирматача пиллапоядан чиқиб, яна аёллар билан гаплашишга чоғим етмади. Лекин қуёш ҳам аямай қовураб, осмондан кўзни қамаштириб нур қуйилар, унинг тагида тураверини ҳам чидам йўқ эди. Шу ерда туришнинг ҳам, юришнинг ҳам фарқи йўқ, охир-оқибат бир хил эди. Бир дақиқа шундай турдим, кейин ўтирилиб қумлоққа йўл олдим.

Қирмизи қум боягидай кўзни қамаштираётган эди. Денгиз оғир ҳансираб, қум устига майда тўлқинларни итқитиб ташларди. Секингина қояларга қараб юрдим ва бошим қуёшдан шишиб бораётганини ҳис қилдим. Ҳарорат

босиб тушаётган, йўлимда девордай тикланиб, қайноқ нафасни юзимга уфураётган эди. Қуёшни, мени чулғаб олиб, йикитгудай бўлаётган лойқа мастликни енгишга уриниб, тишимни тишимга қайта-қайта босдим, чўнтакка тикилган қўлларимни маҳкам сиқимладим. Ҳар бир қум зарраси, қуёшда оқарган чиганоқ, шиша парчалари менга ҳовуч-ҳовуч нур отарди ва мен яна тишимни тишимга босардим. Шу кўйи узоқ юрдим.

Олисадаги қоянинг қорамтир гавдаси қамаштираётган нур ва учаётган денгиз кўшиклари оғушида товланиб кўринди. Шу қоянинг орқасида чашма борлигини эсладим. Яна шу чашма шивирини эшитишни, қуёшдан бекинишни, аёлларнинг кўзёшларини кўрмай, ниҳоят сояда ва сокинликда ҳордиқ олишни истаб қолдим. Лекин яқин бориб, кўрсам — ҳалиги араб, Раймоннинг рақиби қайтиб келган экан.

У ёлғиз эди. Қўлларини бошининг тагига қўйиб ётибди, юзи сояда, бутун гавдаси офтобда ястанган эди. Қайноқ нурларда кўк кийимидан ҳовур кўтариларди. Мен бир оз хайрон туриб қолдим. Галва тамом бўлди, деб ҳисоблаб, бу ёққа келаётганимни мутлақо унутиб юборган эдим.

Араб мени кўргандан кейин, ўрнидан турди ва қўлини чўнтагига солди. Турган гап, камзулим чўнтагидаги Раймоннинг тўппончасини пайнасладим, лекин қўлимни чўнтакдан олмадим. Ундан анча узоқда, ўн қадамлар берида эдим. Гоҳо ярим юмук қовоқларим орасидан унинг қараб қўйганини сезардим. Лекин жазирама ҳовурда унинг келбати эриб кетаётган эди. Тўлқинлар янада сийракроқ, тушдагига қараганда эринчоқроқ шопилларди. Ўша қуёш, ўша ялтиллаган, кўзни қамаштираётган қум ва буларнинг сира ноёни йўқдай туюларди. Мана, икки соат бўлди, кун қотиб қолган, эриган металдан иборат уммонга лангар ташлаган кўйи, жойидан қўзғалмайди. Уфқда кема сузаётган эди, мен кўз қиримда қорамтир нуқтани зўрға илгадим, чунки кўз узмай арабга тикилаётган эдим.

Ўйладим: ҳозир орқага бурилиб, жўнаб қолиш керак — шу билан ҳаммасига барҳам берилади. Лекин бутун қоврилаётган қирғоқ мени олдинга итараётгандай эди. Бари бир, ҳали унғача узоқ эди. Балки юзига соя тушиб тургани учундир, у кулаётганга ўхшаб кетди. Мен секинладим. Қуёш юзимни куйдирарди, қошимга томчи-томчи тер оқиб тушарди. Қуёш онамни кўмган кундагидай куйдирар, ўша кунгидай пенюнамда азобли оғриқ қўзғалиб, чаккам лўкилларди. Бошқа бардош қилолмадим ва

олдинга юрдим. Мен билардим: бу ахмоқлик, бир қадам олдинга юрганим билан қуёшдан қутулолмайман. Ва, бари бир, шунни қилдим — яккаш-ягона одим босдим. Шунда араб, жойидан турмай, пичоғини чиқарди-да, қуёшга тутди. Қуёш пўлатнинг юзида ўткир нурни чақмоқлади, худди узун, чақноқ тиг нақ пешонамга санчилгандай бўлди. Худди шу дақиқада қошимда йиғилиб қолган тер томчилари қовоғимга оқиб, кўз олдимни ҳўл чойшаб қошлаб олди. Шўр-номакоб кўзёшлар пардаси ортида ҳеч нарсанинг фарқига бормай қолдим. Ҳеч нарсани сезмасдим, фақат қуёш пешонамга чилдирмадай урилар ва пўлат тигидан чиққан оловли шамшир кўз олдимда силкиниб турарди. Жазиллаган тиг мижжаларимни ёриб ўтиб, азобланган, куйиб бораётган кўзларимга санчилар эди. Денгиз оғир, қайноқ нафас уфурди. Шунда ҳаммаёқ тебраниб кетди. Менга осмон тўласича ёрилиб, олов ёмғир қуйилиб тушгандай туюлди. Ҳамма ёғим таранглашди, бармоқларим тўппончани қаттиқ сиқимлади. Дастакнинг бўртиклари силлиқланган, текис эди ва шунда тепки жуда енгил кўзгалди — қуруқ, лекин қулоқни батанг қилгудай гумбурлаб кетди — ҳаммаси бошланди. Мен ўзимдан тер томчилари ва қуёшни қоқиб туширдим. Бундан сал олдин шундай яхши турган куннинг мувозанатини, қумлоқ қирғоқнинг ғайриоддий сокинлигини бузиб юборганимни англадим. Ўшанда ястаниб ётган гавдага қарата яна тўрт марта ўқ уздим, ўқлар унга из қолдирмай кириб кетди. Ва бу тўртта кескин зарб шундай товуш бердики, мен мисоли фалокат эшигини қоқиб тургандек бўлиб қолдим.

И б о б

I

Ҳибсга тушишимдан кейиноқ мени бир неча марта сўроқ қилдилар. Лекин сўроқлар кўп чўзилмади. Шунчаки — кимлигимни аниқлашди. Биринчи сўроқда менинг ишим билан, назаримда, миршабхонадагилардан биронтаси ҳатто қизиқмагандай эди. Лекин ҳафта ўтгач, адлия терговчиси менга қизиқсиниб тикилди. Аммо бошланчада у фақат исмим, турар жойим, касбим, қачон ва қаерда туғилганимни сўради, холос. Кейин у менинг адвокат ёллаганим ё йўқлигимни билмоқчи бўлди. Мен, йўқ, шунча зарилми, дедим.

— Бу нима деганингиз? — деб ҳайрон бўлди у.

Менингча, ишим жуда оддий, дедим.

У жилмайди ва:

— Шунақа деб ҳисобласа ҳам бўлади, — деди. — Лекин қонун бор. Агар сиз ўзингизга оқловчи танлаб олмасангиз, унда ўзимиз биронтани тайинлашимизга тўғри келади.

Жуда ўнғай экан — ҳамма майда-чуйдага адлиянинг ўзи гамхўрлик қилади, деб ўйладим. Терговчига ҳам шуни айтдим. У ганимни маъқуллади, кейин қонунлар чуқур ўйлаб тузилган, деб қўшиб қўйди.

Аввалига унга унча жиддий эътибор қилмадим. У мени деразаларига парда тортилган кабинетида кутарди, стол устида ёнаётган биттаю битта чироқ фақат мен ўтирган курсини ёритар, терговчининг ўзи доим қоронғида турар эди. Китоблардан бунақа усулларни аллақачонлар ўқиганман ва ҳаммаси эрмак бўлиб туюлган эди. Лекин гаплашганимиздан кейин унга жиддийроқ қарадим — дароз, юз бичими нозик; чуқур-чуқур кўзлари мовий, мўйловига оқ оралаган, узун, ёлга ўхшаган сочи қарийб оппоқ одам экан. У менга жуда ақлли, оғзи асабдан қанақадир галати учиб турса ҳам, умуман ёқимли одамдай туюлди. Чиқиб кетаётиб, сал бўлмаса, унга қўл узатай дедим, лекин одам ўлдирганимни ўз вақтида эслаб қолдим.

Кейинги куни қамоққа, мен ётган бўлмага адвокат кирди. У кичкина, бақалоқ, ҳали ёш, сочлари ҳафсала билан силлиқланган одам эди. Иссиққа қарамай (мен камзулсиз ўтирган эдим), у қора костюм кийган, крахмал ёқа ва кенг-кенг оқ-қора йўл-йўл жуда алламбало галстук тақиб олган эди. У портфелини каравотимга ўрнатди, ўзини таништирди ва ишимни диққат билан ўрганганини маълум қилди. Масала анча нозик, лекин у, агар унга тўла ишонсам, ютиб чиқишимизга шубҳа қилмас экан. Мен унга раҳмат айтдим ва у:

— Тўғри ишнинг моҳиятига ўтсак, — деди.

У каравотга ўтириб олди ва менинг шахсий ҳаётимни ўрганишга киришилганини айтди. Онам яқинда ғарибхонада ўлгани аниқланибди. Шунда Маренгога сўров юборибдилар. У ёқдан терговчиларга онамнинг жанозасида «бағритошлик қилганим»ни хабар қилишибди.

— Тушунапсизми, — деди ҳимоячим, — бунини сўраш менга ноқулай. Лекин ниҳоятда муҳим. Айбловда ҳам, агар мен ҳеч нарса деб рад қилолмасам, бу далилни усталик билан ишлатишлари мумкин.

У ёрдам беришимни хоҳлади. Ўша куни изтироб

чекдингизми, йўқми, деб сўради. Жуда ҳайрон бўлдим, ўзимга қолса, мен бировга бунақа савол беришга истиҳола қилардим. Туйгуларни таҳлил қилишдан ўтганман ва бу ҳақда бир нарса дейишга қийналаман, деб жавоб қилдим. Албатта, онамни яхши кўрардим, лекин бунинг нима аҳамияти бор. Эси жойида бўлган ҳар қандай одам бир кун келиб ўзи севган кишига ўлим тилаб қолади. Шунда адвокат гапимни шарт кесди, назаримда, жуда ҳаяжонланиб кетгандай бўлди. Бунақа гапни судда ҳам, терговчи олдида ҳам айтмасликка мендан сўз олди. Мен унга табиатим шунақалигини — жисмонан ўзимни ёмон сезсам, туйгуларим, фикрларим ҳаммаси чалкашиб кетишини барибир тушунтирдим. Ўша, онамни кўмган кунимиз мен уйқуга тўймаган, жуда чарчаган эдим. Шунинг учун ҳам нима бўлаётганини тузукроқ англамадим ҳам. Лекин, ҳар ҳолда, бир нарсани — менга онамнинг тирик юргани маъқул эканини айтишим мумкин. Лекин ҳимоячининг кўнгли тўлмагани билиниб турарди. У:

— Бунинг ўзи кам, — деди.

У ўйланиб турди. Кейин судда ўша куни ўзимни қўлга олиб, табиий изтиробимни ошкор қилмасликка ҳаракат қилдим, деб айта оласизми, йўқми, деб сўради.

— Йўқ, бу ёлғон-ку, ахир, — дедим.

У менга галати, худди мен унда оз-моз нафрат уйғотаётгандай қаради. Ва қарийб зарда билан, «нима бўлмасин, ишқилиб, ғарибхона мудир, хизматчилари ҳали гувоҳ сифатида чақирилади, шунда иш сиз учун жуда хавфли тус олади», деди. Мен унга бунинг нима алоқаси бор, мени, ахир тамом бошқа нарса учун суд қилишадик, дедим, лекин у, бирон марта ҳам адлияга рўпара бўлмаганингиз кўриниб турибди, деб жавоб қилди, холос. У аччиқланиб чиқиб кетди. Уни тўхтатишни, менга яхши муносабат билдирса, судда ҳам мени ҳимоя қилишга кўпроқ жон куйдиришини ўйлаб эмас, йўқ, шунчаки хурсанд бўлишимни тушунтиришни хоҳладим. Муҳими, мен учун ташвишга тушганини кўриб турибман. У мени тушунмаяпти, шунинг учун ҳам бироз жаҳли чиқяпти. Унга ўзимнинг ҳамма одамларга ўхшаган, бошқалардан сира фарқим йўқлигини тушунтиришни истадим. Лекин, бу гапларнинг ҳаммаси, моҳиятан олганда, бефойда, дедим, эриндим ва қўл силтаб қўя қолдим.

Салдан кейин мени яна терговчига олиб боришди. Соат икки, бу гал кабинет нурга тўлган, юнқа пардалар ёругликни қарийб тўсолмаётган эди. Жуда иссиқ. Терговчи

мени ўтиришга чорлади ва ўта хуш муомала билан, ҳимоячим келолмагани — «шароит йўл қўймаганини» маълум қилди. Лекин сўроққа жавоб беришдан бош тортишга — адвокат кутишга ҳаққим бор экан. Мен, бир ўзим жавоб берсам ҳам бўлаверади, дедим. У столдаги қўнғироқ тугмасини босди. Ёш котиб кирди ва орқада, менга жуда яқин жойда ўтирди.

Терговчи икковимиз курсига қулайроқ ўрнашиб олдик. Сўроқ бошланди. Олдин у, кўпчиликнинг фикрича, сиз индамас, дамдўз одамсиз — ўзингиз бунга қандай қарайсиз, деб сўради.

Мен:

— Айтадиган гапим йўқ. Мана, шунинг учун ҳам индамайман, — дедим.

У, адашмасам, биринчи марта илжайди, бундан зўрроқ сабаб кўрсатиб бўлмайди, деб гапимни маъқуллади ва қўшимча қилди:

— Майли, бунинг аҳамияти йўқ. — Индамай менга тикилди, бирдан қаддини кўтарди-да, тез гапирди: — Мени ўзингиз қизиқтирасиз.

Мен унинг нима демоқчилигини унча тушунмадим, жим туравердим.

Мен, ҳаммаси жуда оддий, дедим. У ўша кунни яна бир марта батафсил айтиб беришимни сўради. Мен унга олдин айтган гапларимни: Раймонни, қумлоқни, чўмилганимизни, араблар билан жанжални, яна қумлоқни, чашмани, қуёшни ва тўшпончадан беш марта ўқ узганимни такрорладим. У қайта ва қайта:

— Шундай, шундай, — деб турди.

Гапим қумда қилт этмай ётган гавдага келганда у яна маъқуллади:

— Яхши.

Бир нарсани ҳадеб такрорлайвериш жонимга тегиб кетди, умримда бунча кўп гапирмагандай эдим.

Бироз жим ўтирдик, кейин у ўрнидан турди ва менга жуда қизиқиб қолганини, худо хоҳласа, мен учун у-бу қилишга уриниб кўришини айтди. Лекин бундан олдин у мендан яна бир нечта нарсани сўрамоқчи экан. Ва пайсалга солмай сўради: онамни яхши кўрармидим?

— Ҳа, ҳаммага ўхшаб, — дедим.

Шу пайтгача узлуксиз чиқиллатиб ўтирган котиб адашиб бошқа ҳарфни босиб қўйди шекилли, машинкани бирдан тўхтатиб, орқага қайтарди. Ҳе йўқ, бе йўқ, томдан тараша тушгандай, терговчи ҳам кетма-кет, тўхтамай беш

марта отдингизми, деб савол берди. Ўйланиб турдим ва олдин бир отиб, сал ўтгандан кейин яна тўрт марта ўқ узганимни эсладим.

— Нега биринчисидан кейин кутиб турдингиз? — деб сўради у.

Кўз олдимга яна ўша қип-қизил қумлоқ келди ва қуёш пешанамни қандай куйдирганини эсладим. Бу гал ҳеч қандай жавоб қилмадим. Анча вақт индамай ўтирдик, терговчи худди ҳаяжонланаётгандай эди. У яна ўтирди, сочини чангаллади, столга таянди ва қанақадири галати бир тусда менга томон эгилиб олди.

— Нега, нега ўлиб ётган одамни яна отдингиз?

Яна нима деб жавоб қилишни билмай қолдим. Терговчи кафтини пешанасига сурди ва товуши ўзгариб, саволни қайтарди:

— Нега? Айтинг менга, бу жуда муҳим: нега?

Индамай ўтиравердим.

У отилиб турди, катта-катта одимлаб, кабинетни кесиб ўтди-да, картотека ёнига борди ва қутини очди. Қутидан бир қумуш хоч олди ва уни силкиб ёнимга қайтди. Ва мутлақо бошқача, сал хирқироқ товуш билан:

— Сиз уни биласизми? — деб хитоб қилди.

— Ҳа, албатта, — дедим.

Шунда у куйиб-ёниб, қайнаб гапиришга тушди: у худога ишонади, худо гуноҳидан ўтмайдиган биронта гумроҳ банда йўқлигига ишонади, лекин бу учун гуноҳкор банда тавба қилиб, қўнглини ланг очиши, худди боладай — очиққўнғил ва ишонувчан бўлиши керак. Терговчи столга эгилиб олди. Хочни нақ бошимнинг устида силкиди. Очиғини айтсам, унинг гапидаги маънони яхши уқмадим, чунки жуда иссиқ, бу ҳам етмагандай, кабинетда катта-катта пашшалар учиб юрар, юзимга қўнар, бундан ташқари, терговчи қўнғилимга бироз қўрқув ҳам солаётган эди. Лекин, аини пайтда, қўрқиб кулгили эканини ҳам англаб турардим, ахир, охир-оқибат, жиноятчи ўзим-ку. Тушунганим шу бўлди: айбимни тан олишимда унга бир вазият — бир марта отганимдан сўнг бироз кутганим, кейин яна тўхтамай ўқ узавермаганим ноаниқ экан. Бошқа жиҳатлари унда шубҳа туғдирмайди, фақат шунисини тушунолмаяпти.

Менга унинг беҳуда ёнишиб олганини айтмоқчи бўлдим: тўхтаб олдимми, тўхтамай олдимми — нима фарқи бор. Лекин у гапимни бўлиб қўйди, қаққини азот кўтариб, охириги марта жавоб талаб қилди: худога ишонасизми? Мен,

ишонмайман, деб айтдим. Унинг жаҳли чиқди ва ўтириб олди. Бунақа бўлиши мумкин эмас, ҳамма худога ишонади, ҳатто ундан қайтганлар ҳам, деди.

— Наҳотки сиз менинг умрим чиппакка чиқишини истайсиз? — деб хитоб қилди у.

Менга бунисининг алоқаси йўқ, деб ўйладим ва унга ҳам шундай дедим. Лекин у хочни бурнимга ишқағудай чўзди ва бамисоли телбадай қичқириб юборди:

— Насронийман! Мен ундан сенинг гуноҳларингни кечиришни ўтинаярман! Унинг сен учун изтироб чекканига қандай қилиб ишонмайсан?

Албатта, унинг менга худди яқин одамидай «сен» деб гапиришга ўтганига эътибор қилдим, лекин жонимдан тўйдириб юборди. Иссиққа чидаб бўлмай қолди. Ҳамиша ўзимни зўрлаб гапини тинглаётган биронта одамдан қутулмоқчи бўлганимдай, терговчининг ҳамма гапига қўшилаётган тусга кирдим. Унинг қувониб кетгани мени ажаблантирди.

— Мана, кўряпсанми, кўряпсанми! — деб тантана қилди у. — Ахир, унга ишонишинг, ўзингни унга топширишинг ҳақиқат-ку!

Турган гап, мен унга яна, йўқ, деб айтдим. У курсига беҳол ўтириб қолди. Юзи жуда ҳорғин тусга кирди. Бироз индамай ўтирди, суҳбатимиз давомида чиқиллашдан тинмаган машинка эса сўнгги сўзларимизни ёзаётган эди. Кейин терговчи менга диққат билан, ва ҳатто, маъюсона термилди. Ва тўнғиллади:

— Сизникидай тош қотган юракни шу пайтгача учратмаган эдим. Қўлимдан қанчадан-қанча жиноятчи ўтди, лекин ҳаммаси ҳам бу мушфиқ сиймо олдида йиғлашга тушган.

Мен улар жиноятчи бўлган, шунинг учун ҳам йиғлаган, демоқчи эдим. Лекин шу заҳоти ўзим ҳам шунақалардан эканимни ўйлаб қолдим. Ана шу фикрга сира кўниколмадим. Шу аснода терговчи худди сўроқ тугаганини билдиргандай, ўрнидан турди. Фақат ўша-ўша ҳорғин тусда, қилган ишингизга пушаймонмисиз, деб сўради. Мен ўйлаб туриб, нафақат пушаймонман, ўзимга ҳам жуда ёқимсиз, деб жавоб бердим. У тушунмагандай туюлди. Лекин ўша кун ишаммаси шу билан тугади.

Кейин тез-тез терговчининг олдига борадиган бўлдим. Лекин ҳар гал адвокатим бирга бўларди. Мендан фақат олдин берган кўрсатмаларимни ойдинлаштириш талаб қилинарди. Ёки терговчи адвокат билан айблов моддалари-

ни муҳокама этишар эди. Ҳар қалай, тергов оҳанги аста-секин ўзгариб қолди. Менингча, қилмишим терговчига жуда аниқ бўлган ва энди у менга қизиқмай қўйган эди. У менга худо тўғрисида бошқа гапирмади, биринчи марта учрашувимиздагидай ҳаяжонга тушганини бошқа кўрмадим. Шунинг учун суҳбатларимиз анча эркин бўла бошлади. Бир неча савол, адвокат билан қисқача суҳбат — вассалом. Ишим, терговчининг айтишича, ўз расамади билан илгарилашга тушди. Баъзан, агар суҳбат умумий мавзуларга кўчса, мени ҳам суҳбатга тортар эдилар. Бунақа соатларда менга ҳеч ким жаҳл қилмасди. Энди эркинроқ нафас олаётган эдим. Худди олдиндан ёзиб қўйилгандай, ҳаммаси ўз маромида, осойишта, табиий кўчаётган ва менда ҳам гўё ўзим шу оиланинг бир аъзосидай аломат бир таассурот пайдо бўлган эди.

Тергов ўн бир ойга чўзилди ва охирида терговчининг эшиккача кузатиб қўйиб, елкамга қоққанча:

— Хўш, бугунча етар, жаноб Дажжол,— деб дўстона хушлашганидай ноёб дақиқалардан бошқа мароқли дамлар умримда бўлганига ҳам қарийб ишонмай қолдим.

Кейин мени жандармлар қўлига топширдилар.

II

Баъзи хил нарсалар тўғрисида гапиришни ҳамиша ёқтирмайман. Қамоқдаги биринчи кунларимдаёқ умримнинг бу бўлаги ҳақида сўйлаш жуда ёқимсиз бўлишини тушуниб қолдим.

Кейин бу туйғунинг ҳам сариқ чақага қиммат эканини ўйлай бошладим. Моҳиятан олганда, биринчи пайтлар ҳали ҳақиқий маҳбус ҳам эмас, бир ожиз илинж билан, мана, мана, нимадир ўзгариб кетади, деб кутардим. Ҳаммаси Марининг биринчи ва охириги учрашувга келиши билан бошланди. Ундан хат олган кунимдан (Мари, турмуш қурмаганимиз учун бизга бошқа учрашувни рухсат беришмас экан, деб ёзган эди), айти шу кундан бошлаб мен шу ҳибсхона энди уйимга айланганини, ҳаётим ҳам шу ерда яқун топганини англадим. Қамоққа олинганимдан кейин бошида мени бир нечта маҳбуслар ётган ҳибсхонага қўйишди, уларнинг қарийб ҳаммаси араб эди. Дастлаб улар мени кўриб, устимдан кула бошладилар. Кейин нима гуноҳ қилганимни сўрашди. Мен бир арабни ўлдирганимни айтдим ва улар жим бўлиб қолишди. Лекин тезда қоронғи тушди ва менга улар тўшанчи бўладиган бордонни қандай

ёйишни ўргатишди. Бош қўйиш учун бир учи лўлабо-
лишдай юмалоқланар экан. Туни билан юзимда тахтакана-
лар ўрмалаб чиқди. Бир неча кундан кейин мени бир
кишилиқ ҳибсхонага кўчиришди, бу ерда ёғоч сўрида
ётадиган бўлдим. Ҳибсхонада ахлат челақ билан ювинишга
тунука тоғора қўйилган эди. Қамоқхона шаҳардан ба-
ландда, тор туйнукдан денгиз кўриниб туради. Бир куни
панжарага осилиб, ёругликка талпинаётган эдим, турмабон
кирди ва мени кўргани келишганини айтди. Мен, ҳойнаҳой,
Мари бўлса керак, деб ўйладим. Ростдан ҳам, Мари экан.

Учрашув хонасига мени аввал узун долондан, кейин
зинапойдан, кейин яна долондан олиб боришди. Деразала-
ри катта-катта қилиб фақат бир томонга қурилган кенг
хонага кирдим. Икки қатор панжара тўсиқ бутун хонани
узунасига бўлиб қўйган эди. Панжаралар орасидаги
саккиз-ўн метр чамаси бўшлиқ маҳбусларни уларни
кўришга келганлардан ажратиб турарди. Рўпарамда Мари,
унинг йўл-йўл рўмолини, офтобда қорайган юзини кўрдим.
Бу томонда, менинг қаторимда ўнтача, чамаси, бари араб
маҳбуслар. Кўргани келган аёллар ҳам, Маридан бошқа,
ҳаммаси кўпроқ араб; Марининг ўнг ёғида қора кийинган,
лабларини қимтиб олган жиккак кампир, чап ёғида сочлари
унниқиб кетган семиз аёл, у қўлларини силтаб, товуши-
нинг бориचा қичқирар эди. Дарвоқе, панжараларнинг
ораси жуда узоқ бўлганидан, маҳбуслар ҳам, кўргани
келганлар ҳам бақириб гапиришга мажбур эди. Бақир-
чақир ва деразадан қуйилиб, кўзни олаётган нурлар
яланғоч деворларга урилиб қайтиб яна кучаярди, кирган
пайтимда ҳатто бошим айланиб кетди. Мен ётган ҳибсхона
бундан тинч ва қоронғироқ эди. Кўникишим қийин бўлди.
Кейин ўтқир ёғдуда одамларнинг юзини аниқ фарқлай
бошладим. Икки панжара оралигининг охирида турмабон
ўтирган экан. Кўп араб-маҳбуслар ва уларга келган
қариндошлари бир-бирларига қараб чўкка тушган эдилар.
Улар бақирмаётган эди. Улар жуда секин гаплашар ва
шунча чуввосга қарамай бир-бирларини эшитишни ҳам
уддалар эдилар. Улар пастдан бўғиқ гулдирар, худди
бошларининг устида уёқ-бу ёққа учаётган савол-жа-
вобларга бас торидай гўнғиллаб йўлдошлик қилар эдилар.
Буларнинг ҳаммасини бир зумда кўриб олдим ва Марига
қараб юрдим. У аллақачон панжарага тармашиб олган ва
кучининг бориचा жилмаяётган эди. У менга жуда чиройли
бўлиб кўринди, лекин бунининг ўзига айтишга чоғим
келмасди.

- Хўш, қалай? — деди у жуда баланд овозда.
- Бир нави.
- Соголигинг қандай, керакли ҳамма нарсанг борми?
- Ҳа, бор.

Гапимиз тўхтаб қолди. Мари ҳали ҳам жилмайиб турган эди. Семиз хотин менинг ёнимдаги, эри бўлса керак, оқ-сарик сочли, кўзлари тиниқ, дароз давангирга бир нима деб бақирди.

Бу суҳбат, афтидан, мен келгунча бошланган кўринади.

— Жанна уни олишга кўнмади! — деб жонининг борица бақирди бақалоқ хотин.

— Ҳа, ҳа, — деб такрорлади эри.

— Мен унга чиққанингдан кейин қайтариб олишингни айтсам ҳам, бари бир, олиб туришга кўнмади!

Шу пайт Мари, Раймон сенга салом айтди, деб қичқирди, мен:

— Раҳмат, — дедим.

Лекин ёнимдаги хотинига бақириб, гапимни эшиттирмади:

— Ўзи қандай, зўрми?

Хотини илжайиб жавоб берди:

— Ҳаммадан зўр!

Чап ёнимдаги қўшним — қилтирик, қўллари ингичка йигит ҳали ҳам миқ этмай турган эди. Мен унинг жиккак кампирнинг рўпарасида ўтиргани, икковининг бир-бирига кўз узмай тикилишаётганини пайқадим. Уларни бошқа кузатишга имкон бўлмади, чунки Мари қичқириб қолди: яхши нарсаларни ўйлаш керак!

— Ҳа, — дедим мен.

Марига термилдим ва унинг енгил кўйлақ яширган елкаларини қучоқлагим келди. Мен бирдан бу мўъжаз қоматни қўмсадим, очиги, бундан бошқа яна нимани орзу қилиш мумкинлигини ҳам билмайман. Лекин, албатта, мудом жилмайиб туришига қараганда Мари ҳам худди шу нарсани ўйлаётган эди. Энди менга фақат тишларининг чақнаши, кўзлари атрофидаги кулгич ажинларигина кўриниб турарди.

— Чиқишинг билан тўйимизни қиламиз!

— Шундай бўлади деб ўйлайсанми? — дедим, нимадир айтиш керак эди-да, ахир.

У жуда тез ва жуда баланд овозда жавоб қайтарди: бўлади, бўлади. Сен оқланасан ва ҳали икковимиз кўп чўмиламиз. Лекин ёнидаги семиз хотин яна ҳам қаттиқроқ бақирди: қамоқхона маъмуриятига сават тонширган экан,

унга нималар солинганини бир-бир санашга тушди. Ишқилиб, олаётганда текширсин, ахир, ҳаммаси озмунча пул турмайди! Иккинчи қўшним билан онаси бояги-боягидай сукут билан бир-бирига термилиб турган эди. Араблар пастандан ўшандай пичир-пичир гаплашаётган эдилар. Кўчадаги чарогон ёғду гўё шишиб кетган, ойнани босиб-итариб келаётгандай эди. У одамларнинг юзидан баайни ёрилиб кетган мева ширасидай оқиб тушарди.

Мазам қочиб қолди, жон деб кетгим келди. Шовқиндан чаккам лўқиллаб берди. Лекин, бари бир, ҳозирча иложи бор экан, Марини кўриб тургим келаётган эди. Мари ўз ишлари ҳақида гапиришга тушди, ҳануз жилмайишини қўймаётган эди. Гулдираш, бақир-чақир, гап-сўз томонлар отишмасига айланди. Фақат бир орол омон — ёнимдаги жиккак йигит ва унинг онаси индамай бир-бирларига термилар эдилар. Бирин-сирин арабларни олиб кета бошладилар. Биринчиси кетиши билан хонада қолганларнинг қарийб бариси жимиб қолди. Кампир панжарага яқинроқ сурилди ва айни шу дақиқада турмабон унинг ўғлига имо қилди. Ўғил:

— Яхши боринг, она, — деди.

Кампир эса панжара симлари орасидан чўзган қўлларини секин-секин, узоқ вақт силкиб турди.

Йигит чиқиб кетди, шу заҳоти кампирнинг ўрнини шляшасини қўлига олган бир эркак эгаллади. Бошқа бир махбусни олиб келишди ва иккаласи шоша-пиша, лекин пастроқ овозда гаплашиб, кетдилар, чунки залдагиларнинг қарийб ҳаммаси жимиб қолган эди. Турмабон бу ёнимдаги шеригимга келди ва бунинг хотини энди бақиршга ҳожат йўқлигини билмагандай қичқирди:

— Бохабар бўл! Ўзингга қара!

Кейин навбат менга келди. Мари ҳаводан ўпич юборди. Эшикка етганда орқамга қарадим: у панжарага юзини босиб, қилт этмай, ҳануз ўша қийноқли, суратдай қотган табассуми билан жилмайиб турар эди.

Кўп ўтмай у менга хат ёзди. Ана шундан кейин айтиб бериш менга сира ёқмайдиган кўп нарсалар бошланди. Ҳар ҳолда, кўпиртиришга ҳожат йўқ: мен бошқаларга қараганда енгилроқ ўтказдим. Лекин қамоқдаги биринчи кунларимда энг ёмони шу бўлдики, калламда эркин одамнинг хаёллари тугила бошлади. Масалан, бирданига қумлоқда ястаниб ётгим, денгизга тушгим келиб қолади. Мана, оёғимга илк тўлқинлар шалонлаб урилади, сувга шўнгийман, шундай аниқ ҳис қиламанки, қушдай енгил

тортаман, ўзимни эркин ҳисоблайман,— шунда бирдан теграмни қамоқнинг тўрт девори қуршаб олади. Аммо бир неча ой ўтиб, бунақа ҳаёллардан қутулдим. Энди маҳбусга муносиб ўй суришга ўтдим. Ҳовлига — ҳар кунги сайрга олиб чиқишларини ё бўлмаса, адвокат келишини кутиб ётаман. Бошқа вақтлари ҳам овунчоқ топадиган бўлдим. Ва доим ўйлардим: агар мени бирон қуриган дарахт танасига тикиб, шунинг ичида яшашга мажбур этишса, майли, ҳеч бир нарса қилишга илож бўлмасин, фақат бошим устида осмон ёришиб келаётгани кўриниб турса, шунга ҳам аста-секин кўникаман. Биронта қуш учиб ўтишини, булутларнинг сузишини кутиб тураверардим, бари бир, бу ерда ҳам бугун адвокатим яна қандай алламбало галстук тақиб келар экан деб кутиб ётавераман, қамоққа тушмасимдан олдинлари ҳам шанбани — Марини қучоқласа бўладиган кунни сабр-тоқат билан шундай кутардим. Лекин, бундай ўйлаб кўрилса, мен қуриган дарахт ичида ўтирганим йўқ. Мендан бахтсизроқ одамлар ҳам бор-ку. Тўғри, бу менинг фикрим эмас, онамга тегишли, у, охир-оқибат, одам боласи ҳамма нарсага кўникади, деган гапни тез-тез айтиб юарди.

Кейин ўзим ҳам ўй ўйлаганда, одатда, жуда чуқур киравермас эдим. Бир-икки ойни ўтказиш жуда оғир кўчди. Бир амаллаб ўзимни енгитим керак эди, лекин худди шу нарса ҳам вақтни ўтказишга ёрдам берди. Мана, масалан, аёлни жуда соғиниб қоламан. Бу табиий, чунки ёшман. Мен ҳеч қачон фақат Марининг ўзинигина ўйлаганим йўқ. Шунчаки бир аёл, умуман аёллар, кўрганларимнинг ҳаммаси ҳақида ва қайсиси билан қачон, қаерда қандай қўшилганимни ўйлайман, шу қадар кўп ўйлаганимдан, ҳибсхона уларнинг юзларига тўлиб кетиб, истакларимга торлик қилиб қолади. Қай бир маънода, бу нарса мени нотайин аҳволга солади. Лекин шу йўл билан кун ўтказиш осонроқ кўчади. Охирроғига келиб, катта турмабон, у ошхонадан овқат ташийдиган одамни кузатиб келарди, менга ачина бошлади. Шу катта турмабон менга аёллар тўғрисида гап очди. Ҳамма маҳбусларга ҳам энг етишмайдигани шу-да ўзи, деди у. Менга ҳам етишмапти, дедим, одамларни бунақа аҳволга солиш адолатдан эмас.

— Ахир, худди шунинг учун ҳам сизларни қамоққа солишади-да, — деди у.

— Нега бунақа?

— Ҳа энди, эркинлик ҳам шунинг ўзи-да. Сизларни эркинликдан маҳрум қилишади-ку.

Бу гап илгари калламга келмаган экан.

— Ҳа, тўғри айтасиз, бўлмаса бунинг жазолиги қоладими?

— Ҳа, мана, сиз фарқига борасиз. Бошқалар тушунмайди. Лекин, бориб-бориб улар ҳам ўзларига таскин тонади.

У шундай деб чиқиб кетди.

Кейин — сигаретлар. Қамокда бошидаёқ қайишим, бошмоғимнинг ишлари, галстук ва чўнтагимдаги ҳамма нарсамни, энг ёмони — сигаретларимни олиб қўйган эдилар. Ҳибсхонага тушганимдан кейин қайтариб беринглар, деб сўрадим. Лекин қайтариш таъқиқланганини айтишди. Биринчи кунлари ниҳоятда оғир бўлди. Ҳаммасидан ҳам чекиш мумкин эмаслиги мени эзиб юборди. Сўридан пайраха синдириб олиб сўрадиган бўлдим. Кун бўйи кўнглим айниб юрарди. Мендан ҳеч кимга халал бермайдиган, зиёни тегмайдиган нарсамни нега тортиб олишганига сира ақлим етмасди. Кейин тушундим — бу ҳам жазога кирар экан. Аммо бу вақтга келиб чекиш хуморидан қутулган эдим ва бу менга энди жазо ҳам эмас эди. Агар шу кўнгилсизликларни ҳисобга олмаса, мен жуда унча бахтсиз эмасдим. Яна қайтараман, энг муҳими — вақт ўтказиш. Мен турли нарсаларни ўйлашга одатланиб олдим ва шундан кейин бошқа зерикмай қўйдим. Гоҳо ўзим яшаган хонани эслайман, мана, бир кезиб чиқаман, манави бурчакдан бошлаб, кўзим тушган майда-чуйдаларгача эътибор қиламан — ҳаммаси ёдимда аниқ тикланади. Бошида бу ҳам кўпга чўзилмас эди. Лекин галдан галга эслашим узайиб бораверди. Чунки ҳар бир курсини, қаерда, қайси ғаладонда қанақа ашё ётибди, арзимас нарсани, безаги, қирилган, дарз кетган жойларини, рангининг қанақалигини, пайпаслаганда қўлга қандай тегишини — барча тафсилотларини аниқ эсга туширардим. Айни пайтда чалкаштирмай, тартибини бузмай, ҳеч бир нарсани унутмай хотирлашга тиришар эдим. Бир неча ҳафтадан кейин хонамда бор нарсаларнинг ҳаммасини бир-бир хаёлдан ўтказишимга соатлаб вақт кетказадиган бўлдим. Қанча эсласам, хотирамда шунча кўп арзимас майда-чуйдалар тикланаверди. Шунда бир нарсани тушундим: агар одам бир кунгина яшаса бас, кейин у қамокда юз йил ҳам бемалол ётавериши мумкин экан. Зерикиб қолмаслиги учун унда истаганча хотира топилади. Керак бўлса, бу ҳам таскин беради.

Яна уйқу ҳам бор. Бошда кечалари ёмон ухлар,

кундузлари эса мижжа қоқмас эдим. Аста-секин кечаларига ишим ўнгланди ва ҳатто кундузлари ухлашга ҳам ўргандим. Кейинги ойлари эса кунига ўн олти, ўн саккиз соатлаб ухлайдиган бўлдим. Қолган олти соатни бир амаллаб ўтказиш керак эди, бунинг учун эса ихтиёримда нонушта, тушлик, кечки овқат, табиий зарурат, хотиралар ва яна бир чехнинг саргузаштлари бор эди.

Бир куни мен сўридан, сомон тўшак тагидан унга ёпишиб қолган бир рўзнома парчасини топиб олдим, саргайиб, қарийб шаффоф тусга кирган эди. Бир жиноят тафсилоти экан, боши йўқ, лекин мазмунидан воқеа Чехословакияда бўлганга ўхшайди.

Бир одам бахтини синаб кўриш учун туғилган қишлоғини ташлаб, олис ўлкаларга улоқиб кетибди. У йигирма йилдан кейин бой-бадавлат бўлиб, хотини ва боласини эргаштириб юртига қайтибди. Қишлоқда унинг онаси билан синглиси кичкина меҳмонхона очиб олишган экан. У уйдагиларни ҳайратга соламан деб, хотини билан боласини бошқа бир жойга қўйиб, ўзи онасининг олдига борибди — онаси уни танимабди. У азбаройи ҳазилга гўё ўзига хоёна зарурлигини айтибди. Онаси билан синглиси кўрсаки, унда пул жуда кўп. Тунда уни болга билан уриб ўлдириб, жасадини дарёга ташлаб юборишади. Эрталаб унинг хотини келади, ҳали ҳеч нарсадан хабари йўқ, кечаги меҳмоннинг кимлигини айтади. Она ўзини осиб қўяди. Синглиси ўзини қудуққа ташлайди. Мен бу воқеани минг марта ўқидим шекилли. Бир томондан, ҳеч ҳақиқатга тўғри келмайди. Иккинчи томондан — жуда табиий. Менингча, бу одам қай бир маънода ўзига тегишлисини олган. Ҳеч қачон муғомбирлик қилиш керак эмас.

Мен шу тарзда соатлаб ухлардим, хотирага берилардим, шу воқеа парчасини қайта-қайта ўқирдим, ҳибсхона дам ёришар, дам қоронғилашар — вақт ўтиб бораверар эди. Бир пайтлар қаердадир қамоқдаги одам бориб-бориб вақт ҳақида тасаввур қилишни ҳам унутади, деб ўқиб қолган эдим. Лекин ўшанда бу гапга эътибор ҳам бермаган эдим. Мен куннинг бир вақтнинг ўзида ҳам жуда узун ва ҳам жуда қисқа бўлишини тушунмасдим. Албатта, бунақа кунлар — жуда узун, яна шунақа чўзилишадики, охир-оқибат, қўшилишиб, бири иккинчисига уйқашиб кетади. Билгисиз, қиёфасиз тус олади. Фақат «кеча» билан «бугун» деган сўзларнинг маъносигина йўқолмай туради.

Бир куни турмабон қамоқда ётганимга ҳам беш ой бўлганини айтиб қолди — ишондим-у, унча тубига етма-

дим. Мен учун ҳибсхонада ётган куним — сира охири йўқ, чўзилгандан чўзилиб келаётган бир кун ва ташвишим ҳам доимгидай битта ташвиш эди. Турмабон чиқиб кетди, мен декчани юзимга кўзгу қилиб тутдим. Юзим, ҳатто унга қараб жилмайишга уринганимда ҳам хўмрайганича қолаётгандай туюлди. Декчани ҳар ёқдан тутиб кўрдим. Яна жилмайдим, аксим бадқовоқ ва маъюслигича қолаверди. Кеч кираётган, қамоқхонанинг барча қаватларидан бўғиқ шом шовқинлари дилгир оҳангда баландлаб, яна шу кўйи секин пасаядиган, мен айтиб беришни сира ёқтирмайдиган бир кез эди. Туйнук олдига бориб, сўнаётган шом шуълалари ёғдусида яна бир марта аксимга термилдим. Юзим боягидай жуда жиддий эди, начора, ўзим энди жиддийлашиб қолганимдан кейин, бунинг нимаси ажабланарли? Лекин айни шу пайти, бир неча ойдан бери илк марта, ўз овозимни аниқ эшитиб қолдим. Кўп кунлардан бери қулоғимга эшитилиб юрган товуш шу экан: шундагина мен яккабўлмага тушганимдан бери доим ўзимга ўзим гапириб юрганимни англаб қолдим. Ҳамширанинг онамни кўмган кунимизда айтган гапи эсимга тушди. Ҳа, шундоқ, қамоқхонадаги шомлар қанақа бўлишини ҳеч ким тасаввур қилолмайди, бошқа нажот йўли ҳам йўқ.

III

Моҳиятан олганда, ёз фасли бошқа ёз билан тез ўрин алмашди. Иссиқ кунлар бошланиши билан ҳаётим янги босқичга ўтишини олдиндан билар эдим. Ишим суд маслаҳатчиларининг охириги сессиясида кўрилиши керак, сессия июнда якунланади. Жараён бошланганда эркинликдаги ҳамма нарса қуёшга чулганган эди. Ҳимоячим мени ажрим уч-тўрт кундан кўпга чўзилмайди, деб ишонтирди.

— Суд имиллаб ўтирмайди,— деб қўшиб қўйди у.— Ишингиз бу сессиядаги энг асосий иш эмас. Бир падаркушлик бор, сиздан кейин тўғри шу ишни кўришга ўтишади.

Эрталаб етти яримда келиб, қамоқхона машинасида мени суд биносига олиб боришди. Иккита миршаб мени зах тортган бир ҳужрага олиб кирди, бу ерда қоронғилик ҳиди анқирди. Эшик олдида кутиб ўтирдик, эшик нарёғидагилар эса гаплашади, бир-бирини чақиради, курсиларни суради, хуллас, гала-ғовур, талотўп, гўё концерт ўтиб, энди жуфт-жуфт рақс тушишга хона ўртаси бўшатилаётган ҳайрия

оқшомига ўхшайди. Миршаблар, ҳали мажлис бошлангани йўқ, деб айтишди, бирови менга сигарет тутди, мен рад қилдим. Салдан кейин менга, қўрқмаяпсизми, деди, мен йўқ, дедим. Қай бир маънода менга ҳатто қизик эди, кўрайчи, қанақа бўлар экан. Ҳали бирон марта судга тушиб кўрмаганман.

— Ҳа, — деди униси, — лекин охирига бориб жонингга тегиб қолади.

Бироздан кейин хонадаги қўнгироқ жиринг этди. Шунда қўлимни кишандан бўшатишди. Эшикни очиб, мени айбдорлар курсисига етаклашди. Кенг хона одамга тўла. Пардалар очилмаган. Лекин у-бу ердан қуёш сизиб киради, ҳалитдан ҳаво етишмайди. Деразалар ҳали ёниқ. Ўтирдим, икки томонимдан миршаблар жой олди. Шу пайти рўпарамда турган саф-саф юзларни кўрдим. Ҳаммаси менга тикилиб олган эди, маслаҳатчилар шу эканини англадим. Лекин бировини бировидан ажрата олмадим, ҳаммаси қандайдир бир хил туюлди. Гўё трамвайда кетяпман-у, рўпарамда қатор бўлиб йўловчилар — қиёфасиз нотанишлар ўтирибди, ҳаммаси менга тикилиб, устимдан кулишга баҳона қидираётгандай. Албатта бу ўйнинг бемаъни эканини тушунаман: улар мендан бирон кулгили нарсани эмас, жиноятни қидиришаётир. Лекин унча ҳам фарқи йўқ, ҳар қалай, ўшанда шу хаёлга борган эдим.

Одамнинг бунча кўплигидан ҳам танг қолдим — худди бочкага тузлаб қўйилган балиққа ўхшайди. Яна кенгхонага кўз югуртирдим, лекин биронта қиёфани ажратолмадим. Бошда шу оломоннинг ҳаммаси мени томоша қилишга келган деб янглишдим шекилли. Ўзи одатда одамлар менга эътибор бермайдилар. Шу талотўннинг бари мен учун бўлаётганини англашим жуда қийин бўлди. Миршабга:

— Бунча одам! — дедим.

У ҳаммаси рўзномаларнинг иши, деди ва маслаҳатчилардан дастдаги стол атрофида уймалашган одамларни кўрсатди.

— Ана улар, — деди.

— Кимлар? — деб сўрадим.

У яна қайтарди:

— Рўзномалар.

Тапиш бир мухбирни кўриб қолдим, у айна бизга қараб келаётган эди. Хийла ёни ўтган, юзи ўта жонсарақ кўрипса ҳам, истараси иссиқ эди. У миршаб билан самимий кўришди. Шунда мен бу ердаги одамларнинг бемалол, гўё

ҳаммалари қадрдон, бир-бирларини кўришдан бахтиёр бўладиган дўстона даврага йиғилгандай, саломлашиб, сўрашиб, гаплашиб ўтиришганини англадим. Ҳа, мана шунинг учун ҳам ўзимни галати, бу ерда худди чақирилмаган меҳмондай, ортиқча деб ҳис қилаётган эканман. Лекин мухбир менга жилмайиб гап қотди. Ишончим комил, деди у, ҳаммаси яхши бўлади. Мен раҳмат айтдим ва у:

— Биласизми, биз ишингизни оз-моз кўпиртирдик, — деб қўшиб қўйди. — Газеталар учун ҳозир ўлик мавсум. Ҳеч бир тузукроқ воқеа топилмади, фақат сизу мана шу падаркушлик.

Кейин боя ўзи гаплашган, ҳозир мухбирлар галасида бурнига қора гардишли кўзойнак кўндирган, семириб кетган сассиққўзанга ўхшаб турган бир одамга ишора қилди ва Парижда чиқадиغان рўзноманинг махсус мухбири, деди.

— Аслида сиз учун келгани йўқ. Падаркушликнинг қандай суд қилишларини ёритади, а лекин ундан биратўла сизнинг ишингизни ёзиб келишни ҳам сўрашган.

Сал бўлмаса, унга раҳмат деб юбораёздим, лекин бунинг кулгили бўлишини ўз вақтида англаб қолдим. У менга сажимий қўл силкиб қўйди ва нари кетди. Шундан кейин яна бир оз кутиб ўтирдик. Ҳамкасабалари қуршовида, адвокат ҳирқасини кийиб олган ҳимоячим пайдо бўлди. Мухбирлар олдига бориб, ҳаммаси билан қўл олиб кўришиб чиқди. То кенгхонада қўнғироқ чалингунча, улар мисоли ўз уйларида ўтиргандай, ҳазил-хузул қилиб, кулишиб турдилар. Кейин ҳамма ўз жойини эгаллади. Ҳимоячи олдимга келди, қўлимни сиқиб қўйди. Саволларга лўнда жавоб қайтаришим, ўзим ҳеч нарса ҳақида олдин гап бошламасим, қолган нарсаларни унинг ўзига қўйиб беришимни уқтирди.

Чап ёнимда тарақлатиб курси суришди, ўгирилиб қарадим — баланд бўйли, пенсне таққан қотма бир одам қизил ҳирқасини ҳафсала билан тўгрилаб энди ўтираётган экан. Бу — прокурор эди. Суд ижрочиси суд келаётганини эълон қилди. Айни шу пайти иккита баҳайбат вентилятор гувиллашга тушди. Уч киши — суд кирди — иккитаси қора, биттаси қизил ҳирқа кийган, ҳар бирининг қўлтигида қогоз солинган биттадан жуздон, тез сунага йўл олдилар. Қизил кийгани ўртадаги курсига ўтирди, папоғини рўпарасидаги столга қўйди, тепакални рўмолча билан артиб, суд мажлиси очик, деб эълон қилди.

Мухбирлар аллақачон қаламларини шайлаган эдилар.

Уларнинг юзи беғам ва жиндайгина истехзоли кўринарди. Айтгандай, юпқа кулранг костюм кийган, ҳаворанг галстукли, уларнинг ичида энг ёш биттаси ҳали рўпарасидаги столда ётган ёзғичини қўлига олмай, фақат менга тикилиб ўтирган эди. Унинг юзида қанақадир номутаносиблик бор эди, лекин мен фақат унинг кўзларини кўрдим, жуда тиниқ, менга диққат билан термилаётган эди, бироқ нигоҳидаги ифодани унча илғамадим. Жуда ғалати — гўё ўзимни ўзим кузатиб тургандай бир аҳволга тушдим. Эҳтимол, ҳали суд тартибини билмаганим учундир, кейин нима бўлганини унча тушунмадим: қуръа ташлаб маслаҳатчиликка номзодлар танлаб олдилар, раис ҳимоячи, прокурор ва маслаҳатчилардан алланарсаларни сўради (ҳар гал уларнинг боши раисга томон барабар ўгирилди), тез-тез айбномани ўқидилар (қулоғимга таниш исмлар, бегона жойларнинг номи чалинди), яна ҳимоячига саволлар бердилар.

Кейин раис ҳозир гувоҳлар чақирилишини айтди. Ижрочи баланд овозда исм-шарифларни ўқиди, мен уларга эътибор қилдим. Шу пайтгача менга қиёфасиз ва қуйма бўлиб туюлган оломон ичидан ғарибхона мудир, қоровули, Тома Перез чол, Раймон, Масон, Саламано, Мари навбат билан ўринларидан туриб, ёнбошдаги эшикка кирдилар. Мари мен томонга бекитиқча, ташвишли бош ирғади. Шу пайтгача уларнинг биронтасини кўрмаганимга ҳайрон бўлиб турган эдим, бирдан яна бир исми-шариф ўқилди ва Селест ўрнидан турди. Унинг ёнида ҳу бир марта ресторанда олдимга келиб ўтирган ўша савдойи хотинни кўриб қолдим, нимчаси, қатъиятли юзи ва қўғирчоқ ҳаракатларидан танидим. У менга кўз узмай тикилаётган эди. Лекин ўйлаб ўтиришимга имкон бўлмади, раис гапни бошлаб қолди. У суднинг ишни эшитишга ўтишини айтди ва тўпланганларни тартибга, жимликка чақиришга зарурат бўлмаслигига умид билдирди. Унинг, яъни раиснинг бурчи ишнинг ҳар томонлама холис ва беғараз кўрилишини таъминлаш. Маслаҳатчилар зиммасида ҳақиқий адолат руҳида ҳукм чиқариш экан, буларнинг ҳаммасидан ташқари, агар биронта одам тартибни бузгудай бўлса, раис унга кенгхонани бўшатиб қўйишни буюради.

Яна ҳам исиб кетди, жамоатдан баъзилари газета билан елпинишга тушди. Раис ижрочига имо қилди, у сомондан тўқилган учта елпуғич олиб келди ва судьялар шу заҳоти уларни ишга солдилар.

Ва шу заҳоти мени сўроқ қилиш ҳам бошланди. Раис

менга жуда хотиржам ва ҳатто хайрихоҳ бўлиб, саволлар берди. Жуда баъдимга урган бўлса ҳам, яна исмим, шарифим, ёшим ва шунга ўхшаган нарсаларни айтиш талаб этилди, ўйлаб қолдим: моҳиятан олганда, бу табиий, ахир, айбдорнинг ўрнига бошқа бир одамни суд қилиб юборсалар нима бўлади. Кейин раис менинг қилмишларимни қайта бошдан ҳикоя қилди ва мендан ҳар икки гапнинг бирида:

— Шундайми? Тўғрими? — деб сўраб турди.

Мен ҳар гал, худди ҳимоячим ўргатгандай:

— Ҳа, жаноб раис,— деб жавоб бердим.

Жуда чўзилди, чунки раис батафсил, ҳамма майда-чуйдагача айтиб берди. Мухбирлар ҳам ёзишдан тинмади. Уларнинг орасидаги энг ёш мухбир билан автомат-хотиннинг мендан кўз узмаётганларини ҳис қилиб турдим. Трамвай ўриндиқларидаги ҳамма йўловчининг кўзи раисда. У йўталди, қоғозларни титкилади, сомон елпуғич билан елпинган кўйи менга ўгирилди.

У энди менинг ишимга, сиртдан қараганда, унча алоқаси йўқ, лекин, эҳтимол, моҳиятан жуда бoғлиқ саволларга тўхташини айтди. Ҳозир унинг онам тўғрисида гапиришини англадим ва кўнглим ёмон бўлиб кетди. У онамни нима учун ғарибхонага берганимни сўради. Унга қарашга ва ҳамширага беришга нулим етмас эди, деб жавоб бердим. Бу қарорга келишингиз қийин бўлди, деб сўради у. Мен бир-биримиздан ҳам, умуман бошқалардан ҳам умид қиладиган ҳеч нарса қолмади, икковимиз ҳам янги турмуш тарзига кўниккан эдик, дедим. Шунда раис бу мавзуга янада чуқур киришга ҳожат йўқлигини айтди ва прокурордан менга саволи бор ёки йўқлигини сўради.

Прокурор менга қарамай, елкасидан, менинг яна чашма олдига ёлғиз қайтиб келганимдан мақсад арабни ўлдириш бўлмаганмикан, раиснинг ижозати билан шуни билмоқчилигини айтди.

— Йўқ,— дедим.

— Унда нега айбланувчида қурол бўлган ва у нима сабабдан айни шу жойга қайтиб борган?

Мен, тасодиф бўлди, деб жавоб бердим. Прокурор тишини гириҳ қилиб:

— Ҳозирча етарли,— деди.

Кейин қанақадир чалкашлик келиб чиқди, ҳар ҳолда, менга шунақа туюлди. Ундан кейин судьялар пичирлашиб олдилар ва раис танаффус эълон қилди; эндиги мажлисда гувоҳларнинг кўрсатмалари тингланади, деди.

Ўйлаб олишга вақтим бўлмади. Мени кенгхонадан олиб чиқиб, машинага ўтиргиздилар, қамоқхонага етказдилар, у ерда овқатимни едим. Сал ҳам ўтмай, жуда чарчаганимни энди сезган вақтим мени яна олиб кетишди: ҳаммаси қайтадан бошланди: яна кенгхонага кирдим, ўша юзлар яна менга тикилди. Фақат баттарроқ исиб кетган, худди мўъжиза билан пайдо бўлгандай маслаҳатчилар, прокурор, ҳимоячи ва баъзи мухбирларнинг қўлида биттадан сомон елпугич. Ёш мухбир, жиккак аёл ўша жойларида ўтирибдилар. Лекин улар елчингани йўқ ва илгаригидай менга тикилиб олишган.

Пешанамдан қуйилаётган терни артаман, қаердаман, менга нима бўляпти, тушунмай ўтирган эдим, тўсатдан ғарибхона мудирини чақираётганларини эшитиб қолдим. Ундан онамнинг мендан шикоят қилганми-йўқлигини сўрашди, у, ҳа, лекин бу одатдаги иш, ҳамма истиқоматчилар қариндошларидан нолийди, деди. Раис аниқроқ айтишни сўради: онам ғарибхонага топширганим учун мендан нолиганими, йўқми, мудир яна, ҳа, деди. Энди бошқа ҳеч қандай гап қўшмади. Кейинги саволга у жаноза куни менинг бамайлихотирлигимга ҳайрон бўлганини айтди. Ундан «бамайлихотирлик» деганда нимани назарда тутаётганини сўрашди. Мудир ерга боқди ва тобутда ётган онамни кўришни истамаганим, бир томчи ҳам ёш тўкмаганим, қабр устида сукут сақлаб турмаганим, марҳумни қабрга қўйгандан кейиноқ, жўнаб кетганимни айтди. У яна бир нарсасига ҳайрон бўлди: дафн маҳкамаси ходимининг унга айтишича, мен онам неча ёшга кирганини аниқ билмаганман. Ҳамма бир дақиқа жимиб қолди, кейин раис мудирдан у айтган гапларнинг ҳаммаси мен тўғримдами-йўқлигини сўради. У саволни тушунмади, раис: «Қонун таомили шундай», деб изоҳ берди. Сўнгра у, гувоҳга саволингиз йўқми, деб прокурорга ўгирилди, прокурор хитоб қилди:

— Э йўқ, шу ҳам етиб-ортади.

У мен томонга шундай ёниб, шундай ғолибона қарадики, бирдан бу одамлар мени шу даражада ёмон кўришларини ҳис этиб, кўп йилдан бери биринчи марта, худди тентакка ўхшаб йиғлаб юборишимга сал қолди.

Раис маслаҳатчилар ва ҳимоячидан менга саволлари бор-йўқлигини сўради, кейин эшикбонни чақирди. У билан ҳам, бошқаларга ўхшаб, бояги таомил қайтарилди. Гувоҳ жойга чиққандан кейин у менга бир қаради-да, кўзини олиб қочди. Онамни кўришни истамаганим, чекканим,

ухлаганим, сутли қаҳва ичганимни айтди. Шу аснода мен кенгхонада ҳаяжон кучайиб келаётганини ҳис қилдим ва биринчи марта ўзимнинг гуноҳкорлигимни англадим. Эшикбонни яна қайтадан сутли қаҳва ва сигарет тўғрисида гапириб беришга мажбур қилишди. Прокурор менга мазах қилиб қаради. Шу пайт ҳимоячим мудирдан, сиз ҳам унга кўшилиб чекмадингизми, деб сўраб қолди. Лекин прокурор қаҳрли тусда норозилик билдирди.

— Судланувчи ким ўзи бу ерда ва ҳимоя усуллари қанақа ўзи! Ҳимоянинг айблов гувоҳларини қоралашга уриниши чиппакка чиқади, қақшатғич кўрсатмаларнинг залворини енгил унинг қўлидан келмайди!

Шунда ҳам раис эшикбондан бари бир саволга жавоб беришни талаб қилди. Чол довдираб қолди.

— Тўғри, менда ҳам айб бор, — деди, — лекин фақат бу жанобнинг ўзи менга сигарет тутди, қўлини қайтариш ноқулай эди.

Охирида мендан, қандай қўшимча қилишни истайсиз, деб сўрашди.

— Ҳеч қандай, — дедим, — гувоҳ тўғри гапиряпти. Унга сигарет тутганим ҳам рост.

Эшикбон менга ҳайрон бўлиб ва ҳатто миннатдорлик билан қараб қўйди. Сал чайналиб турди-да ва ўзи ҳам мени қаҳвага чорлаганини айтди. Ҳимоячи қувонч билан шовқинлади ва маслаҳатчиларнинг буни эътиборга олишлари зарурлигини айтди. Лекин жавобига прокурор момақалдироқдай гўмбурлади:

— Шундай, жаноб маслаҳатчилар эътиборга олиб қўйишади. Чет бир одамнинг қаҳва таклиф этиши мумкинлиги, лекин ўзига ҳаёт бахш этган жасаднинг олдида ўтирган ўғил ана шу қаҳвани рад этиши кераклигидан хулоса ҳам чиқарадилар.

Эшикбон ўз жойига қайтди.

Перез чолга навбат келганда, суд ижрочиси уни минбарга қўлтигидан суяб олиб чиқиб қўйди. Тома През онамни яхши билиши, мени эса фақат бир марта, жаноза куни кўрганини айтди. Ундан ўша куни менинг нима қилганимни сўрадилар ва у жавоб берди:

— Тушунинг, мен қайгудан адо бўлган эдим. Қайғу билан бўлиб ҳеч нарсани кўрмабман. Мен учун бу энг огир қайғу эди. Ҳатто ҳушимдан кетиб қолдим. Демак, жаноб Мерсони кўрмаганман ҳам.

Прокурор, ҳеч бўлмаса, унинг кўзёш тўкканини

кўргандирсиз, деб сўради. Перез, йўқ, кўрмадим, деди. Прокурор ҳам керакли гапни айтди:

— Жаноб маслаҳатчиларнинг буни эътиборга олиб қўйишларига тўғри келади.

Бироқ шу пайт ҳимоячимнинг қони қайнаб кетди. Перездан, менингча, ҳаддан ортиқ жаҳл билан, унда унинг йиғламай турганини кўргандирсиз, деб сўради. Перез:

— Йўқ,— деб жавоб берди.

Кенгхонада кулги кўтарилди. Ҳимоячи ҳирқасининг кенг енгларини қилпиллатиб, баралла хитоб қилди:

— Мана, қанақа экан бу жараён! Ҳаммаси тўпша-тўғри ва ҳаммаси тескарига бурилган!

Прокурор бўзариб кетди, қаламини қоғозларига нуқиганча ўтираверди.

Беш дақиқага танаффус эълон қилдилар, ҳимоячи менга ҳаммаси яхши кетаётганини айтиб улгурди, ундан кейин эса Селестни — ҳимоя томони, яъни мен томонимдан бўлган гувоҳни чақиришди. У гоҳо якшанба кунлари, икковимиз бирга пойга томоша қилгани борадиган кунларимизда киядиган янги костюмида эди. Лекин ёқасини қадашни эпполмаган шекилли, мис тўқача бўлмаса, кўйлагининг сурилиб кетишига бир баҳя қолгани кўриниб турарди. Селестдан уникида овқатлангани борганим тўғрисида сўрадилар, у тасдиқлади ва қолаверса, унга дўст эканимни ҳам айтди. Ундан мен тўғримда нима фикрда эканини сўрадилар, у мени одам деб айтди. Бу нима деганингиз? Нима деяётганимни ҳамма тушунади, деди Селест. У менинг дамдўз, одамови эканимга эътибор қилганми? Жавоб ўрнига Селест менинг худа-беҳуда валақлайвермаслигимни айтди. Прокурор у овқатга доим ўз вақтида тўлармиди, деб савол берди. Селест кулди.

— Э, бу гапга ҳам арзимаيدи, икковимиз доим суришиб кетаверамиз.

Ундан мен қилган жиноят ҳақида нима деб ўйлашини сўрадилар. Шунда унинг икки қўллаб тўсиққа таяниб олишидан бу савол жавобига олдиндан тайёрланиб тургани маълум бўлди. У шундай деди:

— Мен шундай ҳисоблайман, бу бахтсизлик. Бахтсизлик нима, бунй ҳамма билади. Бахтсизлик қаршисида ожизсан одам. Мана, шунинг учун ҳам буни бахтсизлик, деб ҳисоблайман.

У яна давом этмоқчи эди, аммо раис, жуда яхши, раҳмат, деди. Лекин, бари бир, у яна баъзи нарсаларни айтмоқчиман, деб туриб олди. Ундан қисқароқ қилишни

сўрадилар. У яна менинг бахсизликка учраганимни қайтарди. Шунда раис:

— Ҳа, тушунарли, — деди. — Лекин биз ҳам сиз айтаётгандақа бахтсизликни суд қилиш учун бу ерда турибмиз. Раҳмат сизга.

Селест шунда энди нима қилишни, яна қандай ёрдам беришни билмаётгандай, менга ўғирилди. Кўзлари ғилтил-лаб, лаблари қалтираётгандай туюлди. Айт, яна нима қилса бўлади, деб сўраётгандай эди. Мен унга ҳеч нима демадим, ҳеч қандай ишора ҳам қилмадим, лекин умримда биринчи марта эркак кишини бағримга босгим келиб қолди. Раис яна унга гувоҳжойни бўшатишни буюрди. Селест жойига тушди. Мажлис охиригача олдинга эгилиб, икки тирсагини тиззаларига тираб, панамасини ғижимлаган кўйи диққат билан эшитиб ўтирди.

Мари кирди. Унинг бошида шляпа, бари бир, янада чиройли эди. Лекин менга унинг бошланг юргани кўпроқ ёқади. Мен ҳатто узоқдан туриб ҳам унинг сийналари қандай диркиллаётганини туйдим, доим салгина туртиб турадиган таниш лабларини кўрдим. Мари жуда ҳаяжонланаётганга ўхшади. Шу заҳотиёқ ундан мени қанчадан бери билишини сўрадилар. У, маҳкамада бирга ишлаганимиздан, деб айтди. Раис муносабатимиз қандай бўлганини билгиси келди. Мари мен билан дўст эканини айтди. Кейинги саволга эса, ҳа, тўғри, унга турмушга чиқмоқчи эдим, деди. Прокурор қоғозларини варақлаб туриб, тўсатдан қачон алоқамиз бошланганини сўраб қолди. Мари ой билан кунини айтди. Прокурор юзига лоқайд тус бериб ва янглишмасам, шундан бир кун олдин унинг онасини кўмишган, деб эскартиш берди. Кейин аччиқ илжайиб, Марига ноқулай эканини тушунаётгани, унга қолса, бу мавзуда бошқа гапиришни истамаслиги (шу ўринда унинг товуши кескин жаранглади), лекин зиммасидаги бурч — ҳамма нарсадан юқори эканини қўшимча қилди. Ва Маридан биз бирга ётган ўша кунни батафсил айтиб беришни талаб қилди. Мари гапиришни истамади, аммо прокурор айтганида туриб олди, кейин Мари икковимиз қандай бирга чўмилганимиз, кинога тушганимиз ва сўнгра ўзининг меникига борганини айтиб берди. Прокурор Марининг терговда берган кўрсатмаларидан кейиноқ ўша кун қандай картина қўйилганини аниқлаб олганини айтди. Лекин ўшанда қандай фильм қўйилганини Марининг ўзидан эшитмоқчи экан. Мари эшитилар-эшитилмас Фернандель ўйнаган фильмнинг номини тилга олди.

У айтиб бўлгач, кенгхонага ўлик сукунат чўкди. Шунда прокурор ўрнидан турди, унинг юзи жуда ҳам жиддий, товушида самимий титроқ бордай туюлди менга, у мен томонга бармогини нуқиб, секин хитоб қилди:

— Муҳтарам маслаҳатчилар, бу одам бир кун олдин онасини кўмиб, эртаси куни қумлоққа чўмилишга борган, у ерда ўйнаш ортирган ва шод-хуррам томошага тушган. Сизга бундан ортиқча гап айтолмайман.

У ўтирди, кенгхона ҳали ҳам сукутда эди. Бирдан Мари ўкраб йиглаб юборди ва бу ерда мени мажбурлаб, ўйлаганимдан бошқа гапларни айттиришди, уни жуда яхши биламан, ҳеч қанақа ёмонлик қилгани йўқ, дея гапириб кетди. Лекин раис ижрочига имо қилди, у Марини олиб кетди ва мажлис давом этаверди.

Шундан кейин Масонни, унинг мени ҳалол, «бундан ташқари, виждонли» одам, деб далолат этишини ҳеч ким тузукроқ эшитмади. Итига қандай ғамхўрлик қилганимни айта бошлаган, онасига қандай муносабатда эди, деган саволга, икковининг гаплашадиган гаплари ҳам тугаган эди, шунинг учун ҳам онасини ғарибхонага берди, деб жавоб қилган Саламано чолни ҳеч ким яхшироқ эшитмади.

— Тушуниш керак, — деб туриб олди Саламано, — тушуниш керак.

Лекин ҳеч ким тушунмагани кўриниб турарди. Уни ҳам олиб чиқишди. Кейин охирги гувоҳ — Раймоннинг навбати келди. У менга сал белгили бош ирғаб қўйди-да ва шу заҳоти гуноҳим йўқлигини далолат қилди. Лекин раис гувоҳнинг бурчи — хулоса чиқариш эмас, воқеани айтиб бериш, унинг иши — саволларга жавоб бериш, деди. У ўлдирилган араб билан қандай муносабатда бўлган? Раймон бу саволдан фойда чиқаришга уринди, ўлдирилган одамнинг душмани аслида мана, ўзи эканини, чунки унинг синглисига шапалоқ ургани, шундан кейин акаси уни ёмон кўриб қолганини айтди. Лекин раис ўлдирилган арабнинг мени ёмон кўришга ҳам сабаб бор-йўқлигини сўради. Раймон менинг қумлоққа бориб қолганимни ғирт тасодиф, деди. Шунда прокурор ҳамма фожиага сабаб бўлган хат нима қилиб мен томонимдан ёзилиб қолганини сўради. Раймон бунинг ҳам тасодиф, деди. Прокурор эътироз қилди: бу воқеадаги ҳамма айб негадир тасодифнинг бошига тушяпти. У яна бир нарсани билишга қизиқди: Раймон ўйнашига шапалоқ тортганда менинг ажратиб қўймаганим — бу ҳам тасодифми? Миршабхонага тасодифан гувоҳ бўлиб борганмиканман? Кўрсатмаларим билан Раймонни

ҳар жиҳатдан қўллаганим — бу ҳам тасодифми? Охирида у Раймоннинг нима ҳисобига тирикчилик қилишини сўради. Раймон «Омборчиман», деб жавоб қилди ва прокурор шунда маслаҳатчиларга ўғирилди: бу гувоҳнинг жуда бошқача касби борлиги ҳаммага маълум, у — қўшмачи. Мен эса унинг дўсти ва ҳамтовогиман. Демак, бу ўринда қабоҳатга йўғрилган тубан бир фожиа келиб чиққан ва суд рўпарасидаги одам расмона жиноятчи эмас, балки виждони ва номусини йўқотган разил бир кимса. Раймон ўзини оқлашга уринди, ҳимоячим ҳам норозилик билдирди, лекин уларга прокурорнинг гапи тугагунча жим туриш буюрилди.

— Бошқа айтадиган гапим қолмади ҳисоб,— деди прокурор ва Раймондан сўради:

— Судланувчи сизга оғайнимиди?

— Ҳа,— деди Раймон,— менинг дўстим у.

Прокурор менга ҳам шу саволни берди, мен Раймонга қарадим, у кўзини олиб қочмади.

— Ҳа,— дедим.

Шунда прокурор маслаҳатчиларга ўғирилиб, хитоб қилди:

— Мана, онаси ўлганининг эртаси куни шармандаларча бузуқлик қилган ҳам шу одам, ифлос, ахлоқсиз бир жанжалга чек қўйиш учун, арзимаган бир сабаб билан одам ўлдирган ҳам шунинг ўзи.

Прокурор ўтирди. Лекин ҳимоячим чидаб туролмади, қўлларини ҳаяжон билан тепага кўтарган эди, ҳирқасининг кенг енглари пастга тушиб, ҳатто крахмалланган кўйлагининг қатларигача очилиб қолди.

— Ахир, уни нимада айблашяпти ўзи,— деб қичқириб юборди у,— одам ўлдирганидами ё онасини кўмганидами?!

Кенгхонада кулги кўтарилди. Лекин прокурор яна қад ростлади ва ҳирқасига бурканиб, бу икки хил ҳодиса орасидаги чуқур, ақлни лол қолдирадиган чамбарчас боғланишни кўрмаслик учун муҳтарам ҳимоячидек анойи бўлиш керак, деди.

— Ҳа,— деб у тантанавор хитоб қилди,— мен бу одамни онасини кўмган куни кўнглида жиноятчи бўлганида айблайман!

Унинг сўзлари одамларга жуда катта таъсир қилганга ўхшади. Ҳимоячи кифтини қисиб қўйди, пешанасига кўпчиган терларини артди. Унинг ўзи ҳам довдираб қолганга ўхшади ва ўзим ҳам шунда иш мен учун чаппасига кетаётганини англадим.

Шундан кейин ҳаммаси тезлашди. Мажлис ёпилди. Мени суд биносидан олиб чиқиб, машинага ўтказишгаётган пайтда ёз оқшомининг илиқ ҳавосидан тўйиб нафас олдим, унинг ифори, бўёқларини туйдим. Кейин, ғилдиракли зимистон ҳибсхона ичида бораётиб, ҳорғинлик аралаш кадрдон шаҳарнинг ўзим доим яхши кўрадиган ғала-говурини, кўнглим очик ва хотиржам пайтларимда жуда ёқтирадиган товушларни эшитдим. Кундузги суроо анча босилган, газетфурушларнинг қичқириғи, хиёбонларда уйқуга кетаётган қушларнинг ўчаёзган чийиллашлари, сандвич сотаётганларнинг харидор чорлаши, кескин бурумда трамвайларнинг шикоятмуз ғийқиллаши, тун қопланиши арафасида бандаргоҳга худди осмондан қўйилиб тушаётгандек туюладиган нотинч ғулдирашни аниқ-аниқ эшитдим — озод пайтларимда бунақа билгилар билан кўзимни юмиб ҳам йўлни топиб бораверар эдим. Ҳа, айти шу соатларда ўзимни жуда яхши ва хотиржам ҳис қилардим. Ҳозир мени беташвиш, тушимга ҳеч нарса кирмайдиган уйқу кутаётир. Лекин энди нималардир ўзгариб кетди ва мени фақат эртанги кунни қаршилаш истаги эмас, яна яккахона ҳам кутаётган эди. Гўё ёз осмонига билги қилиб қўйилган бу таниш йўллар мени фақат осойишта уйқуга эмас, балки қамоқхона панжараларига ҳам етаклаб боради.

IV

Ҳатто қора курсида ўтирганда ҳам одамлар ўзинг ҳақингда нима деяётганларини эшитиш қизиқ бўлади. Прокурор билан ҳимоячи ўз нутқларида мен тўғримда, ҳа, қилган жиноятимдан кўра, кўпроқ ўзим ҳақимда бисёр мулоҳаза юритдилар. Икковининг нутқи ўртасида деярли фарқ ҳам йўқ эди. Ҳимоячи қўлларини кўкка чўзди, мени айбдор, лекин шафқатга арзийди, деб ишонч билдирди. Прокурор қўлларини пахса қилди, мени айбдор ва тариқча ҳам шафқатга арзимайди; деб айюҳаннос солди. Менга фақат бир нарса сал-пал ноқулай бўлди. Ҳар қанча ўйга чўммай, бари бир, ҳар замонда гап қўшгим келди, лекин ҳар гал ҳимоячи:

— Жим турунг! Ўзингизга яхши бўлади,— деб изн бермади.

Шундай бўлиб чиқдики, менинг ишимни мени ара-лаштирмай кўришди. Ҳамма нарса менинг иштирокимсиз

бўлди. Тақдирим ҳал қилиняпти, лекин мендан ҳеч ким ўзинг бу ҳақда қандай фикрдасан, деб сўрамади. Баъзан уларнинг гапини бўлиб: «Айтингларчи, айбдор, охир-оқибат, ким ўзи? Ўзингни айблашса, қараб турасанми», демоқчи ҳам бўлдим. Лекин чуқурроқ ўйласам, айтадиган гапим йўқ экан. Қолаверса, одамларнинг сен билан шуғуллангани қизиқарли машғулот бўлса ҳам, тезда кўнгилга уриб қолар экан. Дейлик, прокурорни тинглашдан чарчаб кетдим. Ҳар замонда унинг юзуқ-юлуқ бирон гапи ё ўзимни ҳайрон қолдирган, диққатимни тортган бирон бир хитоби, ишорасини айтмаса, эшитмадим ҳисоб.

Тушунишимча, унинг фикрларидан мени илгаридан атайлаб ўйланган режа билан одам ўлдирган, деган маъно келиб чиқади. Ҳар ҳолда, у шундай деб исботлашга уринди. Унинг ўзи шундай деб айтди:

— Мен буни исботлайман, жаноб суд маслаҳатчилари, икки восита билан: аввал фактларнинг чароғон ёритилиши билан, сўнгра бу жинояткор кўнгилнинг сирли пучмоқларини таҳлил қилганда пайдо бўладиган мудҳиш нурлари билан исботлаб бераман.

У онам ўлгандан кейин нима ўтган бўлса — ҳамма фактларни яна санаб чиқди. Ўзимни беғам тутганим, онамнинг неча ёшдалигини айтолмаганим, эртаси куни эса аёл билан бирга чўмилганим, кинода комедия кўрганим, Марини уйга олиб борганимни такрор эслатди. У ҳадеб «ўйнаши», «ўйнаши» деяверди, мен бошда тушунмадим, Мари эса мен учун фақат Мари эди. Кейин у Раймон билан бўлган тарихга кўчди. Унинг тасвирлашида ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ бир тус олганини айтиб ўтиш керак. У нимани гапирган бўлса, ҳаммаси тўғридай кўринарди. Мен Раймон билан режа тузиб, ўйнашини мазкур «ахлоқи шубҳали» субъект чангалига тушириш учун хат ёзиб берганман. Мен қумлоқда Раймоннинг ҳарифи билан жанжал чиқарганман. Раймонни ярадор қилишган. Мен унинг тўппончасини олганман. Қурол ишлатиш учун қайтиб борганман. Ўша арабни ўлдириш мақсадида борганман. Бир марта отганимдан кейин кутиб турганман. Кейин эса «ишнинг пухта қилинганидан» кўнглимни тинчитиш учун, қанақадир ўйлаб қўйилган режа бўйича — шошилмай, ишонч билан унга яна тўртта ўқ узганман.

— Мана шундай, жаноблар,— деб давом эттирди прокурор.— Мен бу одамни атайлаб, совуққонлик билан қилинган қотилликка бошлаб келган воқеалар тарихини айтиб бердим. Қайтараман ва ўз фикримда қатъий

тураман: бу ўринда режа бўлган. Бу — жаҳл устида амалга оширилган оддий қотиллик эмас, айбини юмшатса бўладиган, кутилмаганда қилинган жиноят эмас. Қаршингизда, жаноблар, керагича ақлли одам ўтирибди. Унинг гапларини эшитдингиз, тўғрими? Саволларга жавоб беришни қотирди. У ҳар бир сўзининг баҳосини билади. Ва ўзини идора қилолмай иш тутган деб айтолмаймиз.

Хуллас, мени ақллига чиқаришди. Лекин мен оддий одамларга фазилат ҳисобланадиган хислатнинг нима учун жиноятчига келганда қақшатқич далил бўлишини сира тушунолмадим. Шундан ҳайратга тушдим ва унинг:

— Жилла қурмаса, у афсус қияптими? Гўё ҳеч нарса бўлмагандай! Тергов давом этган шунча вақт ичида бирон марта бу одамнинг ўз қилмишига сал-пал бўлса ҳам пушаймон бўлганини эшитмадик, — деган гапи қулоғимга етиб келгунча, уни эшитмай қўйдим.

Шу аснода у мен томонга ўгирилиб, бармоғини бигиз қилди-да, қайтадан ҳужумга ўтди, нега бунақа қилаётганини, очиғи, тушуниш қийин эди. Албатта, унинг қисман ҳақ эканини тан олмай иложим йўқ. Ҳа, мен қилмишимга унча ҳам афсус қилмадим. Лекин, бари бир, унинг менга бу қадар ғазаб билан ёпишиб олиши ғалати туюларди. Мен унга ўзимнинг бирон нарса хусусида ҳеч қачон ҳақиқий пушаймон бўлмаганимни жон-жон деб, жуда самимий ва дўстона қилиб тушунтиришга тайёр эдим. Мени доим олдинда турган, бугун ва эртага бўладиган нарсалар ўйлантиради. Лекин, албатта сени қора курсига ўтказганларидан кейин ҳеч ким билан бунақа оҳангда гаплашиб бўлмайди. Мен дўстона, самимий гаплашиш ҳуқуқидан маҳрумман. Яна тинглашга уриндим, чунки прокурор менинг қалбим ҳақида мулоҳаза юритишга ўтди.

У, мен унинг кўнглига жуда диққат билан тикилдим, лекин ҳеч вақо топпадим, муҳтарам суд маслаҳатчилари, деди. Чиндан ҳам, унинг айтишича, менда ҳеч қанақа қалб йўқ, инсоний ҳеч нарса йўқ, инсон қалбини гуноҳдан асрайдиган ахлоқий ақидалардан тамомила маҳрумман.

— Ҳеч шубҳасиз, — деб қўшимча қилди у, — биз буни унга айб сифатида қўйишимиз керак эмас. Ўзи эгаллай олмаган нарсанинг йўқлиги учун уни айблаш мумкин эмас. Лекин бу ерда, судда, кечиримлик, раҳмдиллик — султ олижаноблик ўз ўрнини қийинроқ, бироқ юксак олижанобликка — айни адолатпарварликка бўшатиб бериши лозим. Чунки бу одамнинг қалбидаги сахро тубсиз ўнқон

бўлиб ёрилиб, жамиятимизни тутиб турган ҳамма нарсани ютиб юбориш хавфини солаётир.

Шу аснода у менинг онамга муносабатим ҳақида гапирди. Олдин айтган гапларини қайтарди. Лекин бу гал, жиноятимни гапирганидан кўра сўзамолроқ бўлиб кетди — шу қадар гапни эздики, охири иссиқдан бошқа ҳеч нарсани сезмай қолдим. Ишқилиб, то прокурор гапдан тўхтаб, бир оз сукут қилгач, яна қайта, энди жуда секин, чин юракдан:

— Жаноб маслаҳатчилар, эртага худди шу суд ёвузликнинг энг разили — падаркушликни кўриб чиқади,— деган гапни айтгунча шу алпозда ўтирдим.

Бунақа ёвузлик, деди у, сира ақлга сиғмайди. У инсоний суд жиноятчига шафқатсиз жазо беришига умид қилишга журъат этади. Лекин у ҳатто бундай мудҳиш жиноятдан ҳам менинг тошбағирлигимни кўрганчалик даҳшатга тушмаганини кўрқмай айтади. У шундай ёндашади: тошбағирлиги билан ўз онасини ўлдирган одам отасига жинояткорона қўл кўтарган одам билан баб-баравар инсониятдан юз ўгиради. Ҳар ҳолда, биринчиси иккинчисининг қилмишларига йўл очиб беради ва маълум маънода, бу қилмишларга бошлангич бўлиб, уларни муқаррар қилиб қўяди.

— Жаноблар,— деди прокурор овозини бир парда кўтариб,— агар мен ҳозир қора курсида ўтирган одам, эртага сиз кўриб чиқадиган қотилликда ҳам айбдор деб айтсам, бу фикрни ҳаддан ошиқ деб топмаслигингизга ишончим комил. Ва уни шу қилмишига муносиб тарзда жазолаш лозим бўлади.

Прокурор терга ботган юзини артди. Хулосасида у зиммамдаги бурч жуда машаққатли, лекин бу бурчни қатъият билан адо этаман, деди. Мен энг муҳим ақидаларини тан олмайдиган бу жамиятда менга ўрин йўқ, инсон кўнглининг энг оддий кўзгалишлари ҳам менга ёт эканми, демак, раҳм-шафқат кутишдан ҳам маҳрум эканман.

— Мен сиздан унинг бошини талаб қиламан,— деди у,— бу талабни тоза виждон билан қиламан. Шу соҳада талай вақт тер тўқдим, бир неча марта ўлим жазоси талаб этишимга тўғри келди, лекин ҳеч қачон бурч машаққати бунчалар қасосли бўлмаган, мувозанатга келмаган, ҳокимона ва муқаддас зарурат нурида ёришмаган ва мен қиёфасидан биронта инсонийлик белгиси тополмаган махлуқни кўрганда даҳшатга тушганимчалик ойдинлашмаган эди.

Прокурор жойига ўтиргандан сўнг узоқ дақиқа жимлик чўкди. Ўзимни айтсам, иссиқдан, хайронликдан гаранг бўлиб қолган эдим. Раис йўталиб олгач, жуда секин овозда мендан бирон қўшимча қилишни истамайсизми, деб сўради. Ўрнимдан турдим — гапиргим келаётган эди, (тўғри, сал узуқ-юлуқ бўлди) сира ўша арабни ўлдириш ниятим йўқ эди, дедим. Раис, бу далилсиз изох, деди. Менинг ҳимоям шу пайтгача нимага асосланганига ақли етмаётгани ва адвокатимни тинглашдан олдин, қанақа ниятда иш кўрганимни ўзимдан эшитмоқчилигини айтди. Гапим тутуриқсиз чиқишини тушуниб турсам ҳам, шоша-пиша, тутулинқираб: ҳаммаси қуёшдан бўлди, дедим. Кенгхонада кулги эшитилди. Адвокатим кифтини қисди ва шу заҳоти унга сўз беришди. Лекин у энди кеч бўлгани, нутқи бир неча соатни олишини айтиб, сўзини тушдан кейинги мажлисга ўтказишларини сўради. Суд розилик билдирди.

Танаффусдан кейин баҳайбат вентиляторлар суд кенгхонасида димиқиб қолган ҳавони яна ўшандай шопиришга тушди, суд маслаҳатчиларининг кичкина, чипор елпугичлари яна ўшандай ҳилпирай бошлади. Назаримда, ҳимоячининг гапи сира тугамайдигандай эди. Ора-сира эшитган бўлсам керак, ҳар ҳолда:

— Ҳа, бу ҳақиқат, мен ўлдирдим, — дегани қулогимга чалинди.

Ва у худди шу оҳангда давом эттирди — нутқи мен ҳақимда кетяшти-ю, у эса ҳар гал «мен» дейди. Жуда хайрон қолдим. Миршабга эгилиб, нега бундай деяётганини сўрадим. У менга жим ўтиринг, деб буюрди-да, салдан кейин:

— Адвокатлар доим шунақа гапиради, — деб қўшиб қўйди.

Шу йўл билан мени ишдан четлаштириб, йўққа чиқаришаётир ва, маълум маънода, бошқа одам билан алмаштиришяпти, деб ўйладим. Лекин, бу кенгхонада бўлаётган ҳамма нарсадан жуда узоқда юрганга ўхшайман. Ҳатто ҳимоячи ҳам кулгили туюлди. У менинг йўлдан озиш, васваса билан ҳаракат қилганимни шоша-пиша эслатди-да, кейин қалбим ҳақида фикр юритишга ўтди. Лекин, менингча, прокурор унга қараганда истеъдодлироқ гапирган эди.

— Мен ҳам бу қалбга синчиклаб назар солдим, — деди ҳимоячи, — лекин прокуратуранинг кўп ҳурматли вакилидан фарқли ўлароқ, мен у ердан у-бу нарсаларни топдим ва

худди очик китобни ўқигандай, бу қалбда нималарни кўрганимни айтиб беришим мумкин.

У қалбимдан менинг ҳалол инсон, толмас, тиришқоқ меҳнаткаш, ўзим хизмат қилган фирма манфаатларига содиқ, бегоналарнинг дардига шерик ва атрофдагиларнинг муҳаббатини қозонган одам эканимни ўқибди. Унинг фикрича, мен ибратли ўғил ва сўнгги имконгача онамнинг суянчиғи бўлганман, онамни озгина маош билан яратиб беролмаган қулайлик ва хотиржамликни у ерда топар, деган умидда ғарибхонага берганман.

— Шу қариялар ғарибхонаси атрофида шўнча айюҳаннос солинаётганига мен жуда ҳайронман, жаноб суд маслаҳатчилари, — деб қўшимча қилди ҳимоячим, — зотан, агар шундай муассасаларнинг фойдалиги ва олийҳимматлигини исботлаш лозим кўрилса, уларга давлатнинг ўзи рағбат бераётганини эслатиб қўймоқчиман.

У фақат жаноза тўғрисида гапирмади ва мен унинг нутқида шу жой бўш эканини тушундим. Лекин бу узундан-узоқ жумлалар, қалбим ҳақида мулоҳаза юритганларида сира тугамайдигандай туюлган соатларнинг ҳаммасидан, гўё барини лойқа сув босгандай бўлиб, бошим айлана бошлади.

Фақат охирида, ҳимоячим ҳали ҳам ниманидир уқтираётган пайтда, қандайдир кўчадан, суд биносининг барча деворларию ва кенгхонасидан сизиб кириб, қулогимгача етиб келган бурғи товушини — музқаймоқфурушнинг аравачаси ўтиб қолганини эслайман. Ва шунда энди мен маҳрум бўлган, илгариги ёз ифорлари, суюкли кўчалар, шом осмонининг бўёқлари, Марининг кулгиси, унинг кўйлаги каби энг майда ва энг аниқ қувончларни ҳада қилган ҳаётнинг хотиралари ёпирилиб келди. Бу ерда, кенгхонада маънисиз, бефойда қўққайиб ўтириш жонимдан тўйдириб юборди ва бир нарсани — ҳаммаси тезроқ тугаб, тезроқ ҳибсхонага қайтиб, ухлаб олишни истаб қолдим. Ҳимоячи охирида, албатта, маслаҳатчилар қисқа муддатга ақлини йўқотганидан шу кулфатга учраган ҳалол бир меҳнаткашни ўлимга йўллашни истамайдилар, деб хитоб қилгани ҳам зўрға қулогимга кирди. Айбни юмшатадиган ҳолатларни эътиборга олиниши керак, чунки мен учун энг оғир жазо — мангу виждон азоби бўлиб қолади. Суд маслаҳатлашиб олгани кетди, ҳимоячим эса, мажоли қуригандай, жойига ўтириб олди. Лекин шу аснода уни ҳамкасблари ўраб, қўлини қисиб, табриклай бошладилар.

— Жуда зўр чиқди, азизим,— деб айтишди унга.

Хатто биттаси мени шоҳидликка ҳам тортди.

— Қандай? — деди у менга.

Мен, нутқ зўр бўлди, деб унга қўшилдим, лекин унча кўнгилдан чиқариб айтмадим, чунки жуда чарчаган эдим.

Бу орада кўчада кун ўчаётган, кенгхона ҳам илгаригидай иссиқ эмас эди. Онда-сонда ташқаридан эшитилган товушларга қараб, майин, салқин оқшом кираётганини туйдим. Ҳаммамиз кутиб ўтирардик. Лекин бирга кутаётган нарсамиз фақат менга тегишли эди. Мен яна кенгхонага қарадим. Сурранг пижжакли мухбир билан автоматхотиннинг нигоҳига дуч келдим. Ва шунча вақтдан бери Марига қарамаганимни эсладим. Уни унутганимдан эмас, балки жуда банд эдим. Уни Раймон билан Селестнинг ўртасида кўрдим. У менга худди,— мана, ниҳоят! — дегандай, секингина бош ирғади ва жуда ташвишга тушганига қарамай, жилмайиб қўйди. Лекин ичимдаги ҳамма нарса тош қотгандай эди, ҳатто унга жавобан жилмайишга ҳам чоғим келмади.

Суд қайтиб кирди. Маслаҳатчиларга тез-тез бир нечта савол ўқиб берилди. Узук-юлуқ эшитдим: «Қотилликда айбланади...», «васваса...», «айбни енгиллаштирадиган ҳолатлар...» Маслаҳатчилар чиқиб кетишди, мени бошда мажлисни кутиб ўтирган жойимга, ўша ҳужрага олиб кирдилар. Ҳимоячи ҳам шу ерга келди. Унинг оғзи тинмас, менга ўзини илгаригидан ҳам яқин тутиб, дўстона гапирди. У ҳаммаси яхши бўлишига, менинг бир неча йиллик қамоқ ёки каторга билан қутулишимга ҳисоб қилаётган экан. Мен ундан, агар ҳукм жуда ёмон чиқса, ишни қайта кўришларига умид борми, деб сўрадим. У, йўқ, деди. Унинг усули олдиндан хулоса чиқармасликка қурилган, чунки бундай қилса, маслаҳатчилар баттар тўнини тескари кияди. Бунақа иш устидан чиқарилган ҳукмни жиддий асос бўлмаса, ҳеч ким қайта кўрмайди, деб тушунтирди у. Бу менга жуда равшан эди, унинг фикрига қўшилдим. Чуқур ўйлаб кўрилса, ақлли йўл тутилган. Бўлмаса, ҳудабехудага қоғозбозлик урчиб кетади.

— Ҳар ҳолда,— деди ҳимоячи,— авф сўраб ариза бериб қўйган маъқул. Лекин ишонаман: охири яхши бўлади.

Биз жуда узоқ, тахминан чоракам бир соатча кутиб қолдик. Кейин қўнғироқ чалинди. Ҳимоячи эшикка йўл олди.

— Ҳозир маслаҳатчилар оқсоқоли саволларга берилган

жавобларни ўқийди,— деди у чиқаётиб.— Сизни ҳукм ўқиладиган пайт келса, шунда олиб чиқишади.

Қайдадир эшик очилиб ёпилди. Зинапояда — билмадим, яқиндами, узоқдами — одамлар югурди. Кейин кенгхонадан бўғиқ товуш эшитилди, бу товуш ниманидир ўқиди. Яна қўнғироқ жиринглади, мени қора курсига олиб ўтишди ва кенгхонадан менга томон сукунат — ғалати, мисли йўқ бир сукунат ёпирилиб келди ва мен баттарроқ ҳайратга тушдим — ёш мухбир мендан кўзини олиб қочди. Мари томонга қараганим йўқ. Улгурмадим, чунки раис менга қанақадир баландпарвоз иборалар билан француз халқи номидан очиқ майдонда бошимни танимдан жудо қилинишини айтди. Мен гўё ҳамманинг юзидан биттаю битта туйғуни ўқаётгандек эдим. Шундай, албатта, энди ҳамма менга ҳурмат билан қараётган эди. Миршаблар жуда ширинсухан бўлиб қолди. Адвокат қўлтигимдан тутди. Мен бошқа ҳеч нарсани ўйламадим. Лекин суд раиси бирон-бир қўшимча гап айтишни истамайсизми, деб сўради. Мен бир оз ўйлаб турдим. Ва:

— Йўқ,— дедим.

Шунда мени олиб кетдилар.

V

Қамоқхона кашиши билан гаплашишдан учинчи марта бош тортишим. Менинг унга айтадиган гапим йўқ, у билан гаплашишни истамайман, шусиз ҳам кўп ўтмай унинг ўзини кўраман. Ҳозир мен фақат бир нарса билан бандман: бу машинадан қутулиб қолса бўладими, муқаррар қисматга чап бериш иложи борми. Мени бошқа бўлмага ўтказишди. Бу ердан, ётиб қарасанг, осмон — фақат осмон кўринади, бошқа нарса — йўқ. Қуни билан осмон юзида кунни тунга айлантираётган бўёқларнинг унниқишини томоша қилиб ётаман. Ўлимга ҳукм этилаган одамларнинг биронтаси бешафқат механизмга чап берганмикан, деб ўзимдан ўзим неча марталар сўраганимни аниқ билмайман. Илгарилари қатл ҳақидаги ҳикояларни тузукроқ эшитмай бекор қилган эканман. Бунақа нарсаларни билиб қўйиш керак. Нима бўлишини олдиндан билмайсан, ахир мен ҳам бошқаларга ўхшаб рўзнома хабарларини ўқиб юраверганман. Лекин, шунақа нарсаларни босадиган махсус нашрлар ҳам бордир, мен эса уларга бирон марта қизиқмабман. Ким билади, уларда қамоқдан қочиш ҳақидаги ҳикоялар ҳам

учраб қолармиди. Балки мен, жилла қурса, бир мартагина гилдирак ярим йўлда тўхтаб қолганини, бирон мартагина тасодиф ва омад ёр бўлиб, воқеаларнинг муқаррар йўналишини ўзгартириб юборганини билиб олармидим. Ҳеч бўлмаса, бир марта! Қай бир маънода, ўйлайманки, менга шунинг ўзи кифоя эди. Қолганининг ҳаммасини юракнинг ўзи қиларди. Рўзномалар, жамият жинойтчига ҳисоб очади, деб тез-тез ёзиб туради. Шу ҳисоб бўйича жавоб бериш керак бўлармиш. Лекин бу гап ҳеч нарсани англатмайди. Ғойиб бўлиш, шафқатсиз маросим чангалидан қутулиш имконияти, шунча умидларга етаклайдиган қочишга илож — энг муҳими ҳам шу. Аслини олганда, сени бир муюлишда қўлга туширишлари, ўласи қилиб калтаклашлари ёки қочаётганингда отиб ташлашларигагина умид қилиш мумкин, холос. Лекин, ҳаммасини ақл тарозисига солиб кўрса, мен бунақа эмин-эркинликдан бенасибман, ҳаммаси менга қарши қаратилган, бу машинадан қутулиш йўли йўқ.

Ҳар қанча ўйламай, бу яланғоч ҳақиқатга бўйин эгишни истамасдим. Чунки ҳукми келтириб чиқарган шароит билан ҳукм эълон қилинган дақиқадан бошлаб муқаррар яқинлашиб келаётган муддат ўртасида қанақадир бемаъни узилиш бор эди. Ҳукми кечқурун соат саккизда эълон қилдилар, лекин уни соат бешда ўқишлари, у бошқача бўлиши ҳам мумкин эди, уни дунёдаги ҳамма қатори ичкийимларини ўзгартирадиган одамлар чиқарди ва қанақадир жуда мужмал нарсанинг номидан — француз (а, нега немис ё хитой эмас) халқининг номидан маълум қилинди — буларнинг ҳаммаси менда бунақа қарор қанақадир юзаки деган тасаввур уйғотади. Ва лекин, шу қарор чиқарилган дақиқадан бошлаб унинг кучга кириши худди мен ҳозир бутун вужудим билан суяниб турган девордай сезимли ва аниқ-равшан бўлиб қолганини тан олмай ҳам иложим йўқ.

Шунақа дамларда мен онамнинг отам тўғрисида айтган бир ҳикоясини эсладим. Отамни билмаганман. Бу одам ҳақида, очиги, онамнинг ўшанда айтган гапларидан бошқа нарсани билмайман: у бир куни қатлни томоша қилишга борибди. Ҳатто ўша ёққа боришни ўйлаганда ҳам кўнгли озиб кетган экан. Лекин, бари бир, борибди, қайтгандан кейин эса, эрталаби билан қайт қилибди. Шу ҳикоядан кейин отам ҳақида ўйлаш ҳам ёқимсиз бўлиб қолган эди. Энди тушунсам, бу жуда табиий экан. Илгари қандай қилиб ақлимга сиғдиролмаган эканман — ахир, бу дунёда

қатлдан ҳам муҳимроқ нарса йўқ-ку, маълум маънода, фақат угина эътиборга лойиқ. Агар вақти-соати етиб, бирон куни қамокдан чиқсам, ҳамиша қандай қатл этишларини томоша қилишга бораман. Қолаверса, бу ҳақда ўйлашнинг фойдаси ҳам йўқ. Чунки биргина ўзимни, мана, эрта тонгда соқчилар сафининг у ёғида, нариги томонда, томошага келиб, кўргандан кейин ичи ағдарилиб қайт қиладиган оддий томошабин ўрнига қўйиб кўришим биланоқ юрагимга заҳарланган тўлқиндай шодлик гупуриб киради. Йўқ, ҳеч ақлга тўғри келмайди. Бунақа ўйга боришим беҳуда, чунки шу заҳоти менга муздай қаҳратон уфуриб, адёлниг тагида гужанак бўлиб олар эдим.

Лекин, тушунарли, одам доим бирдай мулоҳазакор бўлолмайди. Баъзан, масалан, янги қонунларни ўйлаб чиқарар эдим. Ҳазо тартибини ўзгартирардим. Менингча, энг муҳими — ҳукм этилган одамга жиндаёгина умидга имкон бериш. Майли, мингдан биттанинг омади чопсин — шу ҳам кифоя. Дейлик, мижозни (ўзимча шунақа деб атадим: мижоз) ўндан тўққиз имконда ўлдирадиган кимёвий дори қилинса. Битта шарти бор — мижоз буни билсин. Чунки мен жиддий мулоҳаза юритиб, ҳаммасини хотиржам ўйлаб, тарозига солиб, гильотинанинг нимаси ёмонлигини тушундим — у ҳеч қандай умидга учқун ҳам қолдирмайди. Биринчи дақиқадаёқ мижознинг ўлими тамомила ва узил-кесил ҳал бўлади. Бунда ҳаммаси қатъий, мустаҳкам, бир карра ва мангуга белгилаб қўйилган. Орқага қайтиш мумкин ҳам эмас. Агарда бирон мўъжиза юз бериб, пичоқ тўхтаб қолса, ҳаммаси қайтадан бошланади. Шунинг учун ҳам — алам қилади одамга — ҳукм қилинганнинг ўзи машинанинг шахд ишлашини тилашга мажбур. Мен буни камчилик дедим. Қай бир маънода худди шундай. Лекин, бошқа бир маънода олсанг, аъло бажариладиган ишнинг сир-асрори ҳам шунда. Маҳкум одам ўзини қатл қиладиганларнинг шеригига айланади. Ишнинг силлиқ, беҳалал кетиши унинг фойдасига бўлиб қолади. Яна мен олдинлари булар ҳақида нотўғри тасаввурда бўлганимни ҳам тан олмай иложим йўқ. Ўзим ҳам билмайман, кўп вақтгача гильотина махсус супада туради, унга зинадан чиқиб бориш керак бўлади, деб юрган эканман. Бу тасаввур 1889 йилги инқилобдан қолган бўлса керак, чунки мактабда менга шундай деб ўргатишган, расмларда ҳам шунақа чизилган. Лекин бир куни эрталаб газетада шов-шов қилинган қатлга тааллуқли бир сурат кўрганимни эслаб қолдим. Ҳеч қанақа супа йўқ, машина

шундоққина ерда турган эди. У мен ўйлагандан кенг ҳам эмас. Бунинг билмаганим наъза қилди. Суратдаги механизм ўзининг мукамаллиги билан ҳайратомуз, ҳар жиҳатдан аниқ-пухта ишланган бир ялтироқ асбобнинг ўзгинаси эди. Энди эса, аксинча, ҳаммаси жудда оддий: машинанинг унга қараб бораётган одам билан бир текисликда ўрнатилганига ишонч ҳосил қилдим. Унга худди кадрдон кўчадан ўтиб бораётгандай яқинлашасан. Қай бир маънода, шуниси алам қилади. Сунага кўтарила-сан, осмонга баландлайсан — ҳаёлга эрк берса бўлади. Аммо бунисида қанақадир механизм сени хўрлайди — у тинчгина, камтарлик билан, сал хижолатга тушгандай ва беҳато ўлдиради.

Яна мен иккита хира фикрдан — тонг билан авф сўрашдан сира қутулолмайман. Лекин ўзимни ушлашга, шуларни ўйламасликка тиришаман. Каравотга чўзиламан, осмонга қарайман ва фикримни бир жойга жамлаб олишга уринаман. Осмон зангори тусга кирди — демак, кеч тушяпти. Бошқа нарсаларни ўйлаш керак — яна ўзимни мажбурлашга уринаман. Юрагимнинг дукиллашига қулоқ тутаман. Алмисоқдан бери менга ҳамроҳ бўлиб келган шу товушнинг бирдан узилишини ҳеч ақлимга сиғдиrolмайман. Мен бирон нарсани аниқ тасаввур қилишим билан ажралиб турмаганман. Лекин, бари бир, шунга қарамай, юрагимнинг чаккамда товуш бериши тўхтайдиган дақиқани ҳаёлимга келтиришга уринаман. Аммо, бари бир, фойда чиқмайди. Тонг билан авф иккови яна-яна ҳаёлимни қуршаб олаверади. Охири бир қарорга келаман: ўзимни мажбурлашдан наф йўқ.

Биламан, улар тонгда келади. Туни билан бир машгулот — тонгни кутиш билан банд бўламан. Кутилмаганда кириб ангда қолдиришларини истамайман. Нимадир бир нарса юз берса, тайёр турганим маъқул. Бора-бора, фақат кундузлари ора-сира мизғиб, тунлари осмонда, худди ойнада кўрингандай, нурларнинг илишини кутади-ган бўлиб қолдим. Ўзим билишимча, одатда улар ишга киришадиган вақтни ўтказиб олиш ҳаммасидан огир эди. Қоқ тундан кейин чоғланаман, кутиб тураман. Қулоғим ҳеч қачон шунча — энг заиф, базўр эшитиладиган товушларни илғаб ололмаган эди. Ҳар ҳолда, омадим юришиб туради, деб айтсам ҳам бўлади — шу пайтгача бирон марта қадам товушини эшитмади. Онам, одам ҳеч қачон буткул бебахт бўлмайди, деб тез-тез айтиб турарди. Қамокда, осмон ранг олиб, бандихонага нурлар сизиб кира бошлаган пайтда

онам ҳақ эканини англайман. Ахир, қадам товуши келиши ҳам мумкин эди, унда, очиги, юрагим дош беролмасди. Лекин ҳатто салгина шитир ҳам мени эшикка улоқтиради ва қулогимни ёғочга босиб, жуда узоқ, жазавам тутиб шунча узоқ кутардимки, охири ўзимнинг нафас олишимдан қўрқиб кетардим, нафасим ҳудди таъқиб қилинаётган итникидай баланд, хириллаб чиқарди, — а, барибир, мана, юрагим ёрилмай қолади ва мен яна йигирма тўрт соатни қўлга киритаман.

А, кун и билан хаёлимни авф сўраганим банд қилиб туради. Бу фикрдан оларимнинг ҳаммасини олиб, энди ҳеч нарса қолмаган ҳам бўлса керак. Ҳеч нарсани унутмадим, ҳаммасини ҳисобда тутдим ва мулоҳазаларим аъло самаралар берди. Бошида энг ёмонини танлайман — авф сўраганим инobatга олинмайди. Нима қилиш керак? Демак, ўлар эканман. Бошқалардан олдинроқ албатта. Ҳар бир одам ҳам билади — яшайдан осони йўқ. Моҳиятан олганда, ўттиз ёшингда ўласанми, етмиш ёшингдами — кўп ҳам фарқи йўқлигини, бари бир, сендан кейин бошқа эркаклар, аёллар яшайверишини, бу аҳвол минг-минг йиллар шундай қолаверишини яхши тушунаман. Аниқ, равшан — гап йўқ. Бугунми, йигирма йилдан кейинми — бари бир ўлар эканман. Энди шуни ўйлаётганимда бир нарсадан хижолатга тушаман: яна йигирма йил яшаш мумкинлигини хаёлимга келтирганим заҳоти ичимдаги ҳамма нарса ирғиб туради. Бу қувончни ўлдириш, йигирма йилдан кейин, борди-ю, яна шу аҳволга тушсам, хаёлимга яна шундай фикрлар келади, деб ўзимни овунтиришдан бўлак чора тополмайман. Ахир, аниқ, шундай равшан — ўлимга чап бериб бўлмайди, қачон ўламан, қандай ўламан — шу ҳам гапми. Демак (энг қийини — шу «демак»ка етаклайдиган ўйлар чилвирини қўлдан чиқармаслик), демак, илтимосим рад этилиши мумкинлигига кўникиш керак.

Мана шунда, фақат шунда мен бошқа бир имконият — мени авф этишади, деган фикрларни ўйлаш ҳуқуқини қай бир маънода қўлга киритаман. Фақат бир нарса — қон ва тананинг асов галаёни, ақлдан оздираётган телба қувончни босиш кераклиги алам қилади. Ана шу ички ҳайқириқни босиқ-вазмин фикрлар билан ўчиришга тўғри келади. Олдинги, биринчи имкониятга кўникиш учун бу имкониятни ҳам бўйинга олиш керак бўлади. Шунга эришолган пайтларимда яна бир соатлик осойишта вақтни қўлга киритаман. Бу эса, ҳар ҳолда, майда нарса эмас.

Худди шундай дақиқада мен кашишни қабул қилишдан яна бош тортдим. Каравотда чўзилиб ётибман, ёз осмонининг унниқишидан кеч тушаётганини тахмин қиламан. Ҳозиргина авф сўрашга ариза беришдан воз кечиб, энди томирларимда қандай қон юришишини ҳис қилаётган эдим. Кашишга кўзим учиб тургани йўқ эди. Кўп кунлардан бери биринчи марта Марини ўйладим. У, анча бўлди, менга хат ёзгани йўқ. Шу куни кечқурун, ўйлаб-ўйлаб ўзимча: балки ўлимга буюрилган одамнинг ўйнаши бўлиш жонига теккандир, дедим. Нима бўлганини қаёқдан билай, ахир энди бизнинг танамиз айро тушган, ҳеч нарса энди бир-биримизга боғламайди, биримизни биримизга эслатиб турадиган ҳеч нарса қолмаган. Лекин, Мари ўлган бўлса, у ҳақда анча осойишта ўйлар эдим. Мени унинг ўлиги ҳеч ҳам қизиқтирмайди. Бу жуда табиий, турган гап, ўлганим заҳоти одамлар мени ҳам унутиб юборишади. Одамларнинг мен билан ҳеч қанақа ишлари бўлмайди. Ҳатто шуни ўйлаб қийналяпман, деб ҳам айтолмайман. Моҳиятан олганда, одамлар кўниқолмайдиган ўйнинг ўзи йўқ.

Худди ана шундай пайти кашиш кириб келди. Унга кўзим тушгач, жиндай қалтираб кетдим. Кашиш буни сезди ва қўрқиш керак эмас, деди. Мен унга одатда бошқа вақтлари келишини айтдим. У шунчаки дўстона кўрмоқчи бўлгани, авф сўраб ёзган аризамнинг бунга алоқаси йўқлигини, ўзининг бундан ҳатто хабари ҳам йўқлигини айтди. У каравотимга ўтирди ва мени ҳам ёнига чорлади. Мен бош тортдим. Айтганча, унинг юзи жуда марҳаматли эди. У бир муддат тиззаларига тиралганча эгилиб ўтираверди, қўлларига тикилди. Чайир, серпай қўллари иккита югурик жониворга ўхшаб кетади. Кашиш қўллари-ни бир-бирига секин-секин ишқади. Ва бошини қуйи туширган кўйи қимир этмай қотди, шу қадар узоқ қотиб ўтирдик, мен ҳатто унинг шу ердалигини эсимдан чиқараёздим.

Лекин у бирдан бошини кўтарди ва кўзларини тўғри менга қадади.

— Нега доим мени кўришдан бош тортасиз?

Мен, негаки, худога ишонмайман, деб жавоб қилдим. У шунга ишончингиз комилми, деди, мен ўзимни тафтиш қилишим шарт эмас, чунки бунинг мутлақо аҳамияти йўқ, дедим. У худди ўзига ўзи гапиргандай, одам баъзан ўзини бир нарсада жуда ҳақман, деб ўйлайди, лекин аслда

бошқача бўлиб чиқади, деди. Индамай қўя қолдим. У менга қаради ва:

— Сизнингча қандай? — деб сўради.

Бўлиши мумкин, дедим. Балки мен ўзимни нима қизиқтиришини ҳам билмасман. Лекин мени нима нарса мутлақо қизитирмайди — буни аниқ айтишим мумкин. Мана, у гапираётган нарса мени тариқча ҳам қизиқтирмайди.

У кўзини олиб қочди ва синини ўзгартирмай, балки сиз тамом умидингизни узганингиз учун шундай деяётгандирсиз, деб сўради. Мен умуман умид узганим йўқ, деб тушунтирдим. Фақат қўрқяпман, бу эса, турган гап, табиий.

— Оллоҳ сизни қўллайди, — деди у. — Сизнинг аҳволингизга тушганлардан мен билганларимнинг ҳаммаси Оллоҳга ёлворган.

Мен, нима бўпти, ҳар кимнинг ихтиёри, дедим. Қолаверса; бунга уларнинг вақти етган кўринади. Мен эса ёрдамга муҳтож эмасман, ўзим қизиқмайдиган нарсаларга сарфлашга вақтим ҳам йўқ.

Шу ерда у аламидан чапак чалиб юбора ёзди, лекин ўзини босди, ридосининг қатларини текислай бошлади. Кейин яна, менга «дўстим» деб гапга тушди. У, эмишки, мен билан ўлимга ҳукм қилинганим учун шундай гаплашмаяпти, чунки, моҳиятан олганда ҳаммамиз ҳам ўлимга маҳкуммиз. Мен унинг гапини кесдим ва бу икки хил нарса, ҳар қалай, таскин бўлолмайди, дедим.

— Ҳа, албатта, — деб маъқуллади у. — Лекин сиз тез кунда ўлмасангиз ҳам, бари бир, кейинроқ ўласиз. Ва ўшанда ҳам шу савол кўндаланг бўлади. Бу огир синовга қандай дош бераман, дейсиз?

— Ҳозир қандай бўлсам, ўшанда ҳам шундай дош бераман.

У ўрнидан турди ва тўғри кўзларимга қаради. Бу ўйин менга таниш эди. Тез-тез Эмманюэл ва Селест билан эрмакка шундай баҳс бойлардик, одатда доим улар бой берарди. Мен кашишнинг ҳам бу ўйинни яхши билишини дарров англадим: унинг нигоҳи титрамади. Гапираётганда овози ҳам қалтирамади:

— Наҳотки тамомила умид узган бўлсангиз? Наҳотки мутлоқ ўламан, мендан ҳеч бир нарса қолмайди, деган фикр билан яшасангиз?

— Ҳа, — дедим.

У бошини қуйи солди, яна ўтирди. Менга раҳми

келаётганини айтди. Одам боласининг бунақага бардош бериши мумкин эмасдай туюлар экан унга. Мен бир нарсани — унинг жонимга тега бошлаганини сездим. Мен ҳам унга орқамни ўгирдим, туйнук олдига бордим. Ва елкамни деворга бердим. Яна унинг савол бераётгани қулоғимга кирди. Товуши ташвиш ва саботга йўғрилган эди. Мен унинг ҳаяжонланаётганини англаб, эътиборлироқ тинглай бошладим.

Ишонаман, деб айтди у, авф ҳақидаги илтимосингиз қондирилади. Лекин мени гуноҳ эзиб туради — шу оғир юкдан халос бўлишим керак. Унинг гапидан, одамлар қилган ҳукм ҳеч нарса эмас, Оллоҳнинг ҳукми муҳим, деган хулоса чикди. Лекин мени одамлар ҳукм қилди-ку, дедим. Лекин бу билан гуноҳдан фориғ бўлмадингиз, деб у эътироз билдирди. Гуноҳ нималигини билмайман, менга фақат гуноҳкорсан, деб маълум қилдилар, дедим. Айбдорман, шунга яраша тўлов тўлайман, бошқалари учун жавоб бермайман. У яна ўрнидан турди ва мен қимирлагинг келса, фақат ё турасан, ё ўтирасан, бу ҳибсхонада шундан бошқа имкон йўқ, деб ўйладим.

Мен ерга тикилдим. У менга томон қадам ташлади ва гўё яқин келишга чўчигандай тўхтаб қолди.

— Гумроҳлик қияпсиз, бўтам,— деди.— Сиздан бундан ҳам кўпроқ сўрашлари мумкин эди. А, балки, сўраб ҳам қоларлар.

— Нимани сўрайдилар?

— Кўришингиз кераклигини.

— Нимани кўриш керак?

Кашиш атрофга аланглади, назаримда, товуши бирдан ҳорғин тус олди:

— Биладан, бу ердаги ҳар бир тошга уқубат сингиб кетган. Бу деворларга азобланмай, изтироб чекмай қарай олмайман. Аммо кўнглимнинг туб-тубидан биладан: энг бебахтларингиз ҳам гоҳо мудҳиш деворлар орасидан илоҳнинг сиймоси ўтиб келганини кўрган. Кўришингиз керак бўлгани ҳам — у эди.

Менга сал жон кирди. Мана, кўп ойлардан бери шу деворларга қарайман, дедим. Дунёдаги бирорта деворни, бирорта одамни ҳам шунча ўрганмаган эдим, буларни ўргандим лекин. Балки бир вақтлар уларда юзини кўраман, деб урингандирман ҳам. Лекин қуёшнинг ранглари ва истак ёлқини ловуллаб турган битта юз бор — у ҳам бўлса, Марининг юзи. Мен бу юзни беҳуда изладим. Энди бунга

ҳам чек қўйганман. Ҳар ҳолда, мен ҳеч нарса кўрмадим, бу тошлар орасидан ҳеч нарса кўринмайди.

У менга жуда маъюс тикилиб қолгандай туюлди. Энди мен деворга кифтимни бергандим, чироқ нури манглайимга тушаётган эди. Кашиш бир-икки оғиз гап айтди, мен эшитмадим, кейин у шоша-пиша, сизни қучоқласам майлими, деб сўради.

— Йўқ, — дедим.

У ортига ўгирилди, деворга ёндашиб, уни кафтлари билан сийпалади.

— Наҳотки бу дунёни шунча қадрласангиз? — деб сўради.

Мен ҳеч қандай жавоб қайтармадим.

У менга ўгирилган кўйи анча узоқ туриб қолди. Бунга жаҳлим чиқаётган эди, у мени жуда эзиб юборди. Энди унга, кетинг, мени ўз ҳолимга қўйинг, демоққа чоғланган эдим, у бирдан менга бурилди ва ҳаяжон билан қичқириб юборди:

— Йўқ, мен сизга ишоналмайман! Имоним комил, сиз ҳам гоҳида у ҳаётни қўмсагансиз!

Ҳа, албатта, лекин энди фойдаси йўқ — бу бойиб кетишни, ё ҳаммадан чаққонроқ сузишни, ё оғзинг бошқаларникига қараганда чиройлироқ бўлишни исташдай бир гап, деб жавоб бердим. Ҳаммаси бир гўр — беҳуда хомхаёл. Шу ерда у гапимни бўлди ва менинг ўша, у ҳаётни қандай тасаввур қилишимни сўради. Энди мен қичқириб юбордим:

— Мана, шу ердаги ҳаётни қандай тасаввур қилсам, шундай!

Шу заҳоти қўшиб қўйдим — бўлди, бас, жонимга тегди!

У яна Оллоҳ тўғрисида гапирмоқчи эди, лекин мен унга яқинроқ бордим ва охирги марта менинг вақтим жуда оз қолганини тушунтиришга уриндим. Бу вақтни мен худога исроф қилишни истамайман. У гап мавзуини ўзгартиришга уринди ва нима учун уни «падар» деб эмас, «жаноб кашиш» деб атаётганимни сўради. Мен қайнаб кетдим ва у менга ота эмас, менга қарши турганлар билан бирга эканини айтдим.

— Йўқ, бўтам, — деди у ва қўлини елкамга қўйди. — Мен сиз томондаман. Лекин сиз буни тушунишга қодир эмассиз, чунки кўнглингиз кўр. Мен сиз учун ибодат қиламан.

Шу ерда, нимагалигини ўзим ҳам билмайман, ичимда нимадир тошиб кетди. Томоғимни йиртгудай бақирдим, уни сўкдим ва ибодат қилишингизга зор эмасман, дедим. Ридосининг ёқасидан ушлаб олдим. Ғазабдан, шодликдан дир-дир титраб, кўнглимда йиғилиб қолган ҳамма нарсани охиригача тўкиб солдим. У кўринишидан шундай ўзига ишонган туюлади, ҳеч нарсага шубҳа қилмайдими? Бўлмаса, мана, унинг ўзига ишониши аёл сочининг биттагина толасига арзимади. У яшайпман, деб беҳуда ишонади, ахир, ўликка ўхшаб яшайди-ку. Мана, мен кўринишимдан бенаво ҳақирман. Лекин ўзимга ва ҳамма нарсага ишонаман, унга қараганда чуқурроқ ишонаман, тириклигимга ва яқинда ўлишимга ишонаман. Ҳа, шу ишончдан бошқа менда ҳеч вақо йўқ. Лекин, нима бўлганда ҳам, бу ишончдан мени ҳеч ким маҳрум қилолмайди. Худди шундай ишончдан мени ҳам ажратиб ололмайди. Мен ҳозир ҳам, илгарилари ҳам ҳақ эдим, мен доим ҳақ бўлганман. Мен мана шундай яшадим, лекин бошқача яшашим ҳам мумкин эди. Шу ишни қилдим ва бошқасини қилмадим. Шундай йўл тутдим, бошқачасини эмас. Хўш, нима бўпти? Нима бўлиб ўтган бўлса-да, охири — мен шу дақиқани, шу тонгни ҳамиша кутиб келдим, худди шунда менинг ҳақлигим исботланади. Ҳаммаси — ҳаммаси бари бир, ҳаммасининг аҳамияти йўқ ва мен нега шундайлигини жуда яхши биламан. У ҳам билади. Бор бемаъни умрим давомида, кириб келган йиллар бадалида истиқболнинг қаъридан йўлидаги ҳамма нарсани текислаб ташлаб, менга пешвоз хафақон-хира шабадалар эсиб турди ва шундан менга ваъда қилинган, зўрлаб беришмоқчи бўлган ҳамма нарса, мен чиндан ҳам яшаган йилларга ўхшаб, хира тортиб қолди. Бошқа одамларнинг ўлими, она муҳаббати, унинг оллоҳи, ҳаётда маъқул тушадиган бошқа йўллар, сайлаш мумкин бўлган бошқа қисматлар менга чикора — ахир, менга, яна миллиардлаб танланганларга, у сизнинг биродарларингиз деб атаётган барчага яккаю ягона қисмат белгиланган-ку. Ниҳоят энди унга тушунарли бўлгандир? Дунёдаги ҳамма одам — танланганлар. Бошқалари мавжуд эмас. Эртами ёки кечми, ҳаммани судлайдилар ва ҳукм қиладилар. Ва уни ҳам. Қотилликда айбланувчини унинг онасини кўмишда йиғламагани учун қатл қилишадими, йўқми, нима фарқи бор. Саламоно чол итининг нархи унинг хотинининг қийматидан кам ҳам, кўп ҳам эмас. Жиккак автомат-хотин, Масон уйланган париждик аёл, менинг хотиним бўлишни истаган Мари қанча бўлса, шунча

айбдор. Огайним фақат Раймон, ундан минг марта яхши Селест бўлса, нима фарқи бор? Агар Мари бугун қанақадир бошқа бир Мерсога лабини тутса ҳам — нима фарқи бор? Хўш, тушуняптими у, ҳукм қилинган, истиқболимининг қаърларидан... Мен буларнинг ҳаммасини бақириб ташладим ва бақиргимдан бўғилдим. Лекин соқчилар аллақачон кашишни чангалимдан тортиб олишган ва менга таҳдид билан ташланаётган эдилар. Аммо кашиш уларни тинчлантирди ва менга бир муддат индамай қараб қолди. Унинг кўзлари ёшли эди. У ортига ўгирилди ва қораси ўчди.

У чиқиб кетгани ҳамоно ўзимни босиб олдим. Жуда чарчаганимни ҳис қилиб каравотга ташландим. Ухлаб қолибман шекилли, чунки уйғонсам, юзимга юлдузлар тикилиб турган экан. Даладаги товушлар менгача етиб келди. Тун, ер ва денгизнинг салқин нафаси чаккамни равшан торттирди. Ухлаётган ёзнинг мўъжиз осойишталиги менга худди тўлқиндай қуйиларди. Тўсатдан туннинг қай бир бурчида кемалар товуш берди. Улар энди мен учун мангуга бефарқ бўлиб қолган дунёнинг хайрлашуви ва айрилигидан мужда олиб келди. Жуда кўп вақтлардан бери, мана, биринчи марта онамни ўйладим. Унинг нега умрининг охирида ўзига «куёв» топгани, худди ҳаёти янгидан бошланадигандай, нега бу ўйинга тушганини англагандай бўлдим. Ўша ёқда, одамларнинг ҳаёти сўнаётган ғарибхона теграсида ҳам оқшом ўйга толдирадиган сукунатдан иборат эди. Онам шундоқ ўлими арафасида ўзини қайта бошдан яшайдигандай, озодликка чиққандай ҳис қилган бўлса керак. Ҳеч кимнинг, ҳеч кимнинг унга марсия ўқишга ҳаққи йўқ эди. Мана, мен, мен ҳам қайта бошдай яшашга тайёр турибман. Асов ғалаёнли ғазаб мени худди оғриқдан, умидлардан тозалаб ўтгандай бўлди ва сирли билгилар, юлдузлар тўла шу тун олдида мен биринчи марта дунёнинг сокин хотиржамлигига бағримни очяпман. У менга шунчалар ўхшаш, у худди биродаримдай ва мен ўзимнинг шундай бахтли бўлганимни, ҳозир ҳам бахтли эканимни ҳис қиляшман. Ҳаммасининг охирига етишини, фақат бунчалар ёлғиз қолмаслигим учун қатл кунимда кўпроқ одам тўпланишини истайман, холос — майли, улар мени нафрат хайқириғи билан қарши олсинлар.

ВАБО

Р о м а н

Агар қамоқда ётишни бошқа бир қамоқда ётиш орқали тасвирлаш мумкин бўлса, унда воқеликда ҳақиқатан бор нарсани қанақадир умуман йўқ нарса орқали тасвирлаш ҳам мумкин бўлади.

Даниэл Дефо

Биринчи қисм

Мазкур воқеанома тагида ётган галатироқ ҳодисалар 194... йили Оранда бўлиб ўтган. Кўпларнинг фикрича, бунақа воқеалар мазкур шаҳарга сира мос келмайди, чунки маълум маънода галатироқ, қуюшқонга сиғмайди. Ва чиндан ҳам, Оран, бир қараганда,— расмона шаҳар, Жазоир қирғоқларидаги фаранг префектурасининг бир нусхаси, холос.

Тан олиш керак, шаҳар ҳолида у керагича афтода. Бу тинч қобиқ ичида Ораннинг барча кенгликларидаги юзлаб савдо шаҳарларидан нимаси билан фарқ қилишини бирдан эмас, маълум вақт ўтгандан кейингина англаб оласан. Хўш, ўзингиз айтинг, мана, каптарсиз, дарахтсиз, барглар шитирламайдиган, қушлар қанот қоқмайдиган, боғлари йўқ, хуллас, айтарли билгисиз бир шаҳарни қандай таърифлаш мумкин. Фаслларнинг ўрин алмашинишни фақат осмонга қараб биласиз. Кўклам ўзининг кириб келишини фақат ҳавонинг янги сифати ва чаканафурушларнинг шаҳар чеккаларидан олиб келадиган гуллари сони билан белги беради, қисқаси, чакана сотиладиган кўклам. Ёзда қуёш шусиз ҳам қоврилиб ётадиган уйларни тоблайди ва деворларни бўз чангга қоради; шунда фақат тақа-тақ ёпилган қопқалар панасидагина жон сақлаш мумкин. Лекин куз — балчиқ тошқини. Очиқ кунларга фақат қишда етасиз.

Шаҳар билан танишишнинг энг мақбул йўли — бу ердагиларнинг қандай ишлаб, қандай севиши ва қандай ўлишини билишга уринишдир. Шаҳримизда, эҳтимол,

иқлим таъсиридир, буларнинг ҳаммаси бир-бирига маҳкам боғланиб кетган ва ҳаммаси ўша-ўша ошиғич-лоқайд тусда воқе бўлади. Яъни, бу ердагилар зерикадилар ва кўникмаларга ўрганишга тиришадилар. Бизнинг ҳамтабааларимиз кўп ишлайдилар, лекин фақат бойлик орттириш учун, ҳамма манфаатлари асосан тижорат теграсида айланишади ва улар ҳаммадан кўра, биринчи галда, ўз иборалари билан айтганда, «иш ишлайдилар». Турган гап, айти пайтда улар одмигина қувончдан ҳам бебаҳра қолмайдилар — аёллари, кинони ва денгизда чўмилишни яхши кўрадилар. Лекин, бамаъни одамлар сифатида бу кўнгилхушликларни шанба оқшоми ва якшанбага асраб қўядилар, қолган олти кунда тобора кўпроқ пул ишлашга интиладилар. Кечқурун, маҳкамалаларни тарк этгач, аниқ русум бўлган соатда улар қаҳвахоналарда уймалашадилар, ўша-ўша доимги хиёбонда кезиб юрадилар ёки ўз айвонларида танда қуриб ўтирадилар. Ёшликларида уларнинг эҳтирослари асов ва қисқа бўлади, ўрта ёшларида эса гуноҳлари зўлдир ўйнайдиганлар жамияти, халфана зиёфатлар, катта қимор ўйналадиган клублар даврасидан нарига ўтолмайди.

Менга, албатта, буларнинг ҳаммаси фақат бизнинг шаҳаргагина хосми, охир-оқибат, ҳамма замондошларимиз ҳам шунақа-ку, деб эътироз қилишлари мумкин. Албатта, одамларнинг тонгдан шомгача ишлаши, кейин қолган вақтларини ҳар бирлари ўз дидларига муносиб тарзда қартага, қаҳвахонада ўтиришга ва валақлашга сарфлашлари ҳеч кимни таажжубга солмайди. Лекин одамлари ҳар замон-ҳар замонда қанақадир бошқа нарсалар ҳам борлиги тўғрисида шубҳа қилиб қоладиган шаҳарлар, мамлакатлар ҳам бор-ку. Умуман олганда, уларнинг ҳаёти шу билан ўзгариб қолмайди, лекин, бари бир, шукр қилиш керак, шубҳа туғилади-ку. Аммо Оран бунинг акси, у кўринишидан, ҳеч қачон ҳеч нарсадан шубҳа қилмайдиган, яъни бориб турган замонавий шаҳарга ўхшайди. Шунинг учун бизда қандай севишларини аниқлашга ҳам ҳожат қолмайди. Эркаклар билан аёллар севги тўшаги деб аталадиган насада ё тезда бир-бирларини еб битирадилар, ё аста-секин бирга яшаш кўникмасини эгаллаб оладилар. Бунинг ҳам ҳеч бир ажралиб турадиган жойи йўқ. Ҳамма ердагидек, Оранда, фикрлашга вақт ва иқтидор йўқлигидан, одамлар бир-бирларини севсалар ҳам, буни ўзлари англамайдилар.

Лекин бошқа бир нарса бор — ўлим бу ерда кўп машаққат келтиради. Дарвоқе, машаққат деганимиз ҳам

унча тўғри эмас, буни ноқулайлик деб айтиш маъқулроқ кўринади. Қасал бўлиш ҳеч кимга ёқмайди, лекин ётиб қолсангиз, сизга ҳамдардлик қиладиган шаҳарлар, мамлакатлар бор, у ерларда беморликни маълум маънода ўзингизга фароғат ҳам деб биласиз. Бемор одам напалашга муҳтож бўлади, у нимагадир суянишни истайди, бу жуда табиий. Лекин Орандаги инжиқ иқлим, корафта тирикликнинг суръати, калта шомлар, кўнгилочишнинг равишлари — ҳаммаси одамдан отдай соғлом бўлишни талаб қилади. Бу ерларда бемор чин маънода ёлғиз... Бутун шаҳар телефон орқали ё қахвахоналардаги столлар теграсида тижорат шартномалари, коносаментлар, векселлар ҳисоби ҳақида гаплашиб турган бир пайтда чатнаётган юзлаб деворлар билан қуршалган ўлим тўшагида, зулмат исканжасида ётган беморнинг аҳволини тасаввур қилиб кўринг. Шунда ҳам сиз иқлими қуруқ жойларда, борингки, замонавий бўлса ҳам, ўлимнинг нақадар ноқулай келишини тушуниб olasiz.

Гап орасида айтган шу таърифларимиз шаҳримиз ҳақида керагича аниқ тасаввур беради, деб умид қиламиз. Қолаверса, ҳеч бир нарсада ошириб юбормаслик керак. Фақат бир жиҳатини — шаҳар қиёфасини сийқалигини ва бу ерда ҳаёт ҳам сийқалашиб кетганини алоҳида таъкидлаб қўйишга тўғри келади. Лекин кўникма ҳосил қилсангиз бас — кунлар жуда осон ўтади. Агар шаҳримизни кўникмалар ҳосил қилишга ёрдам берар экан, демак, ҳаммаси яхшиликка бўлади, деб айтишга ҳам ҳаққимиз бор. Албатта, шу жиҳатдан қаралса, бу ердаги ҳаёт унча мароқли ҳам эмас. Лекин биз тартибсизлик нима, билмаймиз. Ва шу жиҳатдан бизнинг очиқкўнгил, хушёқим ва ишбилармон ҳамтабааларимиз мусофир одамнинг кўнглида қонуний бир ҳурмат уйғотади. Кўклик, кайфиятдан бебаҳра, туссиз бу шаҳар оромгоҳ бир гўшадай туюлади ва бориб-бориб ўз оғушида мудратиб қўяди. Лекин, инсоф юзасидан айтиб қўйишимиз керак, шаҳар ҳеч нарсага қиёсланмайдиган бир манзарага пайванд, у тарҳи аниқ чизилган кўрфазнинг шундоқ тепасида, нурафшон дўнгликлар билан ўралган ясси тошлоқда кўним топган. Фақат унинг кўрфазга орқа қилиб тушгани, денгизни пана қилиб қўйгани, уни кўриш учун доим аланглашга тўғри келишига ачинамиз, холос.

Юқорида айтганларимиздан кейин китобхон ўтган йили баҳорда юз берган воқеаларнинг ҳамтабааларимизни анда қолдирганига ва, кейин билганимиздай, мазкур

воқеаномада баён этиладиган талай фавқулудда ҳодисалар силсиласининг бошланғичи бўлганига сира шубҳа қилмаса керак. Баъзилар бу ҳодисаларни ғайритабiiй деб ўйлаши, бошқа бировлар эса уларга муаллиф тўқиган уйдирмалар деб қараши ҳам мумкин. Лекин, охир-оқибат, воқеанависнинг бунақа зид фикрлар билан ҳисоблашмасликка ҳаққи бор. Унинг вазифаси — агар у чиндан ҳам шундай бўлганини билса, агар бу ҳодисалар бутун бир халқ ҳаётига боғлиқ бўлса, демакки, унинг ҳикоясидаги ҳақиқатни қадрлайдиган минглаб гувоҳлар тонилса, «шундай бўлган», деб айтиш, холос.

Қолаверса, ҳикоячи, унинг исми шарифи мавруди билан маълум бўлар, тақдир тақозоси билан, керагича гувоҳлик кўрсатмалари тўпламаганда ва воқеалар равиши билан ўзи баён этишни мақсад қилган ҳамма нарсага араллашиб қолмаганида бу вазифани ўз зиммасига олмас эди. Айни шу нарса унинг муаррих сифатида иш кўришига имкон беради. Турган гап, тарихчи, ҳатто у ҳаваскор бўлса ҳам, доим ҳужжатларга таянади. Мазкур тарихни баён этувчи ҳам, табиийки, ҳужжатларга эга: авваламбор, унинг шахсан гувоҳлиги, чунки у эгаллаган мавқеига кўра мазкур воқеаномадаги барча иштирокчиларнинг дил изҳорини эшитган ва ниҳоят, унинг қўлига тушган қоғозлар бор. Мазкур қоғозларни у қачон мақбул топса ва ўзига қулай билган жойда ишга солиш ниятида. Унинг яна бир нияти бор... Лекин энди мулоҳаза ва дудмол гапларни йиғиштириб, ҳикоянинг ўзига ўтиш вақти етди. Биринчи кунларни баён этиш алоҳида ҳафсала талаб қилади.

Ўн олтинчи апрел куни эрталиб Бернар Риэ ҳаким ўз уйидан чиқаётиб зина долончасида каламуш ўлигига қоқилди. Негадир у бу воқеага унча ҳам аҳамият қилмай, бошмоғининг тумшуғи билан каламушни тегиб юборди-да, зинадан тушди. Лекин кўчага чиққандан кейин эшигим тагида каламуш қаёқдан пайдо бўлади, деб ўзига савол берди ва эшикбонни бу воқеадан огоҳ қилиб қўйиш учун ортига қайтди. Кекса эшикбон Мишел жанобнинг кайфияти бу ҳодисанинг нақадар ғалати эканини таъкидларди, холос. Уйларида каламуш ўлиги чиқиши ҳакимга фақат ғалати туюлган бўлса, эшикбоннинг назарида бориб турган шармандалик эди. Шунда ҳам Мишел жаноб уйимизда каламуш йўқ, деб қатъий туриб олди. Ҳаким каламушни иккинчи қават долончасида ўз кўзим билан кўрдим, ўлиб

ётганга ўхшайди, деб ишончтиришга қанча уринмасин, Мишел жаноб айтганидан қайтмади. Уйда каламуш йўқми, демак, кимдир уни атайлаб ташлаб кетган. Қисқаси, кимдир шунчаки ҳазил қилган.

Шу куни кечқурун Бернар Риэ уйига кириш олдидан долончада тўхтади, калит излаб чўнтагини кавлаштираётганда бирдан нариги, қоронғи бурчақда ёнбоши билан галати сурилаётган, жиққа ҳўл каттакон каламушни кўриб қолди. Кемирувчи гўё гавдасини тутмоқчидек тўхтади, кейин ҳакимга талпинди, яна тўхтади. Ўз меҳвари теграида буралди-да, заиф чийиллаб полга ағнади, ва унинг тумшуқчасидан тизиллаб қон сачради. Ҳаким каламушга бир дақиқача индамай қараб турди-да, кейин уйига кирди.

У каламуш тўғрисида ўйламаётган эди, яна ўз ташвишларига берилди. Хотини бир йилдан бери касал, эртага тоғдаги шифокияга жўнаши керак. Ҳаким кетаётганида тайинлагандай, хотини хобхонада ётган эди. Хотини эртанги ҳорғин сафарга шундай тайёрланаётган эди. У жилмайди.

— А, мен жуда яхши бўлиб қолдим,— деди у.

Ҳаким ўзига ўгирилган, тунчироқ нурларида ёришган юзга термилди. Балким ҳаммасидан, ҳатто огир хасталик аломатларидан ҳам устун келган мана шу жилмайиши учундир, Риэга ўттиз ёшли аёлнинг юзи илк балоғат пайтларидагидек кўринди.

— Иложини қилиб, ухлаб олсанг бўларди,— деди у.— Ҳамшира ўн бирда келади, икковларингни вокзалга, ўн иккилик поездга чиқариб қўяман.

У лабларини намиқ пешанага тегизди. Хотини уни эшиккача ўша-ўша жилмайиши билан кузатиб қолди.

Ўн еттинчи апрел куни эрталаб, соат саккизда эшикбон ўтиб кетаётган ҳакимни тўхтатди ва қанақадир тошбағир ҳазилкашлар долонга учта каламуш ташлаб кетишганидан шикоят қилди. Жуда ҳам бақувват қопқонга тушганми, каламушларнинг ҳаммаси қонга беланган эди. Эшикбон, безорилар яна бирон бўлмағур ҳазили билан ўзларини фош қиладигандай, каламушларнинг панжачаларидан тутган кўйи эшик олдида анча пойлаб турди. Лекин ҳеч нарса юз бермади.

— Майли, шошмай туринг,— деб ваъда қилди Мишел жаноб,— уларни албатта тутаман.

Бу воқеага қизиқиб қолган Риэ ташрифини энг қашшоқ мижозлари турадиган чекка маҳаллалардан бошлашга

қарор қилди. Бу ерларнинг чиқиндиси шаҳар марказига қараганда кечроқ олиб кетилар, чанг-тўзон, тўппа-тўғри кўчалардан ўтган автомобилнинг қанотлари супуринди қутиларига тегай-тегай дер эди. Ҳаким йўл-йўлакай фақат бир кўчанинг ўзида пўчоғу ифлос латта-путта уюмлари устида ётган ўнлаб каламуш ўлигини кўрди.

У кўрган биринчи бемор деразаси кўчага қараган, ҳам хобхона, ҳам емакхона бўлмиш уйида тўшакда ётган эди. Бемор юзлари бужмайган кекса испан чол эди. Унинг олдидаги адёлда нўхат солинган иккита кастрюл турарди. Ҳаким кирганда суяниб ўтирган бемор эски дамқисма асорати — нафаси хириллашини ростлашга уриниб, бошини ёстиққа ташлади. Хотини тоғора олиб кирди.

— Бостириб чиқишини кўрдингизми, а, ҳаким? — деди чол Риэ уни эмлаётганда.

— Рост, — деб тасдиқлади чолнинг хотини, — қўшни-миз учтасини териб ташлади.

Чол кафтларини бир-бирига ишқалади.

— Чиқаверади, ҳамма ўраларда гиж-биж бўлиб ётибди! Очарчиликка бу!

Риэ энди бутун маҳалланинг тилида шу гап эканини англади. У ташрифларини тамомлаб уйига қайтди.

— Телеграмма келди сизга, — деди Мишел жаноб.

Ҳаким ундан яна каламуш кўрмадингизми, деб сўради.

— Э-э, йўқ, — деб жавоб қилди эшикбон. — Кўз-қулоқ бўлиб турибман, ўзингиз биласиз. Биронта ҳам аблах тумшугини суқолмайди.

Телеграммада Риэнинг онаси эртага келиши айтилган эди. Хотини йўқлигида уйга онаси қараб туради. Ҳаким ичкари кирди, ҳамшира анчадан бери кутиб ўтирган экан. Хотини ўрнидан турган, одми англизча костюмини кийиб, жиндай бўянган эди. Ҳаким унга қараб жилмайди.

— Мана, яхши бўлди, — деди, — жуда яхши.

Вокзалда у хотинини ухлаб кетиладиган вагонга жойлаштирди. Хотини вагонга аланглади.

— Бизга қимматлик қилмайдими, а?

— Шунақаси керак-да, — деди Риэ.

— Бу каламушлар галваси нима ўзи?

— Ҳали ўзим ҳам билмайман. Умуман олганда, галати, лекин ҳаммаси жой-жойига тушади.

Шу аснода у ғулдираб, хотинидан унга керагича ғамхўрлик қилолмагани, кўпинча эътиборсиз қолдиргани учун узор сўради. Хотини бас қил, деб ялингандай бошини чайқади, лекин, бари бир, ҳаким гапини охирига етказди:

— Келганингдан кейин ҳаммаси бошқача бўлади. Барини қайтадан бошлаймиз.

— Ҳа,— деди хотини кўзлари ёшланиб.— Бошлаймиз.

У ҳакимга орқа ўгириб, деразага термилди. Йўловчилар перронда тўдалашиб, жонсарак изғишиб юрган эдилар. Паровознинг бўғиқ пишиллаши ҳатто купеда ҳам эшитилди. Ҳаким хотинини чорлади, хотини қараганда, ҳаким унинг юзи кўзёшдан ҳўл бўлганини кўрди.

— Қўй, кераги йўқ,— деди у меҳри товланиб.

Хотинининг кўзлари ҳали ҳам ёшли эди, лекин яна жилмайди, тўғрироғи лабларини салгина қийшайтирди. Кейин тез-тез нафас олди.

— Майли, боравер энди, ҳаммаси яхши бўлади.

У хотинини қучоқлади ва энди вагон деразасининг бу томонида турар, унга хотинининг фақат жилмайдиган кўринар эди.

— Илтимос,— деди у.— Ўзингни эҳтиёт қил.

Лекин хотини энди унинг гапини эшитмаётган эди.

Вокзал майдонига чиқаверишда Риэ терговчи Отонни кўриб қолди, у ўғилчасининг қўлидан етаклаб келаётган эди. Ҳаким ундан, бирон ёққа кетяписизми, деб сўради. Баланд бўйли, қоп-қора, ҳам, бир вақтлар айтилганидай, кибор кишига, ҳам айни пайтда жаноза маҳкамасининг машғалачисига ўхшаб кетадиган Отон жаноб илтифот билан, лекин калтагина жавоб қилди:

— Отон хонимни кутишга чиқдим, қариндошларимни кўргани кетган эди.

Паровоз ҳуштаги эшитилди.

— Каламушлар...— деб гап бошлади терговчи.

Риэ поездга қараб юрмоқчи бўлди-ю, лекин яна ташқарига бурилди.

— Ҳа, лекин айтишга арзимамайди,— деб гапни қисқа қилди.

Шу дақиқадан ҳаммасидан ҳам ҳакимнинг эсида қолгани — каламуш ўлигига тўла қутини қўлтиқлаб ўтаётган темирйўлчи бўлди.

Шу куни, тушдан кейин, ҳали кечки қабул бошланмай, ҳакимнинг олдига бир ёш йигит кирди, ҳакимга унинг мухбир эканини, эрталаб ҳам келиб кетганини айтишган эди. Унинг оти Раймон Рамбер экан. Ўрта бўйли, ўмизлари кенг, кўринишидан танти, одамга тиниқ, ақлли кўзлари билан тикиладиган Рамбер, спортча костюм кийгани учунми, турмушда омади чошган кишидай тасаввур уйғотар эди. Рамбер шу заҳоти ишга кўчди. У Париждаги катта бир

рўзномадан, арабларнинг турмуш шароити ҳақида ҳакимдан интервью олгани келибди, маҳаллий аҳоли турмушининг санитария аҳволи тўғрисида ҳам маълумотлар тўпламоқчи экан. Риё, аҳвол жуда айтарли эмас, деди. Лекин у суҳбатни давом эттиришдан олдин, мухбир бор ҳақиқатни ёза олармикан, деб сўраб олди.

— Бошқа гап бўлиши мумкин эмас,— деди мухбир.

— Айбномангиз қатъий бўладими, мен шуни назарда тутяпман.

— Очигини айтсам, йўқ,— қатъий бўлмайди. Аммо ўзим ҳам бунақа айбнома учун керагича далил чиқмаса керак, деган умиддаман.

Риё жуда илтифот билан, ҳа, чиндан ҳам, бунақа айбномага унча далил ҳам йўқ, деди; у савол беришида бир мақсадни — Рамбер шоҳидликка ўтаётганда ҳеч бир нарсани юмшатмай ёзиши мумкинми ё йўқлигини кўзда тутган эди.

— Мен ҳеч нарсани юмшатмайдиган шоҳидликнигина тан оламан. Шунинг учун сизнинг шоҳидлигингизни қўлимдаги маълумотлар билан қувватлаш шарт эмас, деб ҳисоблайман.

— Сен-Жюст қаламига арзигулик тил,— деб жилмайди мухбир.

Риё овозини баландлатмай, бу борада ҳеч нарсани тушунмаслиги, яшашдан безган, лекин айни пайтда ўзига ўхшаганларга талпинган, ўзича ҳар хил адолатсизлик ва мурасасозликларга бўйин эгмасликка сўз берган бир одам тилида гапираётганини айтди. Рамбер бўйинини қисиб, унга қараб қолди.

— Сизни тушундим, деб ўйлайман,— деди у анчадан кейин ва ўрнидан кўзгалди.

Ҳаким уни эшиккача кузатиб қўйди.

— Шундай фикрда бўлганингизга раҳмат.

Рамбер сабрсиз кифтини учирди.

— Тушунаман,— деди у.— Безовта қилганим учун узр.

Ҳаким унинг қўлини қисди ва шаҳарда ўнлаб каламуш ўлиги ётгани, бу тўғрида қизиққина репортаж қилса бўлишини айтди.

— Оҳ-ҳо,— деб хитоб қилди Рамбер.— Чиндан ҳам қизиқ.

Ҳаким соат ўн еттида яна касал кўргани кетаётиб, зинада ҳали ўзи анча ёш, бўлалди, лекин қотма юзли, қалин қошлари алоҳида кўзга ташланиб турадиган йигитга дуч

келди. Ҳаким уни шу уйининг энг юқори қаватида турадиган испан раққослариникида бир-икки бор кўрган эди. Жан Тарру ҳафсала билан сигарет сўрганча шундоқ оёғи тагида жон талваса қилиб буралаётган каламушга тикилиб қолган эди. Тарру ҳакимга кулранг кўзларидаги хотиржам, синчков нигоҳини қадади, саломлашди ва каламуш босқини, ҳар қалай, жуда қизиқ бўляпти, деб қўшиб қўйди.

— Ҳа, — деб маъқуллади ҳаким, — лекин, охир-оқибат, кўнгилга уради.

— Фақат бир қарашда шундай, ҳаким, бир қарашда. Шу вақтгача бунақа нарсаларни кўрмаганмиз, вассалом. Лекин мен бу воқеани жуда қизиқ бўляпти, дейман, ҳа-ҳа, жуда қизиқ.

Тарру кафти билан сочини силаб, орқага ташлади, энди буралмай қўйган каламушга яна қараб қўйди-да, Риэга жилмайди.

— Умуман айтганда, ҳаким, бу ёғини эшикбонга қўйиб берайлик.

Ҳаким эшикбонни кираверишда учратди, у деворга суяниб олган, доимги қип-қизил юзи ҳорғин тусга кирган эди.

— Ҳа, биламан, — деди Мишел чол, ҳаким унга янги топилдиқни айтгандан сўнг. — Энди иккита, учтадан топиб олишяпти. Бошқа уйларда ҳам шундай.

Кўринишидан у ғамга ботган, адойи тамом бўлган эди. У ихтиёрсиз бўйинини қашлади. Риэ ундан аҳвол сўради. Тамом руҳи чўкиб кетди, деб айтиб бўлмайди. Лекин, бари бир, ўзини сал ғалатироқ ҳис қиляпти. Каламуш ғалвасидан бош айланди шекилли, аммо шулар гумдон бўлса, дарров ўзига келади.

Лекин Риэ эртаси куни, ўн саккизинчи апрелда вокзалга, онасини кутиб олгани чиқаётиб Мишел жанобнинг баттар чўкиб кетганини кўрди: энди зинадан ўнлаб каламушлар ўрмалаб чиқар, афтидан, ертўладан чордоққа қараб йўл тортаётганга ўхшаб кўринар эди. Қўшни уйлар олдидаги сунуринди челақлар каламуш ўлигига тўла. Ҳакимнинг онаси бу хабарни эшитганда сира таажжубга тушмади.

— Бўлиб туради бунақа воқеалар.

У жиккак, чаккасидаги сочлари кумушдай оқарган, мўмингина, қорақўз аёл эди.

— Сени кўрганимдан бахтлиман, Бернар, — деб таъ-

кидлади у. — Бизга ҳеч қанақа каламушлар ҳалал бермайди.

Ўғил бош ирғади, онаси ёнида бўлса, ҳамма нарса чиндан ҳам осон кўчади.

Шунда ҳам Риэ шаҳар дератизация бюросига сим қоқди, у мудир билан шахсан таниш эди. Кўн миқдордаги каламушлар иини ташлаб чиқиб, очикда ўлаётганини мудир эшитди? Мерсье, мудир, бу ҳақда эшитибди, ҳатто уларнинг қирғоқбўйида жойлашган маҳкамасидан ҳам элликтача кемирувчи топилибди. У аҳволнинг нечоғли жиддий эканини билмоқчи. Риэ бу масалани ўзи ҳал қилолмайди, лекин маҳкаманинг бунга чора кўришини шарт деб ҳисоблайди.

— Албатта, — деди Мерсье, — лекин фақат кўрсатма олганимиздан кейин. Агар сен шу иш бош оғритишга арзийди, десанг, керакли кўрсатма олишга уриниб кўраман.

— Ҳаммаси ҳамма вақтда арзийди.

Ҳозиргина уларнинг оқсочи эри ишлаётган йирик заводда юзлаб каламуш ўлиги териб олинганини айтган эди.

Ҳар ҳолда, тахминан шу соатлардан бошлаб ҳамтабааларимизда ташвишланишнинг илк аломатлари пайдо бўлди. Зеро, шу ўн саккизинчи санада, чиндан ҳам барча заводлардан, омборлардан юзлаб каламуш ўликлари чиқа бошлади. Кемирувчиларнинг жон таслим қилиши чўзилган пайтлари ўлдиришга тўғри келади. Шаҳар чеккаларидан марказгача, хуллас, Риэ ҳаким қаерда бўлмасин, ҳамтабаалар тўпланган ҳамма ерда каламушлар худди одамларни кутиб ётгандай, супуринди паллаларини тўлдириб ёки мағзава ариқчаларда узун-узун қаторга чизилишиб турар эди. Шу кунданоқ оқшомги рўзномалар ишга киришди, муниципалитет олдига ўз фуқароларини мазкур ирганч босқиндан ҳимоя қилиш учун ҳаракатга тушадими, йўқми, бўлса, қанақа ошиғич тадбирлар кўрилади, деган қатъий талаб кўндаланг қўйилди. Муниципалитет эса ҳеч қандай ҳаракат ҳам қилмоқчи эмас эди, фақат аҳволни ўрганиш учун йигин чақириш билан кифояланди. Дератизация хизматига ҳар куни тонгда каламуш ўлиги йиғиштириб олинсин, деган буйруқ берилди. Кейин маҳкаманинг иккала юкмошини ҳам жониворларнинг жасадини ахлат ёқиш бекатига етказиши керак эди. Лекин кейинги кунлари аҳвол ёмонлашди. Кемирувчилар ўлигининг миқдори борган сари кўпайди ва маҳкама хизматчилари

олдинги кунга қараганда тобора мўлроқ ҳосил йиғиб олавердилар. Тўртинчи куни каламушлар галалаб чиқиб, тўда-тўда ўлишга тушди. Сон-саногии йўқ каламушлар ўз меҳвари теграсида буралиб, одамларнинг ёнгинасида жон таслим этиш учун ертўлалар, қазноқлар, мағзава ариқчаларидан гандираклаганча сийрак сафга тизилиб чиқиб келаверишди. Кечаси муйилишларда, зина долончаларидан каламушларнинг жон бериш олдидан қисқагина чийиллашлари аниқ эшитилиб турарди. Эрталаблари шаҳар чеккаларидаги мағзава ариқларда учли тумшуги қонга беланган, айримлари шишиб кетган, айримлари аллақачон қотган бўлса-да, мўйлови ҳамон жанговар диккайган кўйи уймалашиб ётар эди. Ҳатто шаҳар марказида ҳам зина долончалари, ҳовлиларда гала-гала ўлиб ётган кемирувчиларни учратиш мумкин эди. Айрим нусхалари ҳатто ҳукумат бинолари кираверишларига, мактаб ҳовлиларига, гоҳо қаҳвахоналарга судралиб чиқиб жон берарди. Ҳамтабааларимиз уларни энг гавжум жойларда учратганларидан хайратга тушар эдилар. Ирганч махлуқлар гоҳо Аслаҳа майдонида, хиёбонларда, Денгизбўйи сайлгоҳида ҳам учраб қоларди. Тонгда шаҳар ўлаксадан тозаланар, аммо кундузи яна каламуш ўлиги тўпланиб, борган сари кўпайиб бораверар эди. Кечаси кетаётган одам оёқ тагида ётган янги жасадчани шап этиб босиб олган ҳоллар ҳам кўп бўларди. Худди устига уйларимиз қурилган замин ўз қаърида ётган ифлосдан ўзини тозалаб, ер бағрини кемириб ётган жами жароҳату маддалар ташқарига ситилаб чиқаётганга ўхшарди. Шу пайтгача тинчгина яшаб келаётган шахримизнинг қандай эсанкираб қолгани, бу кунлар уни қандай довдиратиб қўйганини тасаввур қилинг; шу пайтгача томирларида тинчгина оқаётган қони бирдан жунбушга келган одам шунақа аҳволга тушади. Ҳатто шу даражага етдики, Инфдок (ахборот, ҳужжатлар, барча масалаларга оид маълумотнома берадиган агентлик) ҳам бепул ахборотга ажратилган соатларда радиотингловчиларга фақат йигирма бешинчи апрелнинг ўзида 6231 дона каламуш ўлиги йиғилиб, қуйдирилганини маълум қилди. Бу рақам энди кундалик воқеага айланган ҳодисани умумлаштириб, моҳиятини очди ва оммавий эсанкирашни кучайтириб юборди. Одамлар шу эшиттиришгача кемирувчиларнинг босқинига ёқимсиз бир ҳодисадай қараётган эдилар. Энди улар, ҳали ҳеч ким ҳалокат кўламийи аниқлаб, уни юзага келтирган сабабларни тушунтириб бермаган бўлса-да, бу ҳодиса замирида катта хавф ётганини англаб етдилар.

Фақат бир одам — дамқисмадан хириллаб ётган испан чолгина кафтларини бир-бирига ишқалаганча: «Чиқаверади! Чиқаверади!», деб жазавага тушар эди, холос.

Йигирма саккизинчида Инфдок агентлиги 8000 каламуш ўлиги йиғиштирилганини маълум қилди ва шаҳарни ваҳима босди. Аҳоли кескин чора кўришни талаб қилиб, ҳамма гуноҳни ҳукуматга тўнкади, денгизбўйига чорбоғ солган айримлар эса шаҳардан кетиш вақти келди, деган гапларни айта бошладилар. Лекин агентлик эртаси куни босқин тўсатдан тўхтагани ва саришталик хизмати арзимас миқдорда каламуш ўлиги йиғиштирганини маълум қилди. Шаҳар енгил тин олди.

Бироқ, худди шу куни Риэ ҳаким уйи олдида машинасини тўхтатаётиб, кўчанинг у бошида қўллари, оёқларини ғалати керганча, бошини осилтириб, худди ёғоч қўғирчоқдай ликонглаб келаётган эшикбонни кўриб қолди. Кекса эшикбоннинг қўлтиғидан суяган одам кашиш эди, ҳаким уни бирдан таниди. У Панлю ҳазрат, хийла олим ва ашаддий иезуит эди, ҳаким у билан тез-тез кўришиб турар, ҳазратнинг шаҳар аҳли, хаттоки динга бефарқ одамлар орасида ҳам обрўйи борлигини билар эди. Ҳаким уларнинг етиб келишларини кутди. Мишел чолнинг кўзлари ғалати йилтирар, нафас олганида кўкраги хуштак чалар эди. Негадир бирдан мазам қочди, ҳаво олай деб чиққан эдим, деб тушунтирди Мишел. Лекин сайр қилаётганда бўйни, қўлтиғи ва қовуғида қаттиқ оғриқ туриб, орқага қайтишга тўғри келибди, Панлю ҳазратдан уйгача етиб олишига кўмак беришни сўрабди.

— Бу ёғим керкиб кетган, — деб изох берди у. — Уйга етишга мажолим йўқ.

Ҳаким автомобил ойнасидан қўл узатиб, чолнинг кемирчагини пайпаслади, ва қўли худди ёғочдай қотган тугунга тегди.

— Бориб ётинг, ҳароратингизни ўлчанг, кечқурун уйингизга кириб ўтаман.

Эшикбон кетди, ҳаким эса Панлю ҳазратдан кемирувчилар босқини ҳақида нима дейсиз, деб сўради.

— Эпидемия бошланадиганга ўхшайди, — деди ҳазрат ота ва унинг думалоқ кўзойнаги ортига бекинган кўзларида табассум йилт этди.

Риэ нонуштадан кейин хотинидан шифокияга эсон-омон етиб келгани ҳақида телеграммани ўқиб ўтирган эди, бирдан телефон жиринглади. Унинг эски мижози, мэрия ходими экан. У кўпдан бери қон томирлари торайишидан

қийналар, бечорақол бўлгани учун ҳаким уни бепул даволар эди.

— Ҳа, мен, эсингизда бўлсам керак, — деди у. — Лекин ҳозир гап ўзим ҳақимда эмас. Тезроқ келсангиз, қўшнимнинг аҳволи чатоқ.

Унинг товуши узук-юлук эшитилди. Риэ эшикбонни ўйлади ва уни кейинроқ кўришга қарор қилди. У ҳаял ўтмай чекка маҳаллага етиб борди, Федерб кўчасидаги пастакки-на уй эшигини очди. Сассик, зах зинанинг белида уни кутиб турган Жозеф Гран — мэрия хизматчисини кўрди. Тор елкаси, дароз бўйи, ориқ оёқлари, узун қўллари, тамаки сарғайтган мўйлови бу одамни эллик ёшидан анча катта кўрсатар эди.

— Ҳозир сал тузук, — деди у Риэга пешвоз тушиб, — ўлиб қолмаса эди, деб кўрқдим.

У бурнини тозалаб олди. Риэ учинчи, аниқроғи, охирги қават эшигининг чап ёғида қизил бўр билан: «Қиринг, мен ўзимни осдим», деб ёзилган сўзларни ўқиди.

Ичкари кирдилар. Ағнаб ётган курси тепасидаги қандилдан арқон осилиб турар, стол бурчакка сурилган, лекин сиртмоқда ҳеч ким йўқ эди.

— Ўз вақтида сиртмоқдан олибман, — деди Гран, сўз тополмай қийналиб, унинг сўз бойлиги шусиз ҳам камбағал эди. — Айни пайти чиққан эканман, бирдан шовқин эшитилди. Ёзувни кўриб, ҳазилми, деб ўйладим. Лекин у жуда ғалати, мен ҳатто мудҳиш деб айтардим, инграб юборди...

У гарданини қашлади.

— Менингча, бу жуда огир қийноқ бўлса керак. Кейин, бу ёғи маълум, ичкари кирдим.

Эшикни очиб, ёруғ, фақирона хонага ўтдилар. Мис қуббачали каравотда калтабўй, бақалоқ бир одам ётган эди. У қаттиқ-қаттиқ нафас олиб, қизарган кўзлари билан кирганларга қаради. Ҳаким остонада тўхтади. Унга беморнинг нафас олиб-чиқариши оралиғида каламушнинг ҳам заиф чийиллагани эшитилаётгандек бўлди. Лекин уйининг бурчакларида ҳеч нарса гимирсиётгани йўқ. Ми-жоз, афтидан, пастроқ жойдан йиқилган, енгил тушган — умуртқалари бутун эди. Турган гап, салгина бўғилиб қолган. Рентген сурати олинса, зарар қилмасди. Ҳаким беморни озгина камфара билан эмлади ва бир-икки кун ўтиб ҳаммаси яхши бўлиб кетади, деди.

— Раҳмат, ҳаким, — деб бўғиқ гулдиради бемор.

Риэ Грандан бўлган гапни миршабия комиссарига

хабар қилдингизми, деб сўради, у хижолатга тушиб, ҳакимга қараб қўйди.

— Йўқ,— деди у,— йўқ. Ўйлабманки, энг муҳими...

— Тўғри қилибсиз,— деб маъқуллади Риэ,— майли, ўзим айтаман.

Лекин шу пайти бемор нотинч қимирлаб, яхши бўлиб қолдим, шунинг учун ҳеч кимга ҳеч нарса хабар қилишнинг ҳожати йўқ, деди.

— Ўзингизни уринтирманг,— деди Риэ.— Менга ишонаверинг, арзимайдиган гап, лекин бунақа ҳодисаларни хабар қилишга бурчлиман.

— Ўҳ,— деб ингради бемор.

У ўзини ёстиққа ташлаб, заифгина инқиллади. Гран мўйловини бураб тўшакка яқин келди.

— Олинг-а, Коттар жаноблари,— деб гап қотди.— Ўзингиз тушунинг-да. Ахир, ҳаким, биласиз-ку, бунақа нарсалар учун жавоб беради. Агар каллангизга яна шунақа фикр келса, нима бўлади, ахир...

Лекин Коттар ҳиқиллаганча, йўқ, энди келмайди, шунчаки бир неча дақиқа ақл қочди, энди фақат бир нарсани — мени тинч қўйишларини истайман, деди. Риэ дори ёзиб берди.

— Майли,— деди у.— Бу ҳақда гапирмайлик. Икки-уч кундан кейин кириб ўтаман. Лекин кўзингизга қаранг, тагин аҳмоқлик қилиб қўйманг.

Риэ долончадаёқ Гранга воқеани хабар қилишни, аммо комиссардан терговни камида икки кун кейин бошлашни сўраш кераклигини тайинлади.

— Кечаси ундан бохабар бўлиб туришга тўғри келади. Оиласи борми?

— Ҳар қалай, ҳеч кимини кўрмаганман, лекин ўзим қараб туришим мумкин.— У бош чайқади.— Очиғи, ўзим ҳам уни тузукроқ билмайман. Лекин одам одамга қарашиб туриши керак-ку.

Риэ долончадан ўтаётганда беихтиёр бурчакка аланглади ва Грандан каламуш маҳалладан буткул йўқолдими, деб сўради. Хизматчи бу борада аниқ гап айта олмади. Тўғри, қўшнилари унга каламуш босқини ҳақида айтиб беришган, лекин у валақлашга парво ҳам қилмайди.

— Ўз ташвишим ҳам етади,— деди у.

Риэ шоша-пиша унинг қўлини қисди. Ҳали эшикбонни кўришдан олдин хотинига хат ҳам ёзиши керак.

Кечки напшри сотаётган рўзномафурушлар каламуш босқини барҳам тоғанини айтиб бақираётган эдилар.

Лекин ҳаким эшикбоннинг оstonасидан ўтмаёқ, уни каравотидан ярим осилиб, бир қўли билан бўғзини, бир қўли билан қорнини чангаллаганча, минг азобда кучаниб напармон сафро қусаётган аҳволда кўрди. Кучанавериб ҳолдан тойган эшикбон зўрға нафасини ростлаб, жойига чўзилди. Унинг ҳарорати 39,5 даражага кўтарилган, бўйнидаги безлари, бўғимлари баттар керккан, биқинида иккита доғ пайдо бўлган эди. У энди бутун ичи зирқираётганидан нолиди.

— Ачитяпти,— деб такрорлади у.— Уҳ, аблаҳ, шундай ачитяптики!

У ғайритабиий қорайган лабларини зўрға қимирлатиб, алланарса деб гўлдирар, бошидаги мислсиз оғриқдан ёшга тўлган бақа кўзлари ҳакимга бақрайиб турар эди. Унинг хотини ҳануз садо чиқмаётган Риэга хавотир билан тикилди.

— Ҳаким,— деб сўради у,— нима қилган унга?

— Ҳар нарса бўлиши мумкин. Ҳозирча аниқ бир гап айтиш қийин. Кечгача парҳезда ушланг, сургидори беринг. Майли, кўпроқ суюқлик ичсин.

Чиндан ҳам, эшикбон тинмай ташналикдан қийналаётган эди.

Риэ уйига қайтиб, ҳамкасби, шахарнинг энг обрўли ҳакимларидан бири Ришарга сим қоқди.

— Йўқ,— деб жавоб қилди Ришар,— кейинги пайтда бирон экстраординар ҳодисага дуч келмадим.

— Биронта баланд ҳарорат, чекланган керкишни кўрмадингизми?

— Э, ҳа, икки ҳолатда лимфа тугунлари қаттиқ керккан эди.

— Меъёрдан ортиқми?

— Э-э,— деб чўзди Ришар,— меъёр дегани, биласизми...

Нима бўлганда ҳам, кечга бориб эшикбоннинг ҳарорати 40га чиқди, у алаҳлаб, каламушлардан нолиётган эди. Риэ унга фиксирлайдиган абсцесс қилишга киришди. Терпентиннинг куйдириши ўтган бемор: «Оҳ, аблаҳлар!» деб бўкириб юборди.

Лимфа тугунлари баттар керкиб, пайпаслаганда ёғочдай қаттиқ туюларди. Беморнинг хотини ўзини йўқотиб қўйган эди.

— Ёнидан кетманг,— деб маслаҳат берди ҳаким.— Бир нарса бўлса, мени чақиринг.

Эртаси куни, ўттизинчи апрелда намиқ-мовий осмон-

дан кўкламги илиқ шабада эсди. Шабада шаҳар чеккаларидан гуллар бўйини олиб келди. Эрталабки гала-говур одатдагидан жарангдор, ҳаётбахшроқ эшитилди. Бу кун бизни ҳафта давомида эзиб келаётган дудмол ҳалокат таҳдидидан қутулган шахримиз учун чиндан ҳам баҳор пойқадамига айланди. Ҳатто хотинидан хайрли мактуб олган Риэ ҳаким эшикбонникига алланечук хуш кайфиятда тушиб борди. Чиндан ҳам, беморнинг ҳарорати эрталабга келиб 38 даражага пасайибди. Бемор ёстикдан бошини узмай, мажолсизгина жилмайди.

— Яхши бўляпти, а, ҳаким? — деб сўради унинг хотини.

— Яна озроқ кутайлик-чи.

Лекин чошгоҳга бориб беморнинг ҳарорати 40 даражага чиқди, у тинмай алаҳларди, қайт қилиши ҳам кўпайди. Бўйин безлари ушлаганда баттарроқ оғриқ берар ва эшикбон, худди бошини танасидан узоқроқда тутишга урингандай, тинмай бўйинини чўзар эди. Хотини каравот пойида, адёл устидан беморнинг оёқларини енгилгина босиб ўтирарди.

— Гап бундай, — деди Риэ, — уни алоҳида ажратиб, махсус жойда даволашга тўғри келади. Мен госпиталга сим қоқаман, икковимиз уни «тез ёрдам» машинасида олиб борамиз.

Икки соатлардан кейин, ҳали машинада бораётган ҳаким билан беморнинг хотини унинг тепасига энгашдилар. Шишиб, учуқ босган лаблардан узук-юлуқ: «Каламуш! Каламуш!» деган сўзлар эшитилди. Унинг юзи кўкарди, қовоқлари гўё қўрғошинга тўлди, калта-калта ҳансираб, кerkкан безлари бамисоли парчинлаб бораётгандек, худди каравотнинг устидан қопқоқдек ёпилишини кутгандек бурчакка тиқилар, гўё ер қаърида кўринмас бир юк остида эзилиб ётган қандайдир бир товуш уни тинмай чорлаётгандай туюлди. Хотини йиғлаб юборди.

— Ҳаким, энди умид йўқми?

— Жон таслим қилди, — деди ҳаким.

Эшикбоннинг ўлими, айтиш мумкинки, мудҳиш башоратларнинг биринчи босқичини яқунлаб, иккинчи — илк ҳайронликлар аста-секин ваҳимага айланган, нисбатан оғирроқ босқични бошлаб берди. Ҳамтабааларимиз айни шу — шахримизнинг купна-кундузи каламушлар ўлиб берадиган, эшикбонлар ғалати бир касалликдан жон

таслим қиладиган жойга айланганини энди тушуниб етдилар, шунгача бунақа ўй ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган эди. Шу нуқтаи назардан қарасак, табиийки, биз янглишдик ва энди дунё ҳақидаги тасаввуримизни ошиғич равишда ўзгартиришга тўғри келди. Фақат шу билан чеклансак ҳам майли эди, унда яна кўникмалар устун келарди.

Хали фақат эшикбону қашшоқларгина эмас — кўпчилигимизнинг Мишел жаноб бошлаб берган йўлга отланишимиз муқаррар эди. Мана, айти шу вақтдан кўнглимизда кўрқув уйғонди, унга ўй-фикр йўлдош бўлди.

Лекин ҳикоячи, кейинги воқеаларнинг батафсил баёнига ўтишдан олдин, шу босқичнинг бошқа бир шохидига тегишли мулоҳазаларни келтиришни лозим кўради. Жан Тарру — ҳикоямиз бошларида уни китобхонга таништирдик, — Оранга фавқулудда ҳодисалардан бир неча ҳафта олдин келиб қолган, шаҳарнинг энг катта меҳмонхоналаридан бирида қўнган эди. Кўринишидан, даромади етарли, тараллабедод яшайди. Унинг қаёқдан келгани, нега бу ерда туриб қолганини ҳеч ким билмайди. У доим одам гавжум жойларда юради. Баҳорнинг илк кунларида маза қилиб чўмилаётганини ҳам кўп одам кўрган. Қувноқ, доим кулиб юрадиган бу одам маишатга берилган бўлса-да, асло кўнгилхушликка боғланиб қолмаган. Чиндан ҳам шундай, фақат унинг бир одатини айтиб қўйиш керак — шаҳримизда кўп топиладиган испан раққослари, созандалариникига тинмай бориб туради.

Хар ҳолда, унинг кундалик дафтарларида шу машаққатли босқичнинг тарихи акс этган. Лекин бу ерда, моҳиятан олганда, бошқача, гўё муаллиф олдиндан ҳамма нарсани майдалаштиришни мақсад қилиб қўйган тарихга дуч келамиз. Биринчи қарашда, гўё Тарру одамларга, нарсаларга дурбинни чаппа тутиб қараган, шу ишни жуда қойилмақом қилгандай туюлади. Умумий эсанкираш чоғида у, аслини олганда, мутлақо тарихи йўқ нарсаларнинг тарихчиси бўлишга урингандай кўринади, Албатта, бунақа бетайинликдан ранжиб, уни бағритошликда айблашдан ўзга чорамиз йўқ. Лекин бари бир, унинг ёзувлари бу босқич тарихини иккинчи даражали, бироқ жуда керакли тафсилотлар билан бойитади; бундан ташқари, кундалик ҳолнинг ўзига хослиги мазкур, шубҳасиз, қизиқарли қаҳрамон ҳақида шоша-пиша хулоса қилишга изн бермайди.

Жан Таррунинг илк ёзувлари унинг Оранга келган пайтларига тегишли. Ёзувларнинг бошидаёқ муаллифнинг шунақа бедаво шаҳарга келтирган тақдирдан алланечук бахтиёрлиги билиниб туради. Бунда биз мэриянинг кираверишига қўйилган иккита шер ҳайкалининг батафсил тасвири, биноларнинг кўримсизлиги, кўкликдан бебаҳра шаҳарнинг бемаъни қурилгани тўғрисидаги хуш гапларни ўқиймиз. Тарру бу изохларни трамвайда, кўчаларда қулогига чалинган гап-сўзларни аралаш териб ёзади, шунда ҳам муаллиф ҳар қандай тушунтиришдан ўзини олиб қочган, фақат биттаси — аммо бу кейинги кунларга тегишли — қанақадир Кан деган одам ҳақидаги гаплар бундан мустасно.

— Сен Канни биласанми? — деб сўради бирови.

— Қайси Кан? Қора мўйловли, дарозми?

— Ҳа, шу. Стрелкачи бўлиб ишларди.

— Ҳа, албатта, биламан.

— Хўш, шу ўлди.

— Э-ҳа, қачон?

— Ҳа шу, каламушлар воқеасидан кейин.

— Қара-я. Нима қилган экан?

— Билмайман, безгакдан дейишяпти. Ҳа энди, умуман ўзининг ҳам мазаси йўқроқ эди. Қўлтигидан чипқон чиққан экан. Шунини кўтаролмабди.

— Кўринишидан ҳамма қатори эди-ку.

— Йўқ, ўнкаси заифроқ эди, яна у духовой оркестрда ҳам ўйнардди. Корнет-пистон пуфлаш қанақа зарарли эканини билмайсан-да.

— Ҳа, — деб яқин қилди униси, — соғлиги кетган одам корнет пуфлашдан ўзини тийиши керак эди.

Тарру бу гапларни чоғиштириб кўриб, Каннинг нима сабабли духовой оркестрда ўйнагани, уни қанақа бўлмагур кўнгилхушлик жонини гаровга қўйиб, якшанбалик томошаларга етаклагани тўғрисида фикр юритади.

Ундан кейин Тарру деразаси рўнарасидаги уй айвонида қарийб ҳар куни қайтариладиган томошадан олган ёқимли таассуротини баён қилади. У турадиган хона доим деворлар соясида мушуклар мудраб тинчгина ётадиган торкўчага қараган эди. Лекин ҳар куни тушликдан кейин, шаҳар мудроққа тушган соатда Таррунинг деразаси қаршисидаги айвонда бир бобойча пайдо бўлади. Оппоқ сочлари ҳафсала билан таралган, ҳарбий бичимли костюм кийган, қаддини аскарларга ўхшаб тўғри ва адл тутадиган бу бобойча мулойим овозда «пиш-пиш»лаб мушукларни чақиради.

Мушуклар, жойларидан қўзғалмай, уйқу унниқтирган рангсиз кўзларини чолга қаратишади. Шунда бобойча бир варақ қоғозни майда-майда йиртиб, пастга — кўчага, мушукларнинг устига сочади, қоғозни капалак галаси деб алданган мушуклар кўчага ташланиб, қоғоз парчаларига журъатсизгина панжа чўзишади. Шунда бобойча мушукларни аниқ нишонга олганча, келиштириб туфлайди. Агар биронта тупуги тегиб қолса, қаҳ-қаҳ уриб кулади.

Нихоят, Тарру ғайрат-шижоат ва ҳатто маишати ҳам — ҳаммаси тижоратга бўйсундирилган шахримизнинг савдогар қиёфасига жуда мафтун бўлиб қолади. Бу ўзига хослик [унинг ёзувларида айни шу иборани кўп учратамиз] муаллифга жуда маъқул тушади ва унинг мақтовга тўла ёзувларидан бири: «Ана бунга қойил!» деган сўзлар билан якунланади. Ёзувларнинг фақат шунақа жойларида шахсий оҳанглар учрайди. Бу ёзувларнинг қиммати ва нечоғли муҳимлигини муносиб баҳолаш қийин. Бир меҳмонхона пулчисининг ўлик каламушга кўзи тушиб, ҳисобдан қандай адашиб кетганини ҳикоя қилаётиб, Тарру одатдагига қараганда ноаниқроқ дастхатда қўшимча қилади: «Савол: қандай қилиб вақтни беҳуда кетказмасликка эришиш мумкин? Жавоб: вақтнинг бутун узунлигини ҳис қилиш керак. Воситалари: тиш ҳаками қабулида, қаттиқ курсида ўтириб кунни кеч қилиш; якшанба куни тушдан кейин айвонда ўтириш; ўзинг тушунмаган тилда маъруза тинглаш; темирйўл маршрутининг энг узун ва энг ноқулайини танлаш, бинобарин, поездларда тик туриб кетиш; театр туйнуклари олдида навбатда сарғайиш ва томошага чипта олмаслик ва ҳ.к. ва ҳ.к.» Лекин кундаликларда фикр ва услубнинг бунақа сакрашларидан сўнг шахримиз трамвайлари, вагонларнинг шакли тўғрисида маълумот берилгач, уларнинг ноаниқ-қўнғир рангга бўялгани, доим ифлослиги таъкидланиб, мазкур мулоҳазалар «Булар эътиборга лойиқ!» деган қайдлар билан якунланадики, моҳиятан олганда, ҳеч нарсани билдирмайди.

Ҳар қалай, Таррунинг ёзувларида каламушлар воқеаси ҳақида ҳам эслатма бор, унинг сўзларини келтирамыз.

«Бугун рўнарада яшайдиган бобойчанинг кайфияти чиндан тушқун. Мушуклар кўринмай қолди. Улар кўчада ётган юзлаб каламуш ўлигидан қўрқиб, чиндан ҳам, ғойиб бўлди. Менингча, мушуклар умуман каламуш ўлигини емайди. Ҳар қалай, ўзимнинг мушукларим бунақа зиёфатдан қатъиян бош тортганини эслайман. Ишқилиб,

балки мушуклар ертўлаларда санғиб юришгандир, бобойчанинг кайфияти бузуқлиги шундан. Ҳатто таранишга ҳафсала қилмабди, ўзини бирдан олдириб қўйгани билиниб турибди. У бир неча дақиқа кутди-да, уйига қайтиб кирди. Лекин хайрлашиш олдидан бари бир тупурди — бўшлиққа тупурди.

Шаҳарда бугун бир трамвай тўхтаб қолди, қай гўрдандир кириб қолган каламуш ўлигини топиб олишди. Икки-учта аёл шу заҳоти тушиб кетишди. Трамвай йўлида давом қилди.

Меҳмонхонамизда тунги қоровул — жуда ишонса бўладиган одам — менга каламуш босқинидан ҳар хил фалокат кутаётганини айтди. «Каламушлар кемани тарк этса...» Мен, бу гап кемалар борасида тўғри, лекин шаҳарлар масаласида уни исботлаш керак, деб эътироз қилдим. Аммо уни гапидан қайтаролмадим. Ундан, сизнингча, бизни қанақа фалокат кутяпти, деб сўрадим. Ўзи ҳам билмас экан; айтишича, фалокатни олдиндан билиш мумкин эмас. Лекин ер қимирласа, бунинг ҳеч ажабланарли жойи йўқ. Мен, бўлиши мумкин, деб қўшилдим, у мендан, бунақа истиқболдан қўрқмайсизми, деб сўради.

— Мен учун энг муҳими, — дедим мен, — ўз ички дунёмга эга бўлиш.

Ва қоровул мени жуда яхши тушунди.

Меҳмонхонамиз ресторанида диққатга лойиқ бир оилани кўп кўраман. Ота — дароз, ориқ, қора кийимга мос қотириб крахмалланган қадама ёқа тақади. Боши тешакал, қулоқлари устида ўнг ва сўл ёғидан бир тутам оқ сочи диккайган. Кўзи кичкина, думалоқ, қаттиқ, ғайритабиий узайган оғзи уни баодоб бир укки қиёфасига солади. У ҳар гал ресторан эшигини ланг очади-да, кесакига қисилиб, қора сичқончадай кичкинагина хотинини олдинга ўтказди, унинг ортидан цирк кучукчаларига ўхшаган ўгил билан қизалоқ йўргалайди. Стол олдида у хотинининг ўтириши, кейин иккита кучукчанинг курсига чиқиб олишини кутиб туради. Хотини, болаларига «сиз» деб гапиради, рафиқасига ҳар хил киноя ҳадя этади, болаларига амирона тусда гап уқтиради:

— Никол, сизга қараш ўта даражада ёқимсиз.

Қизча зўрга кўзёшларини тийиб туради. Отасига эса шу керак.

Бугун эрталаб ўгил сира жойида ўтиролмади, кала-

мушлар воқеаси уни шунча ҳовлиқтириб юборган экан. Сабри чидамай, ҳикоясини бошлашга уринди.

— Овқат устида каламушни гапирмайдилар, Филип. Сизга биринчи ва охирги марта «каламуш!» деган сўзни айтишни ман этаман.

— Отангиз мутлақо ҳақ,— деб қувватлади қора сичқон.

Иккала кучукча ҳам паштет солинган ликопчага бурнини тикди, укки хотинига қандай хоҳласа, шундай тушунадиган маънода бош ирғаб, миннатдорлик билдирди.

Тақлидга арзийдиган ибрат, лекин бутун шаҳар каламушларни гапираётир. Ҳатто рўзномалар ҳам бу ишга бош қўшди. Одатда ўта хилма-хил ҳодисалар баёнидан тузиладиган шаҳар ахбороти бўлими энди муниципалитетга қарши қатъий кураш олиб борапти. «Шаҳар каттаконлари кемирувчилар ўлигининг кўчаларда сасиб ётиши қандай хавф туғдираётгани ҳақида ўзларига ҳисоб берадими?» Меҳмонхона мудир каламушдан бошқа нима ҳақида гапиришни ҳам билмай қолган. Бу гапга бунча ёпишиб олганига ажабланмаса ҳам бўлади. У шундай муҳташам меҳмонхонанинг кираверишидан каламуш топилганини сира ақлига сиғдиролмайди. Унга таскин бериш учун, «Ҳозир ҳамманикида каламуш бор», дедим.

— Гап шунда-да,— деб жавоб қилди,— энди биз ҳам ҳамма қаторига тушдик.

Шаҳарда хавотир туғдирган номаълум безгак ҳодисалари тўғрисида ҳам менга шу одам айтиб берди. Унинг оқсочларидан бири ҳам шу касалга чалинибди.

— Лекин аниқ, юқумли касал эмас,— деб у шоша-пиша ишонтирди.

Менга фарқи йўқ, дедим.

— Ў, тушунаман. Жаноб ҳам менга ўхшаб тақдирга ишонади.

Мен ҳечам бунақа деганим йўқ, қолаверса, мутлақо тақдирга ишоновчи эмасман. Ўзига ҳам шундай деб айтдим...»

Шу кундан бошлаб Таррунинг кундаликларида аҳолини аллақачон ваҳимага солган сирли безгак тўғрисида ундоқ ёки бундоқ маълумотлар пайдо бўлади. Ҳалиги, шаҳарда каламушлар йўқолгандан кейин яна мушуклар пайдо бўлгани боис ўзининг тупуриш борасидаги мерганлик маҳоратини оширишда давом қилаётган бобойча тўғрисидаги ёзувдан сўнг Тарру бу безгакка охири одатда

ўлим билан тугаган ўнлаб мисолларни келтириш мумкин, деб қўшимча қилади.

Бернар Риэ ҳақимнинг Тарру бир нечта сатрда тавсифлаган қиёфаси қимматли хужжат ўрнини босади: ҳикоячининг ўзи тан олгандай, мазкур портрет жуда аслига мос.

«Кўринишидан ўттиз бешларда. Ўрта бўй. Елкадор. Юзи қарийб чорбурчак. Кўзлари қора, нигоҳи тиниқ, ёноқлари туртиб чиққан. Бурни гўштдор, тўғри бичимда. Сочи қора, жуда калта олинган. Оғзи аниқ чизгили, лаблари дўрдоқ, доим қатъий қимтилган. Сал-пал Сицилия деҳқонига ўхшаб кетади — ўшалардай офтобда куйган, даҳани қоп-қора, устига устак, доим қора кийиниб юради, айтиш керак, ўзига ярашади.

Тез юради. Кўчаларни секинламай кесиб ўтади, ҳар гал олдидаги йўлакка шундай ўта қолмайди, балки чаққон сакрайди. Машинани фаромуш ҳайдайди, ҳатто керакли томонга қайрилиб олгандан кейин ҳам, бурилиш чироғини ўчиришни тез-тез унутиб юради. Доим бошланг. Кўринишидан кўп нарсани биладиган одамга ўхшайди».

Тарру келтирган рақамлар ҳам ҳақиқатга тўла мос тушади. Бошқаларни қўяверинг, лекин Риэ ҳақим буни билади. У эшикбоннинг жасади изоляторга ўтказилгандан кейин, қовуқдаги ўсмалар хусусида маслаҳатлашиш учун Ришарга сим қоқди.

— Ўзим ҳеч нарсани тушунмаяпман, — деб тан олди Ришар. — Менда ҳам иккитаси ўлди, бирови икки суткада, бирови учинчи куни. Лекин эрталиб кўрувдим, аҳволи анча тузук бўлган эди.

— Агар шунақа ҳодиса бўлса, менга айтсангиз, — деб илтимос қилди Риэ.

У яна бошқа ҳақимларга ҳам сим қоқди. Суриштиришидан билдики, кейинги бир неча кунда шунақа касалликдан йигирматача бўлган. Қарийб ҳаммаси ўлим билан тугаган. Шунда Риэ яна Ришарга, Оран ҳақимлари жамияти котибига сим қоқди ва янги тушган касалларни алоҳида ажратишни талаб қилди.

— Менинг қўлимдан нима ҳам келади, — деди Ришар. — Шаҳар ҳукумати чора кўриши керак. Бу касаллик юқумли деган фикрни қаёқдан олдингиз?

— Ҳеч қаёқдан. Шунчаки аломатлари ўта хавфли.

Лекин Ришар, бу масалада «етарлича мутахассис»

эмасман, деди. Унинг қўлидан фақат бир нарса — префект билан гаплашиш келади.

Музокаралар давомида ҳаво ҳам айнаб берди. Эшиқбон ўлган куннинг эртаси бутун осмонни қалин туман қоплади. Шаҳарга шиддатли жала қуйилди. Сершовқин жала, худди чақиндан далолат бергандай, жазирама билан ўрин алмашди. Ҳатто денгиз ҳам қорамтир-ложувард тусини ўзгартириб, кулранг осмон тагида кумуш, тўғрироғи, эриган пўлат рангида товланиб, кўзларга оғриқ берди. Бу йилги кўкламнинг намхуш жазирамаси олдида ҳатто ёзги саратон ҳам авло бўлиб қолди. Ясси тоғликда шиллиқ-қуртдай ётган, денгизга салгина очилган шаҳар қовоқ солиб серрайганча қотиб қолди. Чолдеворларнинг поёнсиз қаторлари, чанг босган пештахталарнинг берккўчалари, ифлос-сарғиш трамвайлар орасида қисилиб қолган одамлар ўзларини бу осмонга банди қилингандай ҳис этдилар. Фақат бир чол, Риэ ҳакимнинг мижози шод-хуррам эди — бунақа ҳавода у дамқисмадан қутуларди.

— Куйдирапти! — деб қайта-қайта айтарди у. — На-фас йўлларига фойдаси катта.

Чиндан ҳам куйдирар, лекин шунчаки куйдираётгани йўқ, балки худди безгакдагидай ҳам куйдириб, ҳам ёндираётган эди. Бутун шаҳар безгак иситмасида эди, ҳар ҳолда, Риэ ҳаким Федерб кўчасига, Коттарнинг ўз жонига қасд қилиши хусусида терговда қатнашишга бораётиб, шундай таассуротда эди. Лекин шу заҳоти у бунақа таассуротни бўлмағур деб тонди. Риэ бу ўйларни асаблари толиққанига, ташвиши бошдан ошганига йўйди ва ўзимни қўлга олиб, фикрларимни тартибга солишим керак, деган қарорга келди.

У Федерб кўчасига миршабия комиссаридан олдин борди. Гран уни зинада пойлаётган экан, иккаласи уникида кутиб туришга, эшиқни эса очиқ қўйишга келишишди. Мэрия хизматчиси жуда кўримсиз жиҳозланган икки хонали уйда яшар экан. Фақат устида икки-учта луғат ётган, бўялмаган ёғоч раф ва девордаги чала артилган «қийғоч хиббонлар» деган ёзув кўзга ташланиб турган грифел тахта бор эди, холос. Граннинг айтишича, Коттар кечаси тинч ухлабди. Аммо эрталаб боши оғриётганидан нолибди ва умуман у Гранга қанақадир ланж аҳволда кўринибди. Граннинг ўзи ҳам толиққан, асабий эди: хонада уёқдан-буёққа юриб, столдаги қозғозга лик тўла жилдни очиб ўтиб, қайтаётганида ёшиб келар эди.

Юришдан тўхтамай у ҳакимга, моҳиятан олганда,

Коттарни қарийб билмаслиги, лекин ўзига яраша жамғармаси бор деб, тахмин қилишини айтди. Умуман, Коттар — галати одам. Иккаласи кўндан бери ёнма-ён туришади, лекин эшикда учрашганда бош ирғашдан нарига ўтмайдилар.

— Аниқ айтсам, у билан бор-йўғи икки марта гаплашганман. Тўрт-беш кун олдин долончада бўр солинган қутини қўлимдан тушириб юбордим. Қизил, кўк бўр эди. Шу пайти Коттар чиқиб қолди, йиғиштиришга ёрдам берди. Ҳархил бўрни нима қиласиз, деб сўради.

Гран шунда лотин тилидан хотирасини тикламоқчи эканини айтди. У лотинчани мактабда ўқиган, лекин анча унутиб қўйган эди.

— Айтгандай, — деди у ҳакимга, — лотинчани ўрганиш французча сўзларнинг маънисини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради, дейишади.

У тахтага бир нечта лотинча сўзларни ёзади. Кўк бўр билан сўзларнинг тусланиш ва турланиш қоидалари бўйича ўзгарган бўлақларини, қизили билан эса ўзгармайдиган бўлагини ёзади.

— Коттар гапимни тушундим, йўқми, билолмадим, ишқилиб, қизиққандай бўлди-да, мендан қизил бўр сўраб олди. Мен, албатта, ҳайрон бўлдим, лекин охир-оқибат... Мен унинг бўрни шу ўйлаб қўйган ниятига ишлатишини олдиндан билолмайман-ку.

Риэ иккинчи суҳбат нима ҳақда бўлганини сўради. Лекин шу пайти котиби ҳамроҳлигида миршабия комиссари келиб қолди ва олдин Граннинг кўрсатмаларини эшитмоқчи эканини айтди. Ҳаким Гран Коттар ҳақида гапираётганда, уни «умидсизликка тушган одам» деб атаётганига диққат қилди. У ҳатто «муқаррар қарор» деган иборани ҳам тилга олди. Гап ўз жонига қасд қилишнинг сабаблари тўғрисида кетаётган эди, Гран сўзларни танлашда ўта эҳтиёткорлик кўрсатди. Ниҳоят қўплашиб «Интим табиатдаги тушкунлик», деган иборани танлашди. Комиссар Грандан у «қарор» деб айтаётган нарса Коттарнинг шунгача қилган ҳатти-ҳаракатларида сезилганмиди, деб сўради.

— Кеча у менинг эшигимни тақиллатди, — деди Гран, — гугурт сўради. Қутиси билан бердим. У безовта қилгани учун узр сўради. Майли энди, ҳар ҳолда, қўшнимиз... Кейин ҳозир гугуртингизни қайтариб бераман, деди. Мен, олаверинг, дедим.

Комиссар Грандан, бу ҳатти-ҳаракати ғалати кўринма-
дими, деб сўради.

— Бир нарсa — гўё мен билан хангомалашишни
хоҳлагандай бўлгани ғалати кўринди. Лекин худди шу
пайти ишим қисталанг эди.

Гран ҳақимга ўгирилди ва хижолат билан изох берди:

— Ўзимнинг ишим.

Комиссар касални кўрмоқчи бўлди, лекин Риэ аввал
Коттарни огоҳлантириш зарур, деган фикрга келди. Риэ
уйга кирганда, фланел пижамада ётган Коттар қаддини
кўтарди ва эшикка ҳадиксираб қаради:

— Ҳа, миршабми?

— Ҳа,— деди Риэ,— лекин ҳаяжонга тушиш керак
эмас. Бор-йўғи бир-икки расмиятчилик — кейин сизни
безовта қилишмайди.

Лекин Коттар, сира керак эмас, энг ёмони, миршаблар-
ни кўргани кўзим йўқ, деб эътироз қилди. Риэ сабрсиз
қўл силтади.

— Менинг ҳам кўзим учиб тургани йўқ. Лекин бу
ишни тезроқ тамомлаш керак, шунинг учун сўраганларига
лўнда қилиб, тез-тез жавоб беринг.

Коттар индамай қолди ва ҳақим эшикка бурилди.
Лекин бемор шу заҳоти уни ёнига чақириб, қўлидан ушлаб
олди:

— Ҳақим, айтинг-чи, ўзини осмоқчи бўлган беморни
олиб кетиш мумкин эмас, а, тўғрими?

Риэ унга бир дақиқача тикилиб турди, сўнгра бу ҳақда
гап бўлиши мумкин эмас, мен ҳам бу ерга ўз миждозимнинг
манфаатларини ҳимоя қилиш учун келдим, деб ишонтирди.
Бемор тинчлангандай бўлди, Риэ комиссарни чорлади.

Коттарга Граннинг кўрсатмаларини ўқиб бердилар,
кейин шу қилган ишининг сабабларини аниқроқ айтишни
сўрашди. У комиссарга қарамай, «интим табиатдаги
тушқунлик — жуда яхши айтилган», деб тасдиқлаб турди,
холос. Шунда комиссар, Коттар яна шу ишни қилмасми-
кан, деб сўради. Коттар кўтаринки руҳда энди хаёлига ҳам
келтирмаслигини, фақат бир нарсани — тинчини бузмас-
ликларини истаётганини айтди.

— Рухсат берсангиз, эслатиб қўйсам,— деб зарда
қилди комиссар,— бу вазиятда айни сиз бошқаларнинг
тинчини бузясиз.

Риэ унга секин имо қилди, комиссар ғандан тўхтади.

— Йўқ, ўзингиз ўйлаб кўринг,— деди комиссар до-
лончага чиққанларидан кейин,— ўзи ташвиш бошдан ошиб

ётибди, айниқса ҳозир, хусусан шу безгак билан..

У ҳақимдан шунча жиддийми ўзи, деб сўради. Риэ, ўзим ҳам билмайман, деди.

— Барига об-ҳаво сабаб, ҳамма фалокат шунда, — деб хулоса қилди комиссар.

Албатта, ҳаммасига об-ҳаво айбдор. Кун исигандан исиди, нарсалар худди қўлга чиппа ёпишиб қоладигандай эди ва Риэ ҳар галги ташрифидан сўнг шубҳасига кўпроқ ишона бошлади. Шу куни кечқурун у эски дамқисма мижозининг қўшнисиникига кирди ва уни алаҳлаб, қовуғини чангаллаганча, зўр бериб қусиб ётганини кўрди. Лимфа тугунлари эшикбонникига қарагандан ҳам каттароқ керккан эди. Битта чипқони пишган экан, ҳақимнинг кўз ўнгиди худди чириган мевадай ёрилди. Риэ уйига қайтгач, департаментнинг дори омборига сим қокди. Унинг ҳақимлик ёзувларида шу сана тағига: «Жавоб салбий» деган изох берилган эди, холос. Ўзини худди шунақа касалга чалинган янги мижозларларига чақиртириб қолган эдилар. Бир нарса — фасод яраларни кесиш кераклиги аниқ эди. Ланцет билан икки марта хочга ўхшатиб тилинса — шишдан қон аралаш патос оқади. Беморлар қонга беланиб, худди парчинлангандай ётар эдилар. Қоринларига, оёқларига доғ тошади, ярадан патос оқиши тўхтайди, кейин яна керкиб кетаверади. Кўп ҳолларда бемор даҳшатли сассиқ ичида ўлиб кетади.

Каламуш машмашасини ҳар мақомга солиб юрган рўзномалар энди оғзига талқон солгандай жим эди. Бу ҳам тушунарли: каламушлар кўчада ўлган, одамлар эса уйларида ўлаётган эди. Рўзномалар эса фақат кўча билан иш кўради. Лекин волийлик билан муниципалитет ўйга тушиб қолди. Ҳар бир ҳақим ўз амалиётида икки-учтадан номаълум касаллик ҳодисасига дуч келмагунча, ҳеч ким қўлини совуқ сувга урмади. Лекин кимдир қилган оддий ҳисоб-китоб етарли бўлди — хулоса ҳамманинг ақлини шошириб қўйди. Бир неча кун ичида ўлим ҳолатлари кўпайди ва бу сирли хасталикка рўпара келган одамларга энди гап ҳақиқий эпидемия тўғрисида кетаётгани аён бўлди. Худди шундай вақтда Кастел, ёши ўтиб қолган ҳақим, ҳамкасби Риэ билан гаплашиб олгани келди.

— Риэ, бунинг нима эканини билсангиз керак? — деб сўради.

— Текширишлар натижасини кутмоқчиман.

— Мен шусиз ҳам биламан. Энди ҳеч қандай текши-

ришга ҳожат йўқ. Кўп йил Хитойда ишладим, қолаверса, йигирма йил олдин Парижда ҳам шунақа бир нечта воқеани кузатганман. Ўшанда касалликни ўз номи билан аташга чўчишган эди. Жамоат фикри — энг муқаддас нарса, ваҳима чиқмасин, энг муҳими — ваҳима. Яна бир ҳаким менга шундай деган: «Ақлга сигмайди, бу касаллик Ғарбда тамом йўқолиб кетган-ку». Нима касаллик эканини шундан ўлиб кетганлардан бошқа ҳамма билар эди. Мана, сиз ҳам, Риэ, мендан кам билмайсиз.

Риэ ўйчил сукутда эди. Кабинет деразасидан олис кўрфазга бориб туташган қирғоқбўйи қоялари тизмаси кўриниб турарди. Осмон кўм-кўк бўлса ҳам, унинг ложувард бағрида кеч киришига ҳамоҳанг унниқаётган, қанақадири хира товланиш кўзга чалинарди.

— Ҳа, Кастел,— деб гап қотди у,— бари бир, ишониш қийин-да. Лекин, аломатларига қараганда, бу — вабо.

Кастел ўрнидан турди ва эшикка қараб юрди.

— Нима деб жавоб қайтаришлари ўзингизга маълум,— деди кекса ҳаким.— «Иқлими мўътадил мамлакатларда аллақачонлар йўқолиб кетган».

— «Йўқолиб кетган» дегандан, моҳиятан олганда, нима маъно чиқади,— деб кифтини қисди Риэ.

— Ҳа, тасаввур қилинг, йўқолган. Лекин унутманг: йигирма йилча олдин Парижнинг ўзида...

— Майли, ўша ерда бўлгандай, бизда ҳам осон ўтиб кетар, деб ният қилайлик. Лекин ишониш қийин-да.

«Вабо» деган сўз биринчи марта тилга олинди. Энди Риэ ҳакимни кабинети деразаси ёнида қолдириб, унинг иккиланишлари ва ҳайронлигини оқлаш мақсадида бир чекиниш қилсак, қолаверса, унинг дастлабки фикри ҳам, агар баъзигина фарқларини истисно демасак, бошқа ҳамтабааларимиз фикридан айтарли ажралиб турмас эди. Табиий офат ўзи асли одатий нарса, ҳатто бошимизга тушган кезде ҳам унга ишонишингиз қийин. Дунёда уруш, вабо деганлари доим бўлиб туради. Лекин, одатда уруш ҳам, вабо ҳам одамларни ғафлатда қолдиради. Вабо бошқа ҳамтабааларимиздай, Риэ ҳакимни ҳам ғафлатда қолдирди, шунинг учун, келинг, унинг иккиланганини ҳам тушунишга ҳаракат қилайлик. Яна унинг нега сукут сақлагани, иккиланишларининг умидворликка айланганини ҳам тушунишга уриниб кўрайлик. Уруш бошланиб қолса, одамлар: «Э-э, унча чўзилмайди, чунки бу ўтакетган

нодонлик», дейишади. Чиндан ҳам, аслида уруш — ўтакетган нодонлик, лекин, бари бир, нодонлиги унинг чўзилишига тўсиқ бўлолмайди. Умуман олганда, нодонлик — ҳаддан ортиқ собит нарса, агар фақат ўзингизни ўйлаб қолмасангиз, буни тушуниш унча қийин эмас. Бу жиҳатдан ҳамтабааларимиз ҳамма одамлардай иш тутдилар — фақат ўзларини ўйладилар, бинобарин, бу жиҳатдан инсонпарварлик қилдилар: оллоҳ ғазабига ишонмадилар, қандайдир ақлга зид, бошқа дунё, бир ёмон туш-да бу, ҳадемай бу офат ўтиб кетади дейишди. Лекин туш ўтиб кетмайди, бир ёмонидан иккинчисига уланади, орада одамлар, биринчи галда эҳтиёт чораларини менсимаган инсонпарварлар ўлиб кетади. Бу борада ҳамтабааларимиз бошқалардан айбдорроқ эмас, шунчаки улар камтарликни унутиб, бизга ҳамма нарса мумкин, бинобарин, табиий офатлар бўлиши мумкин эмас, деб ишонган эдилар. Улар илгаригидек иш ишлаб, саёҳатларга шайланиб ва ҳар бир нарса ҳақида ўз фикрларига эга бўлиб юрган эдилар. Вабо келажакни, саёҳатларни, мулоқотларни бирдан таъқиқлаб қўйса, бунга ишониб бўладими, ахир! Ҳамтабааларимиз ўзларини эркинмиз деб ҳисобладилар, лекин офат бўлиб турган пайтда ким ҳам эркин юра олади.

Риз ҳатто дўсти Кастелга шаҳарнинг турли бурчакларида ўнларча касаллар ҳеч кимга ҳеч нарса демай, таппа ўлиб бораётганларини тан олган кезде ҳам хавф-хатар илгаригидай ақлдан ташқари туюлар эди. Шунчаки, сен ҳаким бўлсанг, азобланиш нималигини оз-моз билсанг, шунинг ўзиёқ хаёлингга кўп нарсаларни олиб келади. Деразадан сира ҳам ўзгармаган шаҳарга термилиб турган ҳаким таҳлика деб аталмиш келажакка нисбатан ўзида жиддий нафрат уйғонаётганини сезмаган ҳам бўлса керак. Ҳаким хаёлан бу касаллик ҳақидаги маълумотларнинг ҳаммасини битта қилиб жамлашга уринди. Ҳакимнинг хотирасида рақамлар айқаш-уйқаш кўзголди, ва у тарихда юз миллион жонни нобуд қилган тахминан ўттизтача катта вабо эпидемияси бўлган, деб ўзига ўзи уқтирди. Лекин юз миллион ўлик нимани билдиради? Урушни бошингдан ўтказсанг, битта ўлик нималигини тасаввур этишинг қийин бўлади. Агар уни ўлик ҳолда кўрсанг, ўлган одам ҳам кўз олдингда бир салмоққа эга бўлади, лекин башар тарихида сочилиб ётган юз миллион ўлик, моҳиятан олганда, хаёлни пардалаб қўядиган бир туман, холос. Ҳаким Қўстантаниядаги вабо, Прокопийнинг шохидлигича, ҳар куни ўн минг одамни олиб кетганини эслади. Ўн минг ўлик дегани,

айтайлик, йирик кинотеатр томошабинларидан беш карра кўп. Мана, қандай қилса бўлади. Бешта кинотеатрдан чиқаётган томошабинларни бир жойга тўплаб, шаҳар майдонига олиб бориш керак-да, ҳаммасини бирдан ўлдириш керак. Бу лойиҳани амалга ошириб бўлмайди, кейин уларнинг ўн минг эканини қандай биласиз? Бундан ташқари, Прокопийга ўхшаган одамлар санашни билмаган. Кантонда етмиш йил олдин ҳалокат одамларнинг бошига тушгунча қирқ минг каламуш ўлган. Лекин 1871 йили каламушлар сонини аниқ ҳисоблаш имкони йўқ эди. Тахминан, тўда-тўда қилиб ҳисоблаганлар, албатта, ҳисобда хатога йўл қўйганлар. Шунда ҳам бир каламушнинг узунлиги ўттиз сантиметртргача чиқса, қирқ минг каламушни бир сафга тизсак, сафнинг узунлиги...

Аммо шу ерда ҳакимнинг бардоши етмади. Хаёлига ҳаддан ортиқ эрк бериб юборди, бундай қилмаслик керак. Бир-икки ҳодиса — ҳали эпидемия эмас, зарур чоралар кўрилса — бас. Масалан, ступор, руҳий тушкунлик, кўз қизариши, лаб кўкариши, бош огриғи, без керкиши, қаттиқ ташналик, алаҳлаш, танадаги доғлар, ичини парчинлангандай сезиш каби аломатларга қаралса, охир-оқибатда...

Охир-оқибат Риэ ҳаким дарсликда ёзилган аломатларни хаёлига келтирди: «Юрак уриши ипсимон бўлиб қолади ва ҳар қандай, ҳатто арзимас ҳаракат ҳам ўлимга олиб боради». Ҳа, охир-оқибат ҳаммамиз ҳам инга илиниб қолганмиз ва бирдан одамларнинг уч чораги ўзларини ҳадемай уларни нобуд этадиган ўша арзимас ҳаракатни қилмоққа тайёр турибди.

Ҳаким ҳали ҳам деразага қараб турган эди. Ойнанинг нариги томонида — очиқ кўклам осмони, бу томонида эса ҳануз акс-садо бераётган сўз — «вабо». Бу сўз фан унга жо этган маънодан ташқари, агар бир пайтнинг ўзида ҳам бадқовоқ, ҳам бахтиёр бўлиш мумкин бўлса, моҳиятан, бахтли, шу кезде жонланган, ғала-ғовурдан кўра кўпроқ возиллаб ётганга ўхшайдиган бўз-сарик шаҳримиз қиёфасига сира ёпишмайдиган, чеки-поёни йўқ гайриоддий манзараларни ҳам ўзига яшираётган эди. Вабога чалинган, қушлари тарк этган Афина, унсиз ўлаётган одамларга тўла хитой шаҳарлари, ҳали қони оқаётган ўликларни ҳандақларга улоқтираётган марселлик каторгачилар, вабонинг қаҳрли ҳамласини қайтариш учун тикланаётган улуг Провансал девори, Яффадаги ирганч қашшоқлар, Қўстан-тания касалхоналарида тўғри ерга тўшалган намиқ, чириётган бўйралар, чангак билан судраб кетилаётган

вабога чалинганлар, Қора ўлат кунлари ниқоб кийган ҳакимлар карнавали, Милан гўристонларида зино қилаётган тириклар, дахшатга тушган Лондон кўчаларидаги ўлик ташийдиган аравалар ва одамларнинг оҳ-фарёидан зириллаб кетган барча кундуз, барча кечалар — кўпдан маълум офатлар манзараси бу хотиржамликни, ҳамма нарсага бефарқ осойишталикни бир ҳаракат билан йўққа чиқарар эди. Йўқ, бугунги бамайлихотирликни ҳатто буларнинг ҳаммаси бузолмас экан. Бирдан ойнанинг у томонида бу ёқдан кўринмаётган бир трамвай тинғирлади ва шу заҳоти тошбағирлик ва уқубатни бекор қилиб юборди. Фақат шатранж тахтасига терилгандай кўринаётган уйларнинг нарёидаги денгизгина эҳтимол дунёда ҳали ҳаловат нималигини билмайдиган, доим таҳдид соладиган нимадир борлигидан шаҳодат берарди. Ва Риэ кўрфазга қараб туриб, Лукреций айтиб ўтган гулханларни эслади — касалдан кўрққан афиналиклар денгиз бўйига гулханлар ёқишган. Кечалари бу ерга ўликлар чиқарилар, лекин кирғоқда ҳам жой етмай, тириклар ўз яқинлари учун оловдан жой олиб бериш, уларни кўчада қолдирмаслик учун ҳар қандай қонли олишувлардан тап тортмас, қўлларидаги машъалалар билан жанг қилишар экан... Сувларнинг қоп-қора ойнаси ёнида ловуллаётган гулханлар, машъалалар жанги, сукунутда чарсиллаётган учқунлар, қаҳрли эниб турган осмонга тикка ўрлаётган заҳарли қуюқ тутунларни тасаввур этиш унча қийин эмас. Қалтироқ босмай илож йўқ...

Лекин бу ақлдан озиш оқиллик далиллари қаршисида ожиз қолади. «Вабо» деган сўз тилга олинди — бу ҳақиқат, айти шу дақиқада қамчин шувиллаб, бир-иккита қурбонни йиқитди. Лекин нима бўпти — ҳали уни тўхтатишга кеч эмас. Энг асосийси — англаш керак бўлган нарсани аниқ-равшан англаш, беҳуда ҳаёлларни нари қувиб, зарурий чораларни кўришдир. Шундагина вабонинг йўли кесилади — ахир, одам вабо нималигини тасаввур қилолмайди ёки нотўғри тасаввур қилади. Агар вабонинг йўли кесилса, шундайлиги эҳтимолга яқинроқ, қолгани из-изига тушиб кетади. Акс ҳолда, одамлар вабо нималигига, кейин уни енгиш учун аввал унга кўникиш воситалари бор-йўқлигига ўрганиб қоладилар.

Ҳаким деразани очди, уйга шаҳар шовқини ёпирилди. Ёнбошдаги устахона олдидан аррамошининг қисқа-бир текис чийиллаши эшитилди. Риэ ўзини тутиб олди. Ҳа, бир нарсасига ишонч туғдиради — ҳар кунги иш. Қолган

ҳаммаси ишга илинган, ҳаммаси ўша арзимас ҳаракатга тобе. Бунга ёпишиб ололмайсан. Муҳими — ўз ишингни яхшилаб ишлаш.

Риэ ҳаким Жозеф Гран келганини айтишган пайти худди шу ҳақда ўйлаётган эди. Гран мэрияда ишлаб, у ердаги хилма-хил ишларни бажариб юрса-да, унга вақти-вақти билан, энди хусусий хизматчи сифатида, статистик жадваллар тузиш ҳам топширилар эди. Ҳозир ҳам шундай, ўлим ҳодисалари ҳисобини олиб бораётган эди. Сўзида турадиган одам бўлгани учун ҳам у ҳисоблари нусхасини ҳакимга ўзи олиб келди.

Гран билан қўшниси Коттар ҳам келди. Гран остона-даёқ бир варақ қоғозни силкитди.

— Рақамлар ўсяпти, ҳаким,— деб маълум қилди,— кейинги қирқ саккиз соат ичида ўн битта ўлим.

Риэ Коттар билан саломлашиб, соғлиғини сўради. Гран Коттарнинг ўзи қўшилгани, ҳакимга миннатдорлик билдириб, ортиқча ташвишга қўйганига узр сўрамоқчи эканини айтди. Лекин Риэ аллақачон рўйхатга мук тушган эди.

— Хў-ўш,— деди у чўзиб,— касалликни ҳақиқий номи билан атайдиган вақт келди шекилли. Шунча пайсалга солдик. Юринг мен билан, лабораторияга кириб ўтишим керак.

— Тўғри, тўғри,— деб уқтирди Гран, зинада докторнинг ортидан тушиб келаётиб.— Ҳамма нарсани ўз номи билан аташ керак. А, бу касалликка қандай ном бермоқчисиз?

— Ҳозирча сизга номини айтолмайман, кейин сизга кераги ҳам йўқ.

— Кўряпсиэзми,— деб жилмайди Гран.— Айтиш унча ҳам осон эмас.

Улар Аслаҳа майдонига боришди. Коттар хануз сукутда эди. Кўчада одамлар пайдо бўла бошлади. Қисқа умрли ғира-шира,— бизда бошқачаси бўлмайди ҳам,— тун қароси билан алмашган, ҳали ҳам ёруғ осмонда илк юлдузлар чиққан эди. Бир неча сониядан кейин кўча фанорлари чарақлади, шу заҳоти осмонни қора парда қоплаб, ғала-ғовур баландлаб кетди.

— Кечирасиз, лекин мен трамвайда кетаман,— деди Гран, иккови Аслаҳа майдони бурчагига борганларидан кейин.— Кечқурун — мен учун муқаддас. Бизнинг ва-

тандагилар шундай дейишади: «бугунги ишни эртага қўйма...»

Риэ асли монтелимарлик Граннинг гапираётганда жойи келса ҳам, келмаса ҳам, гап орасида маҳаллий ибораларни ишлатиши ва яна албатта «сеҳрли ҳаво» ёки «фусункор ёруғлик»ка ўхшаган доим айтиладиган бачкана сўзларни қўшиб ўтишига биринчи марта эътибор бераётгани йўқ.

— Тўғри,— деб гапни илди Коттар.— Уни тушдан кейин уйдан қувиб ҳам чиқариб бўлмайди.

Риэ Грандан, кечқурунлари мэриянинг ишини қиласизми, деб сўради.

Гран, йўқ, деди, ўз ишини қилади.

— Э-э,— деди Риэ чўзиб, шунчаки бир гап айтиш учун,— хўш, қалай, иш силжияптими?

— Кўп йилдан бери ишлайман, демак, силжиётган чиқар... Лекин, бундай қаралса, алоҳида муваффақият кўринмайди.

— Ўзи нима билан шуғулланасиз,— деб тўхтамай сўради Риэ.

Гран мубҳам гулдиради-да, диккайган қулоқлари устига думалоқ шляпасини бостирди... Риэ гап қанақадир шахсий, ўз маҳоратини ошириш ҳақида кетаётганини салпал англади. Лекин Гран аллақачон хўшлашиб, Марни хиёбони хурмолари тагида пилдираб бораётган эди. Лаборатория эшиги олдида Коттар ҳакимга яна бир марта кўришиб, маслаҳат сўрамоқчи эканини айтди. Риэ чўнтагидаги жадвални асабий ғижимлаб, Коттарга эртага кечқурун қабул тайинлади-ю, лекин шу заҳоти имкони йўқлигини эслаб, индинига ўзи уларнинг маҳалласига бориши, уникига ҳам кириб ўтишини айтди.

Ҳаким Коттар билан хайрлашгач, ўзининг шунча вақтдан бери Гранни ўйлаётганини пайқади. У Гранни вабо эпидемиясининг қоқ ўртасида — ҳозиргидай беҳавфроғида эмас, балки тарихда қолган бирон-бир катта ўлатнинг қоқ жаҳаннамида тасаввур қилди. «У вабо аяйдиганлар тоифасидан». Риэ шу ернинг ўзида қай бир вақтлари: вабо нимжон одамларга шафқат қилади ва биринчи галда паҳлавон келбатли одамларга ташланади, деб ўқиганини эслади. Ҳаким шуни ўйлаб туриб, Граннинг кичкинагина бир сири борга ўхшайди, деган фикрга келди.

Биринчи қараида Жозеф Гран энг оддий хизматчи эди. Дароз, қотма, гавдасидан кенгроқ костюмда юради. Атайлаб, шунақаси кўпроқ чидайди, деган ниятда бир ўлчов каттароғидан олса керак. Пастки тишлари яккам-

дуккам қолган, лекин юқоригилари битта қолмай тушиб кетган. Қулса, устки лаби бурнига сирилиб, оғзи қоп-қора туйнукдек очилиб кетади. Агар бу қиёфага семинаристга ўхшаб юриш, деворлар ёқалаб санъаткорона сирғалиб ўтиш, эшикларга билдирмай кириб бориш ва яна ертўларнинг туриб қолган иси, тамаки ҳиди, камсуқум шахсларнинг барча ҳатти-ҳаракатини ҳам қўшсак, бунақа одами столда ўтириб, ҳаммом-душхона муассасалари баҳонамаларини текшираётгани ёки ёш иш юритувчи учун супуринди ва уй сарқитларини ташиш борасида янги ҳақлар хусусида маъруза тайёрлаётганидан бошқача тасаввур этиб бўлмаслигига сиз ҳам рози бўласиз. Энг содда кузатувчи ҳам, у бу дунёга мэриянинг кунига олтмиш икки франку ўттиз сантим маошлик штатдан ташқари хизматчиси сифатида камтарона, аммо анча фойдали ишини бажариш учун келган деган фикрга боради.

Чиндан ҳам, Граннинг ўзи айтишича, унинг шахсий ҳужжатидаги «касби» деган катакка худди шундай белгилаб қўйилган. Йигирма икки йил олдин маблағ танқислигидан ўқув юртини диплом ҳам олмай тарк этиб, шу лавозимга ўтишга рози бўлганда, унга аттестацияга жуда яқин, деб шама қилган эдилар. Фақат маълум вақт мобайнида шаҳар маъмурияти олдида кўндаланг бўладиган нозик масалаларда уддабуронлик қилишга тўғри келар экан. Кейин албатта иш юритувчи мавқеига кўтариласиз, деб ишонтирдилар, бу эса бемалол яшашга имкон берарди. Лекин Гран унча амалга интилмади, буни ўзи ҳам синиқ илжайиб тан олади. Аммо тўкин-сочин, ҳалол яшаш истиқболи уни мафтун қилар, чунки шундагина ўзини хотиржам кўнгилда севимли машғулотига бағишлаши мумкин бўлар эди. У янги лавозимга фақат олижаноб мақсадда, таъбир жоиз бўлса, қандайдир ўз аъмолига азбаройи садоқат учун розилик берган бўлур эди.

Бу мужмал аҳвол кўп йилдан бери чўзилиб келаётган эди, бу орада ҳаёт ҳаддан ортиқ қимматлади, маошлар бир неча марта оширилди, аммо Граннинг ойлиги ўша-ўша арзимаслигича қолаверди. У Риэга шуларни айтиб нолиди, ахир унинг ахволини ҳакимдан бошқа ҳеч ким суриштирмади. Худди шу борада Граннинг ўзига хослиги ёки, ҳеч бўлмаса, айрим хизматлари ойдинлашади. Аслини олганда, ўзи ҳам унча ишонмайдиган ҳуқуқларини талаб этмаса ҳам, ҳар ҳолда, бошда берилган ваъдаларни пеш қилиши мумкин. Лекин, биринчидан, уни ишга чақирган канцелярия бошлиғи ўлиб кетган ва унинг амалини

кўтаришни қанақа иборалар билан айтгани Граннинг ҳам эсида қолмаган. Муҳими, тўғрироғи, энг муҳими шундаки, Гран сўзларни қандай топиб ишлатишни билмайди.

Ана шу характерли белги, Риэнинг фаҳмлашича, Гранимизни яққол тасвирлаб беради. Айни шу жиҳати унинг кўпдан бери ўйлаб қўйган талабномасини ёзишга ёки шароитга қараб бошқа тадбирларга киришишига доим тўсқинлик қилади. Агар ўзининг ғанига ишонсак, у «хуқуқ» деган сўзни ишлатишга тўла қобил деб ҳисоблай олмайди, чунки бу тушунчанинг аҳамиятига ўзи ҳам ишонмайди, худди шундай, «ваъда» унинг учун тўғридан-тўғри ҳақини талаб қилишдек, бинобарин, шундоқ камсуқум лавозимдаги одамга мос тушмайдиган бир қўрсликка яқин сўздай эшитилади. Бошқа бир жиҳатдан, «илтифот», «илтимоснома», «миннатдорлик» каби сўзларни ҳам Гран одамнинг ориятини камситади, деб ҳисоблайди. Мана, азбаройи аниқ ибораларни топишга ноқобиллигидан сочи оқарибди ҳамки, энг камтарона вазифаларни бажариб келаётир. Лекин, Граннинг ўзи Риэга айтганига кўра, асосан ўз талабларини топишига мослаштиргани учун ҳам, турмуши моддий жиҳатдан озми-кўпми, ҳар қалай, таъмин этилган. Шу билан у шаҳар мэри — Ораннинг йирик корчалони доим қатъиян, охир-оқибат (мэр шу «охир-оқибат» деган сўзга алоҳида ургу беради, чунки унинг мулоҳазалари ҳам қарийб шу сўзларнинг ўзидан ташкил топади), хўш, охир-оқибат, биронта одамнинг очидан ўлганини ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган, деб уқтирадиган ҳикматидаги ҳақиқатни тан олади. Ҳар ҳолда, Жозеф Граннинг қарийб зоҳидона турмуш тарзи, охир-оқибат, шунга ўхшаш талай ташвишлардан холи қилади. У сўз ахтаришда давом этди.

Очигини айтамиз, маълум маънода унинг ҳаёти ибратли бўлиши мумкин. У шаҳримизда ҳам, жавонибларда ҳам сийрак топиладиган, ўз туйгуларига жасорат билан бошини тикадиган одамлар тоифасига киради. Ҳақимга айтиб берган озгина нарсалари ҳам, унинг бугун ҳамма ҳам очик тан олавермайдиган яхшилик ва кўнгил боғлашлардан бебаҳра эмаслигини кўрсатади. У жиянларини, биттаю битта синглисини яхши кўришини, ҳар икки йилда Францияга бориб, ундан хабар олишини тортинмай айтиб берди. Ёшлигидаёқ етим қолдирган ота-онасининг хотираси унинг дилида ҳали-ҳануз оғриқ уйғотишини ҳам яширмади. Маҳалласида, ҳар куни роппа-расо соат бешда ниҳоятда ёқимли жаранглайдиган бир кўнгироқни жуда

эъзозлашини ҳам тан олди. Лекин у шу содда туйғуларни айтишга керак сўзларни топишда ҳам бисёр қийналди. Шу тариқа, охир-оқибат, сўз излаш машаққати унга асосий ташвиш бўлиб қолди. «Эҳ, ҳаким,— деди у,— фикримни ифода этишга ўрганишни шунчалар истайманки!». Ва у ҳаким билан учрашганда шу иборани такрорлар эди.

Риэ шу куни шомда, олислаб бораётган Гранга қараб туриб, бирдан унинг нимани назарда тутаётганини англади: бу хизматчи ё китоб ёзади, ё шунга ўхшаган бир иш савдосига тушган. Лабораторияга етиб боргунча, йўл бўйи нима учундир шу фикр Риэга мадад бўлди. У бунинг бемаънилигини биларди, лекин у камсуқум хизматчилари билан бирон-бир ҳурмат уйғотадиган савдо кўйига тушган шундай шаҳарда вабо танда қуриб олишига ишонадиган аҳволда эмасди. Аниқроқ айтсак, у вабо шароитида бунақа савдога қандай ўрин ажратишни билмади ва вабо ҳамтабааларимиз орасида унча ҳам ёйилмайди, деб хулоса чиқарди.

Риэ эртаси куни кўшларга жуда ўринсиз туюлган ўта қайсарлик билан, санитария комиссияси йиғинини чақиришга волийликдан розилик олишга эришди.

— Бўлар иш бўлди, аҳоли ташвишга тушгани рост,— деб тан олди Ришар,— энг асосийси, буларнинг ҳаммаси қуруқ гап, ҳаммаси кўпиртириш. Префект менга шахсан: «Ўзим топсангиз, тез ҳаракат бошланг, фақат исини чиқарманг», деб айтди. Дарвоқе, у ҳам бунинг бемаъни сохта ваҳима эканига ишонади.

Бернар Риэ Кастелни волийликкача машинасида олиб бориб қўйди.

— Департаментда эмдори йўқлигини биласизми? — деб сўради чол.

— Биламан. Омборга сим қоқдим. Мудир худди осмондан тушганга ўхшайди. Париждан эмдори чақиртиришга тўғри келади.

— Ишқилиб, энди пайсалга солинмас, ахир.

— Мен телеграф қилдим,— деди Риэ.

Волий комиссия аъзоларини хуш кутиб олса-да, асаби чатоқлигини яширолмади.

— Бошлаймиз, жаноблар,— деди у.— Вужудга келган аҳволни қисқа шарҳлашим керакми?

Ришар бу ортиқча, деб ҳисоблади. Шусиз ҳам ҳакимлар

шаҳардаги аҳволни биладилар. Энг асосийси — қандай чоралар қўллашни аниқлаш.

— Энг асосийси,— деб Кастел Ришарнинг гапини қўполлик билан бўлди,—энг асосийси — бунинг вабо ёки вабо эмаслигини аниқлаш.

Ҳакимлардан бировлари ҳайратомуз оҳ тортиб юборди. Қолганлари иккиланаётгандай туюлди. Волий эса ўтирган жойидан сапчиб тушиб, бу ақлга тўғри келмайдиган хабар долонга чиқиб кетмаётганига ишонч ҳосил қилмоқчидай, эшикка қараб олди. Ришар, менингча, ваҳимага берилмаслик керак, гап ланг ҳақида, тўғри, қовуқ безларининг шамоллашидан мураккаблашган ланг ҳақида кетяпти, ҳозирча фақат шуни айта оламан, илмда эса, ҳаётдагидай ҳар хил тахминга боравериш хатарли, деди. Тамакидан сарғайган мўйловлари учини тишлаб ўтирган Кастел чол тиниқ кўзларини Риэга қадади. Кейин хушфетъл нигоҳ билан ўтирганларга бир кўз югуртириб чиқди-да, менинг қатъий ишонишимча, бу — вабонинг ғирт ўзи, деди. Лекин бу ҳодиса расман тан олинса, жуда қаттиқ чораларни қўллашга тўғри келади. Моҳиятан олганда, унинг ишончи комил, муҳтарам ҳамкасбларни қўрқитаётган нарсга ҳам шу, бинобарин, у уларнинг хотиржамлигини ўйлаб, буни вабо эмас, деган фикрни ҳам қўллаши мумкин. Волий асабий қимирчилаб, ҳар қанча асос бўлмасин, бунақа мулоҳаза юритиш нотўғри, деди.

— Тўғрим, йўқми, бу энг муҳими эмас, балки шуни ўйлашга мажбур қилаётгани муҳим.

Риэ индамай ўтиргани учун ундан фикрини айтишни сўрашди.

— Гап лимфа безларининг шишиб кетиши, қайд қилиш билан оғирлашган ланг ҳақида кетяпти. Мен лимфа безларини кесиб кўрдим. Шу тариқа текшириш имконига эга эдим ва лаборатория ўзи топган микробни, кўринишидан, вабога тааллуқли, деб тахминлаяпти. Лекин, адолат юзасидан очиқ айтиш керак, топилган микробнинг классик микроб тавсифидан маълум фарқлари бор.

Ришар айтишга шу ҳолат ҳакимларни хушёрликка чақириши, бутун бир туркум текширишлар натижасини кутиш кераклиги, шукрки, бир неча кундан бери текширишлар ўтказилаётганини таъкидлади.

— Агар микроб уч кеча-кундуз ичида талоқни тўрт марта каттартиришга қодир бўлса,— деди Риэ бир оз жимликдан кейин,— қатқориннинг лимфа безларини яллиглантириб, аплисундек шишириб, бўтқасимон нарсага

тўлдириб қўйса, менингча, иккиланишга ўрин ҳам қолмайди. Юқиш манбалари узлуксиз кўпаймоқда. Тўхтатилмаса, касаллик шу кўлами билан икки ой, ҳатто бир ойга ҳам бормай шаҳарнинг ярмини нобуд этиши ҳеч гап эмас. Шунга асослансак, бу касални вабо дейсизми, лангми, демак, аҳамияти ҳам йўқ. Энг асосийси — шаҳарнинг ярми ўлиб кетишининг олдини олиш.

Ришар бунча кўпиртириш керак эмас, ҳали касалнинг юқумлилиги аниқ белгиланмаган, касалларнинг қариндош-уруғлари соппа-соғ, деб эътироз қилди.

— Лекин касалларнинг ўзи ўляпти-ку,— деди Риэ.— Албатта, юқиш хавфи — мутлоқ тушунча эмас, акс ҳолда, касаллик хатарли суръатда ёйилиб, аҳолини бир зумда қириб ташлаши мумкин бўларди. Тўғри, кўпиртириш керак эмас, аммо зарур чораларни қўллаш шарт, дейман.

Ришар, маъқул топилса, мунозарани яқунламоқчи бўлди: агар эпидемия ўзи тўхтамаса, профилактиканинг қонун белгिलाган қатъий чораларини қўллаб, унинг тарқалишини тўхтатишга тўғри келади, бунинг учун эса гап вабо ҳақида кетаётганини расман тан олиш керак, лекин ҳали тўла ишонч ҳосил қилинмаган, шу боисдан ҳаммасини яна ва яна ўйлаб олиш лозим, деди.

— Гап қонун белгिलाган чораларнинг қанақалиги, қатъий ёки бошқачалигида эмас,— деб эътироз қилди Риэ,— гап шаҳарнинг ярмини нобуд қилмаслик учун уларни қўллаймизми, йўқми — шунда. Ёлган ишлар — маъмурият зиммасида, ахир, қонунчилигимизда айни шу ишларни ҳал этиш учун волийлар белгиланиши бекорга бўлмаса керак.

— Шубҳасиз,— деб тасдиқлади волий,— аммо бунинг учун сиз гап вабо эпидемияси ҳақида бораётганини расман тан олишингиз керак бўлади.

— Агар тан олмасак ҳам,— деди Риэ,— у бари бир, шаҳарнинг ярмини нобуд қилади.

Шу ерда Ришар ошкора асабийлашиб гап қўшди:

— Ҳамма бало шундаки, ҳамкасбимиз бу — вабо деб олдиндан ишониб қўйган. Унинг касаллик синдромини тавсифлашидан ҳам кўриниб турибди.

Риэ касаллик синдромини эмас, ўз кўзим билан кўрганларимни тавсифладим, деб эътироз билдирди. Кўрганлари эса лимфа безлари, танадаги доғлар, баланд ҳарорат, алаҳлаш, икки кеча-кундузда ўлим билан яқун топишдан иборат эди. Ришар жаноблари бор маъсулиятлари билан қатъий профилактика чоралари қўлланмаса ҳам,

эпидемия ўз-ўзидан тўхтайди, деб кафолат бера оладими?

Ришар чайналиб қолди ва Риэга қараб қўйди.

— Чин юракдан айтинг, сиз ростдан ҳам вабо деб ҳисоблайсизми?

— Сиз масалани бошқача қўйяпсиз. Гап атамада эмас, муддатларда.

— Демак, сизнингча, буни вабо деймизми, йўқми, лекин, бари бир, вабо эпидемиясида қилинадиган чораларни қўллашимиз керак экан,— деди волий.

— Агар сизга фикримни билиш зарур бўлса, мен худди шундай деб ҳисоблайман.

Ҳакимлар маслаҳатлашиб олдилар, охир-оқибат Ришар маълум қилди:

— Демак, масъулиятни бўйнимизга олишга, буни гўё вабо деб, шунга мувофиқ фаолият кўрсатишимизга тўғри келади.

Ўтирганларнинг ҳаммаси бу ифодани қизгин маъқуллади.

— Сиз нима дейсиз, муҳтарам ҳамкасб? — деди Ришар.

— Менга қандай ифодалашнинг фарқи йўқ,— деб жавоб қилди Риэ.— Соддароқ айтсак, биз гўё шахримизнинг ярим аҳолисига ўлим таҳдид қилмаяптими, деб ўтиришга ҳаққимиз йўқ, акс ҳолда, улар чиндан ҳам ўлиб кетишлари мумкин.

Риэ ҳамкасбларининг асабини ўйнатган аҳволда қолдириб, ўзи жўнади. Ва ҳадемай қаердадир шаҳар чеккасида қовугидаги безларидан қон сирқийётган бир аёл касаллик ямлаган юзларини унга буради.

Мажлиснинг эртаси куни касаллик яна бир кичикроқ сакраш қилди. Бу ҳақдаги маълумот, тўғри, беозорроқ имо-ишора тарзида, рўзномаларга ҳам ўтди. Бир кундан кейин эса Риэ волийликнинг шаҳарнинг энг кўздан пана жойларига шоша-пиша ёпиштирилган эълонларидан бирини ўқиди. Бу эълондан шаҳар ҳукумати вужудга келган аҳвол хусусида тузукроқ тасаввурга эга деб хулоса қилиш қийин эди. Кўрилмоқчи бўлаётган чоралар айтарли қатъий эмас, гўё шаҳар ҳукумати азбаройи жамоат фикрини безовта қилмаслик учун, кўп одамларни қурбон беришга ҳам рози, деган тасаввур тугилар эди. Кўрсатманинг кириш қисмида Оран коммунасида бир нечта хатарли яра чиқиш ҳоллари қайд этилгани, бироқ ҳали уни юқумли дейишга эрта экани хабар қилинган. Касаллик аломатлари жиддий

ташвишга асос бўлолмайди, шунинг учун ҳам аҳолининг хотиржамликни йўқотмаслигига умид қилинади. Лекин, шунга қарамай, волий маълум эҳтиёткорлик юзасидан айрим огоҳлантирувчи чораларни қўллашга қарор қилади. Бу чоралар, агар аҳоли тўғри тушуниб, уларга қатъиян амал қилса, эпидемияни илдизидан қирқишга ёрдам беради. Шунинг учун ҳам волий унга ишонган аҳоли ўртасидан унинг шахсий интилишларини бажонидил қўллайдиган кўмакчилар топилишига бир дақиқа ҳам шубҳа қилмайди.

Кейин эълонда кўриладиган чоралар рўйхати келтирилади, булар орасида сув йўлларидаги каламушларни заҳарли газлар ёрдамида қириш ва ичимлик суви сифатини доимий назорат остига олиш — кемирувчиларга қарши курашнинг илмий асосга қурилган кўрсатмаси ҳам бор экан. Кейин табааларга ҳар томонлама тозалikka риоя этиш, охирида эса барча оранликларга — бурга ташувчиларга шаҳар диспансерларида кўрикдан ўтиш тавсия этилган эди. Эълоннинг бу томонида эса касалнинг қариндошлари ҳаким белгилаган ҳар қандай ҳодиса тўғрисида бетўхтов хабар беришга, касални шифохоналардаги махсус бўлмаларда холилатилишига тўсқин бўлмасликка мажбурлиги айтилган эди. Бўлмаларнинг жиҳозланиши касалларнинг минимал муддатда максимал имкониятлар билан тўла соғайишига шароит яратади. Қўшимча боблар касал ётган хона, уни олиб юрган воситаларни мажбурий дезинфекцияси ҳақида эди. Қолган ишларда ҳукумат касалларнинг қариндош-уруғларига санитария кўригидан ўтишга маслаҳат бериш билан чегараланган эди.

Риэ ҳаким шартта эълондан юз ўғирди ва уйига жўнади; бу ерда уни Жозеф Гран кутиб турган эди, ҳакимни кўриб, қўл силкитди.

— Биламан, биламан, — деди Риэ, — рақамлар ўсяпти.

Шу арафада шаҳарда ўн киши ўлган экан. Риэ Гранга эҳтимол кечқурун учрашишларини, чунки Коттарни кўргани бормоқчи эканини айтди.

— Ажойиб фикр, — деб қувватлади Гран. — Ташрифларингиздан фойда тегаётгани аниқ, у айрим жиҳатлардан ўзгарапти.

— Қанақа жиҳатлари?

— Боадаб бўлиб қолди.

— Илгари бунақа эмасмиди?

Гран чайналди. Тўғридан-тўғри, Коттар қўпол эди, деб

айтолмади — ифода унга ноаниқ туюлди. Шунчаки у дамдўз, индамас, қанақадир тўнғизга ўхшайди. Э, умуман Коттарнинг ҳаёти ҳам ўз хонасига қамалиб олиш, фақирона ресторанда тамадди қилиш ва яна қанақадир сирли юришлари билан чекланиб қолган. Расман у вино ва ликёр сотадиган комиссионер ҳисобланади. Ҳар замонда уникига, мижозлари бўлса керак, икки-учта меҳмон келиб туради. Гоҳида уйлари олдидаги кинотеатрга тушади. Гран ҳатто унинг босқинчилик ҳақида фильмларни ёқтиришини ҳам сезиб қолган. Комиссионер ҳамма шароитда ўзини дамдўз ва шубҳагўй қилиб тутати.

Энди, Граннинг гапига қараганда, бутунлай ўзгарибди.

— Аниқ ифода қилолмайман деб кўрқаман, лекин менда, кўряпсизми, у одамлар билан ярашмоқчи, гўё уларнинг меҳрини қозонмоқчи деган тасаввур тугилди. Мен билан хангома қиладиган бўлди, ҳатто бир гал айланиб келишга таклиф қилди, мен ҳам рад қилишга ботинмадим. Айтмоқчи, мен унга қизиқаман, чунки, моҳиятан олганда, мен унинг ҳаётини сақлаб қолдим.

Коттарникига, у жонига қасд қилишга урингандан бери ҳеч ким келганича йўқ. У асосан қўшнилари, бақ-қолларнинг ишончини қозонишга уриняпти. Унгача ҳеч ким ҳеч маҳал баққоллар билан ундай мулойим гаплашмаган, тамаки дўкони бекасининг ҳикояларини бундай қизиқиш билан тингламаган эди.

— Айтгандай, шу бека заҳарли илоннинг ўзи, — деб қўшимча қилди Гран. — Мен Коттарга шуни айтган эдим, адашяпсиз, унинг ҳам яхши томонлари бор, фақат тузукроқ қарай билиш керак, деди.

Ниҳоят, Коттар икки-уч марта Гранни энг муҳташам ресторан ва қаҳвахоналарга олиб борибди. У ўша жойларнинг доимий мижози бўлиб қолган. «У ерда ўтириш ёқимли, — дейди, — давра ҳам боадаб». Гран барча хизматчи ходимларнинг Коттарга меъёрдан ортиқ эътибор қилишларини пайқаб, сабабини ҳам аниқлади — комиссионер уларни ҳаддан ошиқ чойчақа билан сийлар экан. Афтидан, Коттар ўзи эркалатган дастёрларнинг миннатдорчилик билдиришини жуда хуш кўради. Бир гал уларни ҳатто метрдоделнинг ўзи эшиккача кузатиб, ҳатто пальтосини ҳам кийдириб қўйибди, шунда Коттар Гранга:

— Ажойиб йигит, керак пайтида шоҳидликка ўтиши мумкин, — дебди.

— Қанақа шоҳидликка, нимани?..

Коттар чайналибди.

— Ҳа энди, дейлик, мени яхши одам, деб айтади.

Дарвоқе, у баъзан илгаригидай портлаб туради. Яқинда, баққол унга ҳамишагидан сал кўрсроқ муомала қилган экан, уйга жаҳл билан келди.

— Вой аблаҳ-эй! Бошқалар билан искашиб қопти,— деб ёзгирди.

— Қанақа бошқалар билан?

— Э, ҳаммаси билан.

Тамаки дўконида бўлган ўта бемаъни галвада Граннинг ўзи ҳам бор эди. Коттар бева билан қизгин суҳбат қурган эди, негадир бева бирдан яқинда бутун Ҳазоирда шов-шув кўтарган воқеа, бир одамнинг қамоққа олингани тўғрисида гапириб қолди. Гап арабни ўлдирган ёш бир савдо маҳкамаси ходими ҳақида эди.

— Бу исқиртларнинг ҳаммасини қамоққа тикиш керак,— деди бека,— шунда ҳалол одамлар сал эркинроқ нафас олади.

Лекин бека ганини тугатишга улгурмай Коттар худди эси оғиб қолгандай, ҳайр-маъзурни ҳам насия қилиб, дўкондан отилиб чиқди. Гран билан бека тонг қотиб қолишди.

Кейин Гран Риэга Коттардаги бўлаётган яна бир-иккита ўзгаришларни айтишни лозим кўрди. Коттар доимо муросасиз мулоҳазаларни маъқул кўради. Масалан, «Катталар ҳамиша кичикларни истеъмол қилади», деган ҳикматни севиб ишлатади. Яқиндан бери у фақат фикри расо рўзномаларни олади ва беихтиёр одамда, у рўзнома ўқишга атайлаб жамоат жойларини танлайди, деган тасаввур тугилади. Ё мана, бир неча кун олдинги воқеани олайлик, у Граннинг почтага бораётганини эшитиб, синглисига ҳам юз франк жўнатишни сўрабди, ҳар ойда унга шунча юбориб турар эди. Гран пулини олиб энди кетаётганда, Коттар уни чақириб:

— Яхшиси, икки юз франк юбора қолинг,— деди,— аввал бир ҳайрон бўлиб, кейин роса қувонади. Буткул унутган мени, деб юргандир. Лекин аслида доим уни ўйлаб юраман.

Ниҳоят Гран иккови қизиқ суҳбат қуриб қолишди. Коттар кўндан бери Граннинг кечки машғулотларига қизиқиб юрар эди, сўроққа зўр берди, бунисининг жавоб беришдан бўлак чораси йўқ эди.

— Демак, сиз китоб ёзасиз? — деди Коттар.

— Жоиз кўрилса, шундай, лекин бу, тўғриси, янада мураккаброқ.

— Ўҳ,— деб хитоб қилди Коттар,— мен ҳам ёзиш билан шуғулланишни шундай орзу қиламанки!

Гран хайронлигини яширолмади, Коттар эса ўнғайсизланиб, ижодкорнинг доим пичоғи мой устида, деб гўлдиради.

— Нега энди? — сўради Гран.

— Шунақа-да, ижодкорга бошқаларга қараганда кўпроқ ҳуқуқ берилган. Ҳамма билади буни. Ҳоҳлаганини қилаверади.

— Ажабланмаса ҳам бўлади,— деди Риэ Гранга, ўша, эълонни ўқиган куни,— каламушлар ғалваси бошқаларга ўхшаб унинг ҳам бошини айлантириб қўйгандир. Балки шунчаки юктиришдан қўрқиб кетгандир.

— Унақа эмас,— деди Гран,— агар, ҳаким, менинг фикримни билмоқчи бўлсангиз...

Дераза тагидан қулоқни батанг қилиб дератизация хизматининг машинаси ўтиб қолди. Риэ индамади, шовқин олислаб тингандан кейин Грандан фаромуш сўради: Коттар ким деб ўйлайсиз. Гран ҳакимга маъноли қараб қўйди.

— Бу одамнинг,— деди салмоқлаб,— виждони унча тоза эмас.

Ҳаким кифтини қисди. Миршабия комиссари ўшанда ҳақ гапни айтган эди — ташвиш шусиз ҳам бошдан ошиб ётибди.

Кечқурун Риэ Кастел билан гаплашди. Эмдори ҳали етиб келмабди.

— Ўзи шу ёрдам берармикан? — деб сўради Риэ.— Бацилла жуда ўзгача.

— Э, биласизми, мен бошқа фикрдаман,— деб эътироз билдирди Кастел.— Бу махлуқлар ҳаммавақт ўзгача турда бўлади. Лекин, моҳиятан, ҳаммаси бир гўр.

— Тўғрироғи, бу сизнинг тахминингиз. Аслини олганда, биз ҳали тузукроқ ҳам билмаймиз.

— Тўғри, ҳали тахмин. Лекин бошқаларники ҳам фақат тахмин.

Ҳаким куни бўйи боши сал-пал айланаётгандай бўлиб юрди, қачон вабони ўйласа, шу ахволга тушади. Охири оқибат, у қўрқаётганини тан олишдан бошқа илож тополмади. Икки марта одам лик тўлган қаҳвахонага кирди. У ҳам, Коттарга ўхшаб, инсонларнинг ҳароратига муҳтож эди. Риэ бу нодонлик, деб ўйлади, лекин айти шу боис бугун Коттарникига боришга ваъда берганини эслаб қолди.

Риэ Коттарникига кирган пайти у ошхонасида, дераза олдида турган эди. Стол устида очик ётган саргузашт китоб. Бу орада шом кирган, тобора қуюқлашаётган қоронғиликда китоб ўқишнинг иложи йўқ эди. Тўғрироғи, Коттар бундан бир дақиқа олдин стол ёнида, шом қоронғисида ўйлаб ўтирганга ўхшайди. Риэ ундан соғлиғини суриштирди, Коттар ўтираётиб, мен билан ҳеч кимнинг иши бўлмаса, бундан ҳам яхшироқ бўларди, деб тўнғиллади. Риэ, одам ёлғизликда абадий юравермайди-ку, деб эслатиб қўйди.

— Э, йўқ, бунақа демаянман. Доим бир нарса билан — иложини топиб, ҳамманинг кўнглини оғритиш билан шуғулланадиган одамларни айтаянман.

Риэ индамади.

— Ўзи ҳақида гапиряпти, деб ўйламанг. Мен, мана роман ўқиб ўтирибман. Бир кун эрталаб, ҳе йўқ-бе йўқ, бир бечорани қамоққа олишади. Унинг изидан тушган бўлишадди, ўзи эса билмайди ҳам. У ҳақда аллақандай бюрога айтишади, исми-шарифини рўйхатга олиб қўйишади. Нима, сизнингча, адолатданми шу? Демак, сизнингча, бировни шу қўйга солишга одамларнинг ҳаққи бор экан-да.

— Бу қандай вазият эканига боғлиқ, — деди Риэ. — Фикрингиз, маълум маънода, тўғри, ҳақлари йўқ. Лекин бу иккинчи даражали масала. Доим қамалиб ўтириш яхши эмас. Тез-тез ҳавога чиқиб туриш ҳам керак.

Коттар асабини босолмай, ҳар куни кўчага чиқишини, лозим топилса, бутун маҳалла буни тасдиқлаши мумкинлигини айтди. Унинг ҳатто маҳалладан ташқарида ҳам танишлари бор экан.

— Меъмор Риго жанобни биласизми? Оғайним бўлади.

Хона аста-секин қоронғилашиб борарди. Кўчага жон кирди, бирдан чакнаган фонарларни енгил тортишнинг бўғиқ хитоби билан олқишлади. Риэ айвонга чиқди, Коттар ҳам унга эргашиб судралди. Шахримизнинг ҳамма кечқурунларидай енгил шабада эсиб, атроф-жавонибдаги барча маҳаллалардан ҳар хил шитир, қовурдоқ гўшт иси, шодон қийқираётган ёшларга тўла кўчалардан озодликнинг муаттар бўйларини олиб келаётган эди. Риэ яқин-яқинларгача шу азиз дақиқаларни — тун қоронғилигини, бу ёқдан кўринмаётган кемаларнинг бўғиқ хирқирашини, денгиздан эшитилаётган, кўчаларни тўлдирган оломондан таралаётган гувиллашни жуда севарди. Лекин уни бугун, ҳаммасини билгандан кейин, оғир таҳлика эзиб турарди.

— Балки чироқни ёқармиз, — деб тақлиф қилди у Коттарга.

Электр пурлари чақнаб кетди ва Коттар қамашган кўзларини пирпиратиб қараб қўйди.

— Ҳаким, айтинг-чи, агар касал бўлиб қолсам, мени ўз касалхонангизга оласизми?

— Нега энди олмайман...

Шунда Коттар клиника ёки касалхонада даволанаётган одамни қамоққа олиш ҳам бўладими, деб сўради. Риэ баъзан шунақа бўлиб қолади, лекин бунда касалнинг аҳволи инобатга олинади, деди.

— Мен сизга ишонаман,— деди Коттар.

Кейин у ҳакимдан шаҳар марказигача олиб бориб қўйишни сўради.

Марказда одам унча кўп эмас, чироқлар ҳам хира тортган эди.

Лекин уйларнинг олдида болакайлар ҳали ҳам чуввос солаётган эди. Ҳаким Коттарнинг илтимоси билан машинасини болалар ёнида тўхтатди. Болалар шовқин солиб чертак ўйнаётган эдилар. Сочи силлиқ таралган, аммо башарасини кир босган биттаси уялинқираган, қайсар, тиниқ кўзларини Риэдан узмай тикилиб қолди. Риэ кўзларини яширди. Коттар машинадан чиқиб, йўлак четида турганча, Риэнинг қўлини қисди. Бўғиқ, паст овозда гапирди. Сўзлаётганда ора-сира атрофга аланглади.

— Мана, одамлар эпидемияни гапиришяпти. Шу ростми, ҳаким?

— Одамлар нималар демайди,— деди ҳаким.

— Тўғри айтасиз. Нарӣ борса, ўнтача, ундан кўпроқ ўлар, шунга ота гўри қозихонами! Йўқ, бизга бунақаси керак эмас.

Мотор босиқ гувиллаб турарди. Риэ кафтини тезлик алмаштиргич дастакка қўйди. Ўзи эса ҳали-ҳануз мағрур ва жиддий тикилаётган болакайга қаради. Кутилмаганда болакай оғзи қулоғига етгудай илжайди.

— Хўш, сизнингча, бизга нима керак? — деди ҳаким, болакайга жавобан жилмайиб.

Коттар бирдан машина эшигини чангаллади ва кетишидан олдин, кўзидаги ёшларигача қалтираб, бераҳм овозда қичқириб юборди.

— Зилзила — шу керак! Зўр бир зилзила бўлса!

Лекин эртаси куни ҳеч қанақа зилзила бўлмади ва Риэ бутун кунни шаҳарда тинимсиз изгиш, мижозларнинг қариндошларини кўндириш ва уларнинг ўзи билан тортишишда ўтказди. Риэга ҳакимлик касби ҳеч қачон бунчалар уқубатли туюлмаган эди. Шу пайтгача касаллар

ишини енгиллатар, унга тўлиқ суянишар эди. Энди эса ҳаким амалиётида биринчи марта миждозларининг тушунарсиз дамдўзлигига, гўё ўз азобининг тубига тушиб олиб, ўша ёқдан шубҳа ва ҳайронлик билан қараб туришгандай, тушунарсиз бир ишончсизлигига рўпара келди. У ҳалигача кўниколмаган бир кураш палласи бошланди. Соат ўнларда машина дамқисма чолнинг уйи олдида тўхтади, — Риэ уни кўришни энг охирга сурган эди, — ўриндиқдан зўрға кўзгалди. У қоронғи кўчага, юлдузлари гоҳ ўчиб, гоҳ чақнаб ётган қора осмонга термилиб, ичкари киришга ошиқмади. Дамқисма чол уни кутиб тўшақда ўтирган экан. Нафас олиши енгиллашган, одатдагидай, бир кострюлдан нўхатни санаб, иккинчисига ташлаётган эди. У ҳакимни ҳатто шодон қарши олди.

— Ҳаким, демак, ўлат бошланибди-да.

— Бу гапни қайдан олдингиз?

— Рўзномадан ўқидим, кейин, радиодан ҳам айтишди.

— Йўқ, бу ўлат эмас.

— Ақлдонларимиз яна кўпиртиришибди-да, — деб ҳаяжонга тушди чол.

Риэ аллақачон касални кўриб бўлиб, энди шу ғарибона жиҳозланган ошхона ўртасида ўтирган эди. Ҳа, унга чиндан ҳам кўрқинчли эди. У эртага шу атрофда, шаҳар чеккасида чипқонларига тикилиб олган ўнларча касалнинг муштоқ бўлиб ўтиришини билади. Бийни кесиш фақат тўрт-беш ҳолда фойда қилди. Лекин кўпчилик касаллар учун ягона истиқбол — касалхона, аммо қаншоқлар назарида касалхона нималиги маълум. «Унинг устида тажриба қилишларини хоҳламайман», деди бир касалнинг хотини. Унинг устида ҳеч қанақа тажриба ўтказилмайди, у ўлади, вассалом. Кўрилатган чоралар камлик қилади, бу шундоқ ҳам маълум. «Махсус жиҳозланган бўлмалар» нималигини, бошқалар беҳабар бўлса ҳам, Риэ яхши билади: иккита корпусни шоша-пиша бошқа касаллардан бўшатиб, деразаларнинг тешик-ёриғи беркитилади, атрофига санитария ихотаси қўйилади. Агар эпидемиянинг ўзи тўхтаб қолмаса, уни маъмурий чоралар билан енгиб бўлмайди.

Лекин кечки хабарларнинг ҳаммаси ҳали ишончга тўла эди. Эртаси куни Инфдок волийлик кўрсатмаларини аҳоли томонидан жуда яхши кутиб олингани ва ҳозиргача ўттизта касал тўғрисида хабар келганини маълум қилди.

Кастел Риэга сим қоқди:

— Корпусда нечта жой бор?

— Саксонта.

— Ҳозир шаҳарда қанча касал бўлса, ўттизтами ё кўпроқмикан?

— Кўплари қўрқаяпти, бошқалари тўғрисида, улар анча кўп, ҳали хабар қилиб улгуришмади.

— Кўмиш назоратга олинмадими?

— Йўқ. Мен Ришарга сим қоқдим, гап ўргатишни тўхтатиб, энг қатъий чоралар лозим, ё эпидемияга ҳақиқий тўсиқ қўйиш, ё ҳамма ишни йиғиштириш керак, дедим.

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Унда етарлича ваколат йўқ. Лекин, менингча, касаллик кўпайиб боради.

Чиндан ҳам уч кундан кейиноқ иккала корпусда ҳам касаллар тиқилиб кетди. Ришарнинг маълумотларича, бир мактабни ёпиб, ёрдамчи лазаретга айлантirmoқчи эканлар. Риэ эмдори келишини кутар ва айни пайтда чипқонларни ёришда давом этар эди. Кастел барча эски китобларини ёруғ дунёга чиқариб, уларнинг устида соатлаб ўтирарди.

— Каламушлар вабодан ёки шунга ўхшайдиган бошқа бир касалдан ўлган, — деб хулоса қилди у. — Улар бурга, ўн минглаб бурга тарқатган, агар вақтида чораси кўрилмаса, булар касалликни геометрик ўсишда кўпайтириб юборади.

Риэ индамади.

Афтидан шу кунлари об-ҳаво бир маромда турадиганга ўхшайди. Яқинда ёғиб ўтган жалалардан қолган кўлмакларни қуёш симириб олди. Осмоннинг сариқ ёғду сочаётган ажойиб мовийлиги, энди кўтарилаётган ҳароратда учқичларнинг гувлаши — ҳаммаси осойишталикка чорлар эди. Айни пайтда кейинги тўрт кун ичида касаллик тўрт карра маҳоватли сакраш қилди: ўн олти, йигирма тўрт, йигирма саккиз, ўттиз икки ўлим... Тўртинчи куни болалар боғчаси биносиди ёрдамчи лазарет очилгани эълон қилинди. Илгари хавотирларини қувноқ кулги тагига яширмоқчи бўлган ҳамтабааларимиз энди ўзларини олдириб қўйган, бирдан жимиб қолган эдилар.

Риэ волийликка сим қоқишга қарор қилди.

— Кўрилган чоралар озлик қилади.

— Менга рақамларни беришди, — деди волий, — улар чиндан ҳам ташвишли.

— Ташвишлидан ҳам ёмон, улар энди шубҳага ўрин қолмаганини кўрсатади.

— Генерал губернатордан буйруқ беришни сўрайман.

Риэ шу заҳоти Кастелга сим қоқди.

- Буйруқлар! Бу ерда буйруқлар эмас, фаросат керак!
- Эмдоридан хабар борми?
- Янаги ҳафтада келади.

Волийлик кўрсатма сўраш учун муштамлака пойтахтига юборишни мўлжаллаган маърузани Риэга ёздиришни Ришардан илтимос қилди. Риэ маърузада рақамлар ва касалликнинг клиник таърифини келтирди. Шу куни қирққа яқин ўлим ҳодисаси рўйхатга олинди. Волий, ўзи айтгандай, жавобгарликни бўйнига олиб, эртаси куниёқ кескинроқ чоралар қўллашга буюрди. Шаҳарликлар зиммасига илгаригидай барча касаллик ҳодисалари ҳақида хабар бериш юкланди, касални мажбурий суратда ҳолилатиш белгиланди. Касал чиққан уйлар тозаланиб, дезинфекция қилинади; касал билан алоқада бўлган одамлар мажбурий карантиндан ўтадилар, ўликни кўмиш волийнинг махсус буйруғига кўра шаҳар ҳукумати зиммасига юкланди. Бир кундан кейин эмдори ҳам самолётда етиб келди. Касалларни даволашга шу кифоя қиларди. Лекин эпидемиянинг кенгайиши муқаррар бўлса, етмаслиги аниқ эди. Риэнинг телеграф орқали қилган сўровига эмдори заҳиралари тугагани, янги партиясини тайёрлашга киришилгани ҳақида жавоб келди.

Бу орада бозорларга атроф-жавонибдан кўкламнинг пойқадами келди. Йўлкалар ёқасида саватларда турган минглаб атиргуллар сўлиб, шаҳар узра хўрозқанд ҳидига ўхшаган гул иси таралди. Сиртдан гўё ҳеч нарса ўзгармагандай эди. Трамвайлар гавжум пайтлари илгаригидек тикилинч, кундузлари эса ўшандай бўм-бўш ва ифлос бўлиб юрарди. Тарру ҳамишагидай бобойчани кузатар, бобойча эса ҳамишагидай мушукларга тупурар эди. Гран ҳам илгаригидай, кечқурунлари уйига — сирли машғулотига шошилар эди. Коттар шаҳарда тентийди, Отон жаноб эса оила ҳайвонотини ўргатиш билан банд. Дамқисма чол нўхатни санаб у кастрюлдан бу кастрюлга ўтказди, вақти-вақти билан кўчада ҳар ёққа аланглаб тентиётган Рамбер кўриниб қолади. Кечқурунлари ўша-ўша оломон кўчага тошиб чиқади, кинотеатрлар олдида навбатга тизилади. Қолаверса, эпидемия ҳам чекингандек эди, кейинги кунларда бор-йўғи ўнчача ўлим ҳодисалари учради. Кейин бирдан ўлим рақамлари-юқорилиб кетди.

Бернар Риэ расмий хабарномада ўттизта ўлим ҳодисаси рўйхатга олинган куни унга волийнинг шахсан ўзи: «Ўтакалари ёрилибди», деган гап билан топширган расмий

мактубни қайта-қайта ўқиди. Кўрсатмада шундай ёзилган эди: «Вабо эпидемияси расмий маълум қилинсин. Шаҳар ёпиқ деб ҳисоблансин».

Иккинчи қисм

Шу дақиқадан вабо энди ҳаммамизнинг умумий ишимизга айланди, деб дадил айтиш мумкин. Шунгача ҳамтабааларимиз ақл бовар қилмайдиган воқеалардан таажжуб ва хавотирда қолганларига қарамай, илгариги жойларида туриб, баҳоли қудрат ўз ишлари билан банд эдилар. Ва албатта, кейин ҳам шундай давом этавериши керак эди. Лекин одамлар, жумладан, ҳикоячи ҳам, шаҳар дарвозалари бекилгани ҳамано ҳаммалари битта зиндонга қамалганларини, энди унга кўникишдан ўзга чора йўқлигини англаб қолдилар. Тасаввур қилинг, дастлабки ҳафталардаёқ, масалан, ўз маъшуқасидан айрилишдай энг шахсий туйғу ҳам энди ҳамманинг, умумхалқнинг туйғусига айланди ва қўрқув туйғуси билан биргаликда бу узоқ муддатли сургуннинг асосий уқубатларидан бири бўлди.

Чиндан ҳам, шаҳримиз қатағон этилишининг энг диққатга лойиқ оқибати — айрилиққа тайёрлик кўрмаган вужудларнинг тўсатдан жудоликка учраши бўлди. Оналар ва болалар, эру хотинлар, ўйнашлар — яқиндагина вокзалимиз перронида бир-бирлари билан ўпишиб хайрлашган, бир-бирларига йўлга тегишли маслаҳатлар уқтиришган, айрилиқ кўпга чўзилмайти, нари борса, бир неча кун ёки ҳафталардан кейин кўришамиз, деб ўйлаган, инсонга хос ўта аҳмоқона лақмаликка ботиб, одатий сафарда кундалик ташвишларга парво қилмаслик керак деб ҳисоблаган одамларнинг ҳаммаси тўсатдан муқаррар жудоликка учраганларини, энди фақат симлар билангина боғланишлари мумкинлигини тушуниб қолдилар. Чунки шаҳар ҳали волийнинг буйруғи чиқмасдан бир неча соат олдин ёпилган, табиийки, бу буйруқда ҳар бир аҳволни инobatга олиш имкони ҳам йўқ эди. Ҳатто, айтиш мумкинки, эпидемиянинг туйғус ҳамласидаги биринчи зарбадан ҳамтабааларимиз, гўё ўзларининг барча шахсий туйғуларидан маҳрум бўлгандай ҳаракат қилишлари лозим эди. Буйруқ кучга кирган биринчи соатлардаёқ бутун бошли илтимосчилар оломони волийликни босди, биров телефон, биров таниш хизматчилар орқали бирдай асосли, лекин бари бир инobatга ўтмайдиган сабабларни рўқач қилди.

Очиғини айтганда, эндиги аҳволимизда ҳар қандай келишув чиппакка чиққани, «шартлашиш», «истисно тариқасида», «қўллаб юбориш» каби иборалар сариқ чақага айланганини кўп кунлар ўтгандан кейин тушундик.

Бизга ҳатто хат ёзишдек бир беозор овунчоқ ҳам катагон эди. Бир томондан, шаҳримиз мамлакатнинг бошқа бўлаклари билан оддий алоқа воситалари орқали боғланишни чиндан тўхтатган эди, иккинчи томондан, хатлар инфекция ташиши мумкин деган эҳтимолдан чиққан бу буйруқ ёзишманинг барча турини таъқиқлаб қўйди. Бошда посбондаги аскарларни қўлга олиб, улар орқали хат ўтказиш йўлини қилган баъзи омадёрлар тошилди. Қолаверса, бу фақат эпидемиянинг энг бошида, ҳали соқчиларда ачиниш деган инсоний туйғу йўқолмаган пайтлари мумкин эди. Лекин сал вақт ўтиб, уларга аҳволнинг нақадар жиддийлиги тушунтирилди ва улар кўнгилбўшликлари нима оқибатларни келтиришини билмаганларидан, бундай масъулиятни зиммаларига олишдан қатъиян бош тортишди. Аввалига шаҳарлар билан гаплашишга рухсат бор эди, лекин телефон линиялари дош беролмай, кабиналар урийқит бўлиб кетгач, сал кун ичида бу ҳам таъқиқланди, фақат, масалан, ўлим, фарзанд кўриш, тўй сингари хабарларга «истисно ҳолатда» рухсат тегадиган бўлди. Шу тариқа телеграф биз учун ягона бошпанага айланди. Қўнгил, муҳаббат, қариндошлик ришталари билан боғланган одамлар энди қўруқ хабардан, телеграф матнининг йирик-йирик харфлари орасидан илгариги яқинлик белгиларини излашга мажбур бўлдилар. Телеграмма ёзишда қўлланадиган сийқа ибораларнинг ҳар қандайи ҳам бадга тегмай иложи йўқ, кўп ўтмай, бирга кечирилган узок умрни ҳам, қийноқли эҳтиросларни ҳам — ҳаммасини вақти-вақти билан юбориладиган «Ишлар жойида. Сени ўйлашман. Ўпаман» деган тайёр қолипга жойлайдиган бўлдик.

Лекин орамизда айримлар тиз чўкмади, қайсарлик билан ёзаверишди, кечаю кундуз тинмай ташқи дунёга бир амаллаб боғлайдиган минг турли ҳийла-найранглارни излайверишди, аммо уларнинг барча усталиклари натижаси ҳеч бўлиб чиқди. Борди-ю, режа қилган биронта устомонлигимиз тасодифан ўнгидан келса ҳам, бари-бир, унинг натижасини билолмас, чунки у ёқдан ҳеч қандай жавоб ололмас эдик. Шунинг учун кўп ҳафталар бир хат устида ўтириб, ўша бир хил хабарларни ёзиб, яна ўшандай жавоб қайтаришни ёлвориб сўрайверганимиздан, сал вақт

ўтиб бошда қалб қўри билан йўғрилган сўзларда ҳам ҳеч қандай маъно қолмади. Энди хатларни ихтиёрсиз суратда шу ўлик иборалар орқали оғир турмушимиз ҳақида бирон-бир ишора бериш учун қайта кўчирадиган бўлдик. Охири бу қайсарлик ва ўз-ўзига бефойда гапиришдан, девор билан беҳуда суҳбатдан телеграф чорловидаги шартли белгиларни авло кўриб қолдик.

Қолаверса, бир неча кундан кейин, шаҳар остонасини хатлаш ҳеч кимга насиб этмаслиги аён бўлгач, кимдир ҳукуматга Орандан эпидемия бошланишигача кетганлар қайтиб келиши мумкинми, деган савол билан мурожаат қилишни таклиф қилди. Волийлик бир неча кун мулоҳаза юритгач, ижобий жавоб берди. Лекин аниқлик киритди: келиш ихтиёри уларнинг ўзларида, бинобарин, келганларидан сўнг кетишга ҳуқуқлари йўқ. Ҳатто шунда ҳам ҳамтабааларимиздан айримлари, бунақалари кўп эмас эди, мавжуд аҳволга енгилтак қараб, қариндошларини кўриш истагида ақлдан озганларидан, уларни бу имкониятдан фойдаланиб қолишга чақирдилар. Лекин кўп ўтмай вабо асирлари ўз яқинларини қандай хавф-хатарга қўяётганларини билиб қолиб, айрилиқ уқубатига бўйинсундилар. Биз ваҳшатли ўлат энг авжига кўтарилган пайти инсонга ҳос туйғулар машаққатли ўлим қаршисидаги кўрқувдан ҳам кучлироқ чиққан фақат битта ҳодисага шоҳид бўлдик. Булар, одамлар ўйлагандай, муҳаббат кўйига тушган, энг даҳшатли қайноқларни писанд қилмай, бир-бирларига интиладиган ошиқ-маъшуқлар эмас, балки кўп йиллардан бери никоҳда яшаётган эр-хотин Кастеллар эди. Кастел хоним эпидемиядан бир неча кун олдин кўшни шаҳарга кетган эди. Қолаверса, уларнинг никоҳи ҳам дунёга кўз-кўз қилгулик эру хотинлик бахти ҳам эмас эди ва ҳикоячи ҳам комил ишонч билан, бирга турмуш қуриб бахт топганларига уларнинг ўзи ишомас эди, деб далолат бериши мумкин. Лекин бу чўзилиб кетган айрилиқ уларнинг бир-бирларисиз туролмасликларини ва шу боисдан ҳам вабонинг туйқусдан аён бўлган ҳақиқати жуда майда нарсани эканини кўрсатди.

Лекин бу ҳодиса истисно эди. Кўпчилик учун, афтидан, айрилиқ фақат эпидемия билан бирга тугаши керак эди. Биз учун бутун ҳаётимиз мағзи бўлган ва мисоли қадрдонимизга айланган туйғу (ҳамтабааларимизнинг туйғулари жуда жўн эканини эскартиб ўтганмиз) энди янги қиёфада юз кўрсатди. Эрлар, ўз маъшуқалари садоқатига имон келтирадиган маҳбублар бирдан рашк

қилишга ҳам қодир эканларини билдилар. Севги савдосида ўзларини суюқ ҳисоблаган эркаклар бирдан қуйилиб қолдилар. Шу пайтгача бирга яшаган онасига парво қилмаган ўғил энди волидасининг хотирадан чуқур жой олаётган ҳар бир ажинига хавотир ва ҳамдардлик билан термилишга тушди. Бу қўрс айрилиқ, биронта ҳам нажот туйнуғи қолдирмаган, келажакни тасаввур этишга изн бермайдиган бу жудолик бизни тамом эсанкиратиб қўйди, яқиндагина бўлиб ўтган, лекин аллақачон узоқлаб кетган хотираларга дош бериш иқтидоримизни сўндирди, энди барча кунларимиз шу хотиралар билан банд бўлиб қолди. Моҳиятан олганда, биз икки баробар азоб чекардик: бири — ўз азобимиз, бири — ўзлари бу ерда йўқ ўғлимиз, хотинимиз, маъшуқамизнинг азоб чекаётганини тасаввур қилиш азоби эди.

Қолаверса, бошқа шароит бўлганда ҳамтабааларимиз бирон-бир чора тонар, айтайлик, бундан ғайратлироқ ва очиқроқ яшашлари мумкин бўларди. Лекин, фожиа шундаки, вабо уларни бекорхўжаликка маҳкум этди ва уларнинг кун бўйи хотиранинг ҳафсалани пир қиладиган ўйинларига маҳв ўлиб, тумшайган шаҳарда сангишдан бошқа юмушлари қолмаган эди. Зеро, бу бемақсад тентирашимизда яна ўша таниш кўчалардан юришга тўғри келар, шаҳримиз кичиклигидан, аксарият ҳолларда ўша яхши замонларда ҳозир ўзи йўқ яқинларимиз билан бирга айланган кўчаларнинг худди ўзи бўлиб чиқар эди.

Хуллас, вабо ҳамтабааларимизга олиб келган биринчи нарса — бандилик эди. Ва ҳикоячи бу ерда ўшанда ҳамтабааларнинг кўпчилиги билан биргаликда кўрганларини ўз номидан айтиб беришга ҳақли деб ҳисоблайди. Зеро сургундаги одамга хос туйғу деб, бизни доим ўз огушида тутган ўша бўм-бўшлик кайфиятини, вақтни орқага қайтариш ва, ё аксинча, олдинга илдамлатишга ўхшаган савдойи истакни, хотира пайконларининг беаёв куйдиришинигина айтиш мумкин. Агар баъзан ҳаёлимизга эрк бериб, эшик олдида қайтиб келаётган яқинимизнинг қўнғироқ чалишига ё зинапоядан унинг таниш қадамлари эшитилишига муштоқ туриб қолсак, агар шундай дақиқаларда поездлар аллақачондан бери қатнамаётганини унутишга тайёр бўлиб, ишимизни ошиғич саранжомлаб, одатда оқшомги тез юрардан тушган йўловчи маҳалламизга етиб қоладиган соатда уйда бўлишга ошиқсак — буларнинг ҳаммаси ўйин ва бу ўйин кўпга чўзилмас ҳам эди. Ва албатта, поезд келмаслигини англаб қоладиган дақиқа

келади. Ва шунда биз айрилигимиз чўзилгандан-чўзилишини, энди бугунги кунга кўникишга ҳаракат қилишимиз кераклигини тушунамиз. Тушунгандан кейин эса, ўзимизнинг, моҳиятан олганда, энди жуда оддий банди эканимизга, ихтиёримизда фақат бир нарса — хотиралар қолганига, агар орамизда келажакда яшашга жазм қилган одам топилса, унда бундай жасоратли кишининг ўз интилишларидан, албатта, имкон қадар воз кечишига тўғри келишига, чунки тасаввур, унга ишониб яшайдиган ҳар қандай одамга жароҳат етказгандай, уни ҳам оғир яраланишга батамом ишонамиз.

Дарвоқе, барча ҳамтабааларимиз ҳатто одамлар орасида ҳам айрилиқ яна қанчага чўзилишини ҳисоблашдай янги одатдан тез кунда воз кечдилар. Нима учун? Агар энг умидсиз кўнгиллар ҳам бу муддатни, дейлик, ярим йил ҳисобласалар, агар улар келажак ойларнинг аччиқ захрини аллақачон тотиб қўйган, агар жасоратларини жуда оғир бардош эвазига бошларига тушган уқубат даражасига кўтарган, кўп ойларга чўзилган машшаққатларига тенг мавқеда тўзим бериш учун жон-жаҳдлари билан интилган бўлсалар, унда бир танишни учратиш, рўзномадаги бир лавҳа, йилт этган шубҳа ёки бир сониягина ёришган шуур ҳам уларни эпидемия ярим йилдан сўнг — нега энди бир йилда ёки ундан ҳам кейинроқ эмас — тўхташига, моҳиятан олганда, ҳеч қандай асос йўқ, деган фикрга муқаррар олиб келар эди.

Бундай дақиқаларда уларнинг жасорат, ирода ва бардошларининг тўла инқирозга учраши шундай ногаҳоний ва шундай тез кечар эдики, энди ўзлари қулаган чоҳдан чиқишларига ҳеч қандай умид қолмагандай туюларди. Шунинг учун ҳам улар ҳар қандай кўргуликда ҳам озодликка чиқадиган муддатни ўйламасликка, келажакка кўз тутмасликка, бошларини, таъбир жоиз бўлса, ҳам қилиб яшашга мажбуран бўйинсунар эдилар. Лекин, табиий, бу жўяли ҳаракат, курашдан воз кечиш учун қилишни қинга қайтариб солишга интилиш — дардга чап беришга уриниш — ҳаммаси жуда-жуда оз мукофот билан тақдирланарди. Лекин улар тўла инқироздан қутулиб қолсалар — улар нима қилиб бўлса-да, бунга йўл бермасликка тиришадилар, — шу йўлда ўзларининг севганлари билан дийдор топишиб, вабони унутишдай ноёб лаҳзалардан бебаҳра қолар эдилар. Улар шу тубсиз ўпқон ва сарбаланд чўққилар орасида исканжадагина яшаётганлари ҳам йўқ, тизгиндан чиқиб кетган бу кунлар фақат ўз қайғулари

заминида ихтиёрий макон қурсагина вужуд ва қонга эга бўладиган нотинч, дайди соялар — бу хотиралар тўлқинида улоқиб кетаётган эдилар.

Шундай қилиб, улар барча бандилар ва сургундагиларнинг азалий азобини тортдилар, фақат хотира кўмагида, энди ҳеч нарсага ярамай қолган хотира билан яшаш — мана, бу қандай азобли. Ҳатто улар тинимсиз ўйлайдиган ўтмиш ҳам пушаймон тахирига тўлди. Улар бу ўтмишда, энди минг афеус ила, бажаришга улгуролмаганларининг ҳаммасини жам қилишни, ўтган кунларни соғинтирган эркак ё аёл билан бирга яна қайтадан, бошдан яшашни истар ва ҳатто барча шароитга, ҳатто ҳозирги сургун ҳаётларидаги нисбатан яхшироқ пайтларига ҳам доим бу ерда йўқларни аралаштирар ва буларнинг ҳаммасидан хусурлари қонмас эди. Биз ҳозирни чидамсиз нари ҳайдаётган, ўтмишга ёзгириб қараётган, келажақдан маҳрум этилган ҳолда, одамларнинг адолати ёки адовати билан қамоққа тушганларга ўхшар эдик. Қисқаси, ҳаддан ортиқ эзгин чўзилган таътиллاردан қутулишнинг ягона йўли поездларни ёлғиз хаёлнинг кучи билан яна жилдириш ва ҳувиллаган бекорчи дақиқаларни, эшикдаги, дарвоқе, мутлоқ овози ўчган кўнгироқларнинг жиринглашига муштоклик билан тўлдириш бўлиб қолди.

Лекин бунга агар сургун дейдиган бўлсак, унда кўп ҳолларда ўз уйимизда сургун эдик. Ҳикоячи фақат битта — ҳамма учун умумий сургунни билса-да, у баъзи, айтайлик, Рамберга ўхшаган, дунёнинг бошқа қисмидан жудолик уқубати уларнинг саёҳатга келиб, тўсатдан вабога тўқнашиб, шаҳардан чиқиш ҳуқуқини йўқотган, қовушишлари мумкин бўлган яқинларидан, мамлакатлари, она ватанларидан йироқда қолишлари билан чигаллашган одамларни унутишга ҳам ҳаққи йўқ. Улар биз сургундагилар орасида икки баробар сургунда эдилар, зеро вақт югуриги уларда ҳамма қатори дилтанг кўрқув уйғотгани устига, яна уларнинг аҳволи муайян жойга қамалганларини ҳис этиш, вабо теккан кўтоннинг она ватандан ажратиб қўйган деворларига тинмай бефойда бош уришдан иборат эди. Кун бўйи кўчаларда сандироқлаб, ватанларининг фақат ўзларига билгили шому сахарларини товушсиз чорлаб юрадиганлар ҳам, табиийки, шулар эди. Учраган нарсадан: қалдирғоч парвозими, майсалардаги кечки шудрингми, ҳувиллаган кўчада нурлардан тушган гаройиб доғми — ҳаммаси уларга нариги ёқдан келган пинҳоний ишоратдай туюлиб, кўнгилларидаги огриқни баттар қўзғар эди. Жами

дардлар табиби бўлмиш ташқи дунёдан ўзини олиб қочган, ҳаётий рўёбларга ҳаддан ортиқ ружу қўйган бу қайсарлар таниш манзараларга ёпишиб олган эдилар — алоҳида нурга чўмилган замин, икки-учта дўнглик, суюкли дарахт ва аёл сиймоси уларнинг кўз олдиларида мисли йўқ махсус бир муҳитни тиклаш учун кифоя эди.

Ва ниҳоят сургундагиларнинг энг ажойиб тоифаси — севишганларга тўхталсак, ҳикоячи янада асослироқ қилиб, уларни яна бошқа бир дард, энг асосийси — виждон қийногидан иборат оғриқдан азоб чекканларини айтиб бериши мумкин. Ҳозирги аҳволимизда уларнинг ўз туйғуларини бирдай холис ва жонсарақ нигоҳда кўришларига тўла имконлари бор эди. Бу вазиятда улар кўпинча ожизликларини қип-яланғоч ҳолда очилишига дуч келдилар. Биринчи галда севганларининг ишлари ва кунларини ниҳоятда аниқ тасаввур этишни ўз камчиликлари ҳисобига қўшганлари учун ҳам шундай бўлиб чиқарди. Улар севганлари нима билан бандлигидан беҳабарликлари учун қайғуга чўмар, илгарилари шуни суриштирмай енгилтаклик қилганлари, ўзларини гўё ошиқ одам учун ўз маъшуқасининг нималар қилаётганидан хабардорликдан каттароқ, улканроқ қувонч манбаи йўқлигини билмагандай тутганлари учун афсус чекар эдилар. Шу тариқа уларнинг ўз муҳаббатлари манбаига осонгина қайтишлари, унинг номукамаллигини қадамба-қадам таҳлил этишлари осон бўлиб қолди. Бошқа, оддий кунларда биз, англабми, англамайми, поёнсиз муҳаббат борлигини тан оламиниз-у, айни пайтда, ҳатто анчайин хотиржамлик билан, ўз муҳаббатимизни шунчаки, иккинчи нав, деб ҳисоблаймиз. Лекин одамнинг хотираси талабчанроқ бўлади. Сиртдан келиб кириб, бутун шаҳарга ёпирилган бахтсизликнинг қақшатқич мантиғи бизга ҳали ёзғиришга ҳам имкон қолдирган ноҳақ жазонинг ўзинигина бермади. У бизни ўз-ўзимизни азоблашга, шу билан оғриққа бош эгиб чидашга ҳам мажбур қилди. Бу эпидемиянинг ўзидан чалғитиб, ҳамма қарталарни чалкаштириб юборган воситалардан биттаси эди.

Хуллас, ҳар биримиз ҳам кун-кундан ёлғизланиб, шу осмонга юзма-юз яшашга мажбур эдик. Бу мутлоқ умумий эгасизлик вақт ўтиши билан феълимизни тоблаши мумкин эди, лекин бошқача чиқди, одамлар алланечук жонсарақ бўлиб қолдилар. Кўп ҳамтабааларимиз бошқа бир қуллик бўйинтуруғини илиб, таъбир жоиз бўлса, ёмғирли ёки авзойи бузук кунларга тўғридан-тўғри тобе бўлиб қолди-

лар. Шунақа пайтлари уларга гўё об-ҳавони биринчи марта бевосита пайқаётгандай туюла бошларди. Улар йўлакда қуёш шайтончасининг лишиллашидан ҳам оғизлари қулоқларигача етиб илжайишар, ёмғирли кунларда уларнинг юзларини, ҳатто фикрларини ҳам қалин туман қоплаб олар эди. А, лекин улар бир неча ҳафта илгари бунақа ожизлик, бундай аҳмоқона асоратга бўйин эгмас, чунки коинот олдида ёлғиз эмас, ўз дунёларини бузуқ об-ҳаводан у ёки бу маънода паналаб турадиган ҳамроҳлари билан бирга бўлган эдилар. Энди улар, афтидан, самовий инжиқликлар ҳукмида қолган, бошқача айтганда, ҳаммамизга ўхшаб, ҳаммамиз қатори бемаъни орзулар билан яшаётган эдилар.

Ва ниҳоят, тоб-тобигача кучайган бу ёлғизликда ҳеч биримиз қўшнимиздан кўмак кутолмас, барча ташвишларимиз ўзимизга бўлиб, сўққабош қолган эдик. Агар биронтамиз тасодифан бошқа бировга кўнгил ёрсак, айтилган жавоб, ҳар қандай гап одатда ҳақоратдай туюларди. Шунда ўша одам ўзининг ҳам, суҳбатдошининг ҳам тамомила бошқа-бошқа нарсалар ҳақида гапираётганини тушуниб қоларди. Чунки унинг ўзи чеки-чегараси йўқ ўйлари қаъридан чиқариб, шу биттаю битта дардини, қачонлардан бери муштоклик ва эҳтирос алангасида қоврилиб ётган сиймони айтаётган бўларди. Униси эса, аксинча, хаёлида ўта бачкана кечинмаларни, жуда жўн бир дард, сийқа тушқунликни тасаввур қиларди. Жавоб қанақа чиқмасин — гайирликми ёки хайрихоҳликми, одатда мўлжалга тегмаганидан, самимий гунунглашиш иштиёқидан воз кечишга тўғри келарди. Ёки ҳар ҳолда, сукут сақлаш азобига дош беролмаганлар, хоҳласа-хоҳламаса, урф бўлган шевани ишлатишга ўтар, улар ҳам қолипга тушган, луғатдан, ҳодисалар баённомаси луғатидан, хуллас, газета лавҳасига ўхшаш гаплардан фойдаланиш йўлини тутар, чунки ён-атрофдаги ҳеч ким тўғри юракдан айтиладиган шевани билмас эди. Вабо бандилари фақат шу йўл билангина эшиқбоннинг ачиниш уҳ тортиши ва тингловчилар диққатини ўзларига қаратишга умид қилишлари мумкин эди.

Лекин, энг асосийси ҳам, эҳтимол, шудир, қўрқувимиз қанчалар қийноқли, кўкрагимизда ётган бўмбўш юрагимиз нечоғли оғир тош бўлмасин, бари бир, ўлатнинг биринчи босқичида сургундаги бу тоифанинг аллақандай имтиёзлари ҳам бор эди, деб бемалол айтиш мумкин. Чиндан ҳам, ҳамшаҳарларимиз эсанкираб қолганда, бу тоифа сургунларнинг ўй-хаёллари тамомила ўзлари кутаётган одамлар

билан банд эди. Уларни умумий тушқунликда худбинлик асраб қолди ва улар агар вабони эслаган бўлсалар, бу ҳам уларнинг вақтинчалик жудоликларини мангу айрилиққа айлантириш учун қандай хавф солиши маъносида эди. Уларни эпидемиянинг нақ дўзахи ичида халоскор андармонлик, совуққонлик деб атаса бўладиган фазилат омон сақлади. Умидсизлик уларни ваҳимадан қутқарди, қайғунинг ўзи уларга фойда қилди. Агар, дейлик, шунақа одамни касал олиб кетса, бу касал ҳатто ўйлаб кўришга ҳам вақт тополмас эди. Уни ички, суюкли шарпа билан қилаётган сўнгсиз суҳбатидан қўпол айириб, ҳеч бир ерда тўхтатмай, заминнинг мангу сукунатига ўтказиб қўйишар эди. Ўзи эса ҳатто буни пайқашга ҳам улгурмасди.

Ҳали ҳамтабааларимиз кутилмаганда бостириб келган сургунга кўникишга ҳам улгурмай, вабо шаҳар дарвозаларигача посбон қуриб, Оранга келаётган кемаларнинг йўлини буриб юборди. Оран ёпиқ деб эълон этилган кундан бошлаб ичкарига биронта ҳам машина ўтолмади. Ва энди шаҳардаги автомобиллар ўша бир хил кўчаларнинг ўзида бемақсад дайдиб қолгандай туюларди. Бандаргоҳ ҳам бошқача, тепадан, хиёбондан қарасангиз, унинг ғалати манзарага айланганини кўрасиз. Унинг қирғоқ бўйидаги биринчи бандаргоҳ деб аталмишига сабаб бўлган одатдаги гавжумлиги бирдан тиниб қолди. Остонада қатагон туфайли ушлаб қолинган беш-олтитагина кема бор, холос. Лекин причалдаги баҳайбат, энди кераксиз бўлиб қолган кўтарма минорлар, ёнбошлаб ётган вагонеткалар, қанақадир ажабтовур ёлғиз туюладиган бочкалар уюми ёки қоплар — ҳаммаси тижоратга ҳам вабо текканидан жуда равшан шохидлик беради.

Шундай ғалати манзараларга қарамай, ҳамтабааларимиз ўзларига нима бўлаётганини тушунолмай турардилар. Албатта, ҳамма учун умумий, дейлик, айрилиқ ва қўрқувга ўхшаган туйғулар ҳам йўқ эмас, аммо кўпчилик учун шахсий ташвишлари амирона тусда олдинги маррага тушиб олди. Эпидемияни, моҳиятан айтганда, ҳали ҳеч ким англаб етмаган эди. Кўпчилик ўз кўникмалари бузилгани ёки ишга тааллуқли манфаатлари камситилганидан қийналарди. Бу ҳол уларнинг зардасини қайнатар ёки газабини қўзғатар, зарда ёки газабланиш каби туйғуларни эса вабога қарши тўсиқ қилиб бўлмайди. Масалан, ҳамтабааларимизнинг илк муносабати — шаҳар ҳукуматини айблаш-

дан иборат бўлди. Волийнинг мазкур танқидчиларга, кейин уларга қўшилган матбуотга («Наҳотки кўрилаётган чораларни юмшатишга умид йўқ?») жавоби жуда ҳам кутилмаган бўлди. Шу пайтгача рўзномалар ҳам, Инфдок агентлиги ҳам касалликнинг кетиши ҳақидаги расмий маълумотлардан беҳабар эди. Энди префект ҳар куни бу хабарларни агентликка етказадиган бўлди, лекин буларни ҳафталик маълумотнома сифатида чиқаришни ҳам шарт қилиб қўйди.

Лекин шунда ҳам жамоат дарров ўзига келолмади. Чунки, учинчи ҳафтада уч юзу икки одам ўлгани ҳақида босилган хабардаги рақамлар ҳам тасаввуримизга ҳеч нарсаси бермади. Шаҳарда яшаётганлар икки юз минггача. Эҳтимол, бундай ўлим нисбати табиий меъёрдир? Бунақа маълумотлар доим қизиқиш уйғотса-да, ҳеч кимнинг юрагига етиб бормаган, жамоатга, маълум маънода, қиёслаб кўрадиган материаллар керак эди. Фақат кўп вақт ўтиб, ўлим сони ошиб бораётганига ишонганидан кейингина жамоат фикри ҳақиқий аҳволни англай бошлади. Чиндан ҳам, биринчи ҳафтада эпидемия уч юзу йигирма бир, олтинчи ҳафтада уч юзу қирқ беш ўлим ҳодисасини рўбарў қилди. Ана шу сакраш жуда кўп нарсани билдирди. Лекин ҳали бу сакраш унча кескин эмас, ва ҳамтабааларимиз ҳам, таҳликага тушган бўлсалар-да, гап анча хавотирли, лекин, охир-оқибат, бари бир ўткинчи бир аҳвол тўғрисида кетяпти, деб ҳисобладилар.

Улар илгаригидай кўчаларни кезар, илгаригидай қаҳвахона айвонларида соатлаб гап сотар эдилар. Улар эл орасида қўрқоқ ҳолига тушмас, дийдиё қилмас, балки ҳазил-хузулга мойиллик кўрсатиб, ўзларини бу ноқулайликка яхши кайфиятни бузмайдиган ўткинчи бир ҳодиса деб қараётгандай тутар эдилар. Шу тариқа боадабликка ҳам путур етказилмас эди. Лекин ой охирига бориб, тахминан ибодат ҳафтасида (бу ҳақда кейинроқ айтамиз) шаҳримизнинг ташқи қиёфаси жиддийроқ ўзгаришларга учради. Авваламбор, волий нақлиёт ва таъминотга тааллуқли чораларни қўллади. Таъминот меъёрга солинди, бензин савдоси қатъий чекланди. Ҳатто электр қувватини тежаш ҳақида ҳам кўрсатма берилди. Оранга нақлиёт ва ҳаво йўллари орқали фақат энг зарурий нарсалар келарди. Шу тариқа нақлиёт ҳаракати кундан кунга сийраклашиб, охири қарийб тўхтади, муҳташам дўконлар бирин-кетин ёпилди, бундайроқларининг ойналарида фалон-фалон молларнинг савдода йўқлиги айтилган эълонлар пайдо

бўлди, бу орада эса эшик олдида навбатда турган харидорлар қатори узайиб кетаверди.

Умуман, Оран жуда ғалати тус олди. Пиёдалар миқдори, ҳатто кўчалари илгари хувиллаб ётадиган пайтлари ҳам, хийла кўшайди, дўконлар, ишхоналар бекилиши туфайли, бекорчиликка мажбур бўлган тўп-тўп одам хиёбон ва қаҳвахоналарни тўлдириб ташлади. Ҳозирча улар ишсиз эмас, балки баайни таътилда юргандай эдилар. Шундай қилиб, соат учларда Оран қанақадир байрам бошланиб, дўконлари атайлаб бекитилган, автомобил қатнови халқ намойишига халал бермасин деб тўхтатилган, аҳоли эса умумий шодиёнадан четда қолмаслик учун кўчаларга тошиб чиққан бир шаҳар экан, деган ёлгон тасаввур уйғотар эди.

Турган гап, кинотеатрлар бу оммавий таътиллardan кенг фойдаландилар ва улар катта иш қилиб олдилар. Лекин департаментимизда фильмлар тарқатиш тўхтатиб қўйилди. Икки ҳафтадан кейин кинотеатрлар бир-бирлари билан фильм алмашишга мажбур бўлдилар ва кўп ўтмай экранларда ўша бир хил фильмлар узлуксиз кўрсатаверилди. Лекин йигин сира камаймади.

Худди шундай, шаҳримиз асосан шароб билан савдо қилиб, каттагина ичимлик заҳирасига эга бўлгани учун, қаҳвахоналар ҳам мижозларнинг талабини истаганча қондира олар эди. Очигини айтсак, ётиб ичилди. Бир қаҳвахона жамоатга «қанча кўп ичсанг, микробларни шунча тез ўлдирасан», деб маълум қилди, ва спиртли ичимликнинг юқумли касалликдан асрашига ишонч — ҳар қалай, анча табиий фикр, миямизга мустаҳкам ўрнашиб олди. Тунги соат иккидан кейин қаҳвахоналардан ҳайдалган кўплаб пиёнистalar тонгга қадар сандироқлаб, анча умидбахш тахминларини айтиб юрар эдилар.

Лекин бу ўзгаришларнинг барчаси шундай ажабтовур ва шундай яшин тезлигида бўлдики, уларни табиий ва барқарор деб айтиш қийин эди. Оқибатда биз учун шахсий туйғуларимиз илгаригидай олдинги маррада тураверди.

Шаҳар ёпиқ деб эълон этилгандан икки кун кейин лазаретдан чиқаётган Риэ ҳаким табассумдан юзлари ёришиб турган Коттарга рўбарў келди. Риэ уни, албатта, кўриниши шуни тасдиқласа, батамом соғайиши билан қутлади.

— Тўғри, тўғри, ўзимни жуда яхши ҳис қиляпман, — деб қувватлади Коттар. — Ҳаким, нима дейсиз, бу аблах вабо дегани жуда жиддийлашиб боряптими, а?

Ҳаким бунн тан олди. Қоттар эса мамнунлигини яширмай:

— Эпидемия тўхташига сабаб ҳам йўқ-да ўзи,— деди.— Ҳаммаси телба-тескари бўлиб кетади.

Иккови йўлнинг анча жойигача ҳамроҳ юрдилар. Қоттар маҳаллаларидаги катта озиқ-овқат дўкони соҳибининг кейин икки баравар ошириб пуллайман деб, маҳсулотларни орқа-олдига қарамай сотиб олавергани, санитарлар уни лазаретга обкетгани келишганда, қаравоти тагидан нақ консерва омбори чиққанини айтиб берди. «Турган гап, ўлди. Йўқ, вабодан бойимайсан». Умуман, Қоттарнинг вабо ҳақида тўғриқ уйдирма бир дунё ҳикоялари бор экан. Масалан, бир одам вабо юқтирганининг биринчи аломатларини сезгани заҳоти алаҳлаганча кўчага чошиб чиқиб, ўтиб бораётган бир аёлни тутибди-да, маҳкам қучоқлаб, жонининг борича, ўзига вабо текканини бақиргани ҳақида бир афсона тарқалибди.

— Ажойиб! — деди Қоттар кейинги сўзларига қовушмайдиган тавозе билан.— Тез кунда ҳаммамиз ақлдан озамиз, ишонаверинг!

Шу куни кечга яқин Жозеф Гран ниҳоят журъат тўплаб, Риэга кўнгил ёришга шайланди. Бу воқеа ҳакимнинг ёзув столи устида Риэ хонимнинг суратини кўриб, ҳамсуҳбатига савол назари билан қарашидан бошланди. Риэ хотинининг шаҳарда йўқлиги, даволанаётганини айтди. «Қай бир маънода,— деди Гран,— тўғрироғи, бу омад». Ҳаким, бу, шубҳасиз, омад, фақат энди унинг батамом соғайишига умид қилиш қолди, деб жавоб берди.

— Э-э,— деб чўзди Гран,— тушунаман, тушунаман.

Ва Гран танишганларидан бери биринчи марта бутун бошли маъруза ўқишга тушди. Тўғри, у ҳали ҳам керакли сўзларни излар, лекин ҳозир, уларни олдиндан ўйлаб қўйгандай, шу заҳоти топиб олар эди.

У жуда ёш пайтида қўшниси — ёшгина бечораҳол бир қизга уйланди. Шу боис ўқишни ташлаб, ишга киришига тўғри келди. Ўзи ҳам, Жанна ҳам бирон марта маҳалла остонасидан нари ҳатламаган эди. У Жанналарникига танда қуриб олди ва Жаннанинг ота-онаси бунақа найнов, эпашанг, жуда сийрак топиладиган жазманнинг устидан кулиб юришди. Жаннанинг отаси темирйўлчи эди. Бўш пайтлари дераза олдидаги бурчакда, баҳайбат қўлларини тиззасига қўйган кўйи, кўчада изғиётган одамларга маъюс термилиб ўтирарди. Онаси эса эртадан кечгача рўзгорга

андармон. У шунақа кичкина, қамишдай эдики, ҳар гал кўчани кесиб ўтаётганда қўрқувдан Граннинг юраги орқага тортиб кетарди. У пайтлари Гранга барча машиналар ўта хавфли мастодонтга ўхшаб кўринарди. Бир куни, Рождество арафасида Жанна бир дўконнинг байрамга безатилган ойнаси олдида ҳайратда тўхтаб қолди-да, ҳамроҳига нигоҳини ташлаб: «Қанчалар чиройли, а!» деб шивирлади. Гран унинг билагини қисиб қўйди. Шу билан турмуш қуришга қарор қилинди.

Тарихнинг якуни, Граннинг сўзи билан айтганда, жуда жўн. Ҳамманикига ўхшаган: турмуш қурадилар, бир-бирларини яна жиндай севиб юрадилар, ишлайдилар. Шунча кўп ишлайдиларки, севгини унутадилар. Жанна ҳам ишга киришга мажбур бўлди, чунки Граннинг бошлиғи ваъдасининг устидан чиқмади. Шу ўринда ҳаким Граннинг ҳикояси давомини тушуниш учун ҳаёлини ишга солишга мажбур бўлди. Гран доимий чарчоқдан қандайдир бўшашиб, хотини билан борган сари кам гаплашадиган бўлиб қолди ва хотинининг ҳали ҳам суюмли эканига ишончини қўллай олмади. Ишга кўмилган эр, камбағаллик, истиқболнинг аста-аста бекилаётган йўллари, шомларда дастурхон узра муаллақ турадиган оғир сукунат — бунақа дунёда ҳиссиётга ўрин топилмайди. Жанна ҳам қийналган бўлса керак. Лекин у кетиб қолмади. Кўпинча шунақа бўлади — одам қийналади, қийналади — лекин бунга ўзи билмайди. Йиллар ўтди. Кейин Жанна кетиб қолди. Албатта, ёлғиз ўзи эмас. «Мен сени жуда севардим, лекин жуда чарчадим... Мен кетишга тўғри келадиган даражада бахтсиз эмасман, лекин ҳаётни янгидан бошлаш учун бахтиёр бўлиш шарт эмас». Мана, тахминан, мана шунақа деб ёзиб кетди.

Жозеф Гран ҳам кам қийналмади. Ҳаким ҳақ гапни айтди, у ҳам ҳаётини янгидан бошлаши мумкин эди. Лекин энди бунга ишонмай қўйди.

Шунчаки Гран доим Жаннани ўйлайди. Ҳаммасидан кўра, Жаннага хат ёзиб, унинг олдида ўзини бир қадар оқлагиси келади. «Фақат жуда қийин, — деб қўшимча қилди у. — Кўпдан бери шу ҳақда ўйлайман. Ҳали бир-биримизни севган пайтларимиз, гаплашишга ҳам ҳожат йўқ эди, шусиз ҳам бир-биримизни тушунардик. Аммо севги ўтиб кетади. Ўшанда уни кеткизмаслик учун керакли сўзларни топишим керак эди, мен эса ўшаларни тополмадим». Гран чўнтагидан қўлсочиққа ўхшайдиган дастрўмолини олди-

да, бурнини қаттиқ қоқди, кейин мўйловини артди. Риэ унга индамай тикилди.

— Афу этасиз, ҳаким, — деди қария, — лекин, қандай яхшироқ айтсам... Сизга ишонч туйғуси бор менда. Мана, сиз билан гаплаша оламан. Хўш, энди, албатта, ҳаяжонланяшман.

Граининг фикрлари вабодан минг чақирим олисда юргани шундай аён эди.

Кечқурун Риэ хотинига телеграмма юборди ва шаҳарнинг ёпиқ деб эълон қилингани, ўзи соғ-саломат юргани, унинг ўзига тузукроқ қараши кераклигини ва доим уни ўйлаётганини айтди.

Шаҳар ёпилганидан уч кун ўтиб, лазаретдан чиқаётган Риэ уни кутиб ўтирган йигитга тўқнаш келди.

— Мени танияпсиз, деган умиддаман, — деди йигит.

Риэга уни қайдадир кўргандай бўлдию, аммо қаердалигини аниқ эслолмади.

— Мен ҳали воқеаларнинг ҳаммасидан олдин сизга учрашгани борган эдим, — деди нотаниш йигит, — сиздан арабларнинг турмуш шароити ҳақида маълумот сўраган эдим. Исми-шарифим Раймон Рамбер.

— Э, ҳа, — деб эслади Риэ. — Хўш, нима қилдик, энди кўлингизда репортажга маълумот мўл.

Рамбернинг безовталиги кўриниб турарди, у гап репортажда эмас, балки ҳакимдан ёрдам истаб келганини айтди.

— Сиздан узрлиман, — деб қўшиб қўйди у, — лекин мен шаҳарда ҳеч кимни танимайман, рўзномамиз муҳбири эса, бахтга қарши, ғирт тўнка.

Риэ Рамберни марказгача бирга юришга чорлади, ҳакимнинг диспансерга кириб ўтадиган иши бор эди. Кеч тушаётган, аммо илгари шу пайтлари гавжум бўладиган шаҳарнинг ҳувиллаб ётгани ҳайрон қолдирар эди. Фақат осмондаги тилларанг шафақни кўзлаб кўтарилаётган карнай овози ҳарбийларнинг ҳали ҳам ўз бурчларини бажараётгани ёки худди ўзларини шундай кўрсатишга уринаётганларидан далолат берарди. Улар икки томони кўм-кўк, сариқ ва бинафшага бўялган уйлар билан қуршалган урум-бурумдан ўтиб боришгунча, Рамбер тинмай, ёниб-қайнаб, гандан тўхтамаган эди. Унинг хотини Парижда қолган. У шаҳар ёпиқ деб эълон қилингач, хотинига телеграмма юборди. Очигини айтганда, жа хотини ҳам эмас, аммо бунинг аҳамияти йўқ. Бошда бу ахвол кўнга чўзилмайди, деб ўйлаб, унга доим хат юбориб туриш

йўллари ахтариб кўрди. Ҳамкасблари, оранлик мухбирлар ҳеч нарса қилолмаймиз, деб очик айтишди. Почтадан эса қувиб юборишди, волийнинг котибаси бўлса, тўғри унинг бетига қараб сурбетларча хахолади. Охир-оқибат, телеграфда икки соат навбатда туриб, «Ҳаммаси яхши. Кўришгунча», деган мазмунда хабар юборди.

Лекин эртаси кuni ўрнидан туриб, бирдан бу қанчага чўзилишини ҳеч ким билмайди-ку, деб ўйланиб қолди. Шунинг учун у кетишга қарор қилди. Қўлидаги тавсиянома хат туфайли волийлик канцелярияси бошлиғининг қабулига киришга муяссар бўлди (мухбирлар, ишқилиб ул-бул имтиёзларга эга). Рамбер шахсан ўзи бориб, Оранга сира алоқаси йўқлиги, бу ерда бекорга сандироқлаб юргани, бу ерга гирт тасодифан келиб қолгани, шунинг учун унга кетишга рўхсат берилса, майли, олдин мажбурий карантиндан ҳам ўтсин, адолатдан бўлишини айтди. Канцелярия бошлиғи уни жуда яхши тушуниши, лекин ҳеч ким учун истисно қилолмаслиги, аммо уриниб кўриши, бироқ, аҳвол жуда жиддий экани ва бир ўзи ҳеч нарсани ҳал этолмаслигини айтди.

— Мен ахир шахрингизга бегонаман,— деб қўшимча қилди Рамбер.

— Жуда тўғри, лекин, бари бир, эпидемия чўзилмас деган умид қилайлик.

Риэ Рамберга далда бериш ниятида, ҳозир Оранда қизиқарли репортаж учун бир дунё материал бор, ақл билан қаралса, яхши томони топилмайдиган биронта ҳам қайгули воқеа йўқлигини айтди. Рамбер кифтини қисди. Улар марказга яқинлаб қолган эдилар.

— Лекин, ҳаким, тушунинг-да, бу аҳмоқлик, ахир. Мен фақат репортаж ёзиш учун дунёга келганим йўқ-ку... Балки аёлни севиш учун туғилгандирман. Ё бу гап тўғри келмайдими?

Риэ, бу фикр, афтидан, тўғри келади, деб жавоб берди.

Марказий хиебонларда доимги оломон йўқ эди. Улар бир нечта, шаҳар чеккасидаги уйларига ошиқаётган йўловчини учратишди. Бирорта ҳам кулган чехра кўринмади. Риэ бу Инфдок агентлигининг худди шу бугун эълон қилган маълумотномасининг таъсиридан бўлса керак, деб ўйлади. Ҳамтабааларимиз бир кун ўтиб, яна умид билан яшайдилар. Лекин ҳали хотирада бугун кундузи хабар қилинган рақамлар янгилигича турибди.

— Гап шундаки,— деди тўхтамай мақсадга қўчиб

Рамбер, — гап шундаки, биз яқиндагина учрашдик. Тасаввур қилинг, жуда топишиб қолик.

Риэ индамади.

— Ҳа-я, сизни ҳам безор қилдим шекилли, — деб давом этди Рамбер. — Сиздан бир нарсани илтимос қилмоқчи эдим: менга шу лаънати вабо юқмаганини расмий тасдиқлайдиган ҳужжат беролмайсизми. Шунақа қогоз жуда иш берармиди, дейман.

Риэ индамай бош ирғади, ва айнаи шу паллада бор залвори билан учиб келиб, нақ бўлмаса тиззасига калла ураёзган болакайни ушлаб қолди, уни секин ерга қўйди. Улар яна бирга-бирга юриб, Аслаҳа майдонига чикдилар. Гўё шалпайган қўйи қотиб қолган хурмо ва фикуслар худди шундай чанг босган, кир ўтирган Жумҳурият ҳайкалини кулранг халқа бўлиб ўраб турар эди. Улар ҳайкал тагида тўхташди. Риэ чангини тушираман деган умидда аввал ўнг оёғи, кейин чап оёғи билан ер тепинди. Рамберга ўгринча қараб қўйди. Унинг шляпаси орқага сурилган, соқоли олинмаган, ҳатто ёқасида галстуги тагидаги тугмачасини ўтқазишга ҳам ҳафсала қилмаган, лабини араз билан қимтиб турар, кўзларида қайсар бир нарса қотган эди.

— Ишонинг, сизни жуда яхши тушуняман, — деди ниҳоят Риэ, — аммо мулоҳазаларингиз нотўғри асосга қурилган. Мен сизга ҳужжат беролмайман, чунки шу касал билан оғриганмисиз, йўқми, ростдан ҳам билмайман, ҳатто соппа-соғ бўлсангиз ҳам, кабинетимдан чиқаётганингизда, бирон лаҳзада ё волийликка кираётган пайтингизда инфекция юқтирмаслигингизга кафил бўлолмайман. Ҳа, майли, ҳатто агар...

— Нима агар? — деб қайта сўради Рамбер.

— Агар ҳатто шу справкани берсам ҳам, бари бир, фойдаси тегмайди.

— Нега тегмайди?

— Чунки шаҳримизда сиздай шу аҳволга тушган одамлар минглаб, аммо, шунга қарамай, уларни бу ердан чиқариб юборишга ҳаққимиз йўқ.

— Ахир, улар вабо билан оғримаган-ку!

— Бу керагича далил бўлолмайди. Тўғри аҳмоқона аҳвол, лекин ҳаммамиз қопқонга тушганмиз. Ва шунга кўникишимиз ҳам керак.

— Ахир, мен бу ерлик эмасман.

— Маълум вақтдан бери, сиз ҳам, афсуски шу ерлик бўлиб қолдингиз.

Рамбер қизишиб кетди:

— Лекин қасам ичиб айтаман, бу одамийлик масаласи, ахир! Бир-бири билан топишган жуфтлар учун айрилиқ қандай бўлишини ўйлаб ҳам кўрмаганга ўхшайсиз.

Риэ бирдан жавоб қилмади. Кейин, бари бир, тушунсам керак, деди. Фақат шугина эмас, у Рамбернинг хотини билан дийдор кўришишини, умуман ҳамма севишганларнинг тезроқ бирга бўлишини чин юракдан истади, лекин афсуски, аниқ белгиланган буйруқлар, қонунлар мавжуд, энг асосийси, вабо бор, ҳақимнинг шахсий вазифаси эса ўз ишини қилиш билан чекланган.

— Йўқ, — деб алам билан эътироз билдирди Рамбер, — сиз буни тушунмайсиз. Фақат ақл билан гапирасиз, сиз фақат хаёлот оламида яшайсиз...

Ҳақим Ҳумҳурият ҳайкалига нигоҳ ташлади-да, гапимда фақат ақл эмас, бунга ўзим ҳам амин бўлолмайман, тўғрироғи, яланғоч воқелик бор, иккаласи бир хил эмас, деб жавоб берди. Мухбир галстугини тўғрилади.

— Демак, энди бир амаллаб бошқа иложини топиш керак, сизни тўғри тушундимми? — деди Рамбер хезланиб, — бари бир, мен шаҳардан чиқиб кетаман.

Ҳақим яна Рамберни тушунмаётганини, лекин бу ишларнинг ўзига алоқаси йўқлигини айтди.

— Йўқ, алоқангиз бор, — деб қутилмаганда портлади Рамбер, — олдингизга келганимнинг сабаби шуки, айтишларича, айни сиз энг қаттиқ чораларни қўллашга туриб олгансиз. Аммо ўзингиз киритган қарорни, жилла қурса, бир мартагина истисно қиларсиз, деб умид қилган эдим. Лекин, кўриниб турибди, ҳеч нарса билан ишингиз йўқ. Сиз ҳеч кимни ўйламагансиз. Айрилиққа учрайдиганларга қўл силтагансиз.

Риэ Рамбернинг ҳақ эканини тан олди, у чиндан ҳам қўл силтаган эди.

— Биламан, биламан, — деб хитоб қилди Рамбер, — ҳозир жамоат фойдаси ҳақида гапирасиз! Лекин жамотнинг бахтиёрлиги ундаги ҳар бир одамнинг бахтидан иборат-ку.

— Э, биласизми, — деб жавоб қилди Риэ олдинги паришонлигидан сал жонланиб, — бахт ўз йўлига, лекин яна бошқа бир нарса ҳам бор. Сиртига қараб хулоса чиқармаслик керак. Бекорга жаҳл қиялсиз. Агар шу кўргуликдан қутулиб кетсангиз, чин кўнглимдан қувонаман. Аммо шундай нарсалар борки, менга ишимнинг табиатидан келиб чиқиб таъқиқлаб қўйилган.

Мухбир бесабр бош чайқади:

— Сиз ҳақсиз, бекорга жаҳл қиялман. Яна бекорга шунча вақтингизни олдим.

Риэ Рамбердан ишларидан хабардор қилиб туришни, кек сақлаб юрмаслигини илтимос қилди. Балки Рамбер бирон нарсани ўйлаб қўйгандир, эҳтимол, ҳали иккови биргалашар. Рамбер довдиранқираб ҳакимга қаради.

— Мен ҳам бунга ишонаман, — деди у бир оз жимликдан кейин, — ўзимга қарши бўлишим, ҳозир айтганларингизга қарши ҳам туришимга қарамай, бари бир ишонаман. — У тутилиб қолди. — Лекин, қилаётганларингизни бари бир маъқул кўрмайман.

У шляпасини пешонасига бостирди ва шартта туриб жўнади. Риэ орқасидан қараб қолди ва унинг Жан Тарру яшаётган меҳмонхонага кирганини кўрди.

Ҳаким ўйчан бош чайқади. Мухбир ўзининг бахтга сабрсиз ошиқишида ҳақ эди. Лекин Рамбер уни, Риэни айблаганда, ҳақмиди? «Сиз хаёлот дунёсида яшайсиз». Вабо энди икки карра очофатланиб, қурбонларни шиддат билан домига тортаётган, ҳафтасига ўрта ҳисобда беш юз одамни ўлдираётган лазаретларда ўтказган кунлари ҳам хаёлот дунёсидамиди? Ҳа, шубҳасиз, фожианинг ўз хаёлотига, ҳаётга тўғри келмайдиган нималаридир бор. Лекин хаёлот сизни ўлдиришга қасд қилса, бундай хаёлот билан шуғулланишга тўғри келади. Ва Риэ бир нарсани билади — бу унча ҳам осон эмас. Жуда ҳам осон эмас. Масалан, бутун масъулияти бўйнингга юкланган ёрдамчи лазаретни бошқариш (энди улар учтага етди). Ҳакимнинг кабинетига туташ хонада қабул бўлмаси очилди. Ерга чуқур ўйилиб, бутун бошли креозол кўли ясалди, ўртасида эса гиштдан оролчага ўхшаган супа тикланди. Касални аввал шу супага қўйиб, дарров қип-яланғоч ечинтиришади, кийимлари креозол кўлига тушади. Ана шундан кейин сочидан товонигача ювиб, қуп-қуруқ қилиб артишади, сўнгра касалхонанинг дағал кийимини кийдириб, Риэнинг олдига олиб келишади, охирида уни касалбўлмаларнинг бирига ўтказишади.

Энди мактабларнинг усти ёпиқ ҳовличаларидан фойдаланишга тўғри келди, чунки лазаретдаги каравотлар беш юзга кўпайган бўлса ҳам, ҳаммаси банд эди. Риэнинг ўзи ўтказадиган эрталабки кўрикдан кейин, барча касаллар эмдори билан эмланиб, чипқонлари тилингач, ҳаким статистик маълумотлар ёзилган қогозларга мук тушади, тушдан кейин эса яна кўрик бошланади. Ва ниҳоят, кечқурунлари

мижозларини кўргани боради, фақат ярим кечаси уйига қайтади... Кечагина онаси хотинидан келган телеграммани тутқазаётиб, унинг қўллари қалтираётганини пайқайди.

— Ҳа,— деб тан олди у,— қалтираяпти. Лекин бу асабдан, ўзимга қараб юраман.

Унинг табиати матонатли, собит эди. У ҳали, чиндан ҳам, чарчаганича йўқ. Лекин мижозларига қатнаш ҳолдан тойдираяпти. «Юқумли безгак» деган диагноз қўйиш касални бетўхтов холилатиш кераклигини англатади. Машаққат ана шу дақиқадан бошланади, мавҳимот олами ана шу дақиқадан бошланади, чунки касалнинг уйдагилар энди унинг ё соғайганини, ё тобутда ётганини кўришларини яхши биладилар. «Ҳаким, бизга раҳмингиз келсин», деб ёлворди Тарру яшаётган меҳмонхонада оқсочлик қиладиган қизнинг онаси, Лоре хоним. Раҳм нима дегани ўзи? Албатта, ҳакимнинг раҳми келади. Лекин бу ҳеч нарсани ўзгартирмайди. Сим қоқишдан бошқа илож йўқ. Бир неча дақиқадан кейин «тез ёрдам» машинасининг чинқириғи эшитилади. Қўшнилар аввал бошда деразаларни очиб, кўчага қарар эдилар, вақт ўтиши билан, аксинча, ҳаммалари шоша-пиша барча қопқаларни беклаб оладиган бўлдилар. Ана шу пайти, моҳиятан олганда, кураш, кўзёшлар, кўндиришга уринишлар, хуллас, хаёлот олами бошланади. Уйларда, ҳавонинг ўзиёқ безгак ва қўрқувга тўйинган жойда телбаликка айланаёзган томоша кўрсатилади, лекин касални, бари бир, олиб кетишади. Риэ ҳам уйига қайтса бўлади.

У эпидемиянинг биринчи кунлари сим қоқиш билан кифояланиб, «тез ёрдам» етиб келишигача кутмай, навбатдаги касалникига югурар эди. Лекин у кетиши билан касалнинг қариндошлари эшикларни тақатақ бекитиб олишарди, улар касални бермаслик учун вабо билан юзма-юз қолишга ҳам тайёр эдилар, чунки ҳаммаси охири нима билан тугашини биларди. Дод-вой, буйруқлар, аввал миршаблар, кейин ҳарбийларнинг аралашуви, хуллас, муҳораба билан касал қўлга олинарди. Биринчи ҳафта-ларда «тез ёрдам» келишини кутиб ўтиришга тўғри келарди. Лекин кейин, Риэга кўнгиллилардан ажратилган санитария назоратчиси ҳам ҳамроҳ қилинганда, у касални кўргани заҳоти бошқасиникига бориш имконига эга бўлди. Лекин ўшанда, бошланишида «тез ёрдам»ни кутиб ўтирган барча шомлари қогоз безаклар, сунъий гуллар билан хўп зийнатланган Лоре хонимнинг уйига келганда, онанинг машаққатли жилмайиш билан:

— Ишқилиб, буники ҳамма гапираётган анави безгакдан эмасмикан? — деб кутиб олган кечқурунга ўхшаб кетади.

У эса чойшабни, тункўйлак этагини очди ва қорин, қовуқни қоплаган қизғиш доғларга, кerkкан безларга индамай тикилди. Она ҳам қизининг яланғоч қовуғига қарадию бор товуши билан дод солди. Ҳар шомда оналар болаларининг қизғиш доғ тошган очиқ қорнига бакрайиб қараган кўйи шундай дод солади; ҳар шомда кимнингдир кўли бефойда илтижо ва қасамлар билан қалтираб Риэга тармашади; ҳар шомда «тез ёрдам» чинқирғи оғриқнинг ўзидай бефойда, жоначчиқ хўнграшга айланади. Томчи сувдай бир-бирига ўхшаш сира охири кўринмайдиган шомлар силсиласининг поёнига бориб, Риэ ўзини яна шунақа такрор ва такрор қайтариладиган шомлар навбати кутаётганини тушуниб, ҳеч нарсага умид қилмай қўяди. Ҳа, вабо хаёлот сифатида бир хилдан ҳам баттарроқ чиқиб қолди. Фақат бир нарса, эҳтимолки, Риэнинг ўзи ўзгаргандир. Риэ буни Жумҳурият ҳайкали пойида, Рамберни комига ютган меҳмонхона эшигига термилиб қолган шомда тушуниб қолди, фақат бир нарсани англади — уни аста-секин кўрғошиндай бир лоқайдлик қоплаб олаётган эди.

Бутун шаҳар доимгидай ташга тошиб, кўчаларда бемақсад дайдиб юрган бу машаққатли ҳафталарнинг охирида Риэ бирдан энди ўзини раҳмдилликдан асрашга сира ҳожат йўқлигини тушуниб етди. Раҳмдиллик, энди ундан наф қолмагач, одамни ҳоритиб юборади. Ва ҳаким юрагининг аста-секин ўзига бурканиб олаётганини англагач, шу ҳафталар залвори остида эзилиб юргандан бери биринчи марта енгил тортганини туйди. Энди у бундан кейин иши осон кўчишини билиб қолди. Мана, у нима учун қувонди. Онаси кечаси соат иккида кутиб олаётиб, ҳакимнинг маъносиз нигоҳига тўқнаш келди-да, изтиробга тушди, у ўглининг ўзига берилган ягона таскин имконидан маҳрум бўлганига ҳам афсус чекаётган эди. Хаёлотга қарши курашиш учун лоақал унга яқин бўлиш керак. Лекин Рамбер буни қаёқдан туйган эди? Хаёлот Рамбернинг кўз ўнгиди — неки бахтга тўсиқ бўлса, ҳаммаси. Риэ кўлини кўксига қўйиб, мухбирнинг қай бир маънода ҳақ эканини тан олади. Лекин у яна хаёлотнинг инсон бахтидан ҳам устун келадиган пайтларини ва шундай пайтлари инсон ўз-ўзига ҳисоб бериши кераклигини ҳам билади. Фақат шундай пайтлари. Эҳтимол Рамбер ҳам шундай аҳволга тушгандир ва ҳаким буни анча вақт ўтгач,

мухбирнинг айрим изҳорларидан тушуниб қолди. Шу тариқа, ҳаким вабо ҳаёлотни билан ҳар алоҳида одамнинг бахти ўртасидаги мудҳиш курашнинг янги марраси — узоқ вақт мобайнида шахримиз ҳаётининг мазмунига айланган олишувни кузатиш имконини қўлга киритди.

Лекин бировлар ҳаёлотни кўрган жойда бировлар ҳақиқатни кўрдилар. Вабо келган биринчи ойнинг охири эпидемиянинг янгидан аниқ ўсиши ва Панлю ҳазратнинг, ҳалиги, оғриб қолган Мишел чолнинг уйига етишига кўмаклашган иезуитнинг ҳаяжонли ваъзи билан чиндан мотамсаро бўлди. Панлю ҳазрат «Оран жуғрофий хабарномаси» билан доимий ҳамкорлиги боис керагича таниқли, бу ерда у қадимий ёзувлар шарҳига оид ишлари билан каттагина обрў қозонган эди. Лекин бундан ҳам баландроқ шуҳратни мутахассис олим сифатида эмас, кўпроқ замонавий индивидуализм тўғрисида ўқиган туркум маърузалари билан топган эди. У маърузаларида ножўяликларга янгича бепарволикдан ҳам, ўтган асрлар обскурантизмидан ҳам бирдай узоқ, муросасиз насронийликнинг толмас ҳимоячиси сифатида фикр юритар эди. Бу борада у тингловчиларга бориб турган қақшатғич ҳақиқатларни айтиб юборишга ҳам ҳасислик қилмасди. Унинг довуғи ҳам шундан бошланди.

Биринчи ойнинг охирида шаҳар черков ҳукумати вабога қарши ўз усуллари билан курашишга қарор бериб, келаётган ҳафтани умумий ибодат ҳафтаси деб эълон қилди. Бу оммавий тақво маросимлари якшанба куни, вабога йўлиққанларнинг ҳомийси, ўзи ҳам вабодан ҳалок бўлган Роҳа авлиё шарафига тантанали ибодат билан якунланиши лозим эди. Шу муносабат билан Панлю ҳазратдан ваъз ўқишни сўрадилар. У ўзини иезуит сулукотида шундай мўътабар ўринга етказган, Августин авлиё, Африка бутхоналарига оид ишларини бутунлай йиғиштирди. Табиатан серғайрат, қизиққон бўлгани учун ҳам у таклиф этилган аъмолни бажонидил қабул қилди. Ваъз ҳақида ҳали у ўқилгунча кўп гап-сўз бўлди ва бу ҳам маълум маънода мазкур босқич тарихида эътиборли бир ишоратга айланди.

Ибодат ҳафтасига кўп одам йиғилди. Ва бу оранликларимизнинг бошқа пайтлари ҳам диндорликлари билан алоҳида ажралиб туришларидан эмас эди. Якшанба куни эрталаблар, масалан, денгиз қумлоқлари черков хизматига

жиддий рақобат қиларди. Ва бу ҳамшаҳарларимизнинг кутилмаганда имонга қайтиб, худога сажда қилиб қолишларидан ҳам эмас. Лекин, бир томондан, шаҳар ёпилди, бандаргоҳга кириш таъқиқланди, денгизда чўмилиш ҳам, табиий, маън этилди, иккинчи томондан, оранликлар бирмунча галатироқ кайфиятда, кутилмаганда ёпирилиб келган воқеаларга кўниколмай турган бўлсалар-да, бари бир, кўп нарсалар ўзгариб кетаётганини сал-пал англаётган эдилар. Тўғри, айримлар ҳали ҳам эпидемиянинг чекинишига, ўзлари ва яқинларига шафқат қилишига умид боғлардилар. Демакки, улар ҳали ўзларини ҳеч кимдан, ҳеч нарса қарздор ҳам эмас, деб ҳисоблардилар. Уларнинг қарашича, вабо чақирилмаган бир меҳмон, зеро, қандай келган бўлса, шундай ўзи кетади. Улар қўрқувга тушган, аммо вабо то уларнинг турмуш тарзига айланиб, эпидемиягача яшаган ҳаётларини унутмагунларича умидсизликка берилмадилар. Хуллас, улар кутиш ҳолатида эди. Бари бир, вабо уларнинг динга, худди шундай бошқа кўплаб муаммоларга қарашларини ғаройиб тарзда ўзгартириб юборди ва бу ўй-кайфиятлари лоқайдликдан ҳам, ҳиссиётлардан ҳам бирдай йироқ бўлиб, «ўртада» деган сўзда яхши ифода топар эди.

Ибодат ҳафтасида қатнашганларнинг аксари Риё ҳакимга бир диндор айтган, «Ишқилиб бундан зарар келмайди», деган гапнинг тагига тўла ҳуқуқ билан имзо қўйишлари мумкин эди. Тарру ўз кундалигига хитойларнинг бунақа пайтлари вабо руҳини қарам қилдириш умидида ноғора чалишини ёзиб, аммо унинг профилактика чораларидан таъсирлироқ эканини мутлақо исботлаб бўлмайди, деб изоҳлаган ҳам эди. Яна бу масалани фақат вабо руҳи мавжудлиги борасида маълумотлар тўплангандан кейингина ҳал этиш мумкин ва нодонлигимиз бу борадаги бор ҳамма қарашларимизни йўққа чиқариб юборди, деб қўшимча қилган эди.

Ишқилиб, ҳафта давомида жоме ибодатхонамиз қарийб намозхонларга тўлиб турди. Кўн ҳамтабааларимиз биринчи кунлари бериоқда, ибодатхона дарвозаси олдида, черков хонишлари тўлқин-тўлқин бўлиб оқиб келаётган, аксадоси ҳатто кўчада ҳам эшитилаётган хурмо ва анор дарахтлари кўланкасида тўдаланишни маъқул кўрдилар. Лекин қовун қовундан ранг олади, улар ҳам аста-аста ибодатхонага кирадиган, журъатсизгина товушда умумий хонишга қўшиладиган бўлдилар. Якшанба куни эса оломон саҳни бутунлай тўлдирди, айвонни тўла эгаллади,

одамлар хатто зинаояларда ҳам туриб қолдилар. Арафада, шанбадан ҳавонинг авзойи бузилган эди, жала қуйиб берди. Ибодатхонага киролмаганлар бошларига соябон тутишди. Панлю ҳазрат минбарга чиққан пайтда эҳромни муаттар бухўр ва намхуш ипак иси тутиб кетган эди.

Панлю ҳазрат бўйдор эмас, лекин ғўлабир эди. Пайдор қўллари билан минбар қиррасини тутамлаган пайти ибодатчиларга фақат аллақандай кенг, қоп-қора бир нарса, унинг тепасида иккита ёноқ қизили, буларнинг устида темиргардиш кўзойнак кўринди. Унинг ўктам, ҳаяжонли овози олис-олисга таралди; ҳазрат ота: «Биродарларим, сизни кулфат босди ва ўзингиз ҳам шунга ярашасиз» деб, қайноқ ва лўнда гап билан тўпланганларнинг бошига туширганда эҳром ҳаракатга келиб, эшиккача қалқиб кетди.

Унинг кейинги гаплари мантиқ жиҳатидан бу киришга унча қовушмади. Ҳамтабааларимиз фақат ваъз ўрталарига боргандагина, ҳазрат маърузанинг асосий руҳини биринчи жумлага чадаст нотиклик усули билан худди қамчинлагандай ёпиштириб ўтганига фаҳмлари етди. Панлю ҳазрат киришдан кейиноқ Оқибатдан Миср вабоси ҳақидаги сурани келтириб, қўшимча қилди: «Мана, тарихда илк дафъа мазкур дарра парвардигорнинг ғанимларини маҳв этиш учун юз кўрсатганда, Фиръавн Ибтидонинг ниятларига қарши борди ва вабо уни тиз чўкишга мажбур қилди. Башар тарихининг бошланишиданоқ парвардигор дарраси тошбагирлар ва сўқирларни тобе қилди. Бу ҳақда яхшилаб ўйлаб кўринг ва тиз чўкинг».

Ёмғир яна қуйди ва ҳазратнинг нақшин деразаларда томчиларнинг дилгир чакиллашида алоҳида таъкидланган охирги сўзлари умумжамоат сукунати узра шундай кучли янградики, ибодатдагиларнинг айримлари оний иккиланишдан сўнг секин ўриндиқдан сирғалиб, курсичага чўк тушдилар. Қолганлар ҳам шу ибратга эргашиш керак деган фикрга келдилар ва бутун жамоат фақат ўриндиқлар гижирлашидан бузилаётган мутлоқ жимликда тиз чўкди. Панлю ҳазрат шу аснода қоматини кўтарди, қалтираб нафас ростлади-да, ҳар бир сўзини алоҳида таъкидлаб гапга тушди: «Вабо агар сизларга энди теккан экан, бинобарин, ўйлаб кўришга ҳам вақт келди. Мўъминлар ҳеч нарсадан қўрқмайдилар, лекин имонсизлар ҳаққоний қўрқувда дағ-дағ қалтирайдилар. Бешафқат дарра беҳудуд олам рўзгорида одам ғалласини то мастаклари ажралиб чиққунча янчаверади. Ва ғалладан кўпроқ мастак суйил-

гандан кўпроқ суйилмаганлари чиққанини кўрамиз ва бу зулмни оллоҳ юбормаган эди. Узоқ, жуда узоқ вақт ёмонлик билан мураса қилдик, жуда узоқ вақт парвардигор карамидан боумид яшадик. Гуноҳларимиз учун тавба қилсак бас, ҳаммасига изн олардик. Ҳар бир одам ҳам ўз нопоклиги учун қўрқмай тавба қилаверди. Лекин шундай вақт келадики, ҳаммасига жавоб бериш керак. А лекин ҳозирча парвардигор карами соясида, ҳаммаси жойида бўлади, деб қандай бўлса, шундай яшайвериш ўнғай. Хўш, мана, энди бундай давом этиши мумкин эмас. Мукаррам сиймосини шаҳар аҳлидан дариғ тутмаган парвардигор энди азалий орзуларида алданган, бесамар кутишдан чарчаган нигоҳидан уларни маҳрум этди. Ва бу парвардигор ҳидоятидан айрилиб, вабо зулумотига ва жуда узоқ муддатга тушиб кетди».

Тингловчилардан аллаким от пишқирганига ўхшаган ғалати овоз чиқарди. Бир оз тин олган ҳазрат, яна, энди бир парда пастроқ оҳангда давом эттирди: «Олтин асотир»дан биз қирол Умберто Ломбардий замонида Итолиёнинг шундай қутурган, ҳатто тириклар ўликларни кўмишга улгурмаган вабодан ҳувиллаб қолгани ва айниқса ўлат Рум билан Павияда ваҳшатли бўлганини ўқиганмиз. Ва ҳамманинг кўз ўнгида раҳмон фаришта чиқиб келиб, ўнг қўлида ов найзасини тутган қаҳҳор фариштага уйларни нишонга уришни амр этди ва ҳар гал найза қайси уйга санчилса, шу уйдан чиққан банда ўша заҳоти ўлиб тушаверди».

Шу ўринда Панлю ҳазрат калтагина қўлларини, гўё ўша ёқда, титроқ ёмғир пардаси ортида нимадир биқиниб тургандай, эшикка қараб чўзди: «Биродарларим! — деб хайқирди. — Бу ажал келтирган шикор ҳозир кўчаларимизда бўляпти. Қаранг, қаранг, ана у, худди Исрофилдай хушсурат, худди зулмдай товланаётган ажал фариштаси, ана у, томларингиз тепасида таҳдид билан шайланиб турибди, мана у ўнг қўлида қонга беланган найзасини тўғрилаб, чап қўли билан уйларингизни нишон қилиб кўрсатяпти. Балки у ҳозир сизнинг эшигингизни кўзлагандир ва найза эшигингизга қарсиллаб санчилгандир, лаҳза ўтмай вабо сизникига кириб, уйингизга танда қуриб, сизнинг кириб боришингизни кутиб ўтиргандир. У ўша ерда — сабрли, кўзлари ўткир, жумла олам тартиботидай муқаррар. Ва унинг сизга чўзадиган қўлидан қутқаришга ер юзидаги бирон куч ва ҳатто, бунч яхшилаб эслаб қолинг — инсоннинг жонсарақ илми ҳам қодир эмас. Ва

сиз, қизил қонга қоришган уқубат хирмонига йиқилганлар, мастаклар қаторида совурилиб кетасиз».

Шу ерда ҳазрат ота парвардигор даррасининг ҳаммани даҳшатга солган кўринишини бўёқни аямай тасвирлашга тушди. Унинг айтганича, каттакон бир оғоч найза шаҳар тепасида учиб юради, кўзламай мўлжалга уради ва яна одам қони ва касалликларни сачратиб, юқори кўтарилади ва «ундан томган уруғлардан ҳақиқат ҳосили униб чиқади».

Шу узун бўлимни тамомлаб, Панлю ҳазрат сукутга чўмди, ҳўл сочлари пешонасига тушди, бутун вужуди қалтираб кетди, титроқ хатто у қўшқўллаб чангаллаган минбарга ҳам ўтди; кейин у бўғикроқ, лекин олдингидай фош қиладиган оҳангда гапга тушди: «Ҳа, ўйлаб оладиган вақт келди. Сиз ҳафтада бир марта, қолган олти кун эркимиз ўзимизда бўлиши учун якшанба кuni оллоҳнинг уйига кириб қўйсақ бас, деб ўйладингиз. Сиз ўн мартача тиз чўкиш кифоя, шу билан жинойткорона беғамлигимиз кечирилади, деб юрдингиз. Лекин оллоҳ, у сиз ўйлагандай эмас. Ҳар замонда самога ёлворишингиз унинг ташна муҳаббатини қондиrolмайди. У сизни доим кўриб туришга муштоқ, унинг сизга муҳаббати шундай ифода топади, ҳақиқатни айтганда, ягона ифодаси ҳам шу. Мана, нима учун у келишингизни кутиб чарчаган, башариёт тарихи бино бўлгандан буён гуноҳга ботган барча шаҳарларни жазолаган даррасини сизнинг бошингизга туширишга ҳам изн берди, Энди сиз гуноҳ нималигини билиб олдингиз, буни Қайи ва унинг ўгиллари шундай билган эдилар, буни тўфон арафасида шундай билган эдилар, буни Содом ва Гоморра аҳолиси шундай билган эдилар, фиръавн ва Иов шундай билган эди, буни барча оллоҳ латънатлаган одамлар шундай билган эдилар. Ва, мана, уларга ўхшаб сиз ҳам, шаҳар ўз исканжасига сизни ҳам, оллоҳнинг даррасини ҳам қўшиб ўраб олган кундан бери, барча жонзот ва борлиққа бошқача кўз билан қараяпсиз. Энди сиз энг асосийсини ўйлашга вақт келганини биласиз».

Намхуш ҳаво ибодатхона гумбазлари остига ёпирилиб кирди ва чирсиллаётган шамлар тилини қайирди. Йўталаётган, аксираётган одамларнинг нафасига аралашган ёшишқоқ мух ҳиди минбаргача етиб келди, яна тингловчилар томонидан юқори баҳоланган моҳирлик билан бошлаган ибтидосига қайтган Панлю ҳазрат хотиржам овозда гапиришга ўтди: «Биламан, кўпларингиз менинг гапни қаёққа бураётганимни ўйлаб турибсиз. Мен сизни ҳақиқат-

га бурмоқчиман ва бу ерда айтганларимга қарши ўлароқ, сизни қувонишга ўргатмоқчиман. Ҳозир одамларни яхши маслаҳат, биродарлик қўли билан эзгуликка етаклайдиган замон эмас. Ҳозир сизни ҳақиқат етаклайди. Ва нажотга йўлни сизга қонга бўялган найза кўрсатади ва унинг ўзи сизни оллоҳга томон ундайди. Мана, худди шу ерда, биродарларим, барча борлиқни, яхшилик ва ёмонлиқни, ғазаб ва шафқатни, вабо ва нажотни ўзига жо қилган самовий мурувват ўз сиймосини кўрсатади: Сизни шафқатсиз махв этаётган ўша дарра ҳар бир одамни улуғлайди ва унга йўл кўрсатади... Қадим замонлардаёқ насроний динига кирган абиссинияликлар вабони самовий салтанатга киришнинг ишончли йўли деб билиб, уни илоҳийлаштирганлар. Касаллик шафқат қилган одам худди шундай ўлим топиш иштиёқида вабо текканларга ёпилган чойшабларга ўраниб юрган. Албатта, сизга имонни қутқаришнинг бунақа йўлини тавсия қилолмаймиз. Бунда такаббурликкача борадиган аянчли бир шошқалоқлик бор. Оллоҳингдан олдинга ўтиш, яратувчининг ўзи абадул абадга белгилаб қўйган мустаҳкам тартибот равишини тезлатишга чираниш керак эмас. Бу тўғридан-тўғри шаккокликка олиб боради. Аммо, нима бўлганда ҳам, мазкур мисол ибратлидир. У энг доно ақлларга ҳар қандай уқубат гирдобидида ҳам абадиятнинг порлоқ нурини кўрсатиб туради. У, ўшал нур, нажотга элтадиган қоронғи йўлларни ёритади... У, ўшал нур, тинмай яхшилик ва ёмонлиқни қарор топтираётган илоҳий ироданинг арзи жамолидир. Ҳатто ҳозир ҳам у, ўшал нур, бизни ўлим, қўрқув, даҳшат исканжалари йўли билан сўнгги сукунатга ва бутун ҳаётимизнинг олий ақидасига етаклайди. Мана, биродарларим, сизларга айтишга чоғланганим бебаҳо таскин шу эди ва бу ерда эшитганларингиз фақат жазоловчи сўзлар эмас, фароғат келтирувчи калима ҳам бўлсин».

Панлю ҳазратнинг ваъзи якунланаётгани ҳамма нарсадан сезилиб турарди. Ёмғир тўхтади. Осмондан майдонга намхуш ғуборни сизиб ўтиб янги туғилган нур қуйилди. Кўчадан гала-говур, автомобил ғилдираklarининг шиғиллаши — уйғонаётган шаҳар лаҳжаси эшитилди. Тингловчилар шовқин чиқармасликка интилиб, секин-аста тарқалишга чоғландилар, эҳромда жим-жит бир жонсараклик бошланди. Лекин ҳазрат ота яна сўз бошлади, у вабо ва оллоҳнинг жазоловчи даррасининг келиб чиқиши илоҳий эканини исботлаб, энди бу мавзуга бошқа қайтмаслигини,

сўзини якунлаётиб, шундай фожиали воқеалар ҳақида сўз кетаётганда чиройли гапиришдан ўзини асрашини айтди. Унинг фикрича, шусиз ҳам барчага ҳаммаси равшан. У фақат тингловчиларга солномачи Матъе Марэнинг Марселга ёпирилган буюк вабони тасвирлаётиб, ўзининг кўмак ва нажотсиз бир дўзахга тушиб қолганидан шикоят қилганини эслатиб ўтади. Нима ҳам деймиз, Матъе Марэ аянчли бир сўқир бўлган. Панлю ҳазрат эса, аксинча, айни ҳозир ҳар бир одамга илоҳий кўмак ва насронийнинг азалий умиди берилган, деб имон келтиришга журъат қилади. У умид қиладики, ҳамтабааларимиз барча умидларга қарши ўлароқ, бу кунларнинг даҳшати ва ўлаётганларнинг фарёдига қарши ўлароқ, самовотга ўша ягона каломни, насроний муҳаббатининг ўзи бўлмиш ўша каломни йўллайди. Қолганини оллоҳнинг ўзи якун қилади.

Бу ваъз ҳамтабааларимизга таъсир ўтказдими, йўқми, айтиш қийин. Масалан, Отон жаноб, терговчи, Риэ ҳакимга, унинг фикрича, Панлю отанинг асосий фикри «мутлоқ асосли» эканини айтди. Лекин оранликларнинг ҳаммаси ҳам шундай кескин фикрда эмас эди. Содда айтганда, ваъздан сўнг улар шу пайтгача гира-шира англаб юрган нарсаларини — қандайдир номаълум жиноятлари учун жазоланиб, қанақалигини сира тасаввур этиб бўлмайдиган зиндонга тушганларини аччиқроқ туйдилар, холос. Бировлари ҳибсга кўникишга уришиб, камтарона тирикчиликларини давом эттираверсалар, бошқа бировлари, аксинча, фақат бир нарсани, бу қамоқдан қандай қутулиб чиқишни ўйлашга тушдилар.

Бошда одамлар, фақат айрим кўникмаларигагина таҳдид қиладиган ҳар қандай кўнгилсизликка ён берганларидай, ташқи дунёдан узилиб қолганларига ҳам итоат билан кўникдилар. Лекин улар бирданига зиндонга тушиб, бошлари устида жазирамадан тоб ташлаган қопқоқдай, ёзги осмон гардиши ёпилиб қолганини англаганларидан сўнг, энди бу ҳибс бутун умрларига, эниб тушаётган салқини қувватларини оширадиган оқшомларига таҳдид солаётганини сал-пал тушуниб қолдилар, гоҳо улар энг ақлсиз ҳатти-ҳаракатлар қилишгача бордилар.

Бошда, бу шунчаки тасодифмиди, айтиш қийин, лекин худди шу юқорида тилга олинган якшанбадан сўнг, шахримизда қўрқув танда қурди, қўрқувнинг теранлиги ва

қамровидан ҳамтабааларимизнинг ўз аҳволларини чиндан ҳам ўйлаб кўраётганлари аён бўлди. Шу тариқа, маълум маънода шахримиздаги кайфият бирмунча ўзгариб қолди. Лекин бу ўзгаришлар фақат шахримиз кайфиятида бўлдики ё одамларнинг кўнгилдами — гап шунда.

Якшанбалик ваъздан бир неча кун кейин, Риэ ҳаким ва Гран иккови ўша мўътабар воқеани муҳокама қилиб кетаётган эдилар, йўлларини тўсатдан аллақандай бир одам тўсиб чиқди: у бесўнақай депсиниб, жойидан жилмай туриб олган эди. Орқадаги баланд симёғочдаги чироқ нури бирдан юзига тушганда, нотаниш одамнинг кўзларини чирт юмиб, товуш чиқармай хахолаб кулаётгани кўринди. Унинг оқ, унсиз шодон тиржайишдан қийшайиб кетган юзидан йирик-йирик тер томчилари оқаётган эди.

— Жинни, — деди Гран.

Бу томошадан тезроқ олиб кетиш учун ҳамроҳининг қўлтиғидан тутган Риэ Граннинг гавдаси асабий титраётганини сизди.

— Ҳадемай шаҳардаги ҳамма жинни бўлади, — деб қўйди Риэ.

Унинг томоғи қуруқшаб кетди, кўп кундан бери толиқиб юргани билинаётганга ўхшайди.

— Кириб бирон нарсa ичиб олайлик.

Пештахта тепасида қуюқ арғувон нур тўкаётган яккаю ягона чироқ ёритган қаҳвахонадаги мижозлар, кўринишдан биронта сабаб сезилмаса-да, нима учундир овозларини паст қилиб гаплашаётган эдилар. Гран, ҳакимни жуда ҳайратда қолдириб, ўзига ром буюрди, бир кўтаришда ичиб юборди ва жуда қойилмақом иш бўлди бу, деди. Кейин эшикка қараб юрди. Кўчага чиққанларидан кейин Риэнинг назарида тун қоронғилигидан фарёд сирқиб чиқаётгандай бўлди. Қаро осмондан келаётган, қаердадир фанорлар устида кезинган бўғиқ вишиллаш Риэга беихтиёр илиқ ҳавони тинмай қамчинлаётган оллоҳнинг даррасини эслатди.

— Бу қандай бахт, бу қандай бахт, — деб қайтарди Гран.

Риэ унинг асли ўзи нима демоқчилигини тушунишга уринди.

— Бу қандай бахт, — деди Гран, — уйимда қиладиган ишим бор.

— Ҳа, — деб уни қувватлади Риэ, — бу чиндан ҳам катта қулайлик.

Ва у бояги вишиллани босишга уриниб, Грандан ўз ишингиздан кўнглингиз тўлса керак, деб сўради.

— Сизга қандай айтсам, ўйлашимча, тўғри йўлдан боришман.

— Ҳали кўп ишлайсизми?

Граннинг руҳи кўтарилди, худди ичкиликдан ҳарорат олгандай, товуши ҳам баландроқ чиқди:

— Билмадим, лекин масала бошқа ёқда, ҳаким, ҳа-ҳа, тамом бошқа ёқда.

Ҳатто қоронғида ҳам Риэ ҳамсуҳбатининг қўлларини силкитаётганини пайқади. У ичида нутқ айтишга чоғланаётган туюлди, бу нутқ чиндан ҳам тишга чиқди ва ҳеч тутилмай оқа кетди:

— Ҳаким, кўряпсизми, мен нимани истайман — қўлэ-мам ноширнинг қўлига тушган кун у ёзганларимни ўқиса, ўқигандан кейин ўрнидан туриб ўз ходимларига: «Жаноблар, дўппилар осмонга» деса — мен шунини истайман.

Бу кутилмаган баёнот Риэни тонг қолдирди. Унга ҳатто Гран шляпасини ечаётган одамнинг ҳаракати билан қўлини бошига узатиб, кейин олдинга силтагандай туюлди. Тепада, осмонда ғалати ҳуштак янғича куч билан чийиллаб кетди.

— Ҳа, — деди Гран, — мен камолотга эришишим керак.

Адабий ишлардан мутлақо беҳабарлигига қарамай, Риэ буларнинг ҳаммаси шундай бўлмаса керак, мана, масалан, нашриёт ходимлари ўз хоналарида шляпа кийиб ўтиришармикан, деб ўйлади. Лекин яна ким билади дейсиз, — Риэ сукут сақлашни маъқул кўрди. Ўз ихтиёрига қарши ўлароқ вабонинг сирли гулдирашига қулоқ солди. Улар Гран турадиган маҳаллага етиб келдилар, йўл сал-пал тепага ўрлагани учун юзларига шаҳарнинг бутун шовқинини ўзига илаштириб кетаётган салқин шабада урилди. Гран ҳали гапини давом эттирарди, лекин Риэ унинг айтганларидан фақат ярим-ёртисини илғади. У Гран айтаётган асарнинг бир неча юз саҳифа бўлиб қолгани ва муаллифни энг қийнаётгани — камолотга эришиш эканини тушунди, холос...

— Бутун оқшом, бутун оқшомлар биттаю битта сўз устида... ҳатто оддий бир келишик устида бош қотиришга кетади.

Шу ерда Гран тўхтади ва ҳакимнинг пальтоси тугмасини ушлаб олди. Сўзлар унинг қарийб тишсиз оғзидан машаққат билан чиқар эди.

— Ҳаким, мени тушунинг. Охир-оқибат «ва» билан

«лекин»дан биттасини танлаш унча қийин эмас. Бундан ҳам қийинроғи «ва» билан «лекин»дан қайси бирига устунлик бериш. Ган «кейин» билан «сўнгра»га тақаладиган бўлса, баттар қийинлашади. Лекин, албатта, умуман «ва»ни қўйиш керакми, керак эмасми, ҳаммасидан қийини шунда.

— Ҳа,— деди Риэ.— Тушунаман.

У яна олдинга юрди. Гран аниқ хижолатга тушди ва ҳакимга етиб олишга шошилди.

— Мени афу этинг,— деб гулдиради у.— Бу оқшом менга нима бўлганини ўзим ҳам билмайман.

Риэ унинг кифтига беозор уриб қўйди ва унга жуда ёрдам бергиси келаётганини, умуман, унинг гапларига ниҳоятда қизиқиб қолганини айтди. Гран афтидан, енгил тортди шекилли, уйининг олдида келганларида иккиланиб-иккиланиб ҳакимни бир дақиқага кириб ўтишга таклиф қилди. Риэ рози бўлди.

Гран меҳмонни ошхонадаги ҳаммаси майда-майда ёзув билан тўлган, ўчириб-тузатишдан қорайиб кетган қоғозлар сочилиб ётган стол ёнига ўтқазди.

— Ҳа, худди ўзи,— деди Гран, ҳакимнинг саволомуз қарашига жавобан.— Балки бирон нима ичарсиз? Менда озгина шароб бор эди.

Риэ йўқ деди. У қўлёзма қоғозларга кўз солди.

— Бунақа қилиб қараманг-да,— деб илтимос қилди Гран.— Бу фақат биринчи жумла холос. Э, буни шунча ишладим, шунча ишладимки.

У ҳам столда сочилиб ётган қоғозларига термилди, унинг қўли бас келиб бўлмайдиган ҳаяжонга тушгандай, ихтиёрсиз варақча чўзилди, уни олиб парпашаси йўқ электр чироғи ёруғига тутди. Қўлидаги варақ қалтираётган эди. Риэ Граннинг пешонасига тер томчилари кўпчиганини кўрди.

— Ўтиринг,— деди у,— ўқиб беринг.

Гран ҳакимга ялт этиб қаради ва миннатдор жилмайди.

— Тўғри,— деди у,— ўзим ҳам сизга ўқиб беришни истаяпман.

У бир дақиқача қоғозга термилиб қолди, кейин ўтирди. Риэ эса шаҳарнинг мисоли дарранинг вишиллашига жўровоз эшитилаётган бўғиқ гулдирашига қулоқ тутди. У айна шу дамда тун қоронгисига ютинган даҳшатли фарёдда эзилиб, ҳамма томони тақатақ ёпилган бир дунёчадай пастда чўкиб ётган шаҳарни бутун вужуди билан ҳис қилди. Ёнида эса Гран бўғиқ гулдиради:

«Майнинг ажойиб тонгида Булон ўрмонининг гуллаган хиёбонларидан зебо амазонка қойилмақом тўриқни чоптириб кетаётган эди...» Кейин яна жимлик бўлди ва бу жимлик ўзига жафокаш шаҳарнинг ноаниқ гулдирашини эргаштириб кирди. Гран қўлидаги варақни қўйди, лекин ундан кўзини узмай тураверди. Бир дақиқадан сўнг у Риэга қаради:

— Хўш, қандай?

Риэ бошлама уни қизиқтириб қўйгани ва давоми нима бўлишини билмоқчилигини айтди. Лекин Гран қизишиб эътироз қилди, бунақа нуқтаи назарда ёндашиш нотўғрилигини билдирди. Ва ҳатто варақни кафти билан уриб ҳам қўйди.

— Ҳали буларнинг ҳаммаси анча тахминий. Қачонки, жумлаларда ҳаёлимда яшаётган манзарани бекаму кўст акс эттирсам, қачонки жумлаларим шу йўрғалашга монанд — бир-икки-уч, бир-икки-уч — аниқ ҳамоҳанг бўлиб жарангласа, шунда қолганлари осон кўчади, энг асосийси, биринчи жумланинг таъсири шундай зўр чиқадики, кейин «Дўшпи осмонга!» деб бемалол айтиш мумкин.

Лекин унинг ҳамма иши ҳали олдинда. У бундай жумлани дунёнинг ҳеч қандай роҳат-фароғати эвазига ҳам ноширнинг қўлига бермайди. Гран ҳатто вақти-вақти билан бу жумла муаллифлик иштиёқини қондирса ҳам, ҳали у мавжуд манзарани тўлалигича гавдалантиролмаётгани, енгилроқ ёзилгани, сал-пал бўлса-да, сийқа қолипларга яқинлигини яхши тушунади. Бирдан дераза ортида югуриб қолган одамларнинг тапир-тупури эшитилгунча Гран айтган гапларнинг мазмунини тахминан шундай эди. Риэ ўрнидан турди.

— Ҳали кўрасиз, уни қандай созлайман, — деди Гран ва деразага қараб қўшимча қилди: — Ҳаммасини тугатгандан кейин...

Шу дамда яна пайдарпай қадам товушлари эшитилди. Риэ шоша-пиша кўчага тушди, унинг ёнидан икки киши ўтиб кетди. Афтидан, улар шаҳар дарвозасига бораётганга ўхшайди. Чиндан ҳам, ҳамтабааларимизнинг иссиқдан ва вабодан калласи айниган айримлари куч ишлатишга қарор қилган, посбондагиларнинг кўзини шамғалат қилиб, шаҳардан чиқиб олишни кўзлаб юрган эдилар.

Бошқалари, дейлик, Рамберга ўхшаганлар ҳам кучайиб бораётган ваҳима муҳитидан қутулишга интилар, аммо муваффақиятлироқ бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, бўш келмай, айёрлик билан иш кўрар эдилар. Бошда Рамбер ҳамма

расмий жойларга қатнаб кўрди. Ўзининг айтишича, бўш келмаслик эртами кечми, бари бир, галабага олиб боради, кейин, муайян нуқтаи назардан, ҳар қандай шароитда ҳам йўл топиш қобилияти унинг касбига хос. Шунинг учун у ваколати ҳеч шубҳа уйғотмайдиган жуда кўп маҳкама ва одамларга қатнади. Лекин бу вазиятда уларнинг ваколати ҳеч нарсага арзимайдиган бўлиб чиқди. Қоида тариқасида, улар банк операциялари, экспорт, цитрус мевалари ёки шароб савдосига оид ҳамма нарса ҳақида бир йўриққа солинган аниқ тасаввурга эга, суд ва сугурта ажримларини пухта биладиган кишилар эди, уларнинг мўтабар дипломлари ва керагича бардошлари борлигини айтиш ҳам шарт эмас. Уларнинг аниқ шу бардошлари одамни ҳайратга солар эди. Лекин вабога тааллуқли ҳамма нарсада уларнинг билими уч пул бўлиб чиқди.

Шунга қарамай, Рамбер уларнинг ҳар бирига ўз ишини баён қилди. Рамбер рўкач қилган далиллар асосан унинг шаҳримизда, дейлик, бегона экани, бинобарин, иши алоҳида кўрилиши кераклигига қурилган эди. Ҳамсуҳбатлари, қоида тариқасида, бу далилларни тан олардилар. Лекин деярли ҳаммаси жуда кўп одам шу аҳволга тушгани, бинобарин, у ўйлаётгандай, у тушган вазият унга ҳам истисно бўлмаслигига шакка қилардилар. Бунга Рамбер эътироз билдирар, ҳатто шундай бўлса ҳам, далиллари моҳияти шу билан ўзгармаслигини уқтирар эди, унга эса, ҳар ҳолда, ўзгаришини, чунки ҳукуматнинг бундай вазиятда йўл бермаслиги, шунга ўхшаш намуна яратиб қўйишдан чўчиб, имтиёз беришдан ўзини олиб қочишини айтар, яна кейинги гапни ошкора нафрат билан тилга олар эдилар. Рамбер гап орасида Риэга ўзи тузган тасниф бўйича бунақа кимсаларни «бюрократ» деган бандга тиркашини айтган эди. Бюрократдан ташқари буларнинг бариси узоққа бормаслигини айтадиган, аниқ чора талаб қилинганда эса оқилона маслаҳатини аямаган, ҳатто Рамберни ўткинчи кўнгилсизликларга қўл силтанг, деб уни овунтиришга уринган сўзамоллар ҳам бўлди. Яна арзчи илтимосини тамғали қоғозда бергандан кейингина фикр билдиришни айтадиган амалдорлар ҳам учради; яна Рамберга уйга ордер таклиф қилган ёки арзон меҳмонхонанинг қаердалигини кўрсатган қуруқ гапдонлар учради; барча қоидаси бўйича ҳужжат тўлдириб, кейин уни ҳафсала билан ишга тикиб қўйган тартибсеварлар учради; икки қўлини тепага кўтарган асабийлар учради, ва ниҳоят, эски одат бўйича Рамберни ҳамишагидай қўшни маҳкамага

йўллаган ёки қандайдир янги йўллари ўргатмоқчи бўлган расмийчилар ҳам учради.

Бу қатна-қатнадан мухбирнинг ийги чикди, лекин маърия ё волийлик нима экани ҳақида керагича аниқ тасаввурга эга бўлди, чунки рўнарасида бири солиқсиз давлат заёмига, бошқаси мустамлака қўшинига ёзилишга чорлаётган каттакон плакатлар осилган молескин ўриндиқларда соатлаб кутди; кейин яна ходимларнинг турқи жавонларда тахланган тезтиккичлардан кўра кўпроқ нарсани уқтирадиган маҳкамаларнинг ўзида сарсон юрди.

Тўғри, Рамбернинг ўзи Риэга хуноб бўлиб айтганидай, битта ютуққа эришди ҳам: бу ташвишларнинг ҳаммаси ундан ҳақиқий аҳволни паналаб қўйди. У ҳатто эпидемия кучаяётганини пайқамади ҳисоб. Бу бефойда югур-югурдан кунлар қандай ўтгани билинмагани, бинобарин, бутун шаҳар маҳкум этилган аҳволда ҳар бир ўтган куни одамни, агар у албатта ўша кунгача ўлмай турса, синовлар якунига яқинлаштиришини айтмаса ҳам бўлади. Риэ бундай нуқтаи назарда мантиқ йўқ эмаслиги, лекин унинг замиридаги ҳақиқат ўта умумий эканини тан олишга мажбур бўлди.

Ниҳоят Рамберда умид уйғонган дақиқа ҳам етиб келди. У волийликдан имкон қадар аниқроқ тўлдириш сўралган анкета олди. Анкетани юборганлари Рамбернинг аниқ исми шарифи, оилавий аҳволи, даромадлари — илгари ва бугунгиси, хуллас, *Lum vitae* — ҳаёт тафсилотлари деб аталмиш маълумотлар қизиқтираётган эди. Дастлабки дақиқаларда Рамбер бундай анкеталар илгариги турар жойига жўнатилиши мумкин бўлган одамларга махсус юборилган деб ўйлади. Бу тасаввурни маҳкамадан олинган, тўғри, анчайин нотайинроқ маълумотлар тасдиқларди. Лекин Рамбер ишга қатъий киришиб, анкета йўллаётган маҳкамани излаб топди ва бу ерда унга маълумотлар «тасодиф» учун тўпланаётганини айтдилар.

— Қанақа тасодиф? — деб сўради Рамбер.

Шунда унга тушунтиришди: агар у тасодифан касал юқтирса ва ўлса, бўлим, бир томондан, бу қайғу-хабарни қариндош-уруғларига етказиши мумкин бўлади, иккинчи томондан — унинг, яъни Рамбернинг лазаретда ётгани шаҳар бюжетидан қопланадими ёки бу харажатни унинг қариндошлари кўтаришига умид қилинадими, шу аниқланади. Албатта, бу ҳам, унинг, жамиятки уларнинг тақдирини ўйлаётган экан, демак, ўзини кутаётган маҳбубасидан тамом айрилмаганини исботлайди. Лекин

бу таскин урвоқ ҳам бўлмайди. Бундан ҳам қизиқроғи шундаки — Рамбер айтишни унутмади — фожианинг энг авж пайтида ҳам аллақандай маҳкама ўз ишини хотиржам қилиб ётгани, вабогача бўлган усулда ташаббус кўрсатиб, бундан ҳатто раҳбариятни огоҳлантирмай, шу иш учун махсус яратилгандай бемалол фаолият олиб бораётгани эди.

Рамберга навбатдаги босқич ҳам осон ва ҳам ўта машаққатли туюлди. Бу қарахтлик босқичи эди. Мухбир барча маҳкамаларга учраб чиқди, барча чораларни ишга солди, ва бу жиҳатдан чиқиш йўллари, ҳеч бўлмаса, шу кунлари мустаҳкам бекилганини англади. Шунда у қаҳвахонама-қаҳвахона изғий бошлади. У эрталаблари қаҳвахона айвонида бир финжон илиқ пивони олдига қўйиб, эпидемиянинг яқинда тугашига, жилла қурса, бирон ишора топиш умидида рўзномаларни варақлар, ўткинчиларни томоша қилиб, шодон қиёфаларга кўзи тушса, юзини нафрат билан бурар, рўпарадаги дўконларнинг ёзувлари ва энди сотилмаётган машҳур аперитивлар рекламаларини ўн, юз қайта ўқир, ўрнидан туриб, шаҳарнинг сарғиш кўчаларидан боши оққан томонга улоқиб кетар эди. Вақт кечгача, эрталаб қаҳвахонада ёлғиз ўтиришдан то ресторанда оқшомги овқатга қадар шундай ўтарди. Риэ айни кечқурун Рамберни қаҳвахона эшиги олдида ўйланиб турган аҳволда учратди. У ниҳоят, афтидан иккиланишни енгиб, ичкари кирди ва кенгхона кунжагига ўтирди. Юқорининг кўрсатмаси билан кункундан кечроққа сурилаётган соат — қаҳвахона ва ресторанларда чироқ ёқиладиган пайт келаётган эди. Ичкарини лойқа-кулранг, суюқ бир кўланка тўлдирган, кечки напармон шафақлар дераза ойналарида аксланган, тобора қуюқлашаётган қоронғиликда мрамор столлар жонсиз йилтираётган эди. Рамбер бу ерда, хувиллаган кенгхонада саргардон бир сояга ўхшаб кўринарди, Риэ мухбирнинг қарахтлик соати бошланибди, деб ўйлади. Лекин вабо теккан шаҳарнинг бошқа ҳамма бандилари ҳам унга ўхшаб, қарахтлик соатларини ўтайдилар ва, зеро, озодлик дамларини шошилтириш учун нимадир қилиш керак эди. Риэ тескари ўгирилди.

Рамбер вокзалда ҳам соатлаб вақт ўтказарди. Перронга чиқиш таъқиқланган. Лекин майдондан кирса бўладиган кутиш кенгхонасининг эшиклари ёпилмас, худди соядагидай баҳаво турадиган бу ерда баъзан жазирама кунлари гадолар бошпана топар эди. Рамбер

вокзалга эски поездлар қатнови жадвали, полга тушуриш таъқиқланган кўрсатмалар, темирйўл мириаблигининг иш тартибини ўқиш учун келарди. Кейин у бурчакка ўтириб оларди. Кенгхона нимқоронги эди. Дезинфекция қоринмаси қуйилавериб, кўп ойлاردан бери ёқилмаган чўян печнинг биқинларига йўл-йўл оқиш из тушган. Девордаги ўнлаб плакатлар қаердадир Бандола ёки Канндагими эркин ва бахтиёр ҳаётни кўз-кўз қиларди. Рамберни бу ерда одамнинг тоқати адо бўлганда туғиладиган қўрқинчли озодлик туйғулари эгаллаб оларди. Унинг кўз олдида тикланадиган хотиралар орасида энг оғири Париж манзаралари эди, ҳар қалай, у Риэни шундай деб ишонтиришга уринди. Париж у учун босинқирашга айланди. Шимолий вокзал, Пантеон атрофидаги ҳувиллаган маҳаллалар, Парижнинг аллақандай пучмоқлари ҳар қандай ҳаракат истагини ўлдираб, илгари Рамбер уларни шу қадар дард билан севишини ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Риэ фақат мухбир шунчаки ўз муҳаббатига бу манзарани аралаштириб юборяпти, деб ўйлади. Бир вақтлар Рамбер унга эрталаб соат тўртда туриб, кадрдон шахрини ўйлаб ўтиришни севишини айтганда, ҳақим бу гапни ўзининг ардоқли тажрибаларига осонгина қиёслади — у ҳам жўнаб кетган хотинини худди шу соатларда эслашни яхши кўрарди. Айни шу соатда у хотинини ҳақиқатан ҳам яқиндан туяр эди.

Ҳа, соат тўртгача одамнинг, моҳиятан олганда, қиладиган иши йўқ ва ҳатто бу хиёнат кечаси бўлса ҳам, қотиб ухлайди. Ҳа, одам бу соатда ухлайди ва ухлагани ҳам яхши, чунки хавотирлар қийнаган кўнгилнинг ягона истаги — кимни севсанг, ўшани батамом эгаллаш ёки агар айрилиқ они келса, уни то учрашув кунига етгунча тушларингнинг тубига яшириб қўйишдан иборат бўлади.

Ваъздан кейин кўп ўтмай саратон кирди. Июнь охирлаб қолди. Эртаси куни, доврўқли ваъзга нишона бўлиб кеч ёққан жалалардан кейин бирданига осмонда ва уйлар томида ёз фасли яшнаб кетди. Унинг пойқадами фақат кечга бориб тинган, лекин шаҳарнинг ҳамма деворларини қуритишга улгурган қайноқ бўронга ўхшаш шамол билан бошланди. Осмоннинг ўртасига қуёш худди ёпишиб қолганга ўхшарди. Кун бўйи шаҳарга қайноқ ҳаво,

ярқироқ нурлар қуйилиб турди. Одам уйдан ё кўчалар равоқлари панасидан чиқиши биланоқ шаҳарда қуёш қовурмаётган бирорта пучмоқ қолмагандай туюлар эди. Қуёш ҳамтабааларимизни энг овлоқ бурчакларда ҳам таъқиб қилар, сал тўхталса бас, ёпирилиб ташланарди. Жазираманинг илк кунлари ўлим кўрсаткичларининг шиддатли кўтарилишига тўғри келгани учун — энди эпидемия ҳафтасига тахминан етти юзтача одамни қурбон қиларди — шаҳарни мотамсаролик қоплаб олди. Шаҳарнинг айвонли уйлари равон кўчаларда тизилишган чеккаларида доимги гавжумлик йўқолди, ҳаёт шундоқ остоналарда гуркираб турадиган маҳалла ўлди, қопқалар тақатақ ёпилди. Лекин одамларни уйларига вабо қамадими ёки қуёшми — ҳеч ким билмасди. Бари бир, айрим уйлардан ингроқ эшитилар эди. Илгари, шунга ўхшаш ҳодисалар юз берганда, ҳаммоматалаблар кўчани тўлдириб қулоқ тутар, муҳокама қилар эдилар. Лекин энди, хавотир чўзилиб кетгач, одамларнинг юраги тош қотганга ўхшар, ҳамма оҳ-воҳ чиқаётган уйдан олисда турар ёки бу оҳ-воҳ одамнинг табиий гапларига айланиб қолгандай, четлаб ўтиб кетар эди.

Шаҳар дарвозаси олдида миршаблар қурол ишла-тишга мажбур бўлган олишув бўғиқ бир ғалаён уйғотди. Албатта, яраланганлар бўлди, лекин ҳамма-ҳаммаси ваҳима ва иссиқ таъсирида ошириб-тоширилаётган шаҳарда ўлганлар ҳам бор эди, деган гап тарқалди. Ҳар ҳолда, ғалаённинг кучайиши тўхтамади, бундан ёмон-роғини кутган шаҳар ҳукумати дарра остида итоатда турган аҳоли кутилмаганда бош кўтарса, қандай чоралар қўллаш ҳақида жиддий ўйлаб қолди. Рўзномалар шаҳар чегарасидан ўтиш мутлоқ таъқиқлангани қайта-қайта уқтирилган буйруқларни эълон қилди, тартиббузарларни қамоқ кутаётган эди. Соқчилар шаҳарни тит-пит қилди. Жазирамада қоврилган кимсасиз кўчаларда, тақатақ бекилган қопқалар оралаб, ҳар замонда келаётганини тош тўшалган йўлларда қарсиллаётган туёқ товуши билан огоҳ қилиб, отлиқ соқчилар пайдо бўлади. Соқчилар муюлишда йўқолгандан кейин кулфатхона шаҳарни яна бўғиқ, хатарли сукунат чулғаб олади. Вақти-вақти билан ўқ товуши чиқади — яқинда берилган буйруққа кўра махсус даста бурга ташувчи гумон этилган дайди ит ва му-

шукларни отарди. Бу панг пақиллашлар шаҳарни бутунлай ҳарбий хатарнокликка солиб қўйди.

Ҳамма нарса ваҳима босган ҳамтабааларимиз кўнглида беўхшов бир катта аҳамият топди ва бунинг сабабчилари ҳам жазирама билан сукунат эди. Ҳамтабааларимиз йил фасллари ўзгаришидан билги берган осмон ранги, ер ҳидини пайқай бошладилар. Ҳар бир одам кўрқинч билан жазирама ҳавонинг эпидемия кучайишига сабаб бўлаётганини тушунар, айти пайтда ҳар бири ёз кирганини кўриб турар эди. Айниқса қалдирғочларнинг шаҳар устидаги осмонда товушлари синиқ эшитилади. Лекин июннинг ўлкамиз уфқларини нари сурган оқшомлари бу товушлардан ниҳоятда кенг эди. Бозорга баҳорнинг илк гулдасталари эмас, қийғоч очилган гуллар олиб чиқилди, эрталабки савдодан кейин чанг босган йўлкаларда турфа гулбарглар сочилиб қоладиган бўлди. Ҳамма кўклам тугагани, унинг бир-бирига ўрин берган ана шу минг-минг гулларга сарф бўлгани ва зимдан икки баробар юк — вабо ва жазирама залвори тагида сўлиб бораётганини аён кўриб турар эди. Бу ёзги очик осмон, бу чанг ва дилтангликдан оқиш тус олган кўчалар барча ҳамтабааларимиз кўз ўнгида шаҳримиз кифтига баттар юк бўлиб босилган юзлаб ўлимлар сингари хатарли бир маъно касб этган эди. Бераҳм қуёш, мудроқ таъми инган чўзиқ соатлар ва ёзги таътиллар энди аввалгидай бадан ва сув маросимларигача чорламас эди. Аксинча, жимиб қолган ёпиқ шаҳримизда бу чорловлар зиндондан эшитилаётгандай бўғиқ чиқарди. Бу соатлар бахтиёр ёз ойларининг мисранг тобланишидан маҳрум бўлди. Вабо қуёши барча бўёқларни ўчириб қўйди, барча қувончларни қувғин қилди.

Худди мана шунда вабо амалга оширган улуғ тўнта-ришларнинг бири аён бўлди. Ҳамтабааларимиз одатда ёз келишини шодон қаршилар эдилар. Ўшанда бутун шаҳар денгизга қараб очилар, ўзида неки навқиронлик бўлса, барини қумлоқларга сочар эди. Бу ёзда эса шундоқ ёнгинамизда ётган денгиз қатағон қилинган, бадан ўзининг қувончга етиш ҳуқуқидан маҳрум этилган. Бунақа шароитда яшаб бўладими? Ҳар қалай, Тарру ўша мотамсаро кунлардаги ҳаётимиз манзарасини аниқроқ тасвирлаган эди. Турган гап, у вабо ривожининг умумий белгиларини кузатган, ўз кундалигида радио ҳафта бўйи неча юз одам ўлганини айтмай қўйгани, фақат кунлик маълумотларни — тўқсон икки, бир юз

етти, бир юз йигирма ўлим воқеасини — маълум қилишга ўтишидан иборат эпидемиянинг навбатдаги босқичини қайд этган. «Матбуот ва шаҳар ҳукумати вабони ҳийла билан енгилшга уриняпти. Ўзларича, бир юз ўттиз, албатта, тўққиз юзу ўндан кам бўлгани учун, ютиб чиқянимиз деб хаёл қиладилар». Яна у эпидемиянинг қизиқарли ёки шунчаки таъсирчан жиҳатларини ҳам тасвирлайди — масалан, бир куни ҳувиллаган маҳаллада тақатақ бекилган қонқалар орасидан кетаётганда, нақ боши устида деразанинг икки қаноти ҳам очилибди ва қанақадир аёл жон аччиғида икки марта қичқирибди ва яна уйнинг куюқ зулматини кундузнинг ёруғидан кесиб, иккала қанотни ҳам ёпиб олибди. Бошқа бир жойда у дорихоналарда ялпиз ҳабдори тугагани, чўнки кўплар касал юктиришдан қўрқиб тинмай шу ҳабдори-ни оғзидан қўймай сўриб юришини ёзади.

У ўзининг севимли қаҳрамонларини кузатишни ҳам давом қилган. Ҳумладан, у мушукбоз бобойча ҳам фожиадан қийналаётганига ишонади. Бир куни эрталаб уларнинг кўчасида милтиқлар пақиллаб, мушукларнинг талайи қўрғошин тупукдан ер тишлаган, қолганлари ўтақаси ёрилиб қочган. Шу куни бобойча доимги пайтда айвонга чиққан, ажабланиб кифтини қисган ва панжарадан эгилиб, кўчани бутунича кузатгандан сўнг тақдирга тан беришга ва кутишга қарор қилган. Унинг бармоқлари панжара темирини асабий чертқилаган. У яна бироз кутган, йўлкага қоғоз йиртиб ташлаган ва уйига кириб кетган, яна чиққан, кейин бирдан эшикни қаҳр билан уриб, гумдон бўлган. Кейинги пайтлари ҳам бу томоша айнан шундай қайтарилган, лекин энди бобойчанинг қиёфасида кун сайин теранлашаётган ҳасрат ва гарансиш аниқ кўриниб турарди. Бир ҳафтадан кейин эса Тарру ҳар кунги томошани беҳуда кутадиган бўлди, қайсар деразалар қайта очилмаган, улардан ичкарида эса, афтидан, маънисини тушунарли мотам ҳукм сураётган эди. «Вабо пайтида мушукларга тушуриш маън этилади», — бу ёзувлар шундай ҳикмат билан якунланган эди.

Лекин Тарру кечқурунлари қайтаётиб, уйи олдида у ёқдан-бу ёққа юриб турган тунқоровулнинг тунд қиёфасини кўришга ҳеч шубҳа қилмаса бўлади. Қоровул ҳаммага ва ҳар битта одамга бу воқеаларни олдиндан башорат қилганини уқтиришдан тинмасди. Тарру унинг башоратини эшитганини тасдиқлаб, лекин

у ер қимирлашини айтганини эслатган эди, чол ён бермади: «Эҳ, агар зилзила бўлса! Боплаб силкитади — шу ҳолда... Ўладиганлару қоладиган аниқ бўларди — вассалом. Бу манжалақи вабони айтмайсизми! Ҳатто соппа-соғ одам ҳам касалликни юрагидан чиқариб таш-лолмайди».

Меҳмонхона мудирининг кайфияти бундан ҳам баттар эди. Дастлабки пайтлари шаҳар қатагон қилин-гани учун қўноқлар меҳмонхонада туришга мажбур эди. Лекин эпидемия чўзилди, қўноқларнинг кўнчилиги дўстлариникида яшашни маъқул кўрди. Илгари меҳ-монхоналар қайси сабаб билан гавжум бўлса, худди шу сабабдан бўшаб қолди,— шаҳарга янги сайёҳлар кели-ши тўхтатиб қўйилди. Тарру бир нечта охирги қўноқлар билан қолди ва мудир уни ҳар кўрганда меҳмонхонани аллақачонлар ёниши кераклиги, фақат сўнгги мижозла-рини деб шундай қилмаётганини эслатиб қўяди. У Тарру-дан тез-тез эпидемия чўзилиш эҳтимоли ҳақидаги фикрини сўраб туради. «Совуқ ҳаво бактерия тарқали-шига тўсқинлик қилади деб айтишади», деб жавоб қилади Тарру. Шунда мудир тамом ҳушини йўқотади: «Мсье, ахир бу ерга ҳеч қачон чинакам совуқ тушмайди. Нима бўлганда ҳам, унга кўп ой бор!» Устига устак, эпидемия тўхтагандан кейин ҳам узоқ вақт шаҳримизни сайёҳлар четлаб ўтишига ишонади. Бу вабо — туризм учун ўлимдир.

Ресторанда кўп кунлардан бери кўриниш бермай қолган укки одам — Отон жаноб пайдо бўлди, лекин ёнида фақат икки ўргатилган кучукчаси бор эди. Қўлга кирган маълумотларга кўра, хотини касал онасига қарабди, энди уни кўмганларидан кейин карантин ўтаётган экан.

— Шуниси менга ёқмайди,— деб мудир Тарруга кўнгил ёрди.— Карантин карантин-да, бари бир, хотини гумонда бўлгандан кейин, булари ҳам...

Тарру бу нуқтаи назардан барча одамлар шубҳали эканини айтди. Лекин мудир айтганида туриб олди, бу борада у аниқ бир фикрга эга.

— Йўқ, мсье, икковимиз, масалан, шубҳа остида эмасмиз, Булар эса — шундай.

Лекин Отон жаноб вабо деган арзимас нарсани деб кўникмаларини ўзгартирмоқчи эмас экан, шу ўринда вабо доғда қолди. Отон жаноб ресторанининг кенгхонасига аввалгидай кириб келар, курсига биринчи ўтирар. ўз ме-росхўрлари билан олдингидай ёқимсиз — нозик суҳбат

қураар эди. Фақат ўғилча ўзгарган. Сингилчаси бутунлай қорага ўранган, алланечук жунжаяверганидан отасининг мўъжаз соясига ўхшаб қолган эди. Отон жанобни икки суймаган тунқоровул вайсар эди:

— Шу кийимида ўлади бу. Уни кийинтиришга ҳам ҳожат қолмайди. Шу туришда тўппа-тўғри у дунёга равона бўлади.

Кундаликда Панлю ҳазратнинг ваъзига ҳам жой ажратилган, қуйидагича изоҳ берилган: «Менга бу жўшқинлик тушунарли ва ҳатто ёқимли ҳам. Фожианинг боши ҳам, худди шундай охири ҳам жиндай сўзамоллик билан ҳамроҳ қилинади. Биринчи ҳолатда ҳали кўникма йўқотилмаган, иккинчисида эса аллақачон қайтган бўлади. Фожианинг энг авжида ҳақиқатга, яъни сукунатга кўникасан. Кутамиз.»

Тарру Риэ ҳаким билан узоқ гаплашишга тўғри келганини ёзади, лекин баёини келтирмайди, фақат бу суҳбат ижобий натижа берганини таъкидлайди, буни ҳам ҳакимнинг кўзлари жигарранг эканини тилга олиш баҳонасида келтириб, бундай олижаноб нигоҳлар ҳар қандай вабодан кучлироқ, деган ғалати хулоса чиқаради ва ниҳоят қарийб икки саҳифани Риэ ҳакимнинг мижози — кекса дамқисма чолга бағишлайди.

Суҳбатдан кейин у касал кўргани бораётган ҳакимга эргашди. Чол меҳмонларни доимги заҳаролуд ҳиринглаши ва кафтларини бир-бирига ишқалаш билан қарши олди. У тўшакда, елкасини ёстиққа бериб ётган, нўхат солинган икки кастрюлни икки биқинига қўйиб олган эди.

— Аҳ-ҳа, яна биттаси келди,— деди у Тарруни кўриб.— Бу дунёда ҳамма нарса тескари, касалдан ҳам ҳаким кўнайди. Хўш, қалай, иш тезлашиб кетди, а? Кюре ҳақ экан, ҳаммаси қилмишига яраша.

Эртаси куни Тарру яна уникига огоҳлантирмай кириб борди. Агар унинг ёзувларига ишонсак, дамқисма чол, асли касби атторлик бўлиб, элликка чиққандан кейин шунча ишлаганим бас, деган қарорга келган. Тўшакка ётган ва шу билан қайтиб турмаган. Лекин тикка турса, дамқисмаси билан қарийб қийналмайди. Шу тариқа етмиш ёшигача жиндайгина рента даромади билан умр суриб, осонгина вақт ўтказибди. Соатнинг ҳар қанақасини жини суймас, уйда ҳатто кўнгироқсоат йўқ экан. «Соат,— дейди у,— қимматбаҳо ва бориб турган аҳмоқлик». Вақтни, айниқса ўзи қадрлайди-

ган овқат вақтини уйғонгани заҳоти ёнига қўйилади-ган, бири лим тўла икки кастрюлдаги нўхатга қараб белгилайди. У нўхатни битта-битталаб, бир маромда ташлаб кастрюлнинг бўшини тўлғазади. «Мана, ўн бешта кастрюл тўлдирсам,— дер эди у,— овқат вақти маълум бўлади. Шундан қулайи йўқ».

Хотинининг айтганига ишонсак, у ёшлигида ҳам галати қилиқлар кўрсатар экан. Чиндан ҳам, уни ҳеч қачон на иш, на дўстлари, на қаҳвахона, на мусиқа, на аёл ва на сайрлар қизиқтирган. У бирон марта шаҳардан ҳам чиқмаган; фақат бир гал, оилавий иш юзасидан Жазоирга жўнади, лекин Орандан кейинги бекатдаёқ тушиб, биринчи поезд биланоқ қайтиб келди — саёхатни давом эттиришга бардоши етмади.

Чол бу ихтиёрий таркидунёдан ҳайратга тушганини яширолмаган Тарруга тушунтирди: диний таълимотга кўра, инсон ҳаётининг биринчи ярми — кўтарилиш, иккинчи ярми — эниш экани ва шу бошлангандан сўнг инсон ўз кунларига эга эмас, бу кунлар хоҳлаган дақиқада тортиб олинishi мумкин. Бунда ҳеч нарса қилиб бўлмайди, шунинг учун ҳеч нарса қилмаслик яхшироқ. Лекин, дарвоқе, бу нисбатдаги очиқ мантиқ-сизлик чолни сира хижолат қилмади, шу заҳотиёқ Тарруга худо йўқ, худо бор бўлса, попларнинг нима кераги бор, деган баёнот берди. Лекин чолнинг фалсафий қарашлари суҳбат давомида Тарруга уларнинг черковида йиғиладиган хайрия туфайли туғилгани ойдинлашди. Чол портретига охирги чизги қилиб, унинг ҳамсуҳбатига қайта-қайта уқтиргани — роса қариб-чуриб, кейин ўлишни истаётганини ҳам қўшиб қўйишга тўғри келади.

«Ким бу ўзи, авлиёми? — деб ўйлади ўзича Тарру. Ва жавоб берди: — Ҳа, агар авлиёлик кўникмалар йиғиндиси бўлса, бу авлиё».

Лекин Тарру айни пайтда вабо теккан шаҳарнинг бир кундаги барча тафсилотларини тасвирлашга, ҳамтабааларимизнинг шу ёздаги машғулотлари тўғрисида тасаввур уйғотишга интилади. «Бу ерда пиёнисталардан бошқа ҳеч ким табассум қилмайди,— деб ёзади Тарру,— улар эса тез-тез ва меъёрдан ортиқ куладилар».

«Тонгда шаҳарда енгил шабада эсади. Вабо бу соатда, кечаси ўлганлар билан кундузи ўладиганлар оралиғидаги соатда гўё бир лаҳза тин олиб, куч йиғаетганга ўхшайди. Ҳали барча дўконлар ёпиқ. Лекин у ер-бу ердаги

дўконлар ойналарига осигли «Вабо муносабати билан ёпиқ» деган эълонлар уларнинг белгиланган вақтда очилмаслигини билдириб туради. Ҳали уйқуси тўла ўчмаган рўзномафурушлар сўнгги хабарларни айтиб қичқирмайдилар, балки деворга суянганча, ўз молларини ойпарастларга ўхшаб унсиз чўзиб турадилар. Бир-икки дақиқа ўтар-ўтмас трамвайларнинг илк жиринглашидан уйғонган рўзномафурушлар фақат битта «Вабо» деган сўз босилган рўзномани қўлларида чўзиб, бутун шаҳарга сочилиб кетадилар. «Вабо кузгача давом этадими? Профессор Б. жавоб беради: «Йўқ!» «Юз йигирма ўлим воқеаси — эпидемиянинг тўқсон тўртинчи кунини якунлари шундай».

Борган сари билинаётган, шу учун кўп наشرларнинг ҳажми қисқарган қоғоз танқислигига қарамай, «Вабо хабарномаси» деган янги рўзнома чиқа бошлади, унинг вазифаси: «Фуқароларимизга касалликнинг кучайиши ёки сусайиши ҳақида мумкин қадар ҳолис ахборот етказиш, эпидемиянинг давоми борасида мўътабар маълумот бериш, вабога қарши курашадиган таниқли ёки нотаниш кишиларга ўз саҳифаларидан жой ажратиш, аҳолининг кайфиятини кўтариш, ҳукумат кўрсатмаларини босиш — ҳуллас, бошимизга тушган кулфатга қарши курашда барчанинг иродасини тўплаш, ягона муштга айлантириш»дан иборат эди. Аслида эса рўзнома бир неча кундан кейиноқ ўз вазифасини вабога қарши қўлландиган янги ва ишончли профилактик воситалар ҳақида ахборот бериб бориш билан чеклаб қўйди.

Барча рўзномалар эрталаб соат олтиларда, дўконлар очилишидан бир соат олдин тизилган тез навбатларда, кейин эса шаҳар чеккасидан тиқилинч келадиган трамвайларда сотилиб бўлади. Трамвай бизга ягона нақлиёт бўлиб қолди ва улар жуда-жуда имилаб юради, чунки ичию таши, зинапояларигача одамга тўлади. Қизиқ бир ҳолат — йўловчилар касал юктиришдан қочиб, шу тиқилинчда ҳам бир-бирларига иложи борица орқа ўгиришга тиришар эдилар. Бекатларга етган трамвайлар ичидаги эркаклар ва аёллар галасини тўкиб кетади, улар эса тезроқ ёлғизликка етиб олиш учун ҳар томонга сочиладилар. Трамвайларда кўпинча шунчаки бузуқ кайфиятдан чиқадиган жанжаллар бўларди ва охири сурункали тус олади.

Биринчи трамвайлар ўтгач, шаҳар секин-аста уйғонади, пештахталарига «Қаҳва йўқ», «Қандни ўзингиз

билан олиб келинг» деган эълонлар турган дастлабки пивохоналар очилади. Кейин дўкончалар ишга тушади, кўчаларда ғала-ғовур бошланади. Бир пайтнинг ўзида бутун шаҳарни қоплаб, қуёш нурлари қуйилади ва жазирама ҳаво июль осмонини қўрғошин ғубор билан ўраб олади. Бу пайтлари қиладиган иши йўқ одамлар юрак ютиб хиёбонда кезгани чиқадилар. Уларнинг кўпчилиги намоишга қўйилган ҳашамат ёрдамида вабони қандай бўлмасин, афсун қилишга уринаётгандай бир тасаввур уйғонади. Ҳар куни, соат ўнбирларда шаҳарнинг марказий кўчаларида гўё ёш йигитлар ва ёш хонимларнинг кўриги ўтаётгандай бўлади ва уларга қараб улуг фожиялар оғушида қизгин ҳаёт иштиёқи етилиб келаётганини тушунасан. Агар эпидемия кенг тус олса, унда ахлоқ чегаралари кенгайиб кетадиганга ўхшайди. Шунда биз оғзи очиқ гўрлар тепасида Милан шахватбозликларини кўрадиган бўламиз.

Туш пайти, барча ресторанлар гўё сеҳрлар афсуни билан бўлгандай, лиқ тўлади. Бир неча дақиқадан сўнг эшик олдида жой етмаганларнинг кичикроқ гуруҳи қутиб қолади. Жазирамада аста-секин осмон унникади. Қуёш, ана-мана баҳайбат маркиз дарахтларининг соясида овқатга навбат пойлаётганларни эритиб юборадигандай туюлади. Ресторанлар овқат муаммосини осонгина ҳал этади ва шунинг учун доим гавжум. Лекин улар юктириш хавфидан халос қилмайди. Тушлик қиладиганлар анжом ва ликопчаларни ҳафсала билан узоқ артадилар. Яқиндан бери ресторанларнинг ойнасида «Бизда идишлар қайнатилади» деган эълонлар пайдо бўлди. Лекин сал ўтмай, ресторан эгалари ҳар қанақа эълонномага қўл силташди, чунки жамоат шусиз ҳам оқиб келарди. Қолаверса, мижозлар хасислик ҳам қилмай қўйишди.

Энг ноёб ёки шундай ҳисобланадиган шароблар, энг қиммат газаклар — ишратпарастларнинг оташин мусобақаси шулардан бошланар эди. Бир ресторанда ваҳима кўтарилиганини ҳам айтишади — тушлик қиладиганлардан бири ўзини ёмон сезибди, дастурхондан турибди-да, ранги ошпоқ оқариб, гандираклаб эшикка ошиқибди.

Соат иккига бориб шаҳар секин-аста бўшайди, кўчаларда бу пайти чанг, қуёш, вабо ва сукунат юз кўришади. Жазирама кулранг иморатларнинг баланд деворлари бўйлаб узлуксиз қуйилади. Бу узоқ қамоқ соатлари кейин чулдираётган гавжум шаҳарга, одамлар оқимиға ёшириладиган алангали оқшомларга уланади. Жазирама-

нинг илк кунлари, негалигини ҳеч ким билмайди, ҳатто кечқурун ҳам кўчада зог учрамас эди. Лекин энди тунги салқин эпкинни умид бермаса ҳам, ҳар қалай, енгиллик келтиради. Шунда ҳамма уйдан кўчага сочилади. Ўзларини валақлаш, бақир-чақир баҳслар билан гаранг қилишга интиладилар, ҳирсланадилар ва июлнинг қипқизил осмони остидаги шаҳар маҳбуб жуфтлари, одамлар говури билан зикнафас осмон йўлида шамол кутаётган кемадек турар эди. Ҳар оқшом мовут шляпа кийган, капалакнусха галстук таққан аллақандай чолнинг: «Оллоҳ улуг, унга қараб йўл олинг», деб одамларни ёриб ўтиши ҳам беҳуда эди, аксинча, ҳамма, моҳиятан олганда, кимлигини ўзлари ҳам билмайдиган кимгадир ёки худодан ҳам муҳимроқ туюладиган нимагадир шошгани шошган эди. Аввалига, эпидемия бошланганда, уни шунчаки одатдаги эпидемия деб ҳисоблаб юрилган пайтлари диннинг анча ўрни бор эди. Лекин одамлар ишлар чатоқлигини англаганларидан кейин бирдан ҳаёт қувончлари борлигини эслаб қолдилар. Қундузи ҳамма юзларни хунуклаштирадиган қўрқинч ҳозир, бу чангга қоришган, алангаланган оқшомларда аллақандай ноаниқ эҳтирос, шаҳарни қиздираётган қандайдир бесўнақай озодликка ўрнини бўшатиб беради.

Ва мен, мен ҳам шулар қатори. Нимасини айтай! Ўлим мен қатори одамлар учун — ҳеч нарса. Ҳақ эканимизни исботлайдиган оддий ҳодиса!»

Қундаликда эскартиш қилинган учрашувни Риэдан Таррунинг ўзи илтимос қилди. Риэ учрашишга келишилган оқшом меҳмонни кутар ва ошхона бурчагидаги курсида қунишиб ўтирган онасига термилар эди. Шу ерда, худди шу жойда онаси рўзгордан қўли бўшаган ҳамма вақтларини ўтказар эди. Қўлларини тиззасига қўйиб кутиб ўтиради. Риэ ҳатто онаси ўзини кутаётганига ҳам унча ишончи комил эмасди. Лекин уйига кириб келганда онасининг юзида ўзгариш бўлади. Меҳнатда ўтган узоқ умр тилдан қолдирган неки бўлса, барига бирдан жон киради. Лекин кейин у яна сукунатга чўмади. Бу оқшом у аллақачон ҳувиллаган кўчага қараб турган эди. Кўча чироқлари энди учдан иккига камайтирилган, фақат хирагина яккам-дуккам чироқлар тун зулматини тилимлаб турарди.

— Наҳотки бутун эпидемия бўйи электрчироқлар шундай ярим қувватда ёнса,— деб сўради Риэ хоним.

— Эҳтимол.

— Ҳеч бўлмаса, қишгача тугаса эди. Йўқса, қишда жуда зерикарли бўлади.

— Ҳа, — деб қувватлади Риэ.

Риэ онасининг нигоҳи пешанасидан сирғалиб ўтганини туйди. Унинг ўзи ҳам кейинги кунлардаги толиқиш ва хавотирлар чиройига чирой қўшмаганини биларди.

— Қалай, бугун юришмадими? — деб сўради Риэ хоним.

— Э йўқ, ҳамишагидай.

Ҳамишагидай! Бу Париждан келган эмдори, афтидан, биринчисига қараганда кучсизроқ чиққани ва ўлим рақамлари ўсаётганини англатади. Лекин профилактик вакцинацияни илгаригидай фақат вабо танда қуриб чиққан оилалардагина қилишга тўғри келаётир. Чипқон кўп ҳолда ўжарлик билан ёрилишни хоҳламаяпти, негадир улар олданидан бошқача қаттиқ, касаллар икки баробар оғир азобда. Шаҳарда кечаги кундан касалликнинг янги иккита тури рўйхатга олинди. Энди чипқонли вабога ўпка вабоси ҳам қўшилди. Ва шундагина буткул ҳолдан тойган ҳакимлар эсанкираб қолган волий ҳузуридаги мажлисда ўпка вабоси одамнинг нафасидан тарқаладиган бўлгани учун, юктириш хавфининг олдини оладиган янги чоралар қўллашни талаб қилдилар ва талабларига эришдилар. Ва ҳамишагидек ҳеч ким нима бўлишини билмас эди.

Риэ онасига термилди. Қўйқўзларнинг азиз нигоҳи унинг кўнглида фарзандлик меҳрини, бутун-бутун йиллар меҳрини тўлқинлатди.

— Ишқилиб, қўрқиб қолмадингми, она!

— Менинг ёшимда қўрқитадиган ҳеч нарса йўқ.

— Кунлар узун, мен уйда ҳеч бўлолмайман.

— Келишингни билганимдан кейин, сени қанча бўлса, шунча кутавераман. Уйда йўқ пайтларинг нима қилаётганингни ўйлаб ўтираман. Хабар борми?

— Ҳа, агар кейинги телеграммага ишонсак, ҳаммаси жойида. Лекин ишонаман, мени хавотирга қўймай деб, шундай ёзади.

Эшикда қўнғироқ тинғирлади. Ҳаким онасига жилмайиб қўйди ва эшикка юрди. Зинапоя долончаси қоронғи эди ва кулранг костюмдаги Тарру баҳайбат айиққа ўхшаб кўринди. Риэ меҳмонни иш кабинетига, ёзув столининг ёнига ўтиргизди. Ўзи эса юмшоқкурсининг суянгичидан ушлаб тик қолди. Столдаги чироқ икковини ажратиб турар, хонада фақат шу чироқ ёнаётган эди.

— Биламан,— бетакаллуф гап бошлади Тарру,— фақат сиз билан очиқ гаплашиш мумкин.

Риэ Таррунинг гапларини тасдиқлаётгандай сукут қилди.

— Икки ҳафта ёки бирон ойдан кейин керагингиз бўлмай қолади, воқеалар сиздан ўзиб кетди.

— Сиз ҳақсиз,— деб унга қўшилди Риэ.

— Санитария хизмати жуда уқувсиз ташкил қилинган. Сизга одамлар ҳам, вақт ҳам етишмаяпти.

Риэ буни тасдиқлади.

— Билишимча, волийлик ишга яроқли барча эркаклари вабога қарши курашга тортиш ниятида гражданаҳолидан махсус хизмат ташкил қилмоқчи экан.

— Маълумотларингиз тўғри. Лекин шусиз ҳам норозилик кучли бўлганидан волий иккиланиб турибди.

— Бундай пайтлари хоҳловчиларга мурожаат қилинса бўлмайдими?

— Қилиб кўрдик, лекин натижаси арзимайди.

— Расмий тарзда, натижа беришига ўзлари ҳам ишонмай қилишган. Уларга битта нарсаси — топқирлик етишмайди. Шунинг учун фожиаси ўсишидан орқада қоляптилар. Ўзларича вабо билан олишмаяпмиз, деб ўйлашади, кураш воситалари эса тумовга қарши курашдан юқорироққа кўтарилмайди. Агар биз аралашмасак, улар нобуд бўлишади, улар билан ўзимиз ҳам.

— Эҳтимол,— деб уни қувватлади Риэ. — Сизга айтиб қўйай, улар бандиларни ҳам қора ишларга қўймоқчи бўлиб юришибди.

— Мен ишни эркин одамлар бажаришини маъқул топардим.

— Мен ҳам. Аммо нима учун?

— Ўлим ҳукмини ёмон кўраман.

Риэ Тарруга қараб қўйди.

— Хўш, нима бўпти?

— Негаки, менда ихтиёрий дасталар ташкил қилиш режаси бор. Шу ишни менга қўйиб беринглар, раҳбарият фақат қўлласин. Уларнинг ташвиши шусиз етиб ортади. Менинг ҳамма ерда дўстларим бор, улар шу ташкилотнинг асосини тузадилар. Табиийки, дастага ўзим ҳам кираман.

— Шахсан ўзим қувонч билан рози бўлишимга шубҳа қилмасангиз керак,— деди Риэ. — Одам ҳамма вақт, айниқса бизнинг касбдошлар ҳамиша ёрдамга муҳтож. Таклифингизни волийликдан ўтказишни устимга оламан. Қолаверса, уларнинг бошқа иложи йўқ. Лекин...

Риэ индамай қолди.

— Лекин бу иш, ўзингиз биласиз, ажал билан ўйнашиш. Ҳар қандай ҳолатда ҳам сизга айтиб қўйишга мажбурман. Ўзингиз яхшилаб ўйлаб олганмисиз?

Тарру тиниқ кўзларини ҳакимга қадади;

— Ҳаким, Панлю отанинг ваъзини нима дейсиз?

Бу савол қанча табиий чиқса, Риэ ҳакимнинг жавоби ҳам шундай табиий бўлди:

— Мен шунча умримни касалхоналарда ўтказдим, шунинг учун жамоа қасосига ишонмайман. Лекин, билсангиз, баъзан насронийлар, ўзлари чин маънода ишонмасалар ҳам, бу мавзуда гапиришни хуш кўришади. Улар сиртдан кўринишларидан беҳроқ.

— Демак, сиз ҳам, Панлю ҳазратга ўхшаб, вабонинг ижобий томонлари ҳам бор, одамларнинг кўзини очади, ўйлашга мажбур қилади, деб ҳисоблайсиз?

Ҳаким бесабр бош чайқади:

— Дунёнинг ҳамма касаллиги қандай бўлса, шундай. Бу дунёнинг хасталикларига нима мос тушса, шу вабога ҳам тўғри келади. Эҳтимол, кимгадир яхшироқ ҳам бўлар. Лекин вабонинг шунча қайғу ва кулфат келтираётганини кўриб туриб, у билан муроса қилиш учун телба, сўқир ё шунчаки аблаҳ бўлиш керак.

Риэ овозини қарийб кўтармай гапирди. Лекин Тарру гўё уни тинчлантиргандай қўлини силкиди. У табассум қилди.

— Ҳа,— деди Риэ кифтини қисиб. — Лекин ҳали сиз менга жавоб бермадингиз. Яхшилаб ўйлаб олдингизми?

Тарру юмшоқкурсига қулайроқ жойлашди ва чироққа интилди.

— Ҳаким, сиз худога ишонасизми?

Бу савол ҳам табиий чиқди. Лекин бу гал Риэ бирданига жавоб бермади.

— Йўқ, лекин бунинг нима аҳамияти бор? Мен зулматда турибман ва, жилла курса, ниманидир кўришга уриняпман. Кўндан бери буни бошқача ҳисобламай қўйганман.

— Худди шу билан Панлю ҳазратдан ажралиб турибсизми?

— Қўшилмайман. Панлю — хонанишин олим. У керагича ўлим кўрмаган, шунинг учун ҳақиқат номидан гапираверади. Лекин қавмларнинг тавбасини қабул қилган, ўлаётган одамнинг сўнгги нафасигача тепасида бўлган ҳар қандай қишлоқ кашишчаси худди мендай

ўйлайди. У аввал кулфатда ёрдам қилишга интилади, унинг хайрли сифатлари тўғрисида кейин гапирди.

Риё ўрнидан турди, чироқ ёруғи юзидан кўкрагига сирғалиб тушди.

— Майли, саволимга жавоб беришни истамасангиз, қўйиб турамиз.

Тарру жилмайди, юмшоқкурсида қимирламай, аввал-гидай жой бўлиб ўтирган эди.

— Жавоб ўрнига битта савол берсам бўладими?

Ҳаким ҳам жилмайди.

— Сир-асрорни севадиган чиқиб қолдингиз,— деди у.— Ҳайданг.

— Бундай,— деди Тарру,— агар худога ишонмасангиз, ўз ишингизда бунча фидойилик қиласиз? Балки жавобингизни билганимдан кейин мен ҳам жавоб айтарман.

Риё бояғидай нимсояда турганича, бу саволга жавоб бергани ва агар қодир худога ишонганида, касалларни даволашни аллақачон йиғиштириб, ҳаммасини худонинг иродасига топширган бўлишини айтди. Лекин, гап шундаки, дунёда биронта одам, ҳа-ҳа, Панлю ҳазрат ҳам бунақа худога ишонмаслигига ишончи комил, ҳеч ким унинг иродасига ўзини топшириб қўймайди. У, Риё, ҳар қалай, дунё тартиботига қарши курашда тўғри йўл тутганман, деб ҳисоблайди.

— А-а,— деб чўзди Тарру,— бундан чиқди, сиз касбингизни шунақа тасаввур қиласиз?

— Тахминан шундай! — деди ҳаким ва чироқдан тушаётган нур айланаси ичига қадам қўйди.

Тарру секингина ҳуштак чалиб юборди, ҳаким унга диққат билан қаради.

— Ҳа,— деди Риё,— сиз, бу ерда мағрурлик керак, демоқчига ўхшайсиз. Лекин менда, ишонинг, мағрурлик қанча зарур бўлса, худди шунча бор. Мени нима кутаётганини ҳам, ундан кейин нима бўлишини ҳам билмайман. Ҳозир касаллар бор ва уларни даволаш керак. Ўйлашни улар кейин қилади ва мен ҳам улар орасидаман. Лекин энг зарури — уларни даволаш. Уларни қандай ҳимоя қиламан — гап шунда.

— Кимга қарши?

Риё деразага ўғирилди. Олисда осмоннинг тобора қалинроқ ва сиёҳ қоралигида денгиз мавжудлиги сезилиб турарди. У фақат бир нарсани — кўпкунлик толиқишни туйди ва айни пайтда манави ғалати, лекин кўнглидаги биродарлик туйғулари сезилиб турган одам ҳузурида

кутилмаганда ва телбанамо уйғонган кўнгилёриш истагига бас келишга уринди.

— Ўзим билмайман, Тарру, худо ҳаққи, билмайман.. Энди бошлаган пайтларим маълум маънода ўйламай ҳаракат қилардим, чунки менга шундай керак эди, чунки ҳақимлик касби бошқаларидан ёмон эмас, шунинг учун ҳам кўп ёшлар интилар эди. Эҳтимол, кейин, менга, ишчи боласига бу касб жуда қийинчилик билан насиб этгани учундир. Кейин одамлар қандай ўлганини кўришга тўғри келади. Сиз ўлишни сира истамайдиган ҳам одамлар дунёда борлигини биласизми? Сизга ўлаётган аёлнинг: «Йўқ, йўқ, ҳеч ҳам!» деган қичқирғини эшитишни сира тиламасдим. Мен эса эшитдим. Ва шунда ҳеч қачон бунга кўни-колмаслигимни англадим. Ҳали ёш эдим ва нафратимни нарсаларнинг бунақа тартиботига кўчирдим. Замони келиб камтарлашдим. Фақат шунда ҳам ўлим томошасига кўниколмадим. Бундан бошқасини ўзим ҳам билмайман. Лекин ишқилиб...

Риэ ўзини тутди ва сукутга чўмди. У оғзи қуриб қолганини бирдан туйди.

— Нима ишқилиб? ..— деб секин сўради Тарру.

— Ишқилиб,— деб такрорлади ҳақим ва Тарруга диққат билан тикилганича яна жимиб қолди.— Ҳар қалай, сизга ўхшаган одам буни тушунса керак, тўғрими? Шундай, нарсалар тартиботини ўлим белгилар эканми, демак, худога, унга ишонмай ва доим сукунат ҳукм сурадиган самога ялинмай, бор кучлар билан ўлимга қарши курашиш маъқул келади.

— Ҳа,— деб тасдиқлади Тарру,— тушунаман. Лекин сизнинг ҳар қандай ғалабангиз доим ўткинчи ва шундай бўлиб қолади, ҳамма гап ана шунда.

Риэ ҳасратга чўмди.

— Биламан, ҳамиша шундай бўлади. Аммо бу курашни йиғиштиришга далил бўлмайди.

— Тўғри, далил эмас. Лекин бундай аҳволда сиз учун вабо нималигини тасаввур қиялман.

— Ҳа,— деди Риэ.— Чеки йўқ мағлубият.

Тарру бир дақиқача ҳақимга тикилиб қолди, кейин ўрнидан турди ва оғир-оғир одимлаб эшикка йўналди. Риэ унга эргашиди. Ҳақим ёнига етишганда Тарру оёғи-тагига тикилиб турган эди, бирдан сўраб қолди:

— Ҳақим, буларнинг ҳаммасига сизни ким ўргатган?

Жавоб куттирмай чиқди.

— Башарий кулфат.

Риэ кабинет эшигини тортди ва долонда Тарруга бирга кетишини, шаҳар чеккасидаги бир касални кўришини айтди. Долон охирида Риэ хоним учради, ҳаким унга меҳмонни таништирди.

— Танишиб қўй, дўстим бўлади.

— Сиз билан танишгандан жуда хурсандман,— деди Риэ хоним.

Риэ хоним нари кетганда Тарру унга ўгирилиб қаради. Майдончада ҳакимнинг электрчироқни ёқишга уриниши бефойда чиқди. Пиллапоялар зулматга ғарқ эди. Электр-қувватни тежаш ҳақида яна бир буйруқ кучга кирибди, деб ўйлади ҳаким. Лекин яна ҳам ким билади. Анчадан бери шаҳардан ҳам, уйлардан ҳам путур кетиб қолди. Эҳтимол, эшикбонларнинг бепарволигидандир. Лекин кўпчилик ҳамтабааларимизнинг ўзлари ҳам ҳамма нарсани ташлаб қўйишди. Лекин ҳаким бу фикрини охиригача ўйлаб улгурмади, чунки ортидан Таррунинг овози эшитилди:

— Яна бир эскартиш, ҳаким, майли, у сизга кулгили туюлар: сиз мутлоқ ҳақсиз.

Риэ, ҳаракати қоронғида Тарруга кўринмаса ҳам, кифтини қисиб қўйди.

— Очиғини айтганда, ўзим ҳам билмайман. Лекин сизчи, сиз биласизми?

— Олинг-а,— деб лоқайд чўзди Тарру,— мен туллак одамман.

Риэ тўхтади, қоронғида унинг ортидан келаётган Тарру пиллапояга қоқилди. Лекин ҳакимнинг елкасидан тутиб, ўзини ушлаб қолди.

— Бундан чиқди, ҳаёт ҳақида ҳаммасини биламан, деб ўйлайсиз? — деб сўради ҳаким.

Қоронғидан бояги-бояги хотиржамлик билан айтилган жавоб эшитилди:

— Ҳа, биламан.

Улар фақат кўчага чиққанларидан кейингина энди кеч бўлиб қолганини, соат ўн бирлар атрофида эканини англадилар. Шаҳар жим-жит, шитир-шитирни айтмаса, ҳамма нарса тинган эди. Аллақаер, жуда олисдан «тез ёрдам» чинқириги эшитилди. Улар машинага ўтирдилар, ҳаким моторни ўт олдириди.

— Эртага лазаретга бир кириб ўтинг,— деди у,— сизни эҳтиётдан эмлаш лозим. Ҳали бошламасдан олдин тўхтатишингиз учун эсингизда тутинг, сизга қутулиш учун уч имкониятдан фақат биттаси берилади.

— Бунақа ҳисобдонликдан маъни чиқмайди, ҳаким, буни ўзингиз ҳам биласиз. Эпидемия Эронда юз йил олдин шаҳарда яшайдиганларнинг ҳаммасини ўлдирган. Фақат битта одам, ўлик ювган, бир лаҳза ҳам ишини тўхтатмаган гассол қолган.

— Демак, унга учинчи имконият чиққан, вассалом, — деди Риэ ва унинг овози кутилмаганда бўғиқ эшитилди. — Лекин сиз ҳақсиз, ҳали биз вабо тўғрисида керагича билмаймиз.

Энди улар шаҳар чеккасида кетаётган эдилар. Автомобил чироқлари кимсасиз кўчаларда равшан порларди. Ҳаким машинани тўхтатди. Эшикни ёпаётиб Таррудан касалникига киргингиз йўқми, деб сўради. Тарру кираман, деб жавоб берди. Уларнинг юзини фақат тунги осмонда аксланган шуъла ёритиб турарди. Риэ туйқусдан дўстона кулиб юборди.

— Тарру, айтсангиз-чи, — деб сўради, — сизни бу галвани сотиб олишга нима мажбур қилади?

— Билмайман. Эҳтимол, ахлоқий қарашлардир.

— Улар нимага асосланган?

— Тушунишга.

Тарру уйга қараб бурилди, Риэ унинг юзини фақат дамқисма чолнинг уйига кирганларидан сўнг кўрди.

Тарру эртаси куниёқ ишга киришди ва тез кунда шу тартибда ташкил бўладиган биринчи кўнгиллилар дастасини тузди.

Ҳикоячининг бу шўъбаларга жуда катта аҳамият бериш нияти йўқ. Албатта, кўп ҳамтабааларимиз агар унинг ўрнида бўлсалар, буларнинг хизматини ошириб-тоширишдан ўзларини тия олмай қолардилар. Лекин ҳикоячи кўпроқ бошқа тартиботдаги муболағага мойил, у хайрли ишларга меъёрдан ортиқ аҳамият берсак, охир-оқибат, зулмнинг ўзига ҳам билвосита, ноўрин мадҳия ўқиган бўлиб қоламиз, деб ҳисоблайди. Чунки бу тақдирда хайрли ишлар, улар фақат камёб бўлгани учунгина қадрли, ғанимлик ва лоқайдлик эса уларга қараганда кенгрок тарқалган инсоний хатти-ҳаракатлардир, деган осонгина хулоса чиқиб қолади. Ҳикоячи худди ана шу нуқтаи назарга мутлақо қўшилмайди. Дунёдаги бор ёмонлик қарийб ҳамиша нодонликдан келиб чиқади ва ҳар қандай яхшилик, агар у керагича маърифатли бўлмаса, ёмонликдан кам кулфат келтирмайди. Одамлар — ёмондан кўра

яхшироқлар ва, моҳиятан олганда, гап бунда эмас. Лекин улар у ёки бу даражада беҳабарликда юрадилар, устига устак, ҳамма нарсани билишни даъво қиладиган ва шу билан ўзини ўзи адо этишга йўл қўядиган авомликдан даҳшатлироқ иллат йўқ. Ёқотилнинг кўнгли сўқир бўлади ва мутлоқ аниқ кўришсиз ҳақиқий яхшилиқ ҳам, гўзал муҳаббат ҳам учрамайди.

Мана, шунинг учун ҳам Таррунинг ташаббуси билан тузилган санитария дасталарини маъқуллаган ҳолда, холисликни ҳам қўлдан бой бермасликка тўғри келади. Мана, шунинг учун ҳам ҳикоячи ўта сўзамол маддоҳнинг ишини қилмоқчи эмас, хайрли иш ва қаҳрамонликни тан олган ҳолда, уларни кўкка кўтармоқчи эмас.

Ва бундан кейин у ҳамтабааларимизнинг бурда-бурда бўлган ва муросасизлигича қолган қалбларининг тарихчиси бўлади, бинобарин, вабо бизни шунақа одамларга айлантирди.

Санитария дасталари тузиш ишига фидойилик билан киришган одамларнинг хизмати унча катта эмас, улар бошқа ҳеч нарса қилиб бўлмаслигини яхши билардилар, аксинча, улар шу ишга бел боғламасалар, бу — ақлга тўғри келмасди. Бу дасталар ҳамтабааларимизнинг вабони чуқурроқ англашларига кўмаклашди ва қисман, энди касаллик шу ерда эканми, демак, унга қарши туриш учун зарур бўлса, шуни қилиш кераклигига ишонтирди. Зеро, бир неча одамнинг бурчига айланган вабо, ҳақиқатда қандай бўлса, шундай кўринди ва ҳамманинг ишига айланди.

Ва жуда яхши бўлди. Ахир, икки карра икки — тўрт деб ўргатгани учун ўқитувчини мақташ ҳеч кимнинг ҳаёлига келмайди-ку. Эҳтимол, уни шундай ажойиб касб танлагани учун мақташар. Тарру ва унга ўхшаганларнинг икки карра икки — тўрт, аксинча эмаслигини исботлашга бел боғлаганлари жуда мақтовга лойиқ ҳам дейлик. Лекин эзгу ниятлари уларни ўша ўқитувчига, шу ўқитувчиникидай юракли, бунақалар ўйлагандан кўп, ҳар ҳолда ҳикоячи шунга ишонади, бошқа одамларга ҳам тенглаштирди. Албатта, ҳикоячи қанақа эътирозлар ҳам билдиришларини тушунади, бу одамлар, энг асосийси, ҳаётларини хавф остига қўйганлар, дейишлари мумкин. Лекин тарихда икки карра икки — тўрт, деб айтишга журъат қилган одам ўлимга мустаҳиқ этиладиган дақиқа муқаррар келади. Ўқитувчи бунини яхши билади. Гап бу мулоҳазанинг қандай муқофот ёки қандай жазо олишини билишда ҳам эмас. Гап икки карра иккининг тўрт ёки тўрт эмаслигида. Ҳамтабаа-

ларимиздан ҳаётларини хавф остига қўйганларга биринчи — бу вабоми ё вабо эмасми, ва иккинчи унга қарши курашиш керакми ё керак эмасми деган масалани ечишга тўғри келди.

Янги чиққан оранлик ахлоқ муҳибларининг кўпи ҳеч нарса қилиб бўлмайди, энг ақлли йўл — тиз чўкиш, деб ҳам уқтирдилар. Тарру ҳам, Риэ ҳам, уларнинг дўстлари ҳам уларга у тарзда ёки бу тарзда эътироз билдиришлари мумкин, лекин хулоса улар билан бўлган нарсадан келиб чиқади: қайси восита билан бўлмасин қарши курашиш ва ҳеч қачон тиз чўкмаслик керак. Ҳамма гап иложи борица кўпроқ одамларни ўлимдан сақлаш, уларнинг муқаррар айрилиқ уқубатини тортишига йўл қўймасликда. Бунинг бир йўли — вабони енгиш эди. Бу ҳақиқат шу ҳолида ҳайратга солмайди, шунчаки кўпроқ мантиққа тўғри келади.

Мана шунинг учун ҳам Кастел чолнинг эмдорини шу ерда, бор материаллардан тайёрлашга бутун имони ва ғайратини бергани жуда табиий. Риэ иккаласи шаҳарда тарқалган микробдан тайёрланган эмдори четдан олинган эмдорига қараганда кучлироқ чиқишига негаки, маҳаллий микроб вабо бацилласи, тўғрироғи, унинг классик таърифидан бир оз фарқланишига умид қилган эдилар. Кастел эмдорининг биринчи партиясини яқин кунда оламиз деб ҳисобларди.

Шунинг учун Граннинг — сира ҳам қаҳрамон ҳисобланмайдиган одамнинг — айна кунлари дасталарнинг маъмурий марказига айланиб қолгани табиий. Тарру тузган дасталарнинг бир қисми аҳолиси тиқин маҳалла-ларда олдини оладиган чоралар кўришни ўз зиммасига олди. Даста аъзолари бу ерларда зарурий гигиена ўрнатишга киришди, ҳали дезинфекциядан ўтмаган чордоқ ва ертўлалар рўйхатини тузиб чиқишди. Қолган дасталар бевосита ҳакимларга ёрдамлашди — чақириқ бўйича уйларга бордилар, касалларни ташишни йўлга қўйдилар ва ҳатто махсус хизматчилар етмаган пайтлари тез ёрдам ёки ўлик ташийдиган фургонларни ҳайдадилар. Бу ишларнинг ҳаммаси доимий ҳисоб-китобга муҳтож эди, шу вазифани Гран ўз зиммасига олди.

Ҳикоячи Гранни маълум нуқтаи назардан, Риэ ёки, дейлик, Тарруга таққослаганда, кўпроқ даражада уларнинг дасталарида ишга илҳомлантираган ўша сокин жасорат эгаларидан деб ҳисоблашга мойилроқ. У хайрли фазилатига мос ҳеч иккиланмай «лаббай» деган. Фақат

мураккаброқ ишга қариб қолганини, шунинг учун соддароғидан беришларини илтимос қилган. Соат ўн саккиздан йигирмагача у ҳақимнинг ихтиёрида. Риэ қизгин миннатдорлик билдирганда, у ҳатто ҳайрон ҳам бўлди: «Бу энг қийини эмас-ку. Ҳозир вабо, ҳа энди, унга қарши курашишга тўғри келади. Эҳ, дунёдаги ҳамма нарса шундай осон бўлганда эди!» Ва у ёзиб тамомланмаган жумласига қайтади. Баъзан, статик ҳисоб-китоб якунланган оқшомлари Риэ Гран билан гурунги қуради. Оқшомги суҳбатларига аста-секин Тарруни ҳам тортадиган бўлдилар ва Гран икки улфатга ошкора мамнуният билан кўнгил ёрарди. Улар эса Граннинг ҳатто вабо авжига минган пайтлари ҳам ташламаган серхафсала машғулотини қизиқиб кузатар эдилар. Охир-оқибат, иккови учун бу ўзига хос ҳордиққа айланиб қолди.

Тарру тез-тез: «Хўш, қалай амазонка?» деб сўрайди. Ва Гран синиқ илжайиб, ҳар гал: «Чоптириб кетяпти», деб бир тусда жавоб беради. Бир куни оқшом Гран ўз амазонкасига тегишли «сулув» сифатини ташлагани, бундан кейин у «келишган» сифатида кўринишини айтди. Яна бир гал у тингловчиларга тўла қайта ишланган биринчи жумлани ўқиб берди: «Бир куни ажойиб май тонгида, келишган амазонка ажойиб тўриқ отда Булон ўрмонининг гуллаётган хиёбонлари бўйлаб елиб борарди».

— Шунда яхшироқ гадаланади, тўғрими? — деб сўради у. — Кейин мен «майнинг тонги» ўрнига «май тонги» деб ёзишни маъқул топдим, чунки «майнинг тонги» от югуригини жиндай секинлаштириб қўяди.

Кейин у «ажойиб» сифати билан машғул бўлди. Унинг айтишича бу сўз жарангламайди, унга эса хаёлидаги муҳташам тулпорни суратдагидай аниқ ифодаладиган сўз керак. «Боқилган» тўғри келмайди, аниқ бўлса ҳам, сал айбситади. Бир гал у «қаралган»ни қўйиб кўрди, лекин бу сифат оҳанг жиҳатидан жумлага қовушмайди. Бир куни кечқурун у тантана билан «саман тўриқ»ни топганини маълум қилди. Унинг фикрича, бу сифат жониворнинг келишимини ортиқча бўрттирмай, аниқ гадалантиради.

— Лекин бунақа бўлмайди-ку, — деб эътироз қилди Риэ.

— Нега энди?

— Негаки, саман — бу от зоти, аммо тўриқ эмас.

— Қанақа зот?

— Қанақалигининг фарқи йўқ, ишқилиб, саман — тўриқ эмас.

Гран кўнглининг туб-тубигача хайратга тушди.

— Раҳмат, раҳмат,— деди,— яхши ҳам сизга ўқиб берганим. Мана, ўзингиз ҳам бунинг қандай қийинлигини кўрдингиз.

— Агар «хушбичим» деб ёзсангиз-чи,— деб таклиф қилди Риэ.

Гран унга бир қараб қўйди. У ўйлаётган эди.

— Ҳа,— деди у ниҳоят,— худди шунақа!

Ва аста-секин унинг лаблари табассумга жуфтлашди.

Бир неча кундан кейин у дўстларига «гуллаётган» деган сўз жуда халал бераётганини тан олди. У Оран ва Монтелимардан париёққа чиқиб кўрмагани учун ҳам дўстларини сўроққа тутди ва улардан Булон ўрмони хиёбонлари гуллайдими, йўқми, шунга жавоб талаб қилди. Очигини айтганда, хиёбонлар Риэда ҳам, Тарруда ҳам жуда гуллаётган тасаввур уйғотмаган эди, лекин Граннинг ишончли далиллари уларни шубҳага солди. Гран эса уларнинг иккиланишига ажабланди. «Фақат рассомларгина кўра олади!» Бир гал ҳаким Гранни меъёрсиз ҳаяжонда кўрди. У ҳозиргина «гуллаётган»ни «гулга тўла»га алмаштирган эди. У қувонч билан кафтларини бир-бирига ишқади. Энди ҳам ҳис қилмай кўришсин-чи. «Хўш, қани дўшпини отинг, жаноблар!» Ва у тантана билан жумлани ўқиди: «Бир куни гўзал май тонгида келинган амазонка хушбичим тўриқ отни гулга тўла Булон ўрмонлари хиёбонлари бўйлаб чоптириб борар эди». Лекин овоз чиқариб ўқиганда, учта келишиқ ғализроқ жаранглади-да, Гран тўхтаб қолди. Кўнгли чўкиб курсига ўтирди. Кейин ҳакимдан кетишга изн сўради. Хилватда бир ўйлаб олиши керак эди. У худди шу пайтлари — тўғри, буни кейинроқ билишди,— ишда мумкин бўлмаган паришонхотирликка тушди, бу эса, мэриянинг, хизматчилари кам бўлишига қарамай, кўп оғир ишларни қилаётган кунларига тўғри келди ва ўта нохуш ҳодиса сифатида баҳоланди. Иш юришмаётгани аниқ эди ва канцелярия бошлиғи Гранга, маопи унга иш қилаётгани учун берилаётгани, у эса ишни қилмай қўйганини уқтириб, қаттиқ дашном берди. «Мен эшитдим,— деб қўшиб қўйди бошлиқ,— хизматдан бўш пайтингизда санитария дасталарида кўнгилли бўлиб ишлаётган экансиз. Бунинг менга алоқаси йўқ. Менга алоқадор нарса фақат битта — бу ҳам бўлса, сизнинг бу ердаги, мэриядаги ишингиз. Агар одам шу даҳшатли кунларда чиндан ҳам фойдам тегсин, деб ўйласа, у биринчи

галда ўз ишини намунали қилиб бажармоғи даркор. Акс ҳолда қолган ҳоказолар уч пул.»

— У ҳақ,— деди Гран ҳакимга.

— Ҳа, у ҳақ,— деб тасдиқлади Риэ.

— Мен ростдан ҳам паришонхотир бўлиб қолдим, энди жумланинг охирини қандай чиқаришни ҳам билолма-
япман.

У шусиз ҳам ҳаммаси равшан, деб «Булон» сўзини умуман ўчириб ташлашга қарор қилди. Лекин бунда нима «гул»га тегишлию, нима «хиёбонлар»га тегишли, ноаниқ қолар экан. У «Гулга тўла ўрмон хиёбонлари», деб ёзишга ҳам чоғланди. Лекин унда ўрмон эга билан сифатнинг оралиғига тушиб, ташбеҳ эгадан ажралиб, гўё зирапчадай тикрайиб қолар экан. Лекин, бор гапни айтиш керак, айрим кунлари Гран Риэдан ҳам кўпроқ толиққан кўринарди.

Ҳа, Граннинг керакли сўз излашга шўнгиб кетиши уни жуда ҳоритган, аммо у шунда ҳам санитария дасталарига зарур маълумотларни ҳисоб-китоб қилиш ва тўплашни тўхтатмаган эди. У ҳар куни оқшом ўз қоғозларини сабот билан ёйиб, ўсишни белгилар, бор кучи билан манзарани нисбатан аниқ тасвирлашга тиришар эди. У Риэнинг олдига бот-бот кирди ва ўзига бирон-бир ҳужра ё қабулхонадан стол тайин қилишни сўради. Кейин гўё мэриядаги иш жойида ўтиргандай, қоғозларига мук тушади ва сиёҳи-ни тезроқ қуритиш учун бамайлихотир қоғозини елпийди, теграсидаги ҳаво дезинфекция воситаларидан касаллик-нинг ўзидек гўё қуюқлашиб кетганини сезмай ўтиради. Бундай пайтлари ўз амазонкасини калласидан чиқариб ташлашга, нима иш юклатилган бўлса, шуни виждонан бажаришга уринар эди.

Агар одамлар одатда қаҳрамонлик деб аталадиган аллақандай юксак намуна ва ибратларни ўқишни чиндан ҳам истасалар, агар тарихимизга ўз қаҳрамонлари шунчалар керак бўлса, ҳикоячи бор нарсаси фақат самимий кўнгил ва биринчи қарашда кулгили туюладиган аъмолдан иборат бўлган, жуда аҳамиятсиз ва ушўқ бир қаҳрамонни ўқувчилар эътиборига ҳавола қилади. Шундай қилиб, ҳар ким ўзиникига эга чиқади: ҳақиқат ўзига буюрилган икки каррага кўпайган икки — азалий тўртни, қаҳрамонлик эса — иккинчи даражали, асрлар бўйи ўзига белгиланган, умумий бахтиёрлик талабида айни шу «кейин», ҳеч қачон «олдидан» бўлмайдиган ўрнини олади. Қолаверса, шу боис воқеаномамиз ҳам аниқ тус олади, хайрли ният билан

киришилган, воқеаларни томошасеварликдай бачканаликка, ҳаддан ортиқ ёмон туйгуларга берилмай тасвирлаган ҳар қандай ҳақиқий ҳикоя шундай бўлади.

Ишқилиб, Риэнинг рўзнома ўқиб ёки радиодан, ташқаридаги дунёнинг вабога учраган шаҳарга йўллаган даъват ва таскин сўзларини эшитиб ўтирган пайтларидаги фикри шундай эди. Айни бир пайтда бугун шундай ёлғиз қолган шаҳарга худонинг бермиш кuni куруқлик ёки ҳаво орқали, радиотўлқин ёки босма сўзлар билан таъсирли ёки ҳайратга тўла шарҳлар жаласи қуйилади. Ва ҳар гал уларнинг эпик ёки риторик услуб ва оҳангларида ҳақим ўзини тутолмай қолади. Албатта, у, бу ҳамдардлик белгилари сохта эмаслигини тушунади. Лекин улар одамларнинг ўзларини умуминсониятга боғлайдиган нарсаларни ифода этишга уринадиган шартли тилида айтилар эди. Ва бу тилни кундалик майда кўринган майда меҳнатга, дейлик, шу Граннинг меҳнатига қўллаб бўлмас, зеро, эпидемия авжида Граннинг қандай эътиборли ўрин тутгани ҳақида тасаввур беролмас эди.

Гоҳо ҳақим кечалари ҳувиллаган шаҳарнинг бузрук сукунати оғушида мудраб олиш учун тўшакка чўзилиб, радиоприёмник қулоғини бурайди. Дунёнинг олис бурчакларидан, минглаб чақирим масофадан келган нотаниш биродарона овозлар қовушмайдиганроқ тарзда қардошлик изҳор қилади, шу ҳақда гапиради, лекин айни пайтда улардан фожийй чорасизлик сезилиб туради, чунки одам бошқанинг фожиасини ўз кўзи билан кўрмаса, самимий ҳамдардлик билдиролмайди. «Оран! Оран!» Бу чақирикнинг денгизлар оша етиб келгани беҳуда эди. Риэ беҳуда хавотирга тушади, сал ўтмай сўзамоллик тўлкини баландлайди ва Гран билан нотиқни бир-бирига бегона икки нотанишга айлантирган асосий тафовутни янада аниқроқ таъкидлайди. «Оран! Ҳа, Оран!» «Э йўқ, — деб ўйлайди ҳақим. — Фақат бир имкон — биргаликда севишиш ёки ўлиш бор. Улар эса ҳаддан ортиқ олисда».

Вабонинг авж палласи, фожианинг бутун кучини бир мушт қилиб шаҳарга зарба бергани ва уни батамом ишғол қилгани ҳақидаги ҳикояга ўтмасдан олдин, Рамберга ўхшаган одамларнинг, жилла қурмаса, яна бахтиёрликларини қўлга киритиш, ўзларининг ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилиб келган бўлакларини вабодан асраш учун таваккалига, тинимсиз, такрор-такрор қилган уринишла-

рини гапириб беришимиз қолди. Уларнинг ўзларига тажовуз қилаётган зулмга қарши кураш усуллари, гарчи бу усуллар бошқа чораларга нисбатан таъсирсиз бўлса-да, шундай эди, лекин ҳикоячи бунда ўзига ҳос бир маъно борлигига, самарасизлик ва зиддиятларга қарамай, ҳар биримизда ҳали гурур ҳам яшаётганини далиллашига ишонади.

Рамбер вабога бошигача чулганиб қолмаслик умидида жон-жаҳди билан олишар эди. Шаҳардан шундайинча чиқолмаслигига ишонгандан кейин, у бошқа йўллари кўришга қарор қилди, бу ниятини Риэга ҳам айтди. Мухбир қаҳвахоналардаги дастёрлардан бошлади. Қаҳвахона дастёри ҳамиша, ҳамма ишдан бохабар эди. Лекин мухбир мурожаат қилган биринчисиёқ айти шунақа қингир ишларга қандай жазо белгиланганидан бохабар экан. Уни яна бир қаҳвахонада ҳеч гап-сўзсиз ифвогар сифатида қарши олишди. Рамбернинг ишлари фақат Риэникида Коттар билан тасодифий кўришувдан кейин жойидан силжиди. Рамбер билан Риэ унинг маъмурий идораларда қилган бефойда уринишлари ҳақида гаплашган эдилар. Бир неча кун ўтиб, Коттар кўчада Рамберга тўқнаш келди ва у билан мулойим саломлашди, у яқиндан бери танишларига алоҳида хуш муомала кўрсатаётган эди.

— Хўш, қалай, аввалгидай ҳеч гап йўқми? — деб суриштирди Коттар.

— Ҳеч гап.

— Шу амалдорларга ишониб бўладими, ахир? Улар одамларни тушуниш учун идораларда ўтиришгани йўқ.

— Жуда тўғри. Лекин мен бошқа бирон йўлини топишга уриниб кўраман. Бу эса осон эмас.

— Секин айтасизми, — деб қувватлади Коттар.

Лекин, маълум бўлдики, у баъзи айланма йўллардан хабардор экан, Рамбер ажабланиб берган саволга у аллақачон Орандаги кўплаб қаҳвахоналарнинг доимий мижози бўлиб қолгани, ҳамма ерда дўст орттирганини ва худди шунақа ишлар билан шуғулланадиган бир ташкилотни билишини айтди. Гап шундаки, харажати топишидан каттароқ бўлган Коттар таъминоти чекланган моллар контрабандасига боғланган эди. У нархи кун-кундан кўтарилаётган сигарет ва бўлмағур шаробларни олиб сотар экан, шу тариқа тузуккина жамғарма ҳам тўплабди.

— Ўзингиз шунга ишонасизми? — деб сўради Рамбер.

— Ҳа, ўзимга ҳам таклиф қилишган.

— Сиз нега бундан фойдаланиб қолмадингиз?

— Яқин одамга ишонмаслик — гуноҳ,— деди Коттар хушфеъл оҳангда,— шахсан ўзим бу ердан кетгим келмагани учун фойдаланмадим. Бунинг маълум сабаблари бор.

Қисқа сукутдан сўнг қўшиб қўйди:

— Сизни қандай сабаблар бўлгани қизиқтирмайдими?

— Ўйлашимча, менга алоқаси йўқ.

— Қай бир маънода, тўғри, алоқаси йўқ. Бошқа томондан қарасак... Э, хуллас, менга бир нарса аниқ: бу ерга вабо келганидан бери, мен негадир эмин-эркин бўлиб қолдим.

Рамбер Коттарнинг гапини эшитиб туриб сўради:

— Ўша ташкилотга қандай боғланиш мумкин?

— Чигал иш,— деб ух тортди Коттар,— мен билан юринг-чи.

Соат тўрт бўлиб қолган эди. Вазмин қопланиб олган, чўғдай қизиган осмон остидаги шахар, мисоли милдираётган олов устида тургандай, қайнаб ётар эди. Дўконлар ойнасига парда тортилган. Кўчалар кимсасиз. Коттар билан Рамбер томлар панасига ўтиб, узоқ вақт индамай кетдилар. Вабо кўринмас шарпага айланадиган бир пайт эди. Бу сукут, ранглар ва ҳаракатнинг бу ўликлиги бир вақтда ҳам Оран баҳорининг, ҳам вабонинг белгилари бўлиши мумкин эди. Ҳаракатсиз турган ҳавонинг таҳдидгами ёки чанг-тўзон, ё ҳароратга тўйинганини билишга уришиб кўрингчи. Вабони англаш учун кузатиш, тафаккур қилиш керак бўлади. Зеро у фақат ўзининг, шундай айтилса, нуқул салбий аломатлари билан кўринади. Коттар вабо билан алоҳида муносабатда эди, Рамбернинг эътиборини итлар йўқлигига қаратди — одатда улар бу пайтлари оstonаларда йўқ салқинни тутиш умидида оғизларини каппа-каппа очиб, қайноқ ҳавони ютумлаб қалт-қалт қилиб ётишар эди.

Улар Хурмозор хиёбонидан ўтдилар. Аслаҳа майдонини кесиб, Денгизчилар маҳалласидан чиқдилар. Чап томонда яшилга бўялган қаҳвахона қалин сариқ матодан қийшиқ тортилган пардалар тагида биқинингга уринар эди. Ичкари киргач, икковлари ҳам жиққа ҳўл пешоналарини бир хил ҳаракат билан артишди. Кейин устига қопланган тунукаси ҳам яшилга бўялган стол ёнидаги иккита кичкина ёғоч ўриндиққа ўтирдилар. Кенгхонада жон асари йўқ. Шифтда пашша гувуллайти. Қийшиқоёқ пештахтадаги сариқ қафасда пати тўллаган бир тутиқуш шумшайиб, қўналгани чангаллаб олган. Дево­рларга уруш акс этган манзаралар осилган, ҳаммаёқ кир-чир, қалин ўргимчак босган эди.

Ҳамма столларда, ҳатто Рамбернинг бурни тагида ҳам товуқ тезаги ётар, мухбир бу қаёқдан тушганини билолмай турган эди, бирдан қоронғи бурчакда нимадир гимирсилаб кўзгалди-да, бужур панжаларини алпанг-талпанг қилиб, ўртага басавлат бир хўроз чиқди.

Хўроз чиқиши билан гўё ҳарорат баттар ошиб кетгандай туюлди. Коттар пижагини ечиб қўйди-да, столни тақиллатди. Орқа эшикдан бўйига мос тушмайдиган узун пешбандига ўралашиб, аллақандай бир калтабақай одам чиқди, Коттарни кўриб, узоқдан таъзим қилди, бу ёққа келаётиб, йўл-йўлакай хўрозни тепиб юборди ва хўрознинг ғазабнок қоқоғлаши остида жаноблардан қандай хизмат буюришларини сўради. Коттар ўзига бир финжон оқ шароб айттириб, Гарсиа деган аллақандай кимсани суриштирди. Қўқил дастёрнинг айтишича, Гарсиа уларнинг қаҳвахонасида бир неча кундан буён кўриниш бермабди.

— Кечқурун келармикан, нима дейсиз?

— Билиб бўладими,— деди дастёр.— Қайси пайтда бўлишидан хабарингиз бор-ку.

— Ҳа, лекин, очиги, иш қисталанг. Мен фақат унга оғайнимни таништирмоқчи эдим.

Дастёр ҳўл қўлини пешбандига артди.

— Жаноб ҳам иш қиладиларми?

— Албатта,— деб жавоб берди Коттар.

Қўқил пишиллади.

— Унда, кечқурун келинг. Мен унга бир болани юбораман.

Кўчада кетаётганларида Рамбер қанақа ишни гапиришганини сўради.

— Нима бўларди, контрабанда-да. Молларни шаҳар дарвозасидан ўтказиб олишади. Кейин жуда қиммат нархда пуллашади.

— Ғаройиб,— деди Рамбер.— Бундан чиқди, ҳамтовоқлари ҳам бор?

— Бўлмаса-чи!

Кечқурун қаҳвахона пардалари кўтарилган, тўтиқўш ўз қафасида алланарсалар деб тинмай чулдираётган, темир столларда эса пижакларини ечиб, мижозлар ўтирган эди. Улардан биттаси — сомон шляпаси гарданига сурилган, оқ кўйлаги ёқаси кўкрагигача очилган, ўттизларга чиққан бир одам Коттарни кўриб ўрнидан турди. Унинг тўғри бичимли юзи офтобда қорайган, кўзлари қоп-қора, кичкина, ҳар бармоғига қўша-қўша узук тақилган, онпоқ тишлари ялтиллаётган эди.

— Салом,— деди у.— Пештахтага ўтдик, ичиб олайлик. Индамай ичдилар, учови ҳам навбат билан меҳмон қилди.

— Ташқари чиқсак-чи? — деб таклиф қилди Гарсиа.

Бандаргоҳга қараб юрдилар, Гарсиа мендан нима илтимос бор, деб сўради. Коттар Рамберни унга уларнинг иши юзасидан эмас, балки бошқа масалада таништираётганини айтди, лутф билан «нисиб ўтиш» деб атади. Гарсиа сигаретни оғзидан қўймай, ҳамроҳларига бепарво одимлади. У савол берар, Рамберни «у» деб тилга олар, гўё унинг шу ердалигини умуман сезмаётгандай эди.

— Хўш, нима учун? — деб сўради у.

— Унинг Францияда хотини бор.

— Э-э!

Салдан кейин:

— Нима иш қилади?

— Мухбир.

— Бу касбдаги одамлар тилини тийишни билмайди.

Рамбер сукут сақлади.

— У дўстимиз,— деди Коттар.

Яна индамай йўлга тушишди. Ниҳоят улар қирғоқбўйига етдилар, у ёққа ўтиш жойи баланд дарвозалар билан тўсилган эди. Лекин улар тўппа-тўғри, ҳиди иштаха уйғотиб, олис-олисларгача таралаётган қовурма сардинка савдоси қизиган дўконгача юрдилар.

— Умуман,— деб хулоса қилди Гарсиа,— бу ишга менинг алоқам йўқ, бу билан Раул шуғулланади. Уни эса излаб топиш керак, қийин иш.

— Бундан чиқди, қочиб юрган экан-да? — деб Коттар хаяжон билан сўради.

Гарсиа жавоб бермади. У дўконча ёнида тўхтаб, биринчи марта Рамбернинг юзига қаради.

— Эртадан кейин соат ўн бирда шаҳарнинг юқори томонидаги бурчакда, божхона казармаси олдида.

У гўё кетаётгандай бўлди-да, лекин бирдан ҳамсухбатларига ўгирилди.

— Харажати бўлади,— деди.

Бу гап худди шундай бўлиши керакдай чиқди.

— Тушунарли,— деб Рамбер шоша-пиша розилик берди.

Мухбир бир неча дақиқа ўтиб, Коттарга раҳмат айтган эди, униси хурсанд бўлиб жавоб қилди:

— Э, арзимайди. Сизга ёрдамим текканидан хур-

сандман. Кейин, мухбирсиз ахир, пайти келганда, қайтарасиз.

Яна бир кундан кейин Рамбер билан Коттар на кўклик, на сояни биладиган кенг кўчадан шаҳарнинг юқори томонига йўл олдилар. Казарманинг бир қаноти лазаретга айлантирилган, дарвоза олдида оломон: бировлари кириш қатъий таъқиқланганига қарамай, ўтказиб юборишларига умид қилар, бошқалари эса маълумотлар ҳамиша кечикишини унутиб, касалнинг аҳволини эшитиш умидида уймалашиб турар эди. Ишқилиб, Рамбер бу оломон, у ёқдан-бу ёққа тинмай юришларни кўриб, Гарсиа учрашувни белгилашда шу бесаранжомликни ҳисобга олганини англади.

— Бари бир ғалати, — деб бошлади Коттар, — бунча кетиш кўйига тушмасангиз. Ҳозир шаҳарда жуда қизиқ нарсалар бўляпти-ку.

— Фақат мен учун эмас, — деб жавоб қилди Рамбер.

— Анча-мунча хавф борлиги-ку тушунарли. Лекин бу хавф вабогача ҳам бор эди, гавжум чоррахани кесиб ўтишни олайлик.

Худди шу пайти ёнгиналарида Риэнинг машинаси тўхтади. Машинани Тарру ҳайдаётган экан, ҳаким эса ухлаётганга ўхшади. Лекин у уйғонди ва Тарруга мухбирни таништирди.

— Танишмиз, — деди Тарру, — битта меҳмонхонада турамиз.

У Рамберга уни марказгача олиб бориб қўйишни таклиф қилди.

— Йўқ, раҳмат, шу ерда учрашмоқчи эдик.

Риэ Рамберга қараб қўйди.

— Шундай, — деб тасдиқлади униси.

— Оҳ-ҳо, — деб Коттар ажабланди, — демак, бу ишдан ҳаким ҳам хабардорми?

— А, ана, терговчи ҳам келяпти, — деб Тарру гап қўшди ва Коттарга тикилди.

Коттар ҳатто бўзариб кетди. Ростдан ҳам, кўчада Отон жаноб ўтаётган, шиддатли, аммо бир маромда одимлаб бораётган эди. У машина билан баравар келганда шляпасини кўтариб қўйди.

— Салом, Отон жаноблари! — деди Тарру.

Терговчи ўз навбатида машинадагиларга хайрли кун тилади ва парироқда турган Коттар билан Рамберга кўз ташлаб, виқор билан бош эгди. Тарру унга тижоратчи билан мухбирни таништирди. Терговчи нигоҳини бир лаҳза

осмонга қаратди ва уҳ тортиб, қайгули кунлар келганини маълум қилди.

— Тарру жаноблари, менга профилактик чоралар қўллаш ишига қўшилганингизни айтишди. Сизга қойил қолганимни яширолмайман. Ҳаким, қандай, сизнингча, эпидемия яна тарқалаверадими?

Риэ тарқалмаслигига умид билдирди, терговчи ҳеч қачон умидсизланмаслик лозимлиги, чунки оллоҳнинг ишларини олдиндан билиб бўлмаслигини айтди. Тарру кейинги кунлардаги воқеалар, ишқилиб, унинг ишлари кўламига таъсир қилмадими, деб сўради.

— Аксинча, бизда жиноий деб аталадиган ишлар камайди. Асосан кейинги буйруқларни бажаришдаги жиддий хатоларни кўришга тўғри келади. Ҳеч қачон эски қонунлар бунча эъзозланмаган эди.

— Бундан чиқди, — деб жилмайди Тарру, — янгиларига таққослаганда улар яхшироқ экан-да.

Терговчининг орзуманд чехраси бирдан ўзгарди, ҳатто хаёлчан нигоҳини осмон томошасидан маҳрум қилди. Ва у Тарруга тумтайиб қаради:

— Хўш, нима бўпти шунга? — деди у. — Муҳими қонун эмас, жазо. Бунда терговнинг аҳамияти йўқ.

— Мана сизга биринчи рақамли душман, — деб гап қотди Коттар, терговчи оломонга ютилиб кетгандан кейин.

Машина йўлакдан узоқлашди. Бир неча дақиқадан сўнг Рамбер билан Коттар ўзларига қараб йўл тортган Гарсиани кўрдилар. У бақамти келди ва саломлашиш ўрнига «Қутишга тўғри келади», деди.

Уларнинг атрофида, асосан аёллардан иборат оломон тўлиқ сукунатда кутаётган эди. Қарийб ҳаммаси бир амаллаб беморларга берамиз деган ақлсиз илинж ва уларга шу нарса керак деган бундан ҳам телбароқ умидда, ўзлари билан саватчалар олиб келишган эди. Кираверишни қуроли соқчилар қўриқларди; ҳар замон-ҳар замонда казарма биносини кўчадан ажратиб турадиган ҳовлидан галати бир бақирик эшитилади. Ва шу заҳоти бутун оломон хавотирга тўла юзларини ўша ёққа буради.

Уч эркак бу томошага индамай қараб туришган эди, орқадан туйқус «салом» деган кескин ва салобатли сўз эшитилиб, худди буйруқ олгандай барабар ўгирилдилар. Раул иссиққа қарамай, худди қабулга бораётгандай кийинган эди. Қўшнёкали қора костюм унинг дароз, кучли қаддига ярашиб тушган, бошида эса гардиши юқорига қайрилган шляпа кўз-кўз бўлиб турар эди. Юзи оқаринқи-

раган, кўзлари қора, лаблари маҳкам қимтилган, у тез ва лўнда қилиб гап қотди.

— Марказни мўлжал олиб юринг, — деб фармон берди. — Сен, Гарсиа, кетсанг ҳам бўлаверади.

Гарсиа сигарет тутатди ва жойида қолди. Учовлон тез кетишди, Рамбер билан Коттар ўртада бораётган Раулга мос қадам олишга ҳаракат қилар эдилар.

— Гарсиа менга айтди, — деб гап бошлади Раул. — Қилиш мумкин. Нима бўлганда ҳам ўн минг франк-ка тортади.

Рамбер розилигини айтди.

— Эртага Денгизчидаги испан ресторанида нонушта қиламиз.

Рамбер яна розилигини айтди ва Раул қўлини қисиб биринчи марта жилмайди. У кетгандан кейин Коттар эртага бандлиги, Рамбер унинг ёрдамисиз ҳам эплашини айтди.

Эртасига мухбир испан ресторанига кирганда ҳамма каллалар унга ўтирилди. Ҳазирама қоқлаган сарғиш кўчада бир нечта зинадан тушиб кириладиган бу салқин ертўлада асосан испанбашара эркаклар бўлар экан. Лекин кунжакдаги бир столда ўтирган Раул мухбирга қўл силкитди ва Рамбер унга қараб юра бошлагани заҳоти ўтирганларнинг ҳаммаси унга қизиқсинишни бас қилиб, ликопчаларига эгилдилар. Раулнинг ёнида ориқ гавдасига номуносиб кенг елкали, соқоли ўсган, сочлари сийрак тортган аллақандай от жағли нусха қўр тўкиб ўтирган эди. Раул унга мухбирни таништирди, бегона одам уч марта бошини силтади. Рамберга ўнинг исми айтилмади, Раул унга гапирганда, соддагина қилиб «дўстимиз» деб атади.

— Дўстимиз сизга ёрдам бера олишига умид қиляпти. У сизни...

Раул тўхтаб қолди, дастёр қиз буюртма олиш учун келди.

— У ҳозир сизни икки дўстимиз билан учраштиради, улар ўз навбатида биз билан боғлиқ соқчиларга таништиради. Ҳали ҳаммаси эмас. Қайси вақт қулай — бунини соқчиларнинг ўзи белгилаши керак. Энг осони, менинча, икки-уч кун уйи дарвозага яқин соқчилардан биронтасиникида яшаб туриш. Лекин дўстимиз сизни олдиндан бир нечта керакли алоқа билан таъминлайди. Ҳаммаси ҳал бўлса, кейин пулни унга берасиз.

«Дўстимиз» айниқса помидор ва ширин гармдори газзига калла ташлаган эди, кавшанишини тўхтатмай, яна бошини силкитди. У Рамберга эртадан кейин соат саккизда

ибодатхона пештоқи олдида учрашишни тавсия қилди.

— Яна икки кун, — деб чўзди Рамбер.

— Осон иш эмас, — деди Раул. — Ахир одамларни излаб топиш керак.

«Дўстимиз», От бу гапни шиддатли бош иргаб тасдиқлади, Рамбер бўшашиб рози бўлди. Нонушта тинмай суҳбатга мавзу танлашда ўтди. Лекин Рамбер Отнинг футболчи эканини ҳам аниқлашга муяссар бўлгач, иш силлиқ кетди. Унинг ўзи ҳам бир вақтлар футболга иштиёқ билан берилган эди. Суҳбат табиий равишда Франция чемпионатига, англиз профессионал командалари фазилатларига ва «дубль ве» тактикасига кўчди. Нонушта охирида От буткул эшилиб кетди, Рамберга сенлаб гапиришга ўтди ва уни «энг қулайи яримҳимояда ўйнаш» эканига ишонтиришга тушди. «Тушунсанг-чи, — деб уқтирди у, — ўйинни айтиш шу яримҳимоя ҳал қилади. Футболда энг асосийси ҳам шу». Ўзи доим ҳужумда ўйнаган бўлса-да, Рамбер бу гапга қўшилди. Лекин шу аснода бир неча марта сурнай оҳанги — қанақадир чучмал кўйни такрорлаган радио уларнинг суҳбатини бўлиб қўйди, шундан кейин вабо кеча бир юз ўттиз етти қурбонни олиб кетгани хабар берилди. Ўтирганларнинг биронтаси ҳатто ўгирилиб ҳам қўйишмади. От кифтини қисиб ўрнидан турди. Раул билан Рамбер ундан ибрат олдилар.

Хайрлашаётганларида яримҳимоячи Рамбернинг қўлини қаттиқ-қаттиқ силтади ва:

— Менинг отим Гонсалес, — деди.

Рамберга кейинги икки кун поёнсиз узун туюлди. У Риэниқига борди ва нима қилмоқчилигини батафсил айтиб берди. Кейин ҳақимга қўшилиб олди ва вабо деб шубҳа қилинган касалнинг эшиги ёнида хайрлашди. Долонда тапир-тупур оёқ товуши ва овозлар эшитилди: бу касалнинг оиласига ҳақим келганини айтишга тушган қўшнилари эди.

— Ишқилиб, Тарру кечикмасин-да, — деб гулдиради Риэ.

Унинг кўриниши ҳорғин эди.

— Эпидемия авжига чиқаётганга ўхшайди, — деди Рамбер.

Риэ энг асосийси бунда эмас, касаллик кўрсаткичларининг ўсиши ҳатто олдингига нисбатан секинроқ эканини айтди. Шунчаки ҳали бу вабога қарши курашда керагича таъсирчан воситалар йўқ.

Бизга материаллар етишмайди, — деб тушунтирди у. — Ҳар қандай армияда материал қисмининг танқислиги

доим одам ҳисобига тўлдирилади. Бизда эса одамлар ҳам етишмаяпти.

— Лекин шаҳарга ҳакимлар, санитарлар келди-ку.

— Келишга-ку келишди, — деб унинг ганига қўшилди Риэ. — Ўнта ҳаким, тахминан юзтагача санитар. Биринчи қарашда кўпга ўхшайди. Лекин, бу эпидемиянинг ҳозирги босқичида ҳам зўрга етади. Агар эпидемия кучайса, унда жуда-жуда камлик қилади.

Риэ уйдаги тўполонга қулоқ солди ва кейин Рамберга қараб жилмайди.

— Ҳа, — деб гап қотди, — омад йўлида тайсалламасликни маслаҳат бераман.

Рамбернинг юзига соя қалқиди.

— Ўзингиз биласиз-ку, — деди у бўғилиб, — бу ердан фақат шу учун кетмоқчи эмасман-ку.

Риэ билишини тан олди, лекин Рамбер уни охиригача гапиргани қўймади.

— Ўзимни қўрқоқ деб ўйламайман, ҳар ҳолда камдан-кам қўрқаман, буни синаш учун бошимдан кўп нарсани ўтказдим. Аммо шундай бир фикрлар ҳам борки, уларга дош беролмайман.

Ҳаким тўғри унинг юзига тикилди.

— Сиз у билан кўришасиз, — деди.

— Эҳтимол, лекин мен ҳаммаси чўзилиб кетиши, бу орада унинг қариб қолиши ҳақидаги фикрга дош беролмайман. Ўттиздан кейиноқ одам қаришни бошлайди, шунинг учун ҳар дақиқадан фойдаланиб қолиш керак... Билмадим, мени тушунасишми, йўқми.

Риэ, тушунаман, деб гулдиради, аммо шу пайт ҳаяжонланган Тарру келиб қолди.

— Ҳозиргина Панлю ҳазрат билан гаплашдим, уни дастага киришга таклиф қилдим.

— Хўш, у-чи? — деб сўради ҳаким.

— Бошда ўйланди, кейин кўнди.

— Жуда хурсандман, — деди ҳаким, — ваъзаларидан ўзи яхшироқ эканига хурсандман.

— Ҳамма одам ҳам шу, — деди Тарру. — Фақат уларга қулай вазият бериш керак. — У жилмайди ва Риэга кўз қисди: — Ихтисосим одамларга қулай вазият қилиб беришми дейман.

— Мени афу этсангиз, — деди Рамбер, — боришим керак.

Рамбер келишилган пайшанба куни, бешта кам саккизда эҳром эшиги олдига келди. Ҳали анча салқин эди. Осмонга оқ тўгарак булутлар ёйилган, аммо кўтарилиб

келаётган кун қизиги кўп ўтмай уларни ямлаб юбориши тайин эди. Иссиқ хийла тоблаб улгурган ўтлоқлардан хануз намхуш ислар тўлқини юзиб келмоқда. Шаҳар шарқидаги уйлар ортига бекинган қўёш Жанна д'Арkning фақат дубулғасига тегиб улгурган, бошидан товонигача тилла ҳал берилган бу ҳайкал майдоннинг асосий кўрки эди. Соат саккизга жом чалди. Рамбер ҳувиллаган дарвоза гумбазлари тагида у ёқдан-бу ёққа юриб турди. Ибодатхона ичидан туриб қолган бухўр хиди ва ертўла могори аралаш узук-юлуқ хониш отилиб чиқарди. Бирдан хониш узилди. Эҳромда қора кийинган ўн чоғли дуварак одам тирқираб чиқди-да, кўчага йўрғалади. Рамбернинг диққати ошди. Шу пайти қора кийганларнинг янги гуруҳи баланд зиналардан чиқиб, эшикка йўл олди. У сигарет тутатмоқчи бўлди, аммо дарров фикридан қайтди: чекиш учун мақбул эмас эди бу жой.

Саккизу ўнбешда аста-секин, паст пардада ибодатхона органи куй бошлади. Рамбер қоронғи гумбазлар остига кирди. Аввал у фақат боя ёнидан пештоққа қараб ўтиб кетган қора жуссачаларни илғади. Улар бурчакда авлиё Роханинг яқиндагина шахримиз ҳайкалтарошлик устахоналаридан бирида ошиғич буюртма билан қилинган ҳайкали ўрнатилган ясама меҳроб олдида тўдалашган эдилар. Жуссачалар тиз чўккан ҳолида энди бу азалий бўзликда баттар кичрайган ва баайни лойдай қуюлган соя лахталарию, уларни ютиб юборган губорга қараганда жиндайгина қалин ва ҳаракатлироқ туюларди. Уларнинг боши узра эса орган тинимсиз битта мавзунинг ўзини ҳар хил мақомда чалар эди.

Рамбер чиққан пайтда Гонсалес зинадан тушиб, марказга йўл олаётган эди.

— Сени аллақачон кетган дебман, — деди у мухбирга, — шундай қилсанг тўғри ҳам бўларди.

У гапини изоҳлаб, бу ерга учрашувга келишган дўстларини пойлаганини айтди. Фақат роса йигирма минут бефойда кутибди.

— Нимадир халал берган уларга, турган гап. Бизнинг ишимизда ҳаммаси силлиқ кўчавермайди.

У эртага худди шу вақтда шахидлар ёдгорлиги ёнида кўришишни таклиф қилди. Рамбер уҳ тортиб, фетр шляпасини гарданига сурди.

— Майли, майли, — дея кулиб гапирди Гонсалес. — Ўзинг биласан, гол уришдан олдин қанча тўн узатиш, ўйин қилиш, алдаб ўтишга тўғри келади.

— Шундай,— деб қўшилди Рамбер.— Аммо матч бор йўғи бир ярим соат бўлди-да.

Шаҳидларга ёдгорлик бандаргоҳ узра тоғ тизмалари этагидаги сайргоҳда, Орандан денгиз кўриниб турадиган яккаю ягона жойда эди. Бу куниси Рамбер — учрашувга у яна биринчи келди — жанг майдонида қурбон бўлганларнинг рўйхатини ҳафсала қилиб ўқиди. Бир неча дақиқадан кейин аллақандай икки одам пайдо бўлди, улар Рамберга бепарво қараб қўйишди, нарироқ бориб, сайргоҳни ўраган панжарага суянганча, афтидан, ҳувиллаган, бўм-бўш соҳилбўйи томошасига чўмдилар. Икковининг бўй-басти бир хил, иккаласи ҳам бир хил кўк шим, калта энгли денгизчи қўйлагида. Мухбир ёдгорликдан нари бориб, ўриндиққа чўкди-да, бошқа қилар иши йўқлигидан, уларни кузатишга тушди. Шунда у уларнинг ёши йигирмага ҳам бормаслигини фаҳмлади. Аммо шу пайти йўл-йўлакай узрини айтиб келаётган Гонсалесга кўзи тушди.

— Ана-ку улар, бизнинг дўстлар,— деб у Рамберни йигитлар ёнига бошлади ва уларни таништирди — бирининг исми Марсел, унисиники Луи экан. Юзлари ҳам ўхшаш, Рамбер уларни ака-ука деб топди.

— Хўш, мана,— деди Гонсалес.— Танишиб ҳам олдингиз. Энди ишни келишсак бас.

Марселми, балки Луими, уларнинг қоровулдаги навбати икки кундан кейин бошланиб, ҳафта давом этишини ва ҳамма гап энг ўнғай кунни танлашда қолганини айтди. Уларнинг тўрт кишилик навбати ғарбий дарвозани қоровуллайди, посбонликдан иккитаси — хизматдаги ҳарбийлар. Уларни операцияга тортиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Биринчидан, булар — туруми йўқ тоифа, иккинчидан эса, бу тақдирда чиқим ортиб кетади. Лекин бу шериклар баъзан кечалари синашта бир шаробхонанинг орқа хужрасида бўлади. Марселми ё балки Луими, Рамберга уларникида туриб,— уй дарвозага яқин жойда экан,— қачон келиб айтишларини кутиб ётишни таклиф қилди. Шунда шаҳардан чиқиб олиш осон кўчади. Лекин вақт жуда ғанимат, чунки шу яқин кунда ташқи томондан ҳам кучайтирилган посбонлик қўйилади, деган гап юрибди.

Рамбер ҳаракат режасини маъқул топди, ака-укани охирги сигаретлари билан сийлади. Икковидан бири, шу пайтгача миқ этмагани Гонсалесдан, музд масаласи келишилдими, чашна олиш мумкинми, деб туйқус сўраб қолди.

— Қўйсанг-чи,— деб жавоб берди Гонсалес.— Бу — ўзимизнинг одам. Ҳаммаси ҳал бўлсин, тўлов қочмайди.

Янаги учрашувини ахдлашиб олишди. Гонсалес индинига испан ресторанида тушлик қилишни таклиф этди. У ердан тўғри ака-ука посбонларнинг уйига жўнаса бўлади.

— Биринчи куни, хоҳласанг, мен ҳам сен билан ётиб қоламан,— деб таклиф қилди у Рамберга.

Эртаси куни Рамбер ўз хонасига чиқаётиб, зинада Тарруга тўқнаш келди.

— Риэникига кетяшман,— деб тушунтирди Тарру.— Бирга бормайсизми?

— Биласизми, негадир доим унга халал бераман, деган фикр ҳеч ҳаёлимдан кетмайди,— деб беқарор бўлди Рамбер.

— Бўлмаган гап, доим сизни яхшилаб юради менга.

Мухбир ўйлаб қолди.

— Менга қаранг,— деди кейин.— Агар кечқурун, жуда алламаҳал бўлса ҳам майли, жиндай вақт топсангиз, икковингиз шаробхонага, шу ерга, меҳмонхонага келсангиз, зап иш бўларди.

— Хўш, энди бу унинг ўзигаю ва яна вабога боғлиқ,— деб жавоб берди Тарру.

Аммо соат ўнбирда иккови — Риэ ҳам, Тарру ҳам — меҳмонхонанинг тор, тиқилинч шаробхонасига кириб келди. Кичиккина хонага ўттиз чоғли шинаванда қамалган, ғала-ғовур авжига минган эди. Икковлон беихтиёр остонада таққа тўхташди — вабо босган шаҳарнинг гўристон сукунатидан кейин бу шовқин уларни тонг қотириб қўйган эди. Лекин улар бу кўнгилхушлик боисини дарров фаҳмладилар — бу ерда ҳали ҳам алкоголь ичкиликлар тортилар экан. Пештахта адоғида, баланд курсида ўтирган Рамбер уларга қўл силкиди. Унинг ёнига бордилар, Тарру ҳаддан ортиқ шовқинлаётган аллақандай шинавандани бамайлихотир нари сурди.

— Алкогол сизни чўчитмайдими?

— Йўқ, тескариси,— деб жавоб қилди Тарру.

Риэ финжондан таралаётган аччиқ гиёҳ исидан бурнини тўлдириб нафас олди. Бу шовқинда гап гапга қовушмас, Рамбер ҳам суҳбатдан кўра алкогольга оворага ўхшар эди. Ҳаким қанча уринмасин, мухбирнинг ҳушёр ё мастлиги ҳақида бир тўхтамга келолмади. Торгина шаробхонанинг бор-йўқ очиқ жойини эгаллаган икки столнинг бирида чап ва ўнг ёнида икки хонимни олиб ўтирган денгизчи зобит давранинг тўртинчи шери-

ги — аллақандай қизилюз бақалоққа Қоҳирада бўлган терлама эпидемиясини айтаётган эди.

— Лагерлар! — деб уқтирарди у. — У ерда тубжойлар учун махсус лагер қилишди, чодирларни қуришди-да, касалларга бекитиқча туркона дори ўтказишга уринган қариндошларини отиб ташлашга буйруқ олган ҳарбий кордон билан ўраб олишди. Тўғри, бу чора балки тошбағирлик, аммо адолатли эди.

Бошқа столда ўтирган ўта пўрим ёшлар нимани гапиришди, англаш қийин — шусиз ҳам тушунарсиз узук-юлуқ сўзлар мижозларнинг боши устидаги карнай-

оҳангида ютилиб кетаётган эди.

— Хўш, қалай, хурсандмисиз? — деб Риэ овозини кўтариб сўради.

— Яқин қолди энди, — деб жавоб берди Рамбер. — Балки шу ҳафтада бўлар.

— Аттанг! — деб қичқирди Тарру.

— Нимага аттанг?

Тарру Риэга қараб қўйди.

— Э, биласизми, — деди ҳаким. — Тарру бу ерда фойдангиз тегиб қоларди, деб ўйлайди, шунинг учун айтяпти, аммо шахсан ўзим кетгингиз келаётганини тушунаман.

Тарру яна бир финжондан буюртирди. Рамбер курсидан ирғиб тушиб, шу оқшом бадали биринчи марта Таррунинг кўзига тик боқди.

— Нимада фойдам тегади?

— Нимада? — деди Тарру финжонни шошилмай қўлига олиб. — Ҳеч бўлмаса санитария дасталаримизни олайлик.

Рамбер ўйланиб қолди, индамай курсига чиқди, юзининг ўзига одат бўлган қайсар, бадқовоқ тусга кирди.

— Бундан чиқди, сизнингча, дасталаримиздан наф йўқ, — деб сўради Тарру, бўш финжонни қўйиб, Рамберга тикилиб турди.

— Албатта, нафи бор, бўлганда қандай, — деб жавоб қилди мухбир ва ичиб юборди.

Риэ унинг қўллари титраётганини кўрди. Ўзича хулоса қилди: чиндан ҳам, Рамбернинг жуда кайфи баланд.

Эртаси куни, испан ресторанига яна келган Рамбер кундузги жазирани хийла бостирган тилларанг-зангор

¹ «Сент Жеймс касалхонаси»

шафақни томоша қилаётган ишқибозлар ичкаридан олиб чиқиб, тўғри кўчага қўйган курсиларни оралаб ўтишга анча овора бўлди. Улар қанақадир бир бошқача аччиқ тамаки чекаётган эдилар. Рестораннинг ўзи бўшроқ. Рамбер Гонсалес билан биринчи учрашган ҳу ўша кунжакдаги столни танлади. Дастёр қизга бир танишини кутаётганини айтди. Еттидан ўттизга ўтиб кетибди. Аста-секин ташқаридагилар қайтиб кириб, столларни тўлдиришди. Дастёр қизлар овқат тортди ва рестораннинг пастак шифти тагида идиш-оёқ товуши ва босиқ ғовур гувуллаб акс-садо берди. Саккиз бўлди ҳамки, Рамбер пойлаб ўтираверди. Ниҳоят чироқлар ҳам ёқилди. Рамбернинг ёнига янги мижозлар ўтирди. Рамбер ҳам ўзига овқат буюртирди. Гонсалесни ҳам, ака-укаларни ҳам кўролмай, овқатни еб бўлди. Тамаки тутатди. Ресторанда аста-секин одам сийраклади. У ёқда, деворлар ортида қоронғилик шиддат билан қуюқлашиб бораётган эди. Денгиз ёқдан эсаётган илиқ эпкин дераза пардаларини елпиди. Соат тўққизга бориб, Рамбер кенгхона тамом бўшагани ва дастёр қизларнинг ўзига ажабсиниб қараётганини фаҳмлади.

Рамбер айни шу пайтда, санитария машиналари чироқларидан тилимланаётган зулумотда — кейинроқ буни ўзи ҳам Риэнинг олдида тан олди — бирдан хотини икковини айириб ташлаган шаҳар деворларидан туйнук ахтариш савдосига тушгандан бери унинг ўзини бирон марта ҳам эсламаганини англаб қолди. Лекин, шу заҳотиёқ, ҳаммасини қайтадан бошлашга тўғри келаётган паллада, у жами истак-интилишлари мақсади ҳам хотинига қаратилганини тушунди ва тўсатдан шундай оғриқ туйдики, чаккаларини сиқиб юборган, ҳеч омонлик бермаётган бешафқат азобдан нажот топиш илинжида, меҳмонхонага қараб чопди.

Лекин у бу куниси эрталабоқ Коттарни қандай топишни сўрамоқчи бўлиб, Риэникига борди.

— Энди менга биттагина иш қолди, — деб тан олди у, — бу ҳам бўлса — ҳаммасини қайтадан бошлаш.

— Эртага кечқурун келсангиз, — деб маслаҳат берди Риэ. — Тарру мендан негадир Коттарни чақиришни илтимос қилувди. У соат ўнларда келади. Сиз ўн яримларда хабар олинг.

Эртасига Коттар ҳакимникига келди, бу пайтда Тарру билан Риэ уларнинг лазаретидаги кутилмаган соғайиш воқеасини гапириб ўтирган эдилар.

— Ўнтадан битта. Омади бор одам экан, — деди Тарру.

— Демак, касали вабо бўлмаган, — деди Коттар.

Уни вабонинг ғирт ўзи бўлганига ишонтиришга тушдилар.

— Тузалган бўлса, унда вабо эмас. Мендан ҳам яхши биласизки, вабо аяб ўтирмайди.

— Умуман-ку сиз ҳақ, — деб ён берди Риэ. — Лекин зўр берсангиз, қутилмаган нарсалар ҳам бўлади.

Коттар хиринглади:

— Э, қанақалигига боғлиқ. Охирги оқшом хабарини эшитдингизми?

Тарру Коттарга мулойим нигоҳ ташлаб, эшитдим, деди, ҳа, чиндан ҳам, вазият қалтис, лекин, бу, аслини олганда, нимани кўрсатади? Ўта қаттиқ чоралар қўллаш кераклигини исботлайди, холос.

— Э-э, қўллаяпсиз-ку уларни!

— Қўллашга-ку қўллаяпмиз, лекин ҳар бир одам ҳам қўллаши керак-да.

Коттар Тарруга тўрсайиб қаради. Тарру эса кўн одамлар қўл қовуштириб тургани, эпидемия барчага тегишли экани ва ҳар бир одам ўз бурчини бажариши кераклигини айтди. Мана, санитария дасталарига хоҳлаган одам кириши мумкин.

— Майли, буниси тўғри, — деб ён берди Коттар, — фақат бари бефойда. Вабо зўрлик қилади.

— Ҳаммасини синаб кўрайлик, кейин билинади, — деди Тарру тоқат билан.

Риэ гурунг бадалида столда карточкаларни оққа кўчириб ўтирди. Тарру эса курсида бояги-боягидек қимирчилаётган Коттарга қаттиқ тикилиб қолди.

— Коттар жаноблари, биз билан бирга ишлашга нима дейсиз?

Коттар ҳақоратланиб, ўтирган жойида ирғиб тушди-да шляпасини қўлга олди:

— Мен қиладиган иш эмас бу.

Ва иддао билан қўшиб қўйди:

— Айтгандай, вабо менга жуда фором тушди. Нега энди унга қарши курашаётганларга ёрдам қилишим керак.

Тарру бирдан гап тагига етгандай, шап пешанасига урди:

— Аҳ, эсим қурсин: вабо бўлмаганда, сизни қамашарди-я.

Коттар чичонглаб кетди, худди ағдарилиб кетишдан

қўрққандай курси суянчилигини чангаллади. Риэ ёзгични қўйди ва Тарруга жиддий, зехн солиб қаради.

— Ким айтди сизга буни? — деб қичқириб юборди Коттар.

Тарру ажабсиниб қош керди ва:

— Ўзингиз-да,— деб жавоб берди.— Ёки, тўғрироғи, ҳаким икковимиз сизни шундай тушундик.

Ва у, Коттар алам-аччиқда бўғилиб, бир нарсаларни гудирагунча, қўшимча қилди:

— Э бунча асабланманг. Ҳар қалай, ҳаким икковимиз сизни бориб чақмаймиз. Шусиз ҳам миршабияга тобимиз йўқ. Ишингиз ҳам бизга қизиқ эмас. Қани, мундай ўтиринг-чи.

Коттар курсига хавфсираб қаради, ўтиришга тай-саллаб турди, миқ этмади, кейин оғир сўлиш олди.

— Ҳаммаси эскида қолган ишлар,— деб бўйнига олди у,— лекин булар қайта кавлашяпти. Бари эсдан чиқди, деб юрган эдим, кимдир кунчковлик қилганга ўхшайди. Мени чақиртириб олишди-да, тергов тугагунча ҳеч қаёққа кетманг, деб буюришди. Шунда фаҳмладимки, мени эртами кечми, барибир, илнтиришади.

— Иш шунча жиддийми? — деб сўради Тарру.

— Ҳаммаси шу «жиддий» деган сўзни қандай тушунишга боғлиқ. Ҳар ҳолда, қотиллик эмас...

— Қамоқми ё каторга ишларими?

Коттарнинг руҳи тушиб кетди:

— Омад келиб қолса — қамоқ...

Лекин қисқа тинликдан кейин куйиб-пишиб қўшимча қилди:

— Бир хато ўтди-да. Ҳамма ҳам адашади-ку. Фақат бир нарсани — мени қўлга олиб, ҳамма нарсадан — уйдан, кўникмалардан, ўзим билган ҳаммасидан маҳрум қилишларини ҳеч ақлимга сиғдиrolмайман.

— А-а,— деб чўзди Тарру,— ўзингизни осишга уринганда гап бор экан-да.

— Ҳа шундай. Аҳмоқлик албатта ҳаммаси.

Шу пайтгача жим ўтирган Риэ гапга аралашди — у Коттарнинг хавфсирашини тушуниши, лекин, ҳали, эҳтимол ҳаммаси жойига тушиши мумкинчилигини айтди.

— Биладан, биладан, ҳозир ҳеч нарсадан ҳам қўрқмасам бўлади.

— Хуллас, фаҳмимча, дастага киришга тобингиз йўқ,— деди Тарру.

Коттар шляпасини бетоқат гижимлаб, Тарруга хавотир билан қаради.

— Мендан аччиғингиз чиқмасин...

— Худо ёрлақасин сизни, — деб жилмайди Тарру. — Лекин ҳеч бўлмаса, ўз фойдангиз учун микроб тарқатмай юринг...

Коттар эътироз қилди: у ҳеч ҳам вабони тиламаган, вабо ўзича келган ва унга вабо фором тушган бўлса, бунда унинг сира айби йўқ. Остонада Рамбер кўринганда, Коттар шоша-пиша қўшимча қилди:

— Айтганча, ишончим комил, бари бир, ҳеч нарсага эришолмайсиз.

Рамбер билдики, Гонсалеснинг қаерда туришидан Коттар ҳам беҳабар, лекин яна ўша кичкина қаҳвахонага бориб суриштирса бўлади. Эртага учрашишга келишдилар. Риэ ҳам бу гапнинг натижасини билишга қизиқаётганини айтган эди, Тарру ҳафта охирида, хоҳлаган пайтда кечаси ўз хонасида учрашишга таклиф қилди.

Эртаси куни Коттар билан Рамбер кичкина қаҳвахонага бориб, Гарсиага уни бугун оқшом, башарти ишкал чиқса, эртага кутишларини етказишни тайинладилар. Кечқуруни билан беҳуда пойладилар. Лекин бу куниси Гарсиа пайдо бўлди. У Рамбернинг кўргуликларини индамай эшитди. Шахсан ўзи нима бўлаётганидан беҳабар экан, лекин яқинда бир неча маҳалла ўровга олиниб, у ердаги ҳамма уйлар бир кеча-кундуз тинтув қилинганини эшитибди. Гонсалес билан ака-укалар қуршовдан чиқолмаган бўлишлари мумкин. У фақат бир ишни — буларни яна Раулга рўпара қилишни уддалайди. Турган гап, бу учрашувни яна икки-уч кунсиз орзу қилмаса ҳам бўлади.

— Кўриниб турибди, яна ҳаммасини қайта бошлашга тўғри келади, — деди Рамбер.

Рамбер шартлашилган чорраҳада Раул билан учрашганда, униси Гарсианинг тахмини тўғри чиққани — ростдан ҳамма пастки маҳаллалар ўраб олинганини айтди. Гонсалес билан алоқани тиклашга уриниб кўриш керак. Икки кундан кейин эса Рамбер футболчи билан бирга нонушта қилди.

— Ғирт бемаънилик-ку бу, — деб қайтарди Гонсалес. — Бир-биримизни қандай топиш учун аввал келишиб олиш керак, а.

Рамбер ҳам бу гапни қувватлади.

— Эртага эрталаб болаларнинг олдига борамиз, бирон чора топиб қолармиз.

Эртаси куни болалар уйида йўқ экан. Улар билан эртага қиёмда Лицей майдонида учрашув тайин қилдилар. Тарру тушдан кейин Рамберни сўлгин аҳволда кўриб, хайрон бўлди.

— Юришмаяптими? — деб сўради у.

— Ҳа. Мана, қайтадан бошлангани ҳам шу-да, — деб жавоб берди Рамбер.

У ўз таклифини яна қайтарди:

— Бугун кечқурун кириб ўтинг.

Меҳмонлар кечқурун Рамбернинг хонасига кирганда, уй эгасининг ўзи тўшакда ётган эди. У жойидан турди ва олдиндан шайлаб қўйилган финжонларни тўлдирди. Риё ўз финжонини олиб, иш қандай кетаётганини суриштирди. Мухбир бир қур давра айланиб, яна бошлаган жойига қайтгани ва яқинда яна битта, энди охириги учрашув бўлишини айтди. Ичди-да, кейин қўшимча қилди:

— Фақат улар яна келмайди.

— Умумлаштириш керак эмас, — деди Тарру.

— Сиз бу азобни тортиб кўрмагансиз-да, — деди Рамбер елкасини қисиб.

— Қайсини?

— Вабони.

— А-а, — деб чўзди.

— Йўқ, тушунмадингиз, вабо — бу ҳаммасини қайтадан бошлаш дегани.

Рамбер хона бурчагига ўтиб, ихчамгина патефонни айлантирди.

— Қанақа гардиш бу? — деб сўради Тарру. — Нимасидир жуда таниш.

Рамбер «Saint James Infirmary», деди.

Олисдан икки марта ўқ овози эшитилган пайтда ҳали гардиш айланаётган эди.

— Ё ит, ё қочқинга отишяпти, — деб изоҳлади Тарру.

Бирон дақиқадан кейин патефон ўчди ва санитария машинаси клаксони бибиллади, товуш кучайди, хона деразаси тагидан ўтди, пасайди ва ниҳоят олислаб бориб тинчиди.

— Бадга урган гардиш, — деди Рамбер. — Бо яна бугун ўн мартача эшитдим.

— Шунча ёқадими сизга?

— Қаёқда, шундан бошқаси йўқ-да.

У бир оз жим туриб, кўшиб қўйди:

— Сизга айтяпманки, бу ҳаммасини қайтадан бошлаш дегани...

У Риэдан санитария дасталари қандай ишлаётганини суриштирди. Ҳозир дасталар бештага етибди. Яна бир нечасини тузишга умид бор. Мухбир каравот четига ўтириб, тирноқларини ошкор ҳафсала билан кўриб чиқишга тушди. Риэ Рамбернинг пайдор, бақувват қаддига кўз югуртирди ва бирдан унинг ҳам ўзига қараётганини пайқаб қолди.

— Ҳаким, биласизми, — деб гап қотди мухбир, — сизнинг дасталарингиз ҳақида кўп ўйладим. Сизга кўшилолмаяман, бунга алоҳида сабабларим бор. Шулар бўлмаса, ўйлайманки, мен ҳам жонимни тикардим — ахир, Испанияда жанг қилганман.

— Ким томонида? — деб сўради Тарру.

— Мағлублар томонида. Лекин ўшандан бери кўп нарсани ўйлаб кўрдим.

— Нима тўғрисида? — деб суриштирди Тарру.

— Жасорат ҳақида. Энди биламанки, одам улуғ ишларга қодир экан. Лекин у шу билан бирга улуғ туйғуларга ҳам қодир бўлмаса, мен уни йўқ деб ҳисоблайман.

— Одам ҳаммасига қодирга ўхшайди, — деди Тарру.

— Йўқ, йўқ, одам узок вақт азобланишга ё узок вақт бахтли бўлишга қодир эмас. Демак, у арзигулик ҳеч нарсага қодир эмас.

Рамбер меҳмонларига бир-бир қараб чиқди ва сўради:

— Тарру, мана, сизни олайлик, севги учун ўлишга қодирмисиз?

— Билмадим, лекин ўйлайманки, ҳозир йўқ, қодир эмасман...

— Ана, кўрдингизми. Лекин сиз гоя учун ўлишга қодирсиз-ку, буни шундай қараб билиш мумкин. Менга келсак, гоя деб ўладиган одамлардан тўйдим. Мен қаҳрамонликка ишонмайман, қаҳрамон бўлиш осонлигини биламан ва ҳозир қаҳрамонлик ўлимга олиб боришини ҳам биламан. Мен учун фақат битта нарса қадрли — севганинг учун ё ҳаёт, ё мамот.

Риэ мухбирни зеҳн қўйиб тинглади. Ундан кўзини узмай, мулойимгина гап қотди:

— Рамбер, одам — гоя эмас.

Рамбер ўтирган жойида санчиб тушди ва ҳатто ҳаяжондан қизариб кетди.

— Йўқ, ғоя ва севгидан юз ўгиргани заҳоти одам ҳатто жуда арзимас ғоя бўлиб қолади. Биз эса айнан шу севишга ноқобилмиз. Шунинг тан олайлик, ҳақим. Шунга қодир бўлмаганимизча кутайлик ва башарти бунга қурбимиз етмаса, ўзимизни қаҳрамон кўрсатмай, умумий озодликкача чидаб берайлик. Бундан нарёғига мен ўтмоқчи эмасман.

Риэ курсидан турди, унинг юзи бирдан ҳорғин тус олди.

— Сиз ҳақсиз, Рамбер, тамом ҳақсиз, ўзим ҳам шунинг адолатли ва яхши деб ҳисоблайманми, дунёдаги энг зўр нарсаси эвазига ҳам сизни қилаётган ишингиздан қайтармайман. Лекин сизга шу нарсани айтиб қўйишга бурчлиман: бу ерда, моҳиятини олсак, гап қаҳрамонликда эмас. Бу қаҳрамонлик эмас, оддий ҳалоллик. Балки бу гап сизга эриш туюлар, лекин вабога қарши битта қурол бор — бу бўлса, ҳалоллик.

— Ҳалоллиكنинг ўзи нима? — деди Рамбер тамомила бошқача, жиддий оҳангда.

— Умуман унинг ўзи нима, буни мен ҳам билмайман. Лекин ўзимга келсак, биламан: ҳалол бўлиш — ўз ишини бажариш дегани.

— Мен эса ишим нималигини ҳам билолмайман, — деб қаҳрли шивирлади Рамбер. — Эҳтимол, севгини танлашимда ноҳақдирман.

Риэ унга ўгирилди.

— Бунақа ўйга борманг, — деди у куч билан, — сиз ҳақсиз!

Рамбер уларга ўйчил нигоҳ ташлади:

— Менингча, иккалангиз ҳам ҳозирги шароитда ҳеч нарсангизни йўқотмайсиз. Хайрли ишлар томонида бўлиш осон.

Риэ шаробни қолдирмай сипқарди.

— Кетдик, — деди у Тарруга, — ҳали ишимиз кўп.

У хонадан биринчи чиқди.

Тарру унга остонагача эргашиб борди-да, лекин эслаб қолди шекилли, муҳбирга қайрилди ва:

— А, сиз унинг хотини бу ердан юзларча чақирим узоқда, санаторийда ётганини биласизми? — деди.

Рамбер ҳайрон бўлиб қўлларини керди, лекин Тарру хонадан чиқиб кетган эди.

Эрталаб саҳарда Рамбер ҳақимга сим қоқди:

— Шаҳардан чиқиш имкони келгунча сиз билан бирга ишласам, йўқ демайсизми?

Симларнинг у томони жим турди, кейин:

— Албатта, Рамбер. Раҳмат сизга.

Учинчи бўлим

Шу тариқа вабо тутқунлари узоқ-узоқ ҳафталар бадалида ўз билганларича ва бақадриҳол олишиб келдилар. Улар орасида айримлар, масалан Рамберга ўхшаганлари, ўзларини эркин одамдай тутиб, бизга танлаш ҳуқуқи берилган деб юрганига юқорида ишонч ҳосил қилган эдик. Бироқ айни шу пайтга келиб, август ўрталарида вабо ҳаммани, ҳаммасини маҳв қилди, деб баралла айтса бўларди. Энди алоҳида, шахсий бир тақдир йўқ, фақат умумжамоа тарихимиз, аниқроғи, вабонинг ўзи ва у ҳаммага сингдириб юборган туйғуларгина қолган эди. Ҳозирги пайтда энг муҳими айрилиқ, қатағон ва ундан келиб чиқадиган оқибатларгина — қўрқинч ва алам туғғени бўлиб қолди. Мана, шунинг учун ҳам ҳикоячи айни шу пайт, жазира ва эпидемия авжга минган паллада, жилла қурса, умум нарсаларни баён этиш ва мисол тариқасида тирик қолган ҳамтабааларнинг қаҳр-ғазабини, ўликларни кўмиш ва айро тушган ошиқ-маъшуқларнинг азоб-уқубатларини келтириб ўтишни мақбул тонади.

Худди шу йили, ёз ўрталарида шамол туриб берди ва вабо теккан шаҳарда бир неча кун тинимсиз изғиди. Оранликларда шамолни суймасликка барча асослар бор: шаҳар қад тиклаган супатоғда шамол ҳеч қандай тўсиққа учрамайди, бир ташланган кўйи худди телбадай ёпирилиб, шаҳар сарҳадидан ўтиб кетаверади. Оранга бир томчи ҳам ёгин тушмади, ойлар бадалида қурғоқчиликдан кейин шамолда тарс-тарс кўчадиган кулранг пўстлоқ билан қопланди шаҳар. Шамол тобора сийраклаб бораётган ўткинчилар оёғига учиб келиб ёпишадиган парча-пурча қоғозу тўзонни осмонга тўзғитади. Муҳтожлик уйларида кўчага ҳайдаган ўша озчилик ҳам оғизларини қўл ёки даструмол билан паналаб, салкам икки букилганча илдам югуради. Энди кечқурунлари кўчаларда, эҳтимол умрининг охириг кунини чўзиб қолишга интилиб, ўзини тўдага урган оломон йўқ, энди фақат уйини кўзлаётган ё қаҳвахонага бирров

кириб ўтишга ошиқаётган кичик-кичик гуруҳларгина учрар, ҳафта давомида қоронғилик эрта тушадиган оқшомлар шаҳар буткул ҳувиллаб қолар, фақат шамолгина деворларга суйкалиб, чўзиқ ва шикоятмуз увиллаб ётар эди. Бу ёқдан кўринмайдиган нотинч денгиздан шўр ва сувўтлар ҳиди келади. Ва бизнинг денгиз нафасига тўйинган, чангда унниқиб, шамол чинқириқларидан гувиллаб ётган саҳройи шаҳримиз худо қаргаган оролдек инграр эди.

Шу пайтгача вабо марказга тегмай, балки аҳолиси кўп, турмуши ночорроқ маҳаллаларга қиргин солар эди. Лекин у туйқус бир сакраб, кибор маҳаллаларга бақамти келди ва бу ерларда танда қуриб олди. Бунда яшаётганлар инфекция уруғини шамол олиб келяпти, деб ишондилар. «Ҳамма қартани чийлаб ташлади», деб нолиди меҳмонхона мудир. Лекин, нима бўлмасин, марказий маҳаллалардагилар навбат ўзларига ҳам келганини бўйинга олдилар, чунки энди кечалари «тез ёрдам» машиналарининг узук-юлуқ гудоклари вабонинг мунгли ва лоқайд чорловини шундоқ деразалари тагига бот-бот итқитиб ўтар эди.

Кимдир ҳатто вабо айниқса кучайган бир нечта маҳаллани ўров қилиш, одамларни фақат хизмат юзасидангина четга чиқариш фикригача борди. Ўровга тушганлар, табиийки, бу чорани айнан ўзларига қарши қилинган, деб ҳисобладилар; ҳар қалай, улар зиддият таъсирида бошқа маҳаллалар аҳлини эркин деб ўйлардилар. Эркинлари эса, ўз навбатида, оғир дақиқаларда бизга қараганда бошқаларнинг эркинлиги чекланган деган хаёлдан таскин топдилар. «Улар қамалиб ўтирибди-ку» — мана, айти шу жумлада биз етишимиз мумкин бўлган ягона умид ўз ифодасини топган эди.

Тахминан шу пайтларга келиб ёнгин силсиласи бошланди, айниқса Ораннинг ғарбий дарвозаси томондаги исловот маҳаллаларда авжга чиқди. Тергов кўп ҳолларда бу ишни карантиндан чиқиб келган, йўқотиш ва фожиалар ақлу ҳушидан айирган одамлар қилганини аниқлади, улар олов билан вабо ҳам куйиб кетади деган хаёлда, ўз уйларини ёқиб юборар эдилар. Хусусан шамол заптига олган мавсумда бутун-бутун маҳаллаларга жиддий хавф солиб, тобора авжга минаётган ўт қўйиш телбалигига қарши машаққатли кураш олиб боришга тўғри келди. Шаҳар ҳокимияти буйруғи билан ўтказиляётган дезинфекция касал юқтириш хавфини батамом

йўқотади, деган кўплаб, афсуски, бефойда тушунтиришлардан кейин айбсиз айбдор ўт қўювчиларга нисбатан янада қаттиқроқ чора қўллашга тўғри келди. Шубҳа йўқки, бу савдойиларни турмага тушиш фикри эмас, балки бутун шаҳар аҳли учун умумий бир тушунча — қамоққа ҳукм қилинган одам шу билан ўлимга ҳам ҳукм бўлади, чунки шаҳар турмасида ўлим миқдори ақл бовар қилмайдиган даражага чиқиб кетган, деган тасаввур қўрқитар эди. Албатта бу ишончга ул-бул асослар ҳам бор. Тушунарли сабабларга кўра, вабо айниқса кўникмалар кучи ёки зарурат юзасидан тўда-тўда бўлиб яшайдиганлар, яъни аскарлар, роҳиблар ва маҳбуслар орасида қутураётган эди. Зеро, айрим маҳбуслар ҳолилатилган бўлсалар-да, қамоқ, бари бир, ўзига хос жамоа, буни исботлаш қийин эмас — шаҳримиз турмаларидаги эпидемияга товонни маҳбуслар билан баб-баравар тўлар эди. Вабонинг ўз нуқтаи назарича, унинг музаффар нуқтаи назарича, қамоқхона бошлиғидан охириги маҳбусгача баравар ўлимга маҳкум ва аҳтимол, бандихонада узоқ-узоқ йиллардан бери биринчи марта ҳақиқий адолат қарор топган эди.

Шаҳар ҳокимиятининг хизмат бурчини бажараётганда ҳалок бўлган соқчиларни тақдирлаш орқали бу ялли тенгликка мансаб поғонасига оид тафовут киритишга уринишидан ҳам наф бўлмади. Шаҳар қамал ҳолатида деб эълон этилгани учун, маълум нуқтаи назардан, мазкур соқчилар ҳарбий хизматда ҳисобланар, бинобарин, ўлимдан сўнг ҳарбий нишон билан тақдирланар эди. Маҳбуслар бу аҳволга индамай кўнган бўлсалар-да, ҳарбий ҳокимият бошқача қаради, ва етарлича асослаш билан бу тадбир оранликлар тасаввурида номақбул чалкашлик туғдиришини баён қилди. Ҳарбий ҳокимиятнинг илтимоси инobatга олинди ва вабодан ўлган соқчиларни эпидемияга қарши кураш учун нишони билан тақдирлаш маъқулроқ, деган фикрга келинди. Лекин бўлар иш бўлган — биринчи бўлиб ўлиб кетган соқчилардан ҳарбий нишонларни тортиб олишга энди имкон қолмаган, аммо ҳарбийлар ўз нуқтаи назарларидан воз кечмаган эдилар. Бошқа томондан, эпидемияга қарши кураш учун нишониди жиддий нуқсон бор: у ҳарбий нишон билан тақдирланишдек чуқур маънавий таъсир кўрсатмайди, вабо мавсумида унга қарши курашгани учун нишон олиш — шунчаки жўн бир иш. Хуллас, ҳамма порози эди.

Устига устак, қамоқхона бошлиқлари диний арбоблар, айниқса, ҳарбий ҳокимиятдек иш кўролмайдилар. Шаҳардаги икки монастир роҳиблари ҳақиқатан ҳам художўй оилаларга вақтинча кўчирилди. Худди шундай, имкон туғилиши биланоқ аскарларни кичик-кичик бўлинмаларга тизиб, казармалардан чиқардилар ва мактаблар ёки бошқа жамоат биноларига жойлаштирдилар. Аслини олганда, эпидемия шаҳримиз аҳолисини худди қамал пайтларидагидек жипслаштириши лозим эди, аммо амалдан ташқари ҳамжиҳатликни парчалаб, одамларни яна ёлғизликка дучор қилди. Буларнинг ҳаммаси саросарликка олиб келди.

Биз агар, бу аҳвол ва унга қўшимча бўлган қаттиқ шамол айрим каллаларда ёнгин ўтини алангалатиб юборди, десак хато қилмаймиз. Шаҳар дарвозалари яна бир неча бор босқинга учради, бу гал ҳатто ҳужумчиларнинг чоғроққина тўдаларида қуроли ҳам бор эди. Икки ёқдан ҳам ўт очилди, яраланганлар бўлди ва бир неча киши озодликка қочиб ўтди. Бироқ посбонлик кучайтирилди ва кўп ўтмай ёриб ўтишга уриниш барҳам топди. Лекин шунинг ўзи ҳам шаҳарда исён бўрони қўпишига туртки берди, оқибатда гоҳ у ер-гоҳ бу ерда ғалаёнли томошалар кўрсатилди. Одамлар ёнгинга учраган ёки санитария мулоҳазалари билан бекланган уйларни талон қилишга тушдилар. Очиғини айтганда, бу олдиндан ўйланган режа билан қилинди, деб бўлмайди. Кўп ҳолларда одамлар, хусусан кўпчилик ўртасида баобрў одамлар кутилмаган вазиятда шу замоно таассуб туғдирадиган номақбул ҳаракатлар қилардилар. Масалан, кулфатда эс-ҳушидан айрилган уй соҳибининг кўзи ўнгида ўзини тўппа-тўғри алангага урган савдойилар ҳам учради. Соҳиби хонадоннинг айни шундай қотиб туриши бекорчи томошабинларнинг бошловчилар ибратига эргашишига сабаб бўлар ва шунда фақат ёнгин акси товланаётган қоронғи кўчада ҳар томонга изғиётган, елкасидаги курси ёки кийим-кечак бўғчалари залвори остида букчайган, ёнгиннинг охири яллигида таниб бўлмас даражада бузуқ иршайган аллақандай шарналарни кўриш мумкин эди. Худди шунақа можаролар сабаб, шаҳар ҳокимиятини вабо ҳолатини қамал ҳолатига тенглаштириш ва шунга мувофиқ чоралар қўллашга мажбур қилди. Икки талончи отилди, аммо бу жазо бошқаларга қанча таъсир кўрсатгани даргумон, чунки шунча ўлим ичида бу билингани ҳам йўқ —

денгиздан бир томчи, холос. Ҳамтабааларимизни беистисно ҳушёр торттирган ягона чора, афтидан, комендантлик соати ўрнатилиши бўлди. Соат ўн бирдан кейин зулмат босган шаҳримиз баайни тошдек қотганга ўхшаб қолди.

Ойдин осмон тагида у ўзининг оқиш деворлари ва ҳеч бир жойда дарахтларнинг гунгурт соялари кесмаган равон кўчаларини кўз-кўз қилар, сукунатга на ўткинчиларнинг қадам товуши, на итлар вовуллаши раҳна солар эди. Бундай кечаларда тилсиз шаҳар салобатли, ўлик кубларнинг оддий йиғиндисига айланар, булар орасида инсон авлоди раҳнамоларининг унсиз, аллақачон унутилган ҳайкаллари ёки бу дунёнинг тунчга муҳрланган собиқ улуғлари ўзларининг металл ёки тошдан ясалган сиймоникоблари билан бир вақтлар одам бўлганнинг қиёфасини тиклашга уринар эди. Бу ўртамиёна маъбудлар августнинг қуюқ осмони тагида, кимсасиз чорраҳаларда кўркли бўлиб турар, бу ҳиссиз тўнкалар биз ҳаммамиз галалашиб банди тушган турғунлик салтанатини, кам деганда, унинг сўнгги қиёфаси — вабо, тош ва зулумот, ва ниҳоят, мана, инсоннинг тириклик овозини ўчирган мақбара тимсолини ўзида мужассам қилар эди.

Аммо зулумот яна кўнгилларни ҳам босган, ҳамтабааларимизга амалга киритилган дафн маросими ҳақидаги уйдирма ҳам, ҳақиқат ҳам айтарли бир далда бўлиши даргумон эди. Модомики, ҳикоячи хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам, жанозалар ҳақида гапиришга мажбурми, бинобарин, олдиндан кечирим сўраб қўйишга тайёрлигини билдиради, лекин унинг ўзини оқлаши шундаки, бу давр бадалида жанозалар бўлиб турди, у ҳам бошқа ҳамтабааларимиз қатори дафнларда қатнашишга мажбур эди. Нима бўлганда ҳам, у бунақа маросимларга сира ишқибоз эмас, аксинча, тириклар жамоасини, мисол учун, қумлоқни, денгизда чўмилишни устун қўяди. Аммо денгизда чўмилиш катагон, тириклар жамоаси эса эртаю кеч ўзларини ўликлар жамоаси суриб чиқаришидан кўрқувда. Воқелик шундай. Албатта, кўзни чирт юмиб, уни нари ҳайдашга уриниб кўриш мумкин, аммо воқелик ақл бовар қилмайдиган куч-қудратга эга ва у, охиروқибат, тантана қилади. Мана, ўзингиз айтинг, дафн маросимини, агар худди шу куни сиз севган одамлар кўмиладиган бўлса, нари суриб бўлмайди-ку.

Мана, шундай қилиб, дафн маросимининг энг муҳим аломати аввалбошда тезлик эди. Барча расмиятчиликлар

соддалаштирилди, азадорлик урфлари бор ҳолича бекор қилинди. Беморлар уйида, яқинларининг кўзи олдида жон таслим қилмайди, анъана бўйича майитнинг бошида бедор тонг оттиришлар таъқиқланди, дейлик, кечга бориб узилган ўлик тунда буткул ёлғиз ётади, эрталаб ўлганларини эса тезроқ тупроққа беришга ошиқадилар. Оиласига, табиийки, хабар етказилади, аммо кўп ҳолларда марҳумга хеш-яқинларнинг шаҳарда юриши чекланган, чунки касал билан алоқада бўлганлари боис карантинда ётган чиқади. Марҳум қариндошларидан бўлак яшаган тақдирда, улар кўрсатилган вақтда, яъни жасад ювилиб, аини қабристонга жўнатилаётганда келадилар.

Фараз қилайликки, бундай маросим Риэ ҳакимга қарашли ёрдамчи лазаретда бўлаётир. Мактабга кирадиган эшик асосий бионинг орқасида. Эшиги долонга қараган катта хўжалик иморатида тобут сақланади. Марҳумнинг оиласи долондаёқ қопқоғи аллақачон қоқилган тобутни кўради. Шу заҳотиёқ маросимнинг асосий қисмига кўчилади, яъни оила бошлиғига қўл қўйиш учун керакли қоғозлар тутқазилади. Кейин тобут ёшиқ автомобилга ё бўлмаса махсус жиҳозланган «тез ёрдам» машинасига олинади. Қариндошлар ҳозирча бекор қилинмай турган таксига ўтирадилар ва бор издиҳом чекка кўчалар бўйлаб қабристонга от қўяди. Шаҳар дарвозасида издиҳомни миршаб тўхтатади, ҳамтабааларимиз айтгандай, «охирги осойишта маскан»-га шусиз йўл бекилган расмий рухсатномага шипиллатиб муҳр босилади, машиналар ўтказилади, улар кўпсонли ўралар қазилган ва юк келишини кутаётган чорбурчак майдон ёнига келиб тўхтади. Кашиш марҳумга пешвоз чиқади, чунки черковда жаноза ўқиш маън этилган. Оят ўқиш баробарида тобут машинадан тортиб олинади, арқон билан боғланади, суриб келинади, ўрага сирғалиб тушаётиб ерга гурс урилади; кашиш бухўрдонни елпийди ва, мана, илк тушган кесаклар тобутни дўмбира қила бошлайди. Ёпиқмошин ўша заҳоти жўнайди, чунки дезинфекциядан ўтиши керак; белкураклардан тушаётган тупроқ уюмлари тобора бўғиқроқ товуш беради, қариндошлар эса бу пайти машиналарга жойлашган, чорак соатдан кейин эса уйларига етган бўладилар.

Ҳаммаси шу тариқа катта тезлик ва озгина таваккал билан содир бўлади. Ва албатта, эпидемиянинг бошларида, ҳар қалай, қариндош-уруғ, табиий туйғудан келиб чиқиб, ҳақоратланган бўлдилар. Аммо вабо пайти

бунақа туйғу-мулоҳазалар инобатга ўтмайди: ҳаммаси ишнинг фойдасига қурбон қилинади. Дарвоқе, бу тахлит амалиёт аввалига аҳли шаҳарнинг кўнглига оғир ботди, зеро, обрў-эътибор билан дафн этилиш истаги биз ўйлагандан кўра чуқурроқ томир отган, кўп ўтмай, бахтимизга, озиқ-овқат танқислиги бошланиб, одамлар бошқа муҳимроқ ташвишларга ўралашиб қолдилар... Соатлаб навбат пойлаш, ейишни хоҳласанг бажаришинг шарт бўлган хилма-хил юмушу турли-туман расмиятчиликлар бизни шундай ютиб юбордики, ён-веримиздаги одамлар қандай ўляпти, қазо етса, ўзимиз қандай ўламиз — буларни ўйлашга вақт қолмади. Шу тариқа, асли ёмонлик саналган моддий қийинчиликлар, нечоғли ғалати бўлмасин, яхшиликка айланди. Агар, кўрганимиздай, эпидемия бу қадар қулоч отмаганда, ҳаммаси яхшиликка олиб келар эди.

Зеро, тобут камёб, кафанликка мато топилмайди, қабристонда жой қолмаган. Нимадир қилмаса бўлмай қолди. Осон йўли — яна ишнинг фойдасини кўзлаб — алоҳида-алоҳида дафнларни қўшиб битта қилиш, шундай зарурат тугилган эканми, гўристон билан лазарет ўртасида қатновни кўпайтириш эди. Мисол учун, Риэ ҳаким бошқарадиган лазаретнинг ихтиёрида бу пайти тобутдан бор-йўғи бешта қолган. Улар тўлгандан кейин битта машинага ортилади. Қабристонда тобутлар бўшатилади, занглаган темир тусига кирган мурдалар замбилга олинади ва махсус жиҳозланган саройга қўйилади. Кейин тобутлар дезинфекция қоришмасида ювилиб яна лазаретга қайтарилади; бутун операция қанча лозим бўлса, шунча такрорланади. Иш шу қадар намунали йўлга қўйилган эдики, ҳатто волий ҳам бир неча марта бундан қониқиш изҳор этди. У ҳатто Риэга вабо ҳақида ёзилган қадимий солномаларда тўда-тўда ўликларни оддий араваларга солиб кетаётган занжиларнинг сувратларини кўргани, бизда дафн ташкилотчилиги ундан мукамалроқ эканини айтди.

— Тўғри, — деб уни қувватлади Риэ, — дафн ўшандай, аммо биз яна ҳужжат ҳам тўлдирамиз. Тараққиёт аён кўриниб турибди.

Маъмуриятнинг бу соҳадаги муваффақиятларига қарамай, волийлик жанозада қариндош-уруғлар қатнашишини таъқиқлашга мажбур бўлди, чунки вақт ўтиши билан дафн маросими ярашмаган расмиятчиликка айланиб қолди. Қариндошларга фақат қабристон дарво-

засигача кузатишга, шунда ҳам норасмий рухсат берилди. Бу ҳам ўзгартиришлар дафн маросимининг асосан якуний қисмига тегишли бўлганидан эди. Қабристоннинг у чеккасида бутазор бўлиб, ҳалигача бўш ётган майдонда иккита чуқур зовур қавланган. Уларнинг бири эркакларга, иккинчиси хотинларга мўлжалланган эди. Маъмурият мазкур масалада ҳали ахлоқ-одоб қоидаларини ушлашга интилаётган эди, фақат вақт ўтиши билан, вазият тақозосига бўйсуниб, одоб сақлашнинг сўнгги уринишидан воз кечишга тўғри келди ва майитларни эркагу аёлига қарамай, бокиралик ташвишини чекиб ўтирмай, аралашига тўда-тўда кўмишга ўтдилар. Бахтимизга, бу маҳшар талотўпи фожиянинг охири босқичларигагина хос манзара эди. Сўз бораётган бу босқичда ҳали алоҳида зовурлар сақланган ва волийлик бу вазиятдан жуда фахр ҳам қиларди. Ҳар бир зовур тубида қалин тўшалган оҳак вақирлаб-пишиллаб ётади. Ҳар бир зовур лабида тоза ҳаво таъсирида сирти пуфак-пуфак шишган худди шундай оҳак уюмлаб қўйилган. Қатнов тўхтагандан кейин, замбиллар саройдан олиб чиқилиб, ёнма-ён терилади, сўнгра шир яланғоч, қарийб чангак қотган мурдалар бир-бирига манжаштирилиб зовурга тахланади ва шу заҳоти уларнинг устига янги оҳак қўйилиб, сўнгра бўлажак меҳмонларга жой қолдириш учун, хийла юққа тупроқ тўшалади. Эртаси куни қавм-қариндошларни чақирилиб, рўйхат дафтарига имзо чекиш тавсия этиладики, бу одамлар билан, айтайлик, итлар ўртасидаги доим текширса бўладиган мавжуд тафовутларни бўрттириб туради.

Бу операцияларнинг ҳаммасига ходимлар керак ва ҳар куни уларга етишмовчилик хавфи пайдо бўлар эди. Санитар ва гўрковларнинг аксарияти, аввалбошда мутахассислари, кейинроқ четдан олинганлари ҳам вабодан ўлди. Ҳар қанча эҳтиёт чораси кўрилмасин, мараз ўз улушини олмай қўймасди. Лекин яхшилаб ўйлаб кўрилса, ҳайрон қоларли жойи шуки, эпидемия пайтида бу ишга талабгорлар топилиб турди. Оғир бўҳрон даври касаллик кўрсаткичлари авжга кўтарилишдан сал олдин бошланди ва бунда Риё ҳакимнинг хавотири жуда ўринли эди. Малакали ишларда ҳам, ҳакимнинг ўзи айтгандай, қора ишларда ҳам одам етишмас эди. Лекин вабо шаҳарга худди ўз уйидек жойлашиб олгандан кейин, унинг қуюшқондан чиқиши ҳам, охир-оқибат, фойда бўлди — эпидемия оқибатида Ораннинг иқтисоди пата-

рот топди, бу эса, табиийки, ишсизлар сонини кўпайтирди. Кўп ҳолларда мутахассислар сафини бутунлаш иложи топилмас, аммо булари қора ишга ярайверар эди. Ва чиндан ҳам, айни шу кунлари қашшоқлик қўрқувдан устун чиқди, бунинг устига маош ҳам меҳнатнинг нечоғли хавфли эканига қараб тўланар эди. Санитария хизматининг қўлида иш кутаётганлар ёзилган рўйхат бор, жой бўшаши билан навбатнинг бошида турганларга хабар қилинар, улар агар бу пайти тириклар рўйхатидан ўчмаган бўлсалар, лаббай деб етиб келадилар. Шунинг учун маълум муддатга ё бир умрга кесилган маҳбусларни қора ишга қўйиш масаласида узоқ иккиланган волий бу сўнгги чорани қўлламасликнинг уддасидан чиқди. У ишсизлар ҳали ҳам бор ва яна бўлар эканми, бемалол кутиш мумкин деб ҳисоблади.

Ёмонми, яхшими, лекин август ойи охирларигача ҳамтабааларимиз сўнгги масканларига жуда ҳамма расм-русуми билан бўлмаса-да, ҳар қалай, намунали тартиб муҳотида йўл олдилар, ҳокимиятнинг, шу тариқа, ўз бурчини бажараётганидан кўнгли тўқ эди. Лекин шу ўринда воқеалардан илгарилаб, дафнга бош-қош хизматнинг қанақа бекитиқча тадбирлар қўллашга мажбур бўлганини ҳам айтиб ўтиш жоиздир. Августдан бошлаб, эпидемиянинг ўша қулоч ёйишида қурбонлар миқдори ери чоғроқ қабристонимизнинг имконијатидан ошиб кетди. Анча жойдаги панжара олиниб, ёндош ерлар ҳам ўликлар ихтиёрига ўтган бўлса-да, зудлик билан бошқа чоралар қидиришга тўғри келди. Бошида кўмишни кечалари ўтказишга қарор қилинди, бу ходимларни ортиқча кўнгилчанликдан халос қилди — машиналарни лиқ тўлгунча юклаш мумкин эди. Ҳамшаҳарларимиздан таъқиққа қарамай шаҳар канорасида ушланиб қолган (ё хизмат юзасидан шаҳарда юрган) айримлари оққа бўялган узун-узун машиналарнинг учиб ўтаётгани ва уларнинг бўғиқ чинқириғи зимистон-қора лаҳм кўчаларда акс-садо бераётганига бот-бот гувоҳ бўлиб турардилар. Ҳали ерга тушган зарбидан силкинаётган мурдаларнинг юзига сачраган оҳак қуйқалари ёйилиб боради; тупроқ бу барча исм-шарифсизларни ёради ва энди имкон қадар чуқурроқ қазилаётган зовурлар мангуга ютиб юборади.

Бироқ, сал вақт ўтгач, янги йўллар ахтариш ва янги марраларни забт этишга тўғри келди. Волийлик буйруғи билан кўҳна қабрлар безовта қилинди, буларнинг

олдинги эгалари суяги печга солинди. Вақти етиб, вабодан ўлганлар мурдалари ҳам куйдирила бошлади. Шаҳар шарқидаги дарвоза тишидаги ахлат ёқиладиган печ ҳам шунга мослаштирилди. Посбонлик навроққа сурилди, мэриянинг қандайдир ходими илгари денгиз тепасида, тоғ йўлидан қатнаган, ҳозир эса бекор турган трамвайларни ўлик ташишга ишлатишни маслаҳат бериб, маъмурият юмушини анча енгиллаштирди. Шу мақсадда моторли ва тиркама вагонларнинг ўриндиқлари ечиб олинди ва трамвайлар ахлат ёқиш бекатигача қўйилди, шу билан бу ер сўнгги бекат ҳам бўлиб қолди.

Ёз охирлари, кузги жалалар айни запига олган кезларда денгиз юқорисида йўловчисиз, ўз-ўзича жингирлаб, қалдираб кетаётган трамвайларнинг даҳшатли қарвонини қарийб ҳар куни кўриш мумкин эди. Аҳли шаҳар, ахир-оқибат, нима гаплигини билиб қолди. Посбонлар қарнизга яқинлашишни таъқиқлашига қарамай, бари бир, айрим-айрим тўдалар пойини тўлқин юваётган газаларга бот-бот тирмашиб, ўтиб кетаётган вагон тиркамаларига гуллар отишга улгуриб қолар эди. Ўша ёз кечалари ўлик ва гул юкланган трамвайларнинг жингирлаши бизгача эшитилиб турарди.

Эрталаблари эса, хусусан дастлабки пайтлари шаҳар шарқидаги маҳаллаларни кўнгилни айнитадиган қуюқ тутун босади. Ҳақимларнинг яқдил таъкидлашларича, бу ис, майли, нечоғли беҳузур қилмасин, мутлақо зарарсиз эди. Аммо мазкур маҳаллалар аҳли яшаб турган жойидан кўчамиз деб туриб олди, зеро, улар вабо устимизга осмондан тушяпти, деб ишонардилар; шу боис мураккаб тутунқайтаргич тизимини тиклашга тўғри келди ва одамлар шундан кейингина тинчландилар. Фақат қаттиқ шамол турган кунлари шарқдан келаётган бадбўй тўлқин энди янги тартибда яшаётганимизни ва вабо алангаси ўз улушини ямлаб турганини эслатар эди.

Вабонинг авж пайтидаги оқибатлари шундай эди. Бахтимизга эпидемия барқарорлашди, бўлмаса, шаҳримиз казоларининг топқирлиги, волийликнинг буйруқ чиқариш борасида ихтирочилиги ва печларнинг куйдириш имконияти ҳам, ўйлаймизки, адо бўлаёзган эди. Риё чорасизлик исканжасида янги-янги лойиҳалар ўйлаб топилаётгани, масалан, кимдир ўликларни денгизга ташлашни таклиф этганини эшитди ва ҳақимнинг шундоқ кўз ўнгида ўликларни кўм-кўк сувда қайнатаётган ваҳшатли кўпик гавдаланди. У яна агар ўликлар сони шу

миқдор ортиб борса, ҳар қандай бекаму кўст ташкилот ожизлик қилиб қолишни, одамлар галалаб ўлиши, волийликнинг ҳар қанча уддабуронлигига қарамай, ўликлар кўчаларда ириб ётишни, майдон ва хиёбонларда ўлаётган одамлар ўз-ўзича тушунарли бахиллик ва маънисиз умид илинжида тирикларга осилиб олишни ҳали бутун шаҳар кўришни ҳам яхши билар эди.

Нима бўлмасин, айти шу воқелик ёки таҳлика ҳамтабааларимиз кўнглидаги қувғинлик ва жудолик ҳиссини қувватлаб турарди. Шу нуқтаи назардан, ҳикоячининг ўз солномасини керагича жозибадор саҳифалар билан зийнатламагани, масалан, бардамлик-гайрат уфуриб турадиган қаҳрамон образи ёки қадимий солномалардагидек фавқулодда ҳатти-ҳаракатларни тасвирламагани ўқинчлидир — буни унинг ўзи ҳам яхши тушунади. Зеро, фожиадан ҳам жозибасизроқ манзаранинг ўзи йўқ, энг буюк ҳалокатлар ҳам ўзининг чўзилиши билан зерикарли. Даҳшатли вабо кунларидан тирик чиққан одамлар хотирасида бу кунлар баҳайбат ва мудҳиш ёнғин тимсолида эмас, кўпроқ бир жойда туриб олиб, ҳаммани тагида топтаб-янчаётган ниҳоясиз бир депсиниш бўлиб гавдаланади.

Йўқ, аввалбошда Риё ҳақимнинг ҳаёлидан кетмаган таъсирчан манзараларга вабонинг сира алоқаси йўқ. Илгари вабо аллақандай эҳтиёткор, жуда батартиб ишлайдиган маъмурий механизм эди. Ҳикоячи, қавсга олиб айтсак, ҳақиқатга қарши бориш, муҳими — ўзига қарши боришдан қочиб, энг аввало ҳолисликка интилди. Агар баён қилишдаги ибтидоий боғланиш талабларига буйсунганини айтмасак, ҳикоячи услубий гўзаллик учун ҳеч нарсани қурбон қилмади. Ва айти шу ҳолислик ҳозир унга мазкур даврнинг ҳамманинг бошига тушган энг буюк ва энг чўнг уқубати — айрилиқ бўлганини айтишни буюрса, агар вабонинг бу босқичини чин юракдан тўла тасвирлаш зарур бўлса, унда бу уқубатларнинг бошдаги жўшқинлиги йўқолганини ҳам, бари бир, яширмасликка тўғри келади.

Ҳамтабааларимизнинг, ишқилиб, бу фожиадан ҳаммадан ортиқ азоб чекканларини оладиган бўлсак, улар ўз аҳволларига кўникиб қолмадиларми? Бор ишонч билан шундай деб тасдиқлаш адолатдан бўлмас. Улар энг аввало ўз тасаввурларининг вужудсизлигидан нафақат жисмоний, балки маънавий ҳам азобландилар, деб айтсак, янада аниқроқ чиқади. Эпидемиянинг бошларида улар

яқиндагина айро тушган ва энди соғинтираётган вужуд тасаввурларида аниқ-таниқ гавдаланар эди. Аммо улар суюкли қиёфа, таниш кулги, кейинчалик бахтли кун деб саналган у ёки бу сапани аниқ хотирласалар-да, суюклиларининг олис ўлкаларда айни шу дақиқаларда нима қилаётганликларини тасаввурларига келтиришлари душвор эди. Умуман олганда, бу даврда уларнинг фақат хотираларигина ишлади, тасаввурлари кучдан қолди. Вабонинг иккинчи босқичида эса хотиралари ҳам хиралашиб кетди. Улар азизларининг юзини унутмадилар, асло, аммо бу юзнинг жисми, вужуди йўқ бўлиб қолди, бу эса, моҳиятан олганда, бари бир нарса ва улар бу чехрани кўнгилларининг тубидан ахтариб тополмай қолдилар. Эпидемиянинг биринчи ҳафталарида улар ўз муҳаббатларининг бутун турфа хиллиги билан кўланкага қаратилганидан нолиб юрдилар, кейин эса кўланканинг баттарроқ вужудсизланишига, бунда хотирада авайлаб сақланган ҳамма нарса, ҳатто энг майда-чуйда товланишларигача учиб кетишига амин бўлдилар. Шундай қилиб, бу поёнсиз айрилиқ охирларига келганда, улар илгариги яқинликни ҳам, хоҳлаган дақиқада қўл тегишиб кўриш мумкин бўлган азиз вужуднинг ёнида илгари қандай яшаганларини ҳам кўз олдиларига келтиролмай қолдилар.

Агар масалага шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, улар вабонинг жуда оддий ва шунинг учун жуда ҳаракатчан тартиботига қўшилиб кетдилар. Ҳеч биримизда улугвор туйғулар сақланиб қолмади. Лекин ҳаммамиз бирдай туссиз туйғуларга чулгандик. «Ҳаммаси тезроқ охирига етса эди» — деб айтардилар ҳамтабааларимиз, чунки фожиа давридан умумий уқубатнинг охирини тилаш жуда табиий ва яна шунинг учунки, улар чиндан ҳам унинг тугашини истар эдилар. Аммо бу истакда илгариги ҳаяжон, илгариги ғусса йўқ, унча ишонтирмайдиган, ҳали тушунилмаган асослар билан айтилар эди.

Ҳамтабааларимиз буйсундилар ёки, доим айтиладигандек, мослашдилар, чунки бошқа чора йўқ эди. Албатта, сиртдан қараганда, улар қайғу ва уқубатдан чўкиб қолган одамларга ўхшайдилар, аммо энди улар бу азобларнинг аввалбошдаги ўткирлигини сезмай қўйдилар. Дарвоқе, Риэ ҳаким, масалан, асосий фожиа ҳам худди шу, умидсизликнинг ўзидан кўра, унга кўникиш минг карра ёмонроқ, деб ҳисоблайди. Илгари айрилиқда

яшаганлар тамом бахтсиз эмас, улар тортган изтиробда, ҳозирга келиб ўчган бўлса-да, қанақадир бир шўъла бор эди. Энди эса уларни қаерда учратманг: чорраҳалардами, дўстлариникидами, қаҳвахоналардами, бари бир, лоқайд, хийла паришон, қарашлари шундай юракни сиқардики, гўё бутун шаҳар ялпи кутиш залига айланиб қолгандек. У ёки бу юмушга андармон юрганлар, ишни вабо маромида — батафсил ва ҳиссиз бажарардилар. Ҳамма камсуқум бўлиб қолган. Айрилиққа учраганлар жудо бўлган кишилари тўғрисида биринчи марта танишлари билан ҳеч қандай ўкинчсиз суҳбат қурадиган, ўз айрилиқларини худди ўлим рақамларидек жўнгина баҳолайдиган бўлдилар. Ҳатто шу пайтгача ўз уқубатини умумий кулфатдан жаҳд билан алоҳида қўришга интиладиганлар ҳам энди ўзларини ҳамма қатори тутишга интиладиган бўлдилар. Хотира ва умиддан бенасиб бўлган улар ҳозирги замонга, бугунги кунга чуқур ботиб кетдилар. Очигини айтганда, уларнинг кўзига ҳамма нарса фақат бугунги бўлиб кўринарди. Шунини айтиш керакки, вабо ҳеч истисносиз ҳаммани севиш ва ҳатто дўстлашиш қобилиятидан ҳам маҳрум қилди. Зеро, муҳаббат бир қатра бўлса-да, келажакни талаб қилади, биз учун эса фақат айни ҳозирги дақиқаларгина мавжуд эди, ҳолос.

Турган гап, буларнинг ҳаммаси бир қадар бўрттирилган. Агар тўғри чиқса, жудоликка учраганларнинг ҳаммаси, гарчи янги аҳволларига буткул кўниккан бўлсалар-да, бу даражага ҳаммаси бирдай ва бир вақтнинг ўзида етиб келмаганларини айтиб қўяйлик, гоҳ-гоҳида кўнгилнинг ногаҳоний ёришиши, кутилмаган дақиқалар, руҳнинг очилишлари туйғуларни яна янгилаб, жонлантириб юборар эди. Уларга кундалик ташвишлардан чалғиб, худди вабо йўқдек режалар тузиб олишлари учун шундай дақиқалар сув билан ҳаводай зарур. Уларга сабаб-бесабаб ҳижрон ханжари бот-бот санчилиши зарур ва фароғатли ҳам эди. Ҳа, бошқалар ҳам айни кутилмаган қайта тугилиш палласини бошдан кечирар, жилла қурса, ҳафтанинг маълум кунлари, албатта, биринчи галда шанба оқшоми ва якшанбада серрайиб ўтиришдан воз кечар, чунки бу кунлар орадан кетган одам билан бўлган даврдаги ул-бул оилавий маросимлар билан боглиқ эди. Ёки, кечқурунлари кўнгилни чулғаган ғусса хотираларнинг қайтишига умид тугдириб қолар, дарвоқе, бу умид доим ҳам ўзини оқлайвермас эди. Диндор католиклар ўз виждонини айбситиб сўроққа

тутадиган ўша оқшом соатлари бўшлиқдан бошқа ҳеч нарсани сўроққа тутолмайдиган маҳбус ёки қувгинди учун бениҳоя оғир соатлардир. Улар қай бир дақиқаларда жонланиб қоладилар, бироқ кейин яна ва яна ҳиссизлик ҳолатига қайтаверадилар, буткул вабога биқиниб оладилар.

Энг шахсий нарсадан воз кечиш нималигини китобхон англаб олгандир. Ўшанда эпидемиянинг илк кунлари бошқалар заррача аҳамият бермайдиган майда-чуйда уларнинг нафсониятига тегар ва айни шу, улар учун шу қадар муҳим майда-чуйдалар йигиндиси туфайли ҳаётий тажриба тўплардилар ва энди, аксинча, уларни фақат бошқаларни қизиқтирган нарсаларгина банд қилган эди, улар энди умумий гоёлар даврасида айланишади ва ҳатто муҳаббатнинг ўзи ҳам мавҳум бир қиёфа касб этади. Улар ўзларини вабо қўлига шундай топшириб қўйдиларки, кўпинча, фақат у ҳадя этадиган уйқудан умидвор бўлиб, «Қора ўлатга ҳам майли, ишқилиб ҳаммаси тезроқ тугаса бас», деган фикрга бораётганларини билиб қолар эдилар. Аммо улар шусиз ҳам уйқуда, шу бутун узоқ бир давр амалда узоқ бир уйқу эди. Шаҳарни ярим мудроқ, тақдир кишанларидан ҳар замон-ҳар замонда, кўпинча тунлари, сиртдан битган кўринган яралари туйқус очилиб қолгандагина озод бўладиган уйқучилар эгаллаб олган. Зўрлаб уйғотилганлари ҳам яллиғланган лабларга аллақандай наришон лаб босар, худди чақмоқ шўъласидагидек, ёшарган таналари, у билан бирга ўз севгиларининг безовта сиймосини таниб қолардилар. Эрталаб эса яна улар фожиага, яъни мустарликка бўйинларини мўъмингина эгиб берар эдилар.

Аммо китобхон бу айрилиқ жафокашларининг кўриниши қандай эди, деб сўрайди. Э, жуда оддий, яъни — ҳеч қандай. Ёки, маъқул топсангиз, ҳаммага ўхшаган, ҳамма учун умумий бир тусда. Улар, бутун шаҳар сингари, болаларча беғамликда, гимир-гимир яшайдилар. Улар хўжақўрсин танқидий қарашни йўқотиб, шу билан хўжақўрсин совуққонликни эгаллаб олганлар. Масалан, энг калласи ўткир деб айтса бўладиганлари ўзларини гўё бошқаларга таассуб қилган кўрсатиб, рўзнома ё радио-эшиттиришлардан эпидемиянинг тугаётганига умидбахш ишоралар излаётгандай тутиши, аллақандай бекорчи мухбирнинг эснаб ўтириб эрмакка ёзган лавҳасини ўқиб, кўкнорихаёл умидларга берилиши ёки, аксинча, ҳеч бир асоси йўқ кўрқинча қолишини тез-тез кузатиш

мумкин. Бошқа пайтлари улар ўз пиволарини ичадилар, статистика жадвалларини тузишга ё эринадилар, ё унга жон-жаҳдлари билан ёпишадилар, ёки гардиш тинглайдилар ва фақат шу билангина бошқаларидан ажралиб турадилар. Бошқача айтганда, улар аллақачон фарқламай қўйганлар. Вабо уларни баҳолаш фикр-мулоҳазаларидан маҳрум қилган. Буни уларнинг кийим ва овқатни сифатига жилла парво қилмай танлашларидан ҳам билса бўлади. Уларга бари бир бўлиб қолган эди.

Бу масалани якунлаш учун айрилиқ жафокашларининг бошда ўзларига ҳимоя вазифасини ўтаган ғалати имтиёздан маҳрум бўлганларини қўшиб қўйиш лозим. Улар севги худбинлиги ва у берадиган устунликдан айрилдилар. Лекин энди аҳвол ойдинлашди, фожиа ҳаммага бирдай тегишли бўлди. Биз ҳаммамиз шаҳар дарвозаларида бўлаётган отишма тагида, ҳаётимиз мароми ва жанозамизни белгилаётган муҳрларнинг шипиллаб урилиши остида, ёнгин ва рўйхат қоғозлари, даҳшат ва расмийчиликлар, иснодли, аммо барча қоидалари билан рўйхатга олинган ўлимлар орасида, тутуннинг мудҳиш ўрлаши ва «тез ёрдам»нинг лоқайд чинқириқлари ичида — биз ҳаммамиз ўзимиз англолмаган, кўнгилни зир титратадиган қайта топишиш ва фароғатни кутган ҳолда қувғинликнинг аччиқ нонини баравар еб кўрдик. Албатта, севгимиз биз билан бирга эди, фақат уни ҳеч нарсага ишлатиб бўлмасди, у барчамизни оғир жабр-жафоси билан эзиб, мисоли жиноят ёки ҳукмикушдек, самарсиз, ялпайиб кўнглимизда ётарди. Севгимиз узундан-узоқ, келажаксиз тўзим ва қайсарона кутиш эди. Шу нуқтаи назардан, ҳамтабааларимиздан айримларининг ҳатти-ҳаракати шаҳримизнинг ҳамма томонидан келганларнинг озиқ-овқат дўконларида узундан-узоқ навбатга туришини эсга солади. Уларда ҳам, бу ерда ҳам поёни йўқ ва айна пайтда хаёлдан маҳрум мутелик ва чидам. Фақат бу туйғуни минг карра орттириш лозим, зеро бу ерда гап айрилиқ, ҳамма нарсани ғажигдан тап тортмайдиган бошқача бир очлик ҳақида бораётир

Ҳар қалай, бирон киши бизнинг айрилиқ жафокашларимиз ўй-кайфиятларининг аниқ манзарасини кўрмоқчи бўлса, кўкликдан маҳрум шаҳримизга қўнган тилларанг-ғубор намозшомни ва шу пайти кўчаларда оқиб ўтаётган эркагу аёлларни осонгина кўз олдига келтириши мумкин. Зеро, нечоғли ғалати бўлмасин, лекин шаҳар нақлиёти ва автомобиллар йўқлиги боис,

шом пайтлари ҳали қуёш ялтиратаётган пешайвонларга илгаригидек гилдиракларнинг шигиллаши, темирнинг жингирлаши — шаҳарнинг одатий мусиқаси эмас, балки қадамларнинг бир текис ва адоқсиз шишиллаши, овозларнинг бўғиқ гувлаши, мингларча пошналарнинг самода шувиллаётган дарра маромида мотамсаро тўқиллаши, гирибонга хипна ёпишадиган узлуксиз депсиниш аста-секин бутун Оранни босган, ҳар оқшом-ҳар оқшомдан юрагимиздаги севгининг ўрнини эгаллаган сўқир қайсарликнинг аниқ ва маҳзун овозига айланиб кетган доимий товуш кўтарилиб туради.

Тўртинчи қисм

Бабо сентябр бадали ва октябрда шаҳарни илгаригидек тагида эзиб турди. Биз ҳали депсинишни тилга олганимиз учун, кўп юз мингларча одам бениҳоя чўзилган ҳафталар бўйи депсиниб турганини ҳам айтиб қўйиш жоиздир. Само гоҳо тумон, гоҳо жазира, гоҳида ёмғирли булутларини юбориб турди. Жанубдан учаётган қораялоқ ва чуғурчуқларнинг унсиз галалари қаерлардандир жуда-жуда баландлаб, аммо жон-жаҳди билан шаҳримизни четлаб ўтар эди, мисоли, Панлю ҳазрат айтган ўша дарра, томлар устида шувиллаб айланаётган ўша ёғоч найза уларни Орандан узоқроқ учишга мажбур қилаётганга ўхшарди. Октябр бошларида қуйган жала кўчалар чапгини топ-тоза қилиб ювди. Бўғиқ, сира тинмайдиган депсинишни айтмаса, шу бутун давр бадалида айтарли ҳеч нарса содир бўлмади.

Фақат шу вақтга келиб Риэ ва унинг дўстларининг нечоғли толиққанлари билинди. Ва, чиндан ҳам, санитария дастаси аъзоларининг бу толиқишни енгишга чоғлари келмасди. Риэ ҳаким буни кузатиб, ўзи ва дўстларида аллақандай ғалати бефарқлик кучайиб бораётганини фаҳмлади. Шундай, мисол учун, илгари вабога тааллуқли барча янгиликларни жон қулоғи билан тинглаган бу одамлар энди унга мутлақо қизиқмай қўйдилар. Рамбер — унга ўз меҳмонхоналаридаги карантинлардан бири вақтинча топширилган — ўз ихтиёридагилар саноғини кўзини юмиб айтади. У яна кутилмаганда касаллик аломатлари топилганларни олиб кетиш учун ташкил этилган ошиғич ташиш тизимининг майда-чуйда тафсилотларигача айта олиши мумкин. Карантинда ушла-

наётган одамларга эмдори таъсири ҳақидаги статистик маълумотлар унинг хотирасига мангу ўрнашиб қолгандек. Аммо у вабо олиб кетган қурбонларнинг кундалик рақамларини билишга ноқобил, у яна касаллик камайди-ми ё кўнайди-ми, бу ҳақда тасаввурга ҳам эга эмас. Яна ҳаммасига қарама-қарши ўлароқ, у шу яқин кунларда шаҳардан қочиб орзусида юради.

Бошқаларга, ўзини кечаю кундуз ишга бағишлаганларга келсак, улар газета ўқимайдилар, радио тингламайдилар. Агар уларга навбатдаги статистика маълумотларини айтишса, ўзларини жуда қизиқиб тинглаётгандек тутар, аслида эса бу маълумотларга паришон бефарқлик билан қарар эдилар — бу ҳолни биз жанговар заҳматдан ўта толиққан, фақат кундалик бурчни бажаришдагина руҳни чўктирмасликка тиришадиган, энди ҳал қилувчи хужумга ҳам, тез орада сулҳ тузилишига ҳам ишонмай қўйган улуғ урушлар қатнашчиларида кузатишимиз мумкин.

Вабо даврида ниҳоятда муҳим ҳисоб-китобларни давом эттираётган Гран умум натижаларни айтиб беришга қодир эмас эди. Ҳали толиқишга тамом бўйин эгмаган Тарру, Рамбер ва Риэдан фарқли ўлароқ, Гран соғлиғи билан мақтанолмас эди. У, ахир, мэриядаги вазифаси билан Риэга котиб лавозимини бирга бажарар ва яна кечалари ўзи учун тер тўкар эди. Шундан у батамом ҳолдан тойган, унга фақат икки-уч қарийб савдойи орзу қувват берар, жумладан, эпидемия тугаши билан, кам деганда, бир ҳафта таътил олиб, ўзи айтгандай, «дўппини осмонга отишга» бағишлашга — бу борада ишлари олға силжиётган экан — мўлжал қилиб юарди. Вақти-вақти билан меҳри товланиб, ўз Жаннаси тўғрисида Риэга узундан-узоқ гап сотар, ҳозир Жаннанинг қаердалиги ва рўзнома ўқиётган бўлса, уни ўйлаётгани, йўқми, тахминлашга тиришар эди. Айни шу Гран билан суҳбатлашаётган пайтлари Риэ ҳаким ўзи ҳам хотини ҳақида ажабтовур сийқа сўзларни тилга олаётганини сезиб қолди, илгарилари сира бунақа қилмасди. У хотинининг тинчлантирадиган телеграммаларига унча ишонмай, бево-сита шифокиядининг бош ҳақимига телеграф йўллашга қарор қилди. Бош ҳакимдан касалнинг аҳволи ёмонлашгани ва айни чоқда касаллик ривожини тўхтатишга барча чоралар кўрилатгани ҳақида жавоб хабар олди. Риэ бу хабарни ҳеч кимга билдирмаган, буни нега Гранга айтганини фақат жуда қаттиқ чарчагани

билангина изохлаш мумкин эди. Бошда Гран ўз Жаннаси ҳақида эзмалик қилди, кейин Риэдан хотинини сўраб қолди, униси айтиб берди. «Биласизми,— деди Гран,— бизнинг замонда бунақа касалларни зўр даволашади». Риэ чиндан ҳам зўр даволашларига қўшилиб, фикрича, айрилиқ чўзилиб кетгани, агар хотинининг олдида бўлганда, у хасталикни тезроқ енгиши ва ҳозир хотини ўзини жуда ёлғиз ҳис қилаётган бўлиши мумкинлигини қўшиб қўйди. Кейин индамай қолди ва Граннинг саволларига мужмал жавоб қайтарди.

Қолганларнинг аҳволи ҳам қарийб шундай эди. Тарру бошқаларга қараганда ўзини маҳкам ушлаган, лекин унинг кундаликлари, қизиқишлари сўнмаган бўлса-да, ҳар қалай, кузатув доираси торайиб қолаётганидан гувоҳлик беради. Масалан, у бутун шу давр мобайнида фақат Коттарга қизиққан, холос. Оқшомлари у ҳакимникида — меҳмонхона карантинга берилгандан сўнг, у Риэниқига кўчиб ўтган — Гран ё Риэнинг ўз ишлари натижалари ҳақидаги гапларини фақат одоб юзасидангина эшитади. Ва гапни тезроқ Оран ҳаётининг фақат унигина қизиқтирган майда-чуйдаларига буриб юборишга уринади.

Кастел Риэнинг олдида зардоб тайёр бўлганини айтишга келган куни, муҳомадан сўнг, уни Отон терговчининг ҳозиргина лазаретга келтирилган ўғилчасида синаб кўришга — гарчи Риэ буни мутлақо бефойда деб билса-да — келишганларидан сўнг, уй эгаси ўзининг қария дўстига охирги статистика маълумотларини айтаётиб, туйқусдан ҳамсухбатининг чуқур ўриндиққа ястанганча, каттиқ уйқуга кетганини кўриб қолди. Ва доимий енгил истехзоси билан Кастелни ёшидан кичикроқ кўрсатадиган, бирдан ўзгаришга учраган юзнинг билгиларига тикилиб турди, ним очиқ оғиздан ингичка сўлак оқаётганини илғади, бирдан шалвиллаган юзда вақт, қарилик изларини яққол кўриб, Риэ томоғига бир нарса қадалганини туйди. Мажолсизликнинг айни шундай кўришиши Риэга унинг ҳам қандай чарчаганини англатди. Ҳиссиётлар иродага бўйсунмай қўйган эди. Таранг тортилган, қуруқшаган, қотиб кетган бу туйғулар вақти-вақти билан дарз кетар ва у энди ўзи бошқаролмайдиган ҳиссиётлар ҳукми остида қолар эди. Бундан ҳимояланишнинг ягона воситаси тошбағирлик зирҳига ўраниш ва қаеридадир ичини эзиб юбораётган шу тугунни маҳкамроқ боғлаш эди. У давом эттиришнинг ёлғиз

имконияти шу эканини яхши билади. Қолганларига келсак, унда орзу-ҳавас қарийб йитган, сақланиб турганларини ҳам ҳорғинлик абгор қилган эди. Зеро, у сарҳадларини ўзи ҳам белгилай олмайдиган мазкур босқичда даволовчи вазифасини бас қилганини англайди. Энди унинг вазифаси касалликни белгилаш эди, холос. Белгилаш, кўриш, тавсифлаш, рўйхатга олиш, кейин ўлимга буюриш — мана, унинг ҳозирги машғулоти. Аёллар унинг қўлига тармашиб, «Ҳаким, қутқаринг уни!», деб фарёд соладилар. Лекин у касалнинг олдига уни қутқариш учун эмас, балки ҳолилатиш учун келган. Ва бу ердагиларнинг юзида у кўриб турган ғанимлик ҳам ҳеч нарсани ўзгартиролмади. «Сизда юрак деган нарса йўқ», — деб юзига солишди бир куни. Э, йўқ, унинг юраги бор, ахир. Ва бу юрак кечаю кундуз йигирма тўрт соат давомида унга яшаш учун яралган одамларнинг қандай ўлаётганини кўриш ва эртасига қайтадан бошлашга ёрдам бериш учун уриб туради. Энди унинг юраги фақат шунгагина ярайди. Кимнингдир ҳаётини сақлаб қолишга қандай ҳам ярасин?

Йўқ, кун бўйи у ёрдам эмас, маълумотнома беради. Албатта, бундай машғулотни инсоннинг ҳунари деб айтиш қийин. Аммо, охир-оқибат, таҳликага тушган, сийраклаб қолган бу оломон ичидан қайси бирига инсоний ҳунар билан шуғулланиш ҳашамати берилган? Ҳали ҳорғинликнинг борлиги ҳам бахт. Агар Риэ шунчалар ҳолдан тоймаганда, ҳамма ёққа таралган ўлим хиди, эҳтимол, унда кўнгилчанликни ошириб юборармиди. Аммо бир кеча-кундузда атиги тўрт соат ухлаганингдан кейин ҳис-ҳаяжонга ўрин қолмайди. Шунақа пайтлари нарсаларни ҳақиқий, бошқача айтганда, адолат нурида, бу жирканч ва бемаъни адолат нурида кўрасан. Ва бошқа, маҳкум бўлганлар ҳам буни яхши биладилар. Вабогача одамлар уни халоскордек қарши олардилар. Мана, беш-олтита ҳабдори беради, эмлайди — ҳаммаси жойида бўлади ва ҳакимни эшиккача қузатаётиб, миннатдорлик билан қўлини қисадилар. Бу ёқимли, аммо хавфли оқибатга олиб бориши мумкин эди. Энди эса, аксинча, у аскарлар қузатувида келади, касалнинг яқинлари ичкаридан тамбалаган эшикни милтиқ қўндоғи билан уриб очдиришдан бўлак чора қолмайди. Улар уни, нафақат уни, бутун инсониятни қабрга бирга тортиб кетишни қандоқ хоҳлайдилар. Оҳ! Ҳаққаст рост, одам одамга муҳтож, Риэ ҳам

худди шу бебахтлар каби иложсиз ва касални кўриб қайтаётганда кўнглида тобора кучайиб келаётган тит-роқ — ачинишга у ҳам арзийди.

Ҳеч бўлмаганда, ҳадсиз чўзилган бу ҳафталар бадалида Риё ҳакимнинг айрилиқ ҳолатида туғилган бошқа фикрлар билан галма-гал келадиган ўйлари шундай эди. Худди шундай ўйларнинг акс-садосини у дўстларининг юзидан ҳам уқади. Аммо фожиага қарши курашган ҳаммани аста-секин забт этган толиқиш ва ҳорғинликнинг энг мудҳиш оқибати ҳатто ташқи дунё воқеаларига, бошқаларнинг ҳис-ҳаяжонига безътиборлик эмас, балки ҳамма учун умумий, барчани ўз домига тортаётган бефарқлик эди. Зеро, уларнинг бари жилла ортиқча уринмай, фақат энг лозим юмушларнигина қилсалар-да, шу ҳам ҳаддан ошиқ туюлар эди. Шунинг учун ҳам вабога қарши курашаётганлар ўзлари жорий қилган ҳифзи сиҳҳат қоидаларини ўзлари бузиб, тез-тез ҳаётларини хавф остига қўядилар, алаҳсиб, дезинфекция воситаларини қўллашни эсдан чиқарадилар, касалнинг вабога чалингани ҳақидаги хабар охириги дақиқада келганда, инфекцияга қарши чоралар қўллашни унутиб, ўша заҳоти ўқдай отиладилар, йўлда яна зарур эмлаш олинадиган тиббиёт пунктига кириб ўтишни эп билмайдилар. Хавфнинг ҳақиқийси ҳам шу ўринда, зеро, вабога қарши кураш айни курашчиларнинг ўзини нишонга айлантирган эди. Нафсиламрини айтганда, улар ўзларини тасодиф ихтиёрига берган, тасодиф эса доим тасодифлигини қилар эди.

Бироқ, бари бир, шаҳарда на чарчаган, на тушкунликка тушган ва ҳатто турмушдан мамнунлик тимсолига айланган бир одам бор эди. Бу одам Қоттар эди. У илгаригидай қавакда юрар, аммо одамлар билан алоқани узмаган эди. У айниқса Тарруга боғланиб қолган, имкон туғилиши билан, Тарру ишдан бўш пайтлари, уникида пайдо бўларди, чунки, бир томондан, Тарру унинг барча ишларидан бохабар, бошқа томондан эса, Тарру комиссиянерни ошиб-тошган самимият билан қарши олар эди. Бу энди, турган гап, мўъжиза, сира тўхтамайдиган мўъжиза, аммо Тарру ўзининг дўзахий меҳнатига қарамай, суҳбатдошига ҳамишагидай одам-мохун ва жонкуяр эди. Ҳатто у баъзан кечқурунлари бурнидан тортса йиқилгудай ҳориб-толиб келса-да, эрта-лаблари янги куч олгандай тетик уйғонар эди. «У билан гаплашса бўлади,— деб Рамберга уқтиради Қоттар,—

чунки у ҳақиқий инсон. Ҳамма вақт ҳаммасини тушунади».

Мана, шунинг учун ҳам Тарру бу давр бадалида ўз кундаликларида Коттарни тобора кўн тилга олади. Тарру Коттарнинг кечинма ва фикр юритиш манзарасини у қандай айтиб берган ёки ўзи уни қандай тушунган бўлса, шундай тиклашга интилади. Кундаликда «Коттар ва вабо ҳақида қайдлар» деган сарлавҳа билан бу тавсиф бир неча саҳифани эгаллаганки, ҳикоячи ундан айрим парчалар келтиришни фойдадан ҳоли эмас, деб ҳисоблайди. Тарру Коттар ҳақида умумий фикрини шундай ифода этади: «Коттар — бу ўсаётган одам». Дарвоқе, фақат унинг ўзи эмас, руҳан бардамлиги ҳам ўсиб боради. У ҳатто воқеаларнинг бундай тус олишидан хурсанд ҳам эди. У Тарру ҳузурида ўз эзгу ўйларини шундай ифодалайди: «Ҳаммаси ҳам, албатта, силлиқ кетмаяпти. Аммо, ишқилиб, ҳаммамиз бир ўрада ўтирибмиз-ку».

«Албатта,— деб қўшимча қилади Тарру,— бошқалар қатори у ҳам хавф остида, лекин, таъкидлайман,— аини шу бошқалар қатори. Боз устига, у ўзига касал юқмаслигига қаттиқ ишонади. Афтидан, у агар одам бирон оғир касалга учраган ё қаттиқ ваҳима остида қолган бўлса, шу билан унга бошқа касаллик ё ваҳима дахл қилолмайди, деган ғоя билан яшайди. «Эътибор берганмисиз,— деди у бир куни,— касалликлар сира бири-бири билан чиқишолмайди. Дейлик, сиз, масалан, сарамас, ё айтайлик, росмана сил бўлгансиз, ё бирон тузалмас дардга чалингансиз, унда ҳеч қачон сизга вабо ёки терлама юқмайди — юқиши мумкин ҳам эмас. Дарвоқе, яна давом эттириш мумкин: умрингизда бирон марта сарамас касални автомобил босиб кетганини кўрганмисиз!». Бу ғоя ростми, ёлғонми, лекин доим Коттарнинг кўнглини бардам туттиради. Унинг ягона орзуси — одамлардан узилиб қолмаслик. У битта ўзи ҳибсда ўтиришдан ҳамма билан қамалда яшашни афзал кўради. Вабо пайти махфий тафтиш, жиноят ҳужжати, яширин кўрсатма ва муқаррар ҳибсга олиш каби ишларга қўл тегмайди. Бошқача айтганда, миршабия энди йўқ, эски ёки янги жиноятлар ҳам йўқ, фақат ўлимга маҳкум этилганларгина қолган, улар нечундир авф этилишларини кутадилар, миршаблар ҳам шулар орасида». Шу тариқа, Таррунинг айтишича, Коттар ҳамтабаалар тимсолида кўринган кўрқув ёки саросима аломатларига аллақандай истехзоли тушуниш ва мамнунлик билан қарайди, бун

тубандагича иддао билан изоҳлаш мумкин: «Нима десангиз денг-у, буларнинг ҳаммасини сиздан олдинроқ бошимдан ўтказганман».

«Мен унга одамлардан узилиб қолмасликнинг бирдан-бир чораси — энг аввало, виждонни тоза сақлаш, деб роса уқтирдим, аммо фойда бермади. У менга хўмрайиб: «Э, биласизми, ҳар бир одам ўзича яшайди», деди. Кейин қўшиб қўйди: «Нима десангиз денг, лекин менинг гапим шундай: одамларни бирлаштиришнинг бирдан-бир чораси — уларга вабо юбориш. Атрофга бир қараб қўйинг, ахир!» Очигини айтганда, унинг нима демоқчилиги ва бугунги туриш-турмушимиз унга қанчалар мос тушганини яхши биламан. У ҳар бир қадамда бошқаларнинг бўлаётган воқеаларга муносабати ўзининг кечинмаларига мос тушаётганини кўради, масалан, ҳар бир одам ўз ёнида ҳамманинг бўлишини истайди, адашган ўткинчига йўл кўрсатиб юборишдаги одамохунлик ва бошқа пайтлари унга ганимларча қараш, ҳашаматли ресторанларга гуррос-гуррос ёпирилиш, стол ёнида танда қуриб ўтириш роҳати, оломоннинг ўзини кинога бетартиб уриши, театр ва ҳатто рақсхоналарнинг тиқилинчлиги ҳам шундай. Бир сўз билан айтганда, барча кўнгилочар муассасаларда тўққизинчи пўртана; ҳар қандай алоқадан қўрқиш ва одамларни бир-бирига, елкани елкага, бир жинсни иккинчисига тортадиган одам тафтига муҳтожлик. Коттар буларнинг ҳаммасини бошқалардан олдинроқ бошидан ўтказган. Фақат хотинлар бундан мустасно, инчунин уникидай чирой билан... Мен у ҳатто қизлар олдида боришни кўп орзулайди, аммо буни шаънига нолайиқ, кейин оқибати хунук чиқишини ўйлаб, ўзини тияди, деган хаёлга бораман.

Хуллас, вабо унга жуда фориом келди. Сўққабош, бу етмагандек, ёлғизлигидан ториққан одамни вабо ўзига шерикчиликка ёллайди. Зеро, у ошкора шерик, ўз аҳволидан мамнун шерик. У кўзи тушадиган ҳамма нарса: ирим-чирим, сирли бир қўрқув, тинчи бузилган кўнгилларнинг дардчил таъсирчанлиги, уларнинг вабо ҳақидаги гаплардан савдойидек қочиб, айни пайтда уни тилдан туширмасликлари, арзимаган бош оғригидан, вабонинг бош оғриқдан бошланишини ҳамма билгани учун, қарийб даҳшатга тушишлари ва ниҳоят, тажанг, ўзгарувчан, фаромушхотирликни қаттиқ ҳақорат ўрнида кўрадиган орттирма ҳиссиётбозликка иштирокчи эди.

Энди Тарру оқшомлари тез-тез Коттар билан кўришиб

туради. Кейин у тун қораси ё зулумот рангини ўчирган оломонга икковлон қандай шўнгиши, бегона елкалар сиқувида чироқлар ёруғи у ер-бу ерини тилимлаган бу ола-була тўдага қандай ютилганлари ва одамлар подасига эргашиб, гўрнинг совуқ нафасидан ҳимоялайдиган ҳузур-бахш томошаларга боришларини ёзади. Ҳозир бутун шаҳар Коттарнинг бундан бир неча ой олдин кўнглига туккан, аммо эришолмаган орзуларига, аини шу ҳашам-харажат ва таралла-бедодлик, тизгинсиз айш-ишратга чўмиш имкони-яти — аини шунга ошиқаётган эди. Энди қарийб барча нарсанинг нархи сакраб кетган бўлса-да, бизда ҳеч қачон бу қадар кўп пул соврилмаган эди, кўпчиликнинг энг зарил нарсаларга ҳам қўли калталиқ қилса-да, ҳеч ким хар хил овунчоқ ва майда-чуйдага чўнтакни аямас эди. Бекорчилик уяси бўлмиш қимор ўйини авж олди. Аммо бизнинг мисолда бекорчилик шунчаки ишсизликдан эди. Баъзи маҳаллари Тарру Коттар билан бирга бирон-бир жуфтнинг изидан тушарди, бу жуфт илгарилари ҳис-туйғусини яширар, энди эса ошиқ ҳам, маъшуқа ҳам, бир-бирига чирмашганча, ён-атроф билан иши йўқ, буюк эҳти-росларга хос савдойи паришонлик билан бутун шаҳар бўйлаб ўтиб кетаверар эди. Коттарнинг завқи ошарди. «Оббо, устаси фаранглар-эй!» — деб қўяди у. Унинг товуши чиқиб қолди, бу умумий алахсираш, теграда жаранглаётган шоҳона чойчақалар, барчанинг кўз ўнгида кечаётган ишқ савдолари орасида буткул очилиб — сочилиб юради.

Бу орада Тарру яна Коттарнинг равиш-рафторида алоҳида бир кунчилик, адоват сезилмаслигини ҳам таъкидлайди. Унинг «Ҳаммасини булардан олдинроқ бошимдан ўтказганман» деган гапи нашъу намодан кўра, бебахтликдан шаҳодат беради. «Хатто у осмон ва қадрдон шаҳар деворлари орасида банди тушган бу одамларга аста-секин меҳр қўйиб бошлади, деган хаёлга бораман, — ёзади Тарру. — Мисол учун, у, албатта, қўлидан келса, буларнинг ҳаммаси ўткинчи экани, ҳеч қўрқинчли жойи йўқлигини одамларга бажонидил тушунтириб қўярди. «Йўқ, сиз уларга бир қаранг, — дейди у менга, — вабо ўтса, кейин мен уни қиламан, буни қиламан эмиш... Турмушларига заҳар қўшмай, тинчгина ўтиришса нима қилар экан, а. Ўз фойдаларини билмайдилар. Мана, мен, «вабодан кейин уни қиламан, буни қиламан», деяпманми? Ҳибсга тушиш — бу, энди бошланиши, охири эмас. Аммо вабо... Нима ўйлаётганимни айтайми? Оқимга қараб сузишни билмайди булар,

шунинг учун бахтсиздирлар. Мен биламан, бўлмаса гапирмайман».

«Ростдан ҳам, билади,— деб қўшимча қилади Тарру.— У одамларни бир-бирига тортиб турадиган инсоний меҳр-ҳароратга жуда-жуда муҳтож ва айти чоқда одамларни бир-биридан итараётган ишончсизлик туфайли бу туйғуга шубҳа қиладиган оранликларимизни шошириб қўйган зиддиятларга мутлоқ аниқ баҳо беради. Ҳазир бўлиб турмасанг, вабо билан сийлайдиган, лақмалигингиздан фойдаланиб, касалини юктирадиган қўшнингизга суянавериш керак эмаслигини ҳаммамиз яхши биламиз. Агар сиз ҳам вақтингизни Коттарга ўхшаб ўтказсангиз, яъни ўзингиз интилган жамиятдаги ҳар бир одамда бўлажак айғокчини кўриб юрсангиз, унда бу аҳволни тушунасиз. Вабо бугунми-эртами елкангга қўлини қўяди, эҳтимол айти шу дақиқада ҳамлага шайланаётгандир, сен эса ҳозир соғ-омон, тўрт мучалинг бутлигидан хурсандсан, деган ўйда яшайдиган одамларга ачинмай бўлмайди. Коттар, ҳали имкон бор экан, умумий ваҳшат ичида қулайгина ўрнашиб олган. Аммо у илгари буларнинг ҳаммасини бошидан ўтказгани учун, ўйлайманки, бу ишончсизликнинг жабр — ситамини биз билан бирга тўла англаб етишга қодир эмас. Қисқаси, бизнинг, вабодан ўлмай қолганларнинг жамоасида у ўзининг эрки ва тириклиги ҳар куни ҳалокат ёқасида турганини яхши билади. Аммо ўзи бу қўрқинч ҳолатни бошидан кечирган эканми, инчунин, бошқаларнинг ҳам буни бир татиб кўришини табиий деб ҳисоблайди. Ёки, аниқроғи, ёлғиз ўзи бу аҳволга тушганида, қўрқинч ҳолатга дош бериши янада машаққатлироқ бўлур эди. Бу борада, албатта, у ноҳақ ва бошқаларга нисбатан уни тушуниш ҳам мушкулроқ. Аммо айти шу моддада у бошқаларга нисбатан кўпроқ тушунилишга арзийди ҳам.

Таррунинг ёзувлари Коттарнинг ҳам, айти пайтда вабога чалинганларнинг ҳам кўнгилларида кечадиган ўй-кайфиятга яққол илова бир ҳаңгома билан якунланади. Бу воқеани мазкур даврнинг оғир муҳитини муайян даражада ифода этади, деб ҳисоблаб ҳикоячи уни жиддий баҳолайди.

Иккови шаҳар опера театрига тушган эдилар. Тарруни Коттар таклиф қилди. Гап шундаки, баҳорда, эпидемиядан салгина олдин шахримизга бир неча спектакл қўйиш учун опера дастаси келган эди. Вабо туфайли ташқи дунёдан узилиб қолган бу даста мудирлик билан келишувга

кўра, ҳар ҳафта бир марта спектакл қўйишга маҳкум эди. Шундай қилиб, шаҳримиз театрида бир неча ой давомида ҳар жума оқшомида Орфейнинг мусиқий оҳлари ва Эвридиканинг ожизона чорловлари тараладиган бўлди. Аммо томошабинлар бари бир спектаклга тўймас ва театрда тушум тўла бўлиб турар эди. Бенуардаги энг қиммат жойда ўтирган Тарру ва Коттар тепадан энг ҳамтабааларимизга лиқ тўла партерни баҳузур томоша қилдилар. Янги кираётганлар ўз ташрифларини мумкин қадар кўримли қилишга интилардилар. Мусиқачилар ўз чолғуларини аста-аста созлаётир, рампанинг чароғон шўълалари қатор оралаб, таниш-билишларини хиромон таъзимда саломлаётганларнинг қад-бастини яққол кўрсатади. Кибор давра суҳбатининг энгил гувиллаши паноҳида эркаклар атиги бир соат олдин зимистон шаҳар кўчаларида жуда йўқлиги билинган ўктамликни бирдан қўлга киритадилар. Вабо фрак қаршисида ортга чекинади.

Орфей биринчи парда бўйи меъёрдан чиқмай, равон товушда тақдирдан нолиш қилди, қадимий ридо кийган қизлар назокатли ишоралар ила унинг бебахтлигини шарҳлаб турдилар, томошабин буни илиқ, аммо босиққина кутиб олди. Иккинчи парда ариясида Орфейнинг композитор назарда тутмаган титроқ хониш киритганини ва ҳукмдор Аиданинг кўнглини юмшатиш учун жўшқинликни жиндай кучайтирганини тингловчилар пайқамаган ҳам чиқар. Алланечук титраб-қақшаб қилинган имо-ишораларни билимдонлар, ўз фикрларича, хонанда талқинларини бойитган услубиятга йўйдилар.

Фақат учинчи кўринишда, Орфей билан Эвридиканинг машҳур дуэти вақти (Эвридика ошиғидан ўзини олиб қочаётган пайт) залдагилар ҳайратдан энгил титроққа тушдилар. Ва ҳофиз ҳам томошабинларнинг хавотирли қимирчиланишиними ё сахнага партер томондан келган босинқи говурними атай кутгандай, пастдагилар элас-элас фаҳмлаётган шубҳани туйқус тасдиқлади ва қалбини топди-да, рампага қадам қўйди ва қадимий ридога ўранган қўлу оёқларини кенг ёйиб, ҳамиша эскилик намунаси туюладиган қишлоқи безаклар ўртасига гуппа учиб тушди, безаклар ҳам томошабин кўзи ўнгида шу заҳоти ҳақиқий эскиликка айланди. Зеро, шу дақиқада оркестр тўсатдан тинди, партердаги томошабинлар жойларидан туриб, черковда ибодатдан ё ўлик ётган уйдан сўнгги видо айтиб чиқаётгандек: хонимлар этакларини йигнаб, бошларини қуйи солиб, хушторлари —

қайтарма курсилардан озор етмаслиги учун уларнинг тирсакларидан тутиб, унсий, аста-аста чиқа бошладилар. Аммо секин-секин ҳаракат жадаллади, шивир-шивир бақирққа айланди ва оломон эҳтиёт йўлкаларга ёпирилди. Эшикларда тикин пайдо бўлиб, дод-вой кўтарилди. Коттар билан Тарру ҳозиргина жойларидан қўпган ва энди бугунги турмушимизнинг яна бир жиҳати: саҳнада жон талваса қилаётган томошачи тимсолидаги вабо ва залда эса энди кераги йўқ, унут қолдирилган елпуғич, ўриндиқларнинг қирмизи духобасига илашиб ётган ҳошияли рўмоллар тимсолидаги ҳашамга қамти турар эдилар.

Рамбер сентябрнинг биринчи ҳафтаси бўйи ишга қаттиқ киришиб, Риэга ёрдам берди. У ҳакимдан фақат Гонсалес ва ака-укалар билан ўғил болалар лицейи биноси олдида учрашишга келишган куни жавоб сўради, холос.

Қиём пайти мухбир билан Гонсалес олисда, нимагадир кулишиб келаётган ака-укани кўрдиар. Улар олдинги гал ишни удда қилолмаганлари ва буни кутилмаган ҳодиса эмаслигини айтишди. Нима бўлганда ҳам шу ҳафта навбатда турмайдилар. Кейингисигача чидашга тўғри келади. Шунда ҳаммасини қайтадан бошлаймиз. Рамбер, шундай, яна қайта бошдан, деди. Гонсалес келаси душанбада учрашишни таклиф қилди. Ушанда Рамберни Марсел билан Луиникига кўчирса бўлар. «Сен билан фақат икковимиз учрашамиз. Агар бирон сабаб чиқиб келолмасам, тўғри уларникига жўнайвер. Қаерга боришни ҳозир тушунтиришади». Лекин Марселми, балки Луими, энг қулайи — оғайниларини ҳозирнинг ўзида уйга олиб бориш, деди. Агар Рамбер овқатга унча нозик бўлмаса, ўша ерда овқатланаверади, тўрт кишига етгулик овқат бор. Шу билан ишнинг боришидан ҳам бохабар бўлиб туради. Гонсалес маъқул топди: фикр чиндан ҳам зўр ва тўртовлон бандаргоҳга йўл олдилар.

Марсел билан Луи денгизчилар маҳалласи ичкараси, денгизбўйи йўлига чиқадиған дарвоза яқинида турар эдилар. Уйлари пачоққина, испанча усулда қурилган, деворлари қалин, деразанинг тахта қопқалари ялтироқ бўялган экан. Болаларнинг онаси, ённа ажин босган кулинч юзли испан кампир уларнинг олдига қайнатилган гуруч қўйди. Гонсалес ҳайратга тушди: шаҳарда гуруч анқога шафеъ. «Дарвоза ёнида ул-бул топилиб туради»,

деб тушунтириш берди Марсел. Рамбер еб-ичиб олди. Гонсалес, бу ўзимизнинг одам, деб уқтирди, ўзимизнинг одам эса эшитди ва нуқул бу ерда ҳали бир ҳафта пойлаб ётишини ўйлади.

Аслида эса бир эмас, икки ҳафта кутишга тўғри келди, негаки, посбонлик қисқартирилган, посбонлик энди ярим ойда бир алмашадиган бўлган эди. Шу икки ҳафта давомида Рамбер жонини жабборга бериб, эртадан қаро кечгача ўзини аямай ишлади. Алламаҳал ётиб, шу заҳоти донг қотиб ухлаб қоладиган бўлди. Бекорчиликдан бирдан толиқтирадиган ишга ўтишдан соғлиғига путур етиб, ҳатто туш ҳам кўрмас эди. Тез кунда етадиган озодлик ҳақида у ҳеч кимга оғиз очмади. Дикқатга лойиқ ҳодиса: биринчи ҳафта охирида у ҳакимга шунча узоқ вақтдан бери ўтган кечаси тўйғунича ичганини тан олди. Шаробхонадан чиқаётганда унга бирдан човларидаги безлар шишиб кетгандай, қўлини қўлтиқлари тагидаги нимадир қаттиқ нарса қимирлатгани қўймаётгандай туюлди. Ва бунинг таъсирида у бир корни қилди: шаҳар тепасига чошиб чиқиб — Риэ бунинг тентакларча ҳаракат деди, ўзи ҳам Риэнинг фикрига қўшилди — бу ердаги, фақат осмон кенгрокдай туюладиган, ҳатто денгиз ҳам кўринмайдиган кафтдек майдончадан, вабо урган шаҳар деворларидан товушини ошириб, хотинини чақирди. Уйга қайтиб, ўзида вабодан бирон-бир асар тополмагач, кутилмаганда қилган қилиғидан изза бўлди. Риэ бундай хатти-ҳаракатни яхши тушунишини айтди. «Нима бўлмасин, — деб қўшимча қилди ҳаким, — бундай ҳаракат қилиш истагини бемалол изоҳлаш мумкин».

— Айтгандай, бугун эрталаб Отон жаноб сизни гапириб қолди, — деди илкисдан Риэ, Рамбер билан хайрлашаётиб. — Яхши танийсизми ўзи, деб сўради. «Таниш бўлсангиз, унда маслаҳат беринг, контрабандачи оғайнилар орасида ўралашмасин. Хатга тушиб қоган», деди менга.

— Бу нима дегани?

— Бу — шошилишингиз керак дегани.

— Раҳмат, — деди Рамбер ҳакимнинг қўлини қисиб.

Остона ҳатлаётиб, у тўсатдан ўгирилди ва Риэга қаради. Риэ эпидемия бошлангандан бери Рамбернинг жилмайишини энди кўраётганини пайқади.

— Кетишимга нима учун сиз халал бермаянсиз, а? Шундай қилсангиз бўлади-ку.

Риэ ўзига хос табиий ҳаракат билан бош чайқади ва бу унинг, Рамбернинг иши, у, Рамбер бахтни танлабди, ўзи, Риэ, сирасини айтганда, бу танловга қарши ҳеч бир асос кўрмайди. Бундай ишда нима яхшию нима ёмонлигини фарқлай олмайди.

— Унда нега шошилинг деб маслаҳат берасиз?

Энди Риэ кулимсиради.

— Ким билади, балки бахт учун мен ҳам бирон нарса қилишни хоҳлаётгандирман.

Бу куниси иккови бирга ишлади, лекин бу мавзуга бошқа қайтмадилар. Кейинги ҳафта Рамбер ниҳоят испанча уйга кўчиб ўтди. Унга умумий хонадан жой қилиб беришди. Болалар тушлик қилишга келмасликлари ва Рамбердан жуда зарил бўлмаса, уйдан чиқмасликни тайинлаганлари учун у кун-узун-кун ёлғиз ўтирар ё Марсел билан Луининг онаси, кекса испан кампир билан гурунг қуради эди. Бошдан-оёқ қора кийган, ялтиллиб ювилган сочлари қордай оппоқ, қорамтир юзини ажин тўри қоплаган бу кампир ниҳоятда куйинчак ва тиниб-тинчимас тоифадан эди. У одатан камгап ва фақат Рамберга қараган пайтлари кўзида табассум порларди.

Баъзан у Рамбердан, хотинингизга касал олиб боришдан кўрқмасизми, деб сўраб қолади, Рамбер, албатта, жиндай хавф бор, лекин айтарли эмас, аммо у шаҳарда қолиб кетса, худо кўрсатмасин, бир умрга кўришмасликлари ҳам мумкин-ку, деб жавоб беради.

— Ёқимтойми? — деб жилмайиб сўради кампир.

— Жуда.

— Чиройлидир?

— Менга шундай.

— Э-ҳа, шунинг учун экан-да, — деди кампир.

Рамбер ўйга ботди. Албатта, шунинг учун, лекин фақат шунинг учунгина эмас-да.

— Худога ишонасизми? — деб сўради кампир, унинг ўзи ҳар тонг ибодатга боришни канда қилмайди.

Рамбер ишонмаслигини тан олди, кампир эса, яна шунинг учун ҳам, деб қўшиб қўйди.

— Унда, тўғри қиласиз, унинг олдига боринг. Бошқа нима ҳам қилардингиз.

Рамбер кун-узун-кун деворлар ичида туртиниб юради. Деворларга қоқилган елпуғичларни ушлаб кўради ёки мизга ёпилган гиламчанинг попуқларини санайди. Кечкурун болалар ишдан қайтадилар. Улар гапонликка йўқ, қулай вақт келмаяпти, деб қўйишади, холос. Тушликдан

кейин Марсел гитара чалади ва ҳаммалари анис ликёри ичадилар. Рамбер доим бир нарсани ўйлаётгандек кўринади.

Чоршанба кун и келганларида Марсел: «Эртага ярим кечаси, тайёр бўлиб туринг», деди. Уларнинг навбатидаги посбонлардан бирига вабо юқибди, у билан бир хонада турганларни карантинга ўтказибдилар. Хуллас, икки-уч кун фақат Марсел билан Луининг ўзлари навбатда турадилар. Бугун охирги тайёргарликни кўриб қўядилар. Эртага энг кулай вақт бўлса керак. Рамбер ташаккур билдирди. «Хурсандмисиз», — деб сўради кампир. У хурсанд эканини айтди, аммо ўзининг хаёли бошқа ёқда эди.

Бу куниси вазмин солқи осмондан димиқ намчил жазира қуйилди. Вабо ҳақидаги хабарларда тасалли йўқ. Фақат испан кампирнинг кўнгли бардам. «Гуноҳга ботганмиз,— деди у.— Ҳайрон қоларли жойи йўқ». Рамбер Марсел билан Луига таассуб қилиб, кўйлагини ечиб ташлади. Аммо фойда бермади, кураклар ўртасидан, яланғоч кўкраклардан тер жик-жик оқарди. Қопқалари тақа-тақ ёпилган хона нимқоронғилигида яланғоч беллар худди локлангандай ялтирайди. Рамбер миқ этмай хона айланади. Тушдан кейин соат тўртда у бирдан кийинди-да, кетяпман, деб қолди.

— Эсингда бўлсин — ропша-расо ярим тунда,— деди Марсел,— ҳаммаси тахт.

Рамбер Риэникига борди. Ҳакимнинг онаси уни юқори шаҳарда, лазаретда эканини айтди. Лазарет олдидаги қоровулхона ёнида одам гавжум экан. «Қани, жўначи», — деб такрорлайи бақакўз сержант. Одамлар жўнаб қоладилар, бир айланиб, яна қайтиб келадилар. «Кутишдан фойда йўқ!» — дейди курткаси ичида терлаб-пишган сержант. Оломон ҳам шу фикрда, аммо ўтакетган иссиққа қарамай, бари бир, тарқалмайди. Рамбер сержантга сукут кўрсатди ва сержант уни Риэнинг кабинетига йўллади. Кабинетга тўғри ҳовлидан кирилади. Рамбер кабинетдан чиқаётган Панлю ҳазратга дуч келди.

Деворлари оқланган, дорихона ва намиқ тўшак ҳиди босган торгина ивирсиқ хонадаги қора тахта столда Тарру ўтирарди; у енгларини ҳимарганча букилган тирсакларининг ботиқларигача оқаётган терни артаётган эди.

— Ҳали ҳам шу ерда? — деб ҳайрон бўлди у.

— Ҳа. Мен Риэ билан гаплашмоқчи эдим.

— Палатада у. Агар иш усиз ҳам битса, безовта қилмаганингиз яхши.

— Нега?

— Зўрға оёқда турибди. Унга ортиқча ташвиш бўлмасин, дейман-да.

Рамбер Тарруга қараб қўйди. У ҳам ориқлаб кетибди. Кўзига, юзига чарчоқ тамғаси босилган. Эшик тақиллади, оқ ниқоб тутган санитар кирди. У ёзув столига, Таррунинг олдида бир даста карточка ташлади ва дока ниқобда бўғилган товушда «олтита», деди ва чиқиб кетди. Тарру мухбирга кўзларини кўтариб, қўлидаги карточкаларни елпуғичдай ёйди.

— Чиройли карточкалар, а? Э, йўқ, ҳазиллашяпман — ўлганлар бу. Бир кечада ўлганлар.

Унинг пешанасига чуқур ажин ботди. Карточкаларни дасталади.

— Бизга фақат биттагина иш қолди, у ҳам бўлса — ҳисоб-китоб.

Тарру ўрнидан туриб, столга кафтларини тиради.

— Кетишингиз яқинлашдими?

— Бугун ярим тунда.

Тарру самимий хурсандлигини ва Рамберга эҳтиётроқ бўлиш кераклигини айтди.

— Самимий айтяпсизми?

Тарру кифтини қисди.

— Менинг ёшимда хоҳласангиз ҳам, хоҳламасангиз ҳам самимий бўласиз. Алдаш тинкани қуришиб юборади.

— Тарру, — деди мухбир, — мен ҳакимни кўришим керак. Кечирасиз мени, илтимос.

— Биламан, биламан. У мenden одамохунроқ. Қани, кетдик.

— Э йўқ, бу учун эмас, — деди Рамбер қийналиб. Кейин индамай қолди.

Тарру унга кўз тикди ва бирдан жилмайди.

Иккиси кирган ингичка долоннинг деворлари оч-яшил буёқда сирлангани учун худди аквариум тубидан кетаётгандек туюлар эди. Тарру ичида бесўнақай ивирсиган аллақандай шарпалар кўринаётган қўш табақали эшиклар ёнидан бурилиб, Рамберни ҳамма ёғи ойнаванд жавон бўлмиш мўъжазгина хонага бошлаб кирди. У жавонни очиб, иккита гигроскопик стерилизатор олди, бирини Рамберга бериб, кийиб олинг, деди. Мухбир, ниқоб ўзи бирон нарсадан асрайдими, йўқми, деб сўради, Тарру, йўқ, аммо бошқаларга хотиржамлик беради, деб жавоб қилди.

Улар эшикни очиб, жуда катта палатага кириб қолдилар, иссиққа қарамай, ҳамма деразалар тақа-тақ бекилган эди. Деворларда, шундоқ шифт тагида вентиляторлар ғувиллар ва уларнинг қайқи қанотлари қайноқ мойли ҳавони бурдалаб, икки қатор тизилган бўзранг каравотлар тепасига ҳайдар эди. Ҳамма томондан бўғиқ ингроқ эшитилиб, вақти-вақти билан чиққан қаттиқ қичқириқ бу ингроқнинг маромини бузар ва ҳамма товушлар охири йўқ бир хил нолишга айланиб кетар эди. Панжара тортилган баланд деразалардан қуйилаётган кўзга урар даражада чароғон ёруғлик остида оқ халатли одамлар секин қимирлайдилар. Рамбер одамни беҳуд қиладиган димиқ палатада ёмонлаб қолаёзди ва каравотда алчайиб, инграб ётган гавда устига эгилган Риэни зўрға таниди. Ҳаким беморнинг човидаги бийларни очаётган, каравотнинг икки томонидаги санитарлар эса ҳалиги одамни худди тўрт бўлиб қатл қилмоқчидай, оёқ-қўлидан тортиб турган эдилар. Риэ қаддини тиклаб, асбобларини фелдшер тутган патнисга ташлади, бир дақиқа қимир этмай, яралари боғланаётган беморга тикилиб турди.

— Нима янгилик? — деб сўради у ўзига ёндашган Таррудан.

— Панлю Рамбернинг ўрнига карантинда туришга рози бўлди. Шусиз ҳам у кўп иш қилди. Энди Рамбер кетса, фақат учинчи назорат дастасини ташкил қилиш керак.

Риэ индамай бош ирғади.

— Кастел эмдорининг биринчиларини тайёр қилибди. Синаб кўрайлик, деяпти.

— Аҳа, зўр иш бўпти! — деди Риэ.

— Ниҳоят охиргиси — Рамбер шу ерда.

Риэ бурилди. Мухбирга аланглади, ниқоб билан бекилмаган кўзлари қисилиб кетди.

— Нега бу ердасиз? — деб сўради. — Сиз бу ердан узоқларда бўлишингиз керак эди-ку.

Тарру, Рамбер бугун кечаси ўша узоқларда бўлади, деди, Рамбер эса «Назаран», деб гап қўшди.

Ниқоб ҳар гапирилганда пуфак бўлиб, огизга теккан жойи ҳўлланади. Шундан суҳбат ғалати, худди ҳайкаллар гаплашаётгандек нотабий эшитилади.

— Сиз билан гаплашиб олмакчи эдим, — деди Рамбер.

— Хўн десангиз, бирга қайтамиз. Мени Таррунинг хонасида кутинг.

Рамбер билан Риэ бир неча дақиқадан кейин ҳакимнинг

машинаси орқа ўриндигида ўтирган, машинани эса Тарру бошқараётган эди.

— Бензин тугаяпти, — деди Тарру тезлик алмаштираётиб. — Эртага ўзимизнинг икки оёққа ўтамиз чоги.

— Ҳаким, — деб тилга кирди Рамбер, — мен кетмайман, шу ерда, сиз билан қоламан.

Тарру ҳатто қимирлаб ҳам қўймади. Машинани боягидек ҳайдаверди. Риэнинг эса чарчоқ тубидан тепага сузиб чиқишга дармони ҳам қолмагандек эди.

— У нима бўлади энди? — деб сўради у бўғиқ товушда.

Рамбер ўша ишонганига ҳали-ҳануз ишонишини қайта-қайта ўйлаб кўргани, аммо кетиб юборса, уятга қолишини айтди. Лекин шунда Риэ бирдан қаддини тиклади ва қатъият билан, нодонлик бу, бахтни кўзлаб қилинадиган ишнинг сира уяти йўқ, деди.

Шу чоққача жим келаётган Тарру орқага қарамай, агар Рамбер шу ерда қолиб, одамлар қайғусига шерик бўлса, унда бахт учун тариқча ҳам вақт тополмайди, деди, ё унисини, ё бунисини танлаш керак.

— Бу ерда бошқа масала, — деб очилди Рамбер. — Мен аввалига бу шаҳарга бегонаман, бу ерда, сизнинг олдингизда қиладиган ишим йўқ, деб ўйлардим. Лекин энди, шунча нарсани кўргач, энди хоҳлайманми, йўқми, шу ерлик бўлиб қолганимни туйдим. Бу кўргулик ҳаммамизга бирдай тегишли экан.

Унинг гапига ҳеч ким индамади ва Рамбер безовта қимирчилади.

— Ўзингиз ҳам яхши биласиз, ахир! Бўлмаса лазаретда нима қилардингиз? Ёки сиз ҳам бирон йўл танлаб, бахтдан воз кечдингизми?

Бу саволга на Риэ, на Тарру жавоб қайтарди. Сукут чўзилди ва қарийб Риэнинг уйигача индамай кетдилар. Шунда Рамбер саволини яна, бу гал қатъийроқ такрорлади. Ва яна унга фақат Риэ қараб қўйди. У ҳатто шу ҳаракатни қилишга ҳам қийналаётгандек эди.

— Мени кечиринг, Рамбер, — деди у, — лекин ўзим ҳам билмайман. Биз билан қолгингиз келса, майли, қолинг, мен нима ҳам дейман.

У гапдан тўхтади, чунки машина кескин бурилган эди. Кейин олд ойнага тикилганча, яна тилга кирди.

— Бу дунёда севганингдан воз кечишга арзийдиган бирон нарса бормикан ўзи? Лекин мен ҳам воз кечдим, негалигини ўзим ҳам билмайман.

У яна ўзини орқага ташлади.

— Мен шунчаки фактни қайд этипман, бор-йўги шу, холос,— деди ҳоргин товушда.— Буни этиборга оламиз ва хулоса қиламиз.

— Қанақа хулоса? — деб сўради Рамбер.

— Эҳ, бирданига ҳам даволаб, ҳам билиб олишнинг иложи йўқ,— деб жавоб қилди Риэ.— Шунинг учун иложи борича тезроқ даволашга уринамиз. Кечиктириб бўлмайди-гани шу.

Қоқ ярим тунда Тарру билан Риэ Рамберга у назорат қилиши керак бўлган маҳалла режасини топширдилар, Тарру бирдан соатга қараб қўйди. Бошини кўтарган эди, Рамбернинг ўзига қараб турганини кўрди.

— Огоҳлантириб қўйганмисиз?

Мухбир кўзини олиб қочди.

— Хатча юборганман,— деди қийналиб,— бу ерга, сизларга келишдан олдин.

Кастелнинг зардобини фақат октябр охирида синай олдилар. Амалда фақат шу зардобгина Риэнинг охириги умиди эди. Ҳаким яна омад келмаса, вабо яна узоқ ойлар хўжайинлик қиладими ё ҳечдан-ҳеч дами кесиладими, бари бир, шаҳар унинг инжиқликлари ҳукмида қолишига қатъий ишонар эди. Отон жанобнинг ўғли Кастел Риэникига келишидан бир кун олдин касалланган эди. Бутун оилани карантинга жўнатишга тўғри келди. Карантиндан яқинда чиққан онаси яна ўша ёққа қайтишга мажбур эди. Ҳокимият буйруқларини муқаддас биладиган терговчи боланинг баданида касалликнинг илк аломатларини кўргани заҳоти Риэ ҳакимни чақиртирди. Риэ келган пайтда ота-она икколовлон боланинг бошида турган эдилар. Қизчани уйдан узоқлаштирган эканлар. Бола касаллигининг тамом ҳолсизланиш билан белгиланадиган биринчи босқичида эди — итоат билан ўзини кўришга қўйиб берди. Ҳаким бошини кўтарган эди, кўзи тўғри отанинг кўзига тўқнаш келди, сўнгра сал нарироқда ранги қув ўчиб турган онанинг юзига қаради; бояқиш дастрўмолни лабларига босган қўйи катта-катта очилган кўзларини ҳакимнинг қўл ҳаракатларидан узмас эди.

— Ўша, шундайми? — деб совуққина сўради терговчи.

— Ҳа,— деди Риэ боладан нигоҳини узмай.

Онанинг кўзлари даҳшатдан олайиб кетди, аммо ўзи миқ этмади. Терговчи ҳам жим қолди, кейин ним товушда гапирди:

— Иложимиз қанча, ҳаким, бунақа пайтлари нима буюрилса, шуни бажаришга мажбурмиз.

Риэ боягидай сал нарироқда, оғзини дастрўмол билан маҳкам сиқимлаб турган онага қарамасликка тиришди.

— Ҳозир мен сим қоқсам, тезда ҳаммаси бажарилади,— деди у иккиланиброқ.

Отон жаноб унга телефонни кўрсатишга ҳозирланди. Аммо ҳаким унинг хотинига ўғирилди:

— Қаттиқ ачинапман. Ул-бул нарсаларингизни олишга тўғри келади. Нима қилишни ўзингиз ҳам биласиз-ку.

Унинг гапларини Отон хоним қилт этмай, алланечук ҳайкалдек қотиб тинглади. Кўзларини кўтармади.

— Ҳа, биламан,— деди бош ирғаб.— Ҳозир йўғинаман.

Кетишдан олдин Риэ ўзини тутолмай, уларга ҳеч нима керак эмасми, деб сўради. Она унга боягидек тикилиб олган эди. Лекин бу гал терговчи унинг кўзларига қарай олмади.

— Йўқ, раҳмат,— деди у зўрға ютиниб,— боламни қутқаринг, шунинг ўзи кифоя.

Илгари карантин шунчаки расмиятчилик эди, аммо Риэ билан Рамбер бу ишни қўлга олганларидан кейин ҳолилатишнинг барча қоидалари ҳам кам-кўстсиз бажариладиган бўлди. Жумладан, улар бемор оила аъзоларининг бўлак-бўлак жойлаштирилишини талаб қилдилар. Агар улардан биронтаси ўзи билмаган ҳолда касал юқтирган бўлса, унда хавф кучаймаслиги керак. Риэ бу мулоҳазаларни терговчига тушунтирди, терговчи маъқул топди. Аммо эр-хотин бир-бири билан кўз уриштириб олдилар, буни пайқаган ҳаким иккаласининг қайғудан адо бўлганини фаҳмлади. Отон хонимни қизчаси билан меҳмонхонадаги, Рамберга қарашли карантинга жойлаштиришга келишдилар. Аммо бу ерда бошқа ўрин йўқ, ҳаммаси банд, терговчи ҳолилатиш лагери деб аталган жойга боришга мажбур, волийлик шаҳар стадионида, йўл қурилиш идорасидан чодир қарз олиб, бу лагерни ташкил этган эди. Риэ лагердаги етишмовчиликлар учун узрини айтди, аммо Отон жаноб, қоида ҳамма учун чиқарилган ва унга ҳамманинг бирдек бўйсунishi адолатдан бўлади, деди.

Болани эса ўнта каравот қўйиб ёрдамчи лазаретга айлантирилган собиқ синфхонага ётқиздилар. Риэ йигирма соат чўзилган олишувдан кейин, энди умид қолмаганини тушунди. Ушоққина гавда ҳеч бир қаршилиқ кўрсатмай, ўзини гажийётган микробларга тамом ихтиёрини берган эди. Нимжон бўғинларда кичкина-кичкина, лекин жуда қаттиқ оғриқ берадиган бийлар шишиб чиқди. Хасталик болани

бошданоқ маҳв қилган эди. Риэ шунинг учун ҳам Кастелнинг зардобини унда синашга қарор қилди. Шу кунийёқ унга томчилатма қуйиш қилинди. Аммо унда ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Тонгда эса ҳал қилувчи натижаларни билиш учун боланинг бошида ҳамма тўиланди. Болада биринчи босқич карахтлик ҳолати ўтиб, у қалт-қалт тўлганиб ётар эди. Кастел билан Тарру саҳар соат тўртдан бери тўшак ёнидан жилмай, касалнинг зўрайиши ё енгиллашини дақиқама-дақиқа кузатиб турардилар. Риэ ҳам тик турибди, лекин боланинг бош учида, унинг ёнидаги Кастел аллақандай эски тиббий жўрнални жуда хотиржам кўринишда ўқиб ўтирган эди. Тонг ёриша бошлагач, собиқ мактаб синфхонасига аста-секин бошқалар ҳам кириб келдилар. Биринчи Панлю ҳазрат кўринди, у Таррунинг рўпарасида тўхтаб, деворга елкасини берди. Унинг юзида укубат ифодаси қотиб қолган, доим касал юктириш ваҳимаси билан боғлиқ кўпкунлик чарчоқ қип-қизил пешанасига чуқур-чуқур ажинлар ётқизган эди. Жозеф Гран ҳам келди. Энди соат етти бўлган эди, Гран ҳали нафасини ҳам ростламагани учун узр сўради. У нима янгилик борлигини билишга бирров кирган экан. Риэ индамай, мажоли етганча қовоғини ёпиб, кўзларини қисиб, оғриқдан юзини тириштирганча қимирламай ётган, фақат бошини жилдсиз ёстикда нуқул ўнгдан-чапга, ўнгдан чапга думалатаётган болага ишора қилди. Атроф тамом ёришиб, синфнинг ҳали ҳам жойида турган қора тахтасидаги ҳали ҳам ўчирилмаган кўпайтирув жадвалларини кўз илғаганда Рамбер кириб келди. У ёнбошдаги каравотнинг пойида деворга елкасини берди ва чўнтагидан сигарет қутисини олди. Аммо болага бир қаради-да, чўнтагига қайтариб солди.

Кастел ўтирган жойида кўзойнаги тепасидан Риэга қаради.

— Отасидан бирон хабар борми?

— Йўқ, — деди Риэ, — у карантинда, лагерда.

Ҳаким жонининг борича бола инқиллаб ётган каравот темирини сиқимлади. У боладан кўзини узмас эди, бола илкисдан қаттиқ кучанди ва яна тишини тишига босиб, белини алланечук букди-да, секин қўл-оёқларини чўзди. Дағал аскарый адёл ёпилган миттигина, яп-яланғоч танадан ўтқир тер ва жун иси келарди. Боланинг танаси секин-аста бўшашиди, қўл-оёқларини йиғиштирди, бояги-бояги, ҳеч нарса кўрмагандек, ҳеч нарса билмагандек, гўё тез-тез

нафас олаётгандек бўлди. Риэ Таррунинг нигоҳини тутди, лекин у ўша заҳоти кўзини олиб қочди.

Улар болалар ўлимини биринчи марта кўраётганлари йўқ, зеро шаҳарда бир неча ойдан бери қутураётган ваҳшат ўз қурбонларини фарқлаб ўтирмайди, аммо бугун эрталаб биринчи марта гўдак қийналишини дақиқама-дақиқа кузатиб турдилар. Ва албатта, бегуноҳ жонзотни йиқитган дардни, улар бу дардни шундай ҳис этдилар, дард ҳам аслида шундай эди, қандайдир бир шармсорлик сифатида ўзларига олдилар. Аммо шу пайтгача бу шармсорлик алланечук мавҳум эди, улар шу пайтгача гўдакнинг жон таслим қилишини бунча узоқ кузатмаган ва ажалнинг юзига тик қарамаган эдилар.

Аммо шунда бола худди қорнидан бир нарса ғарч тишлагандек, мажолсиз чийиллади-да, яна икки букланди. Шу аҳволда, ғужанак бўлиб бир неча узоқ лаҳза ётди, уни қалтироқ босди, жони талвасада тўлғанди, чўндай суякчалари вабонинг қаҳрли ҳамласида майишиб, безгак тўлқинлари хуружи остида қирсиллаб кетаётгандек туюлди. Бўрон ўтгандан кейин унинг танаси бўшаши, безгак чекингандек, микроблар заҳарлаган, тердан жикқа ҳўл тўшакда бўғилиб ётган бу танани ташлаб кетгандек бўлди ва ҳатто шу калтагина нафас ростлаш ҳам ўлимга ўхшаб кўринди. Учинчи марта қайноқ тўлқин ёпирилиб, тўшакдан кўтариб ташлаганда, бола ўзини куйдираётган ҳароратдан қўрқиб, бир бурчакка ғужанак бўлиб тиқилиб олди ва аёлғин итқитиб, жон-жаҳди билан бошини силтади. Қизариб пишган қовоқлари тагидан дона-дона кўзёш ситилиб чиқди, қўрғошин тусидаги юзидан сидирилиб оқди, хуруж босилгандан кейин у мадорсизланиб, қоқсуяк оёқчаларини, икки кеча-кундуздан бери ингичка чўпга айланган қўлчаларини ёйди ва алчайиб, хочга тортилган алпозда ётиб қолди.

Тарру эгилиб, оғир кафтлари билан митти юздаги тер ва кўзёшларни артди. Ҳастел китобни ёпди ва бир дақиқа болага тикилиб турди. Гапирмоқчи эди, аммо дарров йўталишга мажбур бўлди, чунки овози бўғилиб, нотабийй бўлиб қолган эди.

— Эрталабки ремиссия бўлмади, а, Риэ?

Риэ, бўлмади, аммо бола касалликка одатдагидан узоқроқ қаршилиқ кўрсатишти, деди. Деворга ҳорғин суянган Панлю ҳазрат хирқироқ товушда:

— Агар қазоси етган бўлса, одатдагидан ҳам кўпроқ қийналади, — деди.

Ҳаким ҳазратга кескин ўгирилиб, оғзини очди-ю, аммо куч билан ўзини ушлади, бу унга қийин бўлди шекилли, яна болага нигоҳини қадаб олди.

Палатага кундуз ёруғи тобора кенгроқ қуйилди. Одам таналари безовта тўлғанаётган қатор беш каравотдан келаётган оҳ-воҳлар қандайдир бир ўйлаб қилинаётган босиқликдан далолат беради. Фақат охирдаги бурчакдан тенг вақт оралигида, азобдан кўра ҳайронлик сезилаётган оҳ тортиш бўлиб-бўлиб турган чинқириқ эшитилар эди. Ҳатто касалларнинг ўзи ҳам чидашга ўргангандек, эпидемиянинг бошларидагига қараганда энди қўрқмай қўйгандек туюлади. Уларнинг касалликка ҳозирги муносабатларида уни қанақадир қабул қилиб олишга ўхшаган нарса сезиларди. Фақат ёлғиз боланинг ўзи иллатга қарши жон олиб-жон бериб курашаётган эди. Риё вақти вақти билан, шундай қилиш кераклигидан кўра, ўзини енгиб келаётган қарахт ожизликдан қутулиш учун боланинг томир уришини ўлчаб кўрар ва кўзини юмган пайти ўзганинг титроғи ўзига ҳам ўтиб, томирларида ўз қони билан бирга тепаётганини ҳис қилар эди. Бундай пайтларда у ўзини гўё касаллик азоблаётган болага қўшилиб кетаётганини ҳис қилар ва ҳали таслим бўлмаган бор кучлари билан унга мадад беришга интилар эди. Аммо дақиқа ўтади ва бу икки юрак ҳамоҳанг урмай қўяди, бола Риёнинг ихтиёридан чиқиб кетади ва ҳакимнинг шунча уриниши бўшлиққа ютилади. Шунда у ингичка ориққина билакни қўйиб юборди ва жойига қайтди.

Деразадан тушаётган қизғин ёруғлик аста-секин сарғиш тус олди. У ёқда, дераза ойналари ортида эрталабки жазира чирсиллаётган эди. Тўшак атрофида тўпланганларнинг яна бир марта киришга ваъда берган Граннинг чиқиб кетганини пайқаганлари ҳам даргумон. Улар кутаётган эдилар. Кўзлари юмук ётган бола бир оз тинчлангандек кўринар эди. Унинг қуш панжасига ўхшаган бармоқлари каравот четини оҳиста пайпаслади. Кейин бу қулчалар юқорига жилиб, тизза тепасидаги адёлни тирнади ва бола илкис оёқларини чангак қилиб, қорнига тортиди-да, қимирламай қотиб қолди. Шунда у биринчи марта кўзини очиб, тўппа-тўғри тепасида турган Риёга қаради. Унинг касаллик гажиган юзига бўз тупроқдан ниқоб ёпилгандек бўлди, оғзи ним очилди ва шу заҳоти лабларидан яккаю ягона, чўзиқ, нафас олаётганда сал секинлашган, палатани бир текис, дарз кетган шикоят билан тўлдирган, шу қадар гайриинсонийки, худди ҳамма одамлардан бараварига

чиқаетгандек бир раддия отилиб чиқди. Риэ тишини тишига босди, Тарру тескари қараб олди, Рамбер олга талпиниб, тиззасидаги китобни шарт ёнган Кастелнинг ёнида туриб қолди. Панлю ҳазрат бола чинқириғи эмас, ёшга алоқаси йўқ чинқириқ чиқаетган, касаллик кўклаган оғизга тикилиб қотди. У чўкка тушди ва аниқ, аммо эзилган товунда, қолганлар буткул табиий деб билган, ҳеч кимга тааллуқ бўлмаган бу шикоят ўчиролмаган сўзларни ифода этди: «Худойим, шу болага кушойиш бер!».

Аммо боланинг чинқириғи тинмади ва палатадаги касалларда безовталиқ бошланди. Бояги, палата адоғидаги ҳар замон-ҳар замонда қичқараётгани энди бошқачароқ, тезлашган оҳангда қичқиришга ўтди, салдан кейин бошқа касалларнинг дод-войи жўрлигида росмана бўкиришга айланди. Палатанинг ҳамма бурчакларидан Панлю ҳазратнинг ибодатини босиб, нола тўлкини уларнинг устига бостириб келди ва каравот тутқичларини титраб-қақшаб сиқимлаган Риэ кўзини юмиб олди, у чарчоқ ва нафратдан маст бўлиб қолганга ўхшарди.

У кўзини очганда, Тарру унинг ёнига келган эди.

— Кетмасам бўлмайди, — деди Риэ. — Мен буни кўтаролмайман.

Аммо касаллар буйруқ олгандек, бирдан жимиб қолдилар. Ҳаким фақат шунда боланинг чинқириғи дақиқа сайин ожизланиб-ожизланиб бориб, ниҳоят бирдан тўхтаганини англади. Атрофда яна, аммо энди ҳозиргина барҳам топган курашнинг олислаган акс-садосидек бўғиқ ингроқ кўтарилди. Зеро, у якун топган эди. Кастел каравотни айланиб ўтди ва ҳаммаси тамом, деди. Энди ун чиқмаётган оғзини ёполмай қолган бола тўдалашган адёллар орасида осойишта ётарди, у жуда кичкина бўлиб қолди, ёноқларидаги кўзёшлари қуришга ҳам улгурмаган эди.

Панлю ҳазрат тўшакка яқинлашиб, майитни чўқинтирди. Кейин ридоси этакларини йиғиб, кўча эшигига қараб юрди.

— Демак, яна ҳаммасини қайтадан бошлаймиз? — деди Тарру Кастелга қараб.

Кекса ҳаким бош чайқади.

— Эҳтимол, — деб лабларини ирвайтирди у. — Охир-оқибат, бола узоқ олишди-ку.

Риэ бу орада палатадан чиққан эди; юзи ғалати тусга кириб, шундай шиддат билан одимлаётган эдики, у қувиб ўтган Панлю ҳазрат тирсагидан тутиб тўхтатди.

— Бунақа эмас-да, ҳаким, — деди у.

Риэ ўшандай шиддат билан ўғирилди, Панлю ҳазратга қаҳрини сочди:

— Ўйлайманки, бунинг гуноҳи йўқ эди — бунинг сиз ҳам яхши биласиз!

Кейин у бурилиб, Панлю ҳазратдан ўзи кетди ва мактаб ҳовлисига йўл олди. У чанг босган дарахтлар тагидаги ўриндиққа чўкиб, пешанасидан ёноқларига оқаётган терларини кафти билан сидирди. Унинг қичқиргиси, бўкириб юборгиси келар, ишқилиб, юрагини ханжардек тилиб ўтаётган лаънати тугун очилиб кетса бас эди. Жазира фикус барглари орасидан секин сизилиб тушарди. Феруза осмонни худди кўзга тушган оқ хира парда қоплади ва ҳаво димиқиб кетди. Риэ эс-хушсиз ўтирарди. У новдаларга, осмонга қаради ва аста-аста нафаси ростланди, чарчоғи ёйилгандек бўлди.

— Менга нега бунча жаҳл қилдингиз? — деган овоз эшитилди орқасидан. — Мен ҳам бу манзарага зўрға чидадим-ку.

Риэ қайрилиб, Панлюга қаради.

— Мени кечиринг, сиз ҳақ эдингиз, — деди у. — Аммо чарчаш ҳам бир телбаликдай гап, лекин шундай вақтлар бўладики, бу шаҳарда менинг қаршилик кўрсатишимдан бошқа ҳеч нарса қолмайди.

— Тушунаман, — деб ғўлдиради Панлю ҳазрат. — Бу чиндан ҳам қаршилик уйғотади, зеро бизнинг инсоний ўлчовларимизга сизмайди. Лекин, эҳтимол биз ақл билан етолмайдиганни ҳам севишга мажбурдирмиз.

Риэ кескин қад ростлади. У Панлю ҳазратга табиат ато этган бор куч ва ҳаяжонини кўзига жамлаб тикилди ва бош чайқади.

— Йўқ, ҳазрат, — деди. — Севги ҳақида шахсан менинг тасаввурим бошқа. Мен худонинг болаларга азоб берадиган дунёсини ҳатто ўлим тўшагида ҳам қабул қилолмайман.

Панлю ҳазратнинг юзи, худди соя тушгандек, изтиробли ўзгарди.

— Энди, ҳаким, — деди у мустар бўлиб, — мен худонинг марҳамати нималигини тушундим.

Риэ яна ўриндиққа чўкиб қолди. Яна энг теран чуқурликлардан чарчоқ кўтарилиб келди ва у юмшоқроқ қилиб:

— Менда у йўқ, биламан. Аммо сиз билан тортишмоқчи эмасман. Биз ҳаммамизни бирлаштириб турган нарса учун биргаликда курашамиз, даҳрийлик ё ибодатнинг бунга алоқаси йўқ. Энг муҳими ҳам фақат шу.

Панлю ҳазрат Риэнинг ёнига ўтирди. У хаяжонга тушган эди.

— Ҳа,— деди у,— сиз ҳам инсонни қутқариш учун
заҳмат чекапсиз.

Риэ сўлгин илжайди:

— Энди, билсангиз, менга инсонни қутқариш сингари сўзлар жуда баландпарвоз туюлади. Мен бунча узоқни кўзламайман. Мени одамнинг соғлиғи, биринчи навбатда соғлиғи қизиқтиради.

Панлю ҳазрат журъатсиз қолди.

— Ҳаким,— деди у ниҳоят тилга кириб.

Аммо шу заҳоти дами ичига тушди. Пешанасидан дон-дона тер қуйилди. У: «Яхши қолинг», деб ғудранди-да, ўрнидан турди, унинг кўзлари йилтиллаётган эди. У энди кетишга чоғланган эди, лекин шу пайти ўйга чўмиб қолган Риз ҳам туриб, унинг ёнига келди.

— Яна бир марта кечирасиз мени, — деди у. — Ишона-
веринг, бу жаҳолат бошқа қайтарилмайди.

Панлю ҳазрат ҳакимга қўлини чўзди ва маъюс гапирди:

— Лекин, бари бир, сизни фикрингиздан қайтаролмадим.

— Нима берарди бу? — деб эътироз қилди Риэ. — Ўзингиз ҳам биласиз, мен зулми, ўлимни ёмон кўраман. Сиз истайсизми, йўқми, шундан изтироб чекиш ва унга қарши курашиш учун бу ерда бирга турибмиз.

Ризэ Панлю ҳазратнинг қўлини қўйвормай турарди.

— Мана, кўрянсизми, — деб қўшимча қилди у, Панлюга қарамасликка уриниб, — энди бир-биримиздан худой таолонинг ўзи ҳам ажратолмайди.

Панлю ҳазрат санитария дасталарига қўшилган кундан лазаретлар ва вабо теккан маҳаллалардан чиқмай қолди. У даста аъзолари орасида, ўз назарида, мартабасига энг муносиб, яъни биринчи ўринни эгаллади. Ўлимни кўравериш пишиб кетди. У, назарий жиҳатдан қарасак, эҳтиёт эмлашлар воситасида касал юқтиришдан ҳимояланган бўлса-да, ўз ажали ҳақидаги ўй унга ҳам бегона эмас эди. Зоҳиран у ҳамма вазиятларда хотиржамликни йўқотмасди. Бироқ ўлаётган боланинг тепасида бир неча соат термилиб ўтирган ўша кундан бошлаб ичида нимадир узилгандек бўлди. Кўнглини азоблаётган туғёнлар шундоқ юзида ҳам аён кўринарди. Шунданми, у Риё ҳакимга айтиш шунданми, у кунлари камтарона бир иш — «Рухоний ҳакимга мурожаат

этиши мумкинми» деган мавзуда рисола тайёрлаётганини кулги аралаш айтганда, ҳакимга ҳазратнинг гаплари тагида қандайдир бошқа бир гап ётгандек туюлди. Риэ мазкур иш билан танишишга истак билдирди, лекин Панлю тез кунда, ибодат пайти ваъзга чиқиши ва унда айрим-айрим мулоҳазаларни баён этишини билдирди.

— Агар сиз ҳам борсангиз, ҳаким, бошим осмонга етарди, аминман, сизни қизиқтирмай қўймайди.

Панлю ҳазратнинг иккинчи бор ваъзга чиқиши шамол турган кунга тўғри келди. Очигини айтганда, издиҳомчилар сафлари биринчи галдагига нисбатан хийла сийрак тартиб қолган. Асосийси, бундай томошалар ҳамтабааларимиз учун янгилик жозибасини йўқотган. Кейин «янгилик» деган сўзнинг шаҳримиз бошига тушган шўриш савдоларда илгариги маъноси қолмаган. Бунинг устига, ҳамтабааларимизнинг кўпи ҳозирча диний бурчларини бажаришдан буткул юз бурмаган ё ўзларининг шахсий, ўта бадахлоқ турмуш тарзларига аралаштириб юбормаган бўлсалар-да, ҳар қалай, жуда ҳам бўлмағур иримчилик майлида черковга бориб турардилар. Ибодатга бўйинлари ёр бермайди, аммо радди бало медальонлар ё авлиё Роха сувратини тумор қилиб юрадилар.

Мисол учун, ҳамтабааларимизнинг ҳар хил фолу кароматларга муккасидан кетганини айтиш мумкин. Масалан, баҳорда ҳамма якдиллик билан ана-мана деб, вабонинг тўхташини кутди, аммо эпидемия қанчага боришини қўшнисидан бўлса-да, сўраб кўриш ҳеч кимнинг калласига келмади, чунки ҳамма вабо ана тўхтайди, мана тўхтайди, деб ўзини ишонтириш билан овора эди. Лекин кун ўтаверди ва одамларни вабо сира тўхтамайди шекилли деган ваҳм босди, ана шунда вабонинг тўхташи умумнинг эзгу орзусига айланди. Худди шу пайтлари католик авлиё ва кароматгўйларнинг айтганларидан кўчириб олинган ҳар хил башоратлар кўлма-қўл бўла бошлади. Бунақа ёппа қизиқишдан қандай фойда келишини илғаган шаҳар босма-хоналари эгалари бутун шаҳарга етадиган даражада мазкур матнларни кўпайтиришга киришдилар. Аммо кароматга оч оломон учун бу урвоқ бўлмаслигини билган корчалонлар яна чора қидирдилар, маҳаллий йилномалардан шунга ўхшаш гувоҳликларни тўплаб, чош этиб, бутун шаҳарга ёйдилар. Бироқ йилномаларда бунақа башоратлар танқисроқ бўлгани учун, уларни мухбирларга буюртма қилишга ўтдилар, мухбирлар, ҳеч бўлмаса, шу соҳада ўтган

асрлардаги устозларидан қолишмайдиган билимдон чиқиб қолдилар.

Бу башоратларнинг айримлари рўзномаларда бет-бет босилди. Одамлар сихат-саломатлик йиллари рўзноманинг охириги саҳифасида босиладиган кўзёшли ишқий саргу-заштларга қандай ташланган бўлсалар, буларга ҳам шундай ёпишар эдилар. Бу башоратлардан айримлари жуда ажабтовур: албатта минг рақами, қурбонлар сони ва вабо ҳукми остида ўтган ойлардан иборат аралаш-қуралаш ҳисоб-китобга асосланарди. Бошқа бирларида башоратларда констант деб аталган буюк қора ўлатларни бир-бирига қиёслаб ва у ёки бу даражада алламбало бу ҳисоб-китобларидан бизнинг ҳозирги кулфатимизга оид маълумотлар чиқариларди. Аммо рўзи Маҳшар кароматлари услубида тузилган ва воқеаларнинг ўрин алмашинуви ҳақида билги берадиганларининг жамоат назарида обрўйи баланд, бу воқеалар шу қадар чалкаш ва мубҳам эдики, уларнинг ҳар қандайини шахримизга бемалол нисбат қилиб, ҳар бир одам улардан ўзи хоҳлагандек хулоса чиқариб олиши мумкин эди. Худонинг бермиш куни Нострадамус билан Одилий авлиёнинг меросини титкилашар ва ҳар гал мўл ҳосил йиғар эдилар. Бу кароматларнинг ҳаммасида бир хусусият — хулосаларида тасалли бор эди. Бу хусусият фақат вабодагина йўқ эди, холос.

Хуллас ҳамтабааларимиз учун дин ўрнини бидъат эгаллаган ва айни шу боис Панлю ҳазрат ваъз айтган куни черковнинг бор-йўғи чораги банд бўлган эди. Риэ эҳромга кирган оқшом шамол эшик табақалари орасидан ҳуштак чалиб ўтиб, одамлар орасида бемалол кезиб юрган эди. Сукунатда қотган, рутубатли бу эҳромдагиларнинг бари эркаклар эди. Риэ ўриндиққа жойлашди ва минбарга кўтарилаётган руҳоний ҳазратга кўзи тушди. У олдинги галдагига қараганда мулойим, ўйчил сўз очди ва ибодатдагилар унинг ишни бир қадар иккиланиброқ бошлаётганини фаҳмладилар. Ва яна бир эътиборли аломат — у энди «сиз» эмас, «биз» деб гапираётган эди.

Аммо унинг овози секин-аста ўктам тус олди. Бошлама учун у вабонинг шахримизда, мана, бир неча ой ҳукм сураётгани ва биз уни яхшироқ билиб олганимиз, чунки унинг дастурхонимиз теңасига ёки яқин одамимизнинг бош учига қандай ўтириб олгани, биз билан қандай ёнма-ён юргани, ишдан чиқишимизни қандай кутиб турганини кўл марта кўрганимизни эслатди, биз, хуллас, унинг нимани тинмай уқтираётгани ва ўзимизни йўқотиб қўйган илк

дақиқаларда, афтидан, керагича қулоқ солмаганимизни энди англашга қодир бўлсак ажаб эмас. Панлю ҳазратнинг бу минбардан олдин ирод этгани ҳануз ҳақиқат — ёки, ҳар қалай, ўшанда у шунга амин эди. Аммо, эҳтимолки, ҳаммамиз қатори у ҳам — шу ерда Панлю ҳазрат кўкрагига гурс этиб урди — эҳтимолки, бу ҳақда керагича ҳамдардлик билан ўйламаган ва гапиролмагандир. Аммо, бари бир, унинг нутқида ҳақиқат муждалари ҳам бор эди: ҳамиша ҳамма нарсадан сабоқ чиқариш мумкин. Энг шафқатсиз синов — насроний учун фароғат. Насроний айни шу вазиятда мана шу фароғатга талпиниши, унинг нимадалигини ва уни қандай топишни тушуниши лозим.

Шу дақиқаларда Риэнинг теграсидагилар черков имконидаги барча қулайликлардан фойдаланиб, ўриндиқлар суянчиғига ястаниб олдилар. Эшикнинг кигиз қоқилган табақаларидан бири шамолда секингина қирсилаб урилаётган эди. Ўтирганлардан бири бориб, эшикни ушлаб турди. Бу ҳаракатга алахсиган Риэ ҳазратнинг тинликдан сўнг нима деганини англамай қолди. У эса тахминан шундай деган эди: вабо деган манзарани тушунтиришга уриниш керак эмас, балки ўрганиб олиш зарур нарсани ўрганишга уриниш керак. Қисқаси, воизнинг айтишича, ҳар қалай, наришон эшитаётган Риэ ўзича шундай тахмин қилди, бу ерда тушунтирадиган нарсанинг ўзи йўқ. Лекин у воизнинг туйқусдан овозини баландлатиб, кўп нарса фақат худой-таолонинг ҳузурида ўз маъносини очади, айримлари ҳатто ғайблгича қолади, деганидан сўнг жуда берилиб тинглашга тушди. Албатта, яхшилик билан ёмонлик мавжуд, одатда ҳар киши улар орасидаги фарқни кўриб туради. Аммо ёмонликнинг ички моҳиятига етганимизда, худди шу ерда бизга машаққатлар рўпара чиқади. Мисол учун олсак, сиртдан зарурат бўлган ёмонлик ва сиртдан бефойда ёмонлик мавжуд. Дўзахга туширилган Дон Жуан ҳам, бегуноҳ боланинг ажали ҳам бор. Зеро, бадахлоқ фоҳишнинг худо дасти билан ерпарчин бўлиши адолатдан десак, норасиданинг азоб-уқубатга учрашини тушуниш душвор. Ва чиндан ҳам, ёруғ оламда норасиданинг азоб-уқубатидан ва азоб-уқубат тугдирадиган даҳшатдан каттароқ нарса йўқки, мазкурнинг сабабларини излашимиз лозим. Умуман олганда, худо бизга ҳамма нарсани енгиллаштиради ва шу жиҳатдан қарасак, бизнинг динимиз мақтовга нолайиқ — у табиий. Бу ерда эса, у, худо, аксинча, гирибонимиздан олиб, деворга тираяпти. Шундай қилиб, биз вабонинг девори тагидамиз ва биз

унинг мудҳиш кўланкасидан ўзимизга эзгулик чиқариб олишимиз лозим. Панлю ҳазрат ҳатто бу девордан ошиб ўтишга йўл берадиган имтиёз ва эркинликларни ҳам рад этди. Ўша гўдакни кутаётган абадий фароғат унинг бу дунёда тортган азоблари учун минг карра мукофот бўлишини айтиш ҳеч гап эмас эди, аммо, очиги, шундайми, йўқми, ўзи ҳам билмайди. Ва чиндан, асрий жаннат фароғатлари инсон азобининг, жилла қурса, бир лаҳзаси ўрнини қоплайди, деб ким исботлай олади? Шундай деб исботлаган одам, албатта, насроний бўлмасди, зеро Муаллимимиз азобни ўз танаси ва руҳи билан таниган. Йўқ, Панлю ҳазрат девор тагида, рамзи хоч бўлмиш парчинлаш сувратига содиқ қолади ва гўдакнинг азобларига юзма-юз тураверади. Ва у қўрқмасдан бугунда ўзига қулоқ тутаётганларга: «Биродарон, вақт етди. Ёки ҳаммасига ишониш, ёки ҳаммасини рад этиш керак... Қани, орангиздан ким ҳаммасини рад этишга журъат қилади?..» дейди.

Риёнинг хаёлидан ҳазрат ота тўппа-тўғри даҳрийликка бориб қолдию деган фикр лип этиб ўтди. Аммо воиз шу аснода бу кўкдан кўрсатилган, бу аниқ талаб насронийнинг фойдасига, деди. Бу унга фазилат қаторида инобатга ўтади. У, Панлю, қуйида зикр этиладиган фазилат кўнгилчанроқ ва мумтозроқ ахлоққа кўниккан ақлларни шошириб қўядиган, нимадир поёнсиз нарсаларни ўзида жо қилишини яхши билади. Аммо вабо вақтининг дини бизнинг кундалик динимиз бўлиб қолаолмайди ва агар худо бахтиёрлик вақтларида руҳнинг таскин топиши, шодланишига йўл қўйиб беролса, ҳатто шуни хоҳласа, унда синоат дамларидаги диннинг исёнкор бўлишини ҳам истайди. Бугун худо ўз яратганларининг Ҳаммаси ёки Ҳеч Нарса бўлмишни мўлжал олган олий фазилатга эришишлари учун уларга мислсиз фалокат йўллаш билан марҳамат кўрсатди.

Кўп асрлар олдин бир олим мутафаккир аъроф йўқлиги ҳақида бир сирни биламан, деб чиққан эди. Унинг бу гапи замирида яримчоралар бўлолмайди, фақат жаннат ва дўзахгина мавжуд, инсонга ўзининг хоҳишига қараб ё жаннат фароғати, ё мангу азоб ҳозирланган деган маъно ётади. Панлю ҳазрат фикрича, бу ғирт даҳрийлик, фақат шаккок одам ўйлаб топиши мумкин. Зеро, аъроф мавжуд. Лекин, тўғри, шундай даврлар борки, майда гуноҳлар ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай гуноҳ ўлимга тааллуқ, ҳар қандай бепарволик жиноят. Ё ҳаммаси, ё ҳеч нарса.

Панлю ҳазрат жим қолди, Риэ шамолнинг тобора кучайиб, эшик остидаги тирқишдан шувиллаб кираётган ингрогини аниқроқ эшитди. Аммо ҳазрат ота шу заҳоти яна ганга тушди ва юқорида у тилга олган, сўзсиз қабул этиладиган фазилатни доимгидай тор маънода тушунтириш мумкин эмас, гап жўнгина мўъмин-қобиллик ва ҳатто етиш машаққатли бўлган хўрланиш ҳақида ҳам кетаётгани йўқ. Ҳа, у хўрланишни назарда тутди, аммо бу хўрланганнинг ўз ихтиёри билан борадиган хўрланиш. Албатта, боланинг азоби ақл ва кўнгил учун хўрланиш. Аммо худди шунинг учун бу азоблардан ўтиш керак. Худди шунинг учун Панлю ҳазрат айни дамда ушбу сўзларни айтиш ўзига осон эмаслигига тингловчиларни ишонтирди — шунинг учун, худо шуни хоҳлаган эканми, уларга истак билан бориш керак. Насроний ҳеч нарсасига шафқат қилмайдиганига фақат шундай боради ва унга ҳамма йўллар ҳозирланган эканми, у энг муҳимига, бош манзилга шундай етиб келади. У сўзсиз рад этишга мубтало бўлмаслиги учун сўзсиз эътиқодни танлайди. Насроний шишиб чиққан бий тананинг ўзидаги маразларни табиий йўл билан чиқариб ташлашдан далолат беришини билиб, ҳозир черковларда: «Худойим, ўзинг бизга бий йўлла», деб сўраётган ажойиб аёллар каби ўзини худонинг иродасига, гарчи билишга ожиз бўлса-да, топшириши лозим. «Мен бунга тушунаман, бунга мен қабул қилолмайман», деб айтиш мумкин эмас; ана шу, бизга айнан танлаб олиш учун юборилган қабул қилинмайдиганининг қоқ юрагига ташланиш керак. Боланинг азоби — бизнинг аччиқ нонимиз, аммо шу нон бўлмаса, қалбимиз эътиқод очлигидан сўниб қолади.

Шу пайти Панлю ҳазрат ваъзининг тинликларида ҳамроҳ бўладиган босиқ говур бирдан баландлади, аммо ҳазрат ота туйқус шиддат билан, худди ўзини тингловчилари ўрнига қўйиб кўраётгандек, қандай йўл тутишларини сўроққа олди. У ишонадики, каллага келган биринчи фикр ва биринчи сўз даҳшатли «тақдирият» сўзи бўлади. Хўш, мана агар унга «тақдирият» сўзи олдида «фаол» деган сифат қўйишга имкон берилса, у мазкур сўз олдида чекинмайди. Албатта, у олдинги маърузасида тилга олган насроний динидаги абиссинияликлардан ибрат олмаслик кераклигини яна эслатади. Ва ҳатто фикран бўлса ҳам вабо пайтида ўз латта-путталарини насронийларнинг санитария пикетларига отиб, самовотдан оллоҳ юборган жазога қарши чиқишга журъат этган бу кофирларга вабо ёғдиришни

бақириб сўраган форсларга ҳам таассуб қилиб бўлмайди. Лекин, яна бир томондан, ўтган асрда юз берган вабо эпидемияси пайти чўқинтириш маросимида мараз юқтириши мумкин бўлган ҳўл, қайноқ лабларни тегиздирмаслик ниятида чучук кулчаларни қисқич билан ушлаган қоҳиралик роҳибларни ҳам ибрат қилиб бўлмайди. Вабога учраган форслар ҳам, қоҳиралик роҳиблар ҳам бирдай гуноҳга ботганлар. Зеро, биринчилари учун боланинг азоби ҳеч нарсаси, кейинчилари учун, аксинча, азобдан инсоний қўрқув бошқа туйғуларни босиб кетган. Иккала ҳолатда ҳам муаммонинг ўзи бузилган. Униси ҳам, буниси ҳам оллоҳнинг даъватига қар қолган. Аммо Панлю ҳазратда тўпланганларнинг ёдига соладиган бошқа мисоллар ҳам бор. Агар буюк Марсел вабосини таърифлаган қадимий йилномага ишонсак, Мери ибодатхонасидаги саксон бир роҳибдан фақатгина тўрттасига мудҳиш ўлат шафқат қилган эди. Бу тўрттадан учтаси дуч келган ёққа жуфтак ростлаган. Йилнома шундай дейди, йилнома, биласизки, изоҳот беришни зиммасига олмайди. Аммо, йилномани ўқиётиб, Панлю ҳазрат етмиш етти ўлимга қарши, учта омон қолган биродарлар ибратига қарши биттанинг туриш берганини ўйлайди. Ва ҳазрат ота, минбар қиррасига бир мушт урди-да: «биродарларим, ўша қолган одам бўлиш керак!» деб хитоб қилди.

Албатта, бу дегани жамоатимизнинг табиий балои офат тартибсизлигига қарши курашда қўллаётган оқиллона интизоми, эҳтиёткорлик чораларидан воз кечиш эмас. Тиз чўкиш керак, воқеаларни ўз ихтиёрига қўйиб берайлик деган ахлоқ муҳибларига қулоқ солиш керак эмас. Аксинча, аста-секин ва ҳатто пайпаслаб бўлса-да, чиқиб олиш, яхшилик қилишга интилиш лозим. Аммо бошқа нарсаларга келганда, ўз жойимизда қолиш, ҳатто ёш гўдаклар ўлимида ҳам бўйин эгиб худога суяниш ва ўзимиз учун пана жой изламаслигимиз лозим.

Шу ўринда Панлю ҳазрат тўпланганларга Марсел вабоси пайтида бўлган епископ Бельзенснинг тарихини айтиб берди. Воиз тингловчиларга епископнинг эпидемия охирлаганда бурчи буюрган ҳамма вазифани адо этгач, энди ҳеч қандай ёрдамдан фойда йўқ деб ҳисоблаб, озиқ-овқатни ғамлаган уйига бекиниб, дарвозани уриб қўйишни буюрганини эслатди; ва мана, марселликлар сабр косаси тўлган пайтда буткул қонуний бўлмиш беқарорлик ила кечагина бошларига кўтарган кишидан нафратланадилар, вабо юқтириш учун унинг уйини мурдалар билан

ўрайдилар ва ҳатто вабо уни муқаррар ўлдирсин деб, мурдаларни девордан ошириб, ичкарига ҳам ташлайдилар. Шундай қилиб епископ ажал қутурган макондан пана жой топишмоқчи эди, ўликлар эса осмондан унинг бошига ёғилди. Биз ҳам бу мисолдан ўзимизга сабоқ олишимиз керак: вабо пайтида даҳлсиз орол йўқ ва бўлмайтиди ҳам. Йўқ, ўрта йўл бўлмайтиди. Иснодни қабул қилмоқ лозим, зеро ҳар бир киши худога нафрат билан унга муҳаббатдан бировини танлашга мажбур. А, худога нафратни танлашга кимнинг ҳадди сигади?

«Биродарларим,— деб давом этди Панлю ва қавмлар унинг товушидаги оҳангларга қараб ваъз охирлаётганини фаҳмладилар,— худога муҳаббат — мушкул муҳаббат. Унга муҳаббат ўзини батамом унутишни, ўз шахсиятига эътиборсизликни талаб этади. Аммо ёлғиз шу муҳаббатгина азобнинг даҳшати ва гўдаклар ўлимини ювиб кетади, нима бўлганда ҳам, фақат муҳаббатгина уни заруратга айлантиради, зеро инсон буни тушунмайди, у буни фақат истайди, холос. Мана, мен сизлар билан бирга ўзлаштирмоқчи бўлган мушкул дарс ҳам шу. Мана, биз яқин боришимиз керак бўлмиш, инсоннинг қарашича бешафқат, худонинг назарида ягона бебаҳо диёнат шу. Шунчалар қўрқинч манзара олдида биз ҳаммамиз барабар бўлишимиз керак. Бу юксакликда ҳаммаси қўшилади ва ҳаммаси бараварлашади ва зоҳирдаги адолатсизликдан адолат барқ уради. Мана, нима учун Франция жанубидаги кўп жойларда вабодан ўлганлар черков хори тоштахталари остига кўмилган, руҳонийлар ўз қавмларига шу қабрлар юксаклигидан туриб сўз айтадилар ва улар тарғиб этаётган ҳақиқат, тассуфки, ёш гўдаклар ҳам улуш қўшган кул ичидан қайта барқ уради.

Риэ черковдан чиққан пайти шиддатли шамол ярим очик эшикка ёпирилди, уй-уйига тарқалаётган қавмлар юзига чанг солди. Шамол эҳромга ёмғир ҳиди ва ҳўл асфальт исини ҳайдаб кирди, ибодатчилар ҳали пештоққа етмаёқ шаҳар кўз олдиларида қандай кўриниш беришини билдилар. Ҳақимдан олдин дуварак руҳоний чол билан ёш диакон бораётган эди, иккаласи ҳам шляпани юлқимоққа шайланган шамол билан овора. Дуварак чол ҳатто шу шамол билан кучлар кенг бўлмаган олишувда ҳам ваъз муҳокамасини тўхтатмас эди. У Панлю ҳазратнинг маҳоратига тан берди, аммо воиз айтган фикрлардаги жасорат унга тегиб кетибди. У ваъзда куч-қудратдан кўра, кўпроқ таҳликага тушиш билинди, Панлю ҳазрат ёшига

етган руҳонийнинг эса таҳликага берилишга ҳаққи йўқ, деб топди. Шамол ҳамласига чап бериб бошини эгиб олган диакон ўзининг Панлю ҳазратникига тез-тез бориб туриши, унда бўлаётган ўзгаришлардан бохабарлаги, рисоласи янада жасоратлироқ бўлиб, ҳатто «imprimatur»¹ ҳам ололмаслигини айтди.

— Нима бўлганда ҳам, бош ғояси нима ўзи? — деб тагини суриштирди руҳоний бобой.

Улар энди дарвозага чиққан, шамол уларга ўкириб ташланган эди, ёш диакон бу саволга жавоб қилмади. Лаҳза тинликдан фойдаланиб шундай деди, холос:

— Руҳонийки ёрдам сўраб ҳакимга мурожаат қилдими, бунда очиқ зиддият бор.

Риэ Тарруга Панлю ҳазратнинг ваъзини айтиб берган эди, у уруш пайтида кўзидан ажралган йигитни кўргач, эътиқодидан воз кечган руҳонийни шахсан билишини таъкидлади.

— Панлю ҳақ, — деб қўшимча қилди Тарру. — Бир гуноҳсиз кўзидан ажралган пайти насроний ё эътиқодини йўқотади, ё ўзи ҳам кўзини беришга рози бўлади. Панлю эътиқодини йўқотмоқчи эмас, у охиригача етмоқчи. Худди шуни айтмоқчи бўлган.

Эҳтимол, Таррунинг гани кейин бўлган шўриш савдоларга ва Панлю ҳазратнинг ҳатто унга яқин кишиларни ҳам ҳайрон қолдирган ғалати ишларига ойдинлик киритар. Бу ҳақда, майли, китобхоннинг ўзи мулоҳаза қилар.

Хўш, мана, ваъздан бир неча кун ўтгач, Панлю ҳазрат янги ижарага кўчиш ҳаракатига тушди. Худди шу вақтга келиб, эпидемия кучайиши муносабати билан, худди бутун шаҳар кўчишга шайланганга ўхшар эди. Тарру меҳмонхонани қандай ташлаб, Риэ ҳакимникига жойлашган бўлса, худди шундай Панлю ҳазрат ҳам орден томонидан ўзига берилган хонани тарк этиш ва ҳозирча вабо аяб турган ўта тақводор бир кампирникига кўчишга мажбур бўлди. Панлю ҳазрат янги истиқоматига тобора хуруж этаётган ҳорғинлик ва қўрқув ҳисси билан келди. Шу боисдан ҳам ўз ижарачиси олдида бирдан ҳурматини тушириб юборди. Кампиршо авлиё Одилийнинг мўъжизакор кароматларини оғиз тўлдириб мақтаганда руҳоний жиндай бесабрлик кўрсатиб қўйдики, бунини, албатта, унинг ниҳоятда чарчагани билан изоҳлаш мумкин эди. Ва кейин кампиршонинг

¹ Церков цензураси рухсати

хайрихоҳ бетарафлигини қозонишга қанча уринмасин, бари бефойда кетди. Чунки у ўшанда, бошда ўта ёмон тасаввур уйғотиб қўйган эди. Кейин ҳар оқшом меҳмонлик хонадан ўзига ажратилган, кампирнинг ўз қўли билан тўқилган ҳошияларга буркалган хонасига ўтаётиб, фақат унинг елкасинигина кўрди ва «Хайрли тун, ҳазрат ота» деган қуруққина сўзларини хотирига жойлади. Худди шундай оқшомлардан бирида тўшакка кираётиб, у чаккалари, билаклари, бошида бир неча кундан бери пусиб ётган безгак тўлқинлари бирдан жунбишга келганини сезиб қолди.

Қолган ҳаммасини фақат ижарачи кампирнинг айтганларидан билиб олишга тўғри келди. Кампир ҳар доимгидай эрталаб жуда вақтли турди. Мижозни хўп кутгач, ҳазрат отанинг шу вақтгача хобхонадан чиқмаганига ажабланиб, эпикни секингина тақиллатишга ботинди. Кампир унинг тунни уйқусиз ўтказиб, ҳали ҳам жойидан турмаганини кўрди. У ҳансираб нафас олар, юзлари аввалгидан ҳам қизариб кетган эди. Кампирнинг ўзи айтишича, унинг ҳурматини жуда жойига қўйиб, ҳаким чақиришни таклиф қилди, лекин унинг таклифи, ўзи айтишича, жуда ачинарли қўрслик билан рад этилди. Унга индамай чиқиб кетишдан бошқа чора қолмади. Сал вақт ўтгандан кейин эса Панлю ҳазрат қўнғироқни босиб, уни ичкари чорлади. Ихтиёрсиз қўрслиги учун узр сўраб, вабо ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, ўзимда унинг бирон-бир аломатини сезмадим, афтидан, бу ҳаддан ортиқ чарчаганимдан, лекин ўтиб кетади, деди. Бироқ кекса хоним ҳаким чақиришни таклиф этганда мутлақо ўзидан хавотирланмагани, зеро, ҳаёти ҳам, қазоси ҳам худой-талонинг қўлида экан, ҳеч нарсадан қўрқмаслиги, балки ҳазратнинг аҳволидан ташвишлангани, чунки ўзини бунда қай бир даражада бурчли ҳисоблашини айтиб, иззат-обрўини сақлаб эътироз билдирди. У яна индамай қолгандан кейин кампир, ўз бурчига содиқ ҳолда, ҳаким чақиришни яна таклиф қилди. Ҳазрат яна рад жавоби берди, аммо бу гал раддиясига, кекса хонимнинг айтишича, қанақадир жуда дудмал, тушуниксиз бир изоҳни қўшимча қилди. Кампир тушунарсиз, баландпарвоз иборалардан, ўз фикрича, фақат бир нарсани, ҳазрат ҳаким чақиришни гўё бу унинг принципларига тўғри келмаслиги учун рад этаётганини тушунган, холос. У, табиийки, мижозни ҳарорати чиқиб кетганидан алахлаяити, деган фикрга бориб, унга бир финжон доривор димлама берди.

Энди шундай бўлиб қолдики, кампир ўз бурчини иложи борича батартиб бажаришга қарор қилиб, миждан ҳар икки соатда хабар олиб турди. Ҳаммадан ҳам уни беморни кун бўйи ўз ҳолига қўймаган талвасаланиши ҳайратга солди. Ҳазрат гоҳ аёлани очиб ташлар, гоҳ яна унга ўранар, мудом кафтлари билан тер босган пешанасини ишқалар, йўталмоқчи бўлар, йўтали ҳам қанақадир галати, худди ичидаги ҳамма нарса юлиниб кетаётгандек хирқироқ, бўғиқ ва ҳўл эди. Четдан қараган киши бунинг ҳалқумига увода туйилгану энди уни йўтал билан чиқариб юбормоқчи деган ҳаёлга борарди. Бу хуружлардан кейин у, афтидан, мажоли қуриб, бошини ёстиққа ташларди. Кейин у яна бошини кўтариб, бир неча дақиқа аллақайёққа, деворнинг қаеригади қараб олар ва бу қарашида ғайритабиий бир тикилиш, олдинги безовталигидан ҳам кучлироқ талваса бор эди. Аммо кекса хоним касалнинг аччиғини чиқаришдан чўчиб, ҳали ҳам ҳақим қақаришга ботинмаётган эди. Қолаверса, кўринишдан чиндан-да қўрқинчли бу ҳасталик оддий иситма хуружи бўлиши ҳам мумкин эди.

Аммо у кечга бориб Панлю ҳазрат билан яна бир гаплашиб олишга журъат топди ва жуда мужмал жавоб эшитди. У таклифини яна қайтарди, аммо шунда ҳазрат тўшакдан қаддини узди ва нафаси тикилаётган бўлса-да, жуда дона-дона қилиб, ҳақимга кўринишни истамаслигини айтди. Шу сўзлардан кейин уй бекаси эрталабгача кутишга ва Панлю ҳазратнинг аҳволи тузук бўлмаса, Инфдок агентлигига телефон қилишга қарор берди. яхши ҳамки, керакли рақам радиодан кунига ўн марталаб айтиб турилади. Ўз бурчини бояги-боягдай бекаму кўст адо этаётган кампир кечаси бемор ёнига кириб, ундан бохабар бўлиб туришга жазм қилди. Бироқ кечқурун унга бир финжон димлама ичирди-ю, бир дақиқа мизғиб олай деб, шу билан тонггача гафлат уйқуда қолди. Уйғонгани заҳоти беморнинг қошига югурди.

Панлю ҳазрат ҳаракатсиз ётган эди. Терисининг кечаги қизиллиги мурда рангсизлиги билан алмашган, юз тархининг думалоқлиги ўшандоқ қолгани эса янада таъсирли кўринар эди. Бемор қаравот тепасидаги турфа ранг биллур шокилала чироққа кўз узмай тикилиб ётарди. Уй бекаси кирганда бемор унга томон юзини бурди. Кампирнинг айтишича, унинг кўриниши шундай эдики, гўё кечаси билан калтак остида қолганидан, эрталабга келиб, азбаройи дармонсизлигидан атрофида нималар бўлаётганини билмайдиган аҳволга тушган. Уй бекаси

ундан ахволи қандайлигини сўради. Бемор ўша-ўша галати, кекса хонимни ҳайратга солган паришонлик билан, ўзини ёмон ҳис қилаётгани, аммо ҳаким чақиришга эҳтиёж йўқлиги ва ўзини мавжуд тартибларга мувофиқ, майли, лазаретга олиб кетишлари мумкинлигини айтди. Кекса хоним ваҳимага тушиб, телефонга ёпишди.

Риэ қиём пайти келди. Кампирнинг ҳикоясини тинглагач, Панлю ҳазрат мутлақо ҳақлиги, аммо, афсуски, ўзини кечроқ чақиришганини айтди. Панлю ҳазрат уни ўша-ўша хаёли қочиб қарши олди. Риэ беморни кўриб чикди ва кўкракда сиқилиш, нафас қисишни айтмаса, вабо ёки ўпка тоунига хос биронта аломат тополмаганидан жуда тонг қотди. Лекин, нима бўлмасин, томир уриши шунақа заиф, умумий аҳвол шунақа хатарли эдики, қарийб умид қолмаган эди.

— Сизда бу касалликнинг хос аломатлари йўқ,— деди Риэ Панлю ҳазратга.— Аммо тўла бир аниқлик ҳам йўқ эканми, мен сизни ҳолилатишга мажбурман.

Панлю ҳазрат қандайдир галати, баайни илтифот юзасидан жилмайди-да, жим қолди. Риэ сим қоқиш учун ёнбошдаги хонага кирди ва яна хобхонага қайтди. У Панлю ҳазратга тикилиб турди.

— Мен олдингизда бўлиб тураман,— деди у меҳр билан.

Бемор бу сўзларни эшитганда жонлангандек бўлди ва ҳакимга илиқ нигоҳ ташлади. Кейин у гапини шундай қийналиб айтдики, ҳаким унинг овозида қайгу бор ёки йўқлигини тушунолмай қолди.

— Раҳмат,— деди Панлю.— Аммо руҳонийларда дўст бўлмайди. Улар ҳамма туйғусини ўз эътиқодларига берадилар.

У каравот бошида осиглиқ хочни олиб беришни сўради ва илтимоси ўринлатилгач, юзини буриб, хочга тикилиб олди.

Панлю ҳазрат лазаретда ҳеч гапирмади. Худди ҳиссиз бир нарсадек, барча белгиланган муолижаларга индамай буйсунди, аммо энди хочни қўлидан қўймади. Ҳар қалай, унинг касали ноаниқ эди. Риэ шубҳа ўтида қолди. Бу вабо эди ва бу вабо эмас ҳам эди. Дарвоқе, кейинги пайтлари вабо ташхис харитасини чалкаштиришни эрмак қилиб олганга ўхшарди. Аммо Панлю ҳазратнинг касалига келсак, кейин маълум бўлдики, бу ноаниқликнинг ҳеч бир аҳамияти йўқ экан.

Ҳарорат баландлади. Йўтал янада бўғиқроқ бўлди ва

беморни кун бўйи азоблади. Ниҳоят кечга бориб Панлю ҳазрат ўзини бўғиб турган уладани туфлаб ташлади. Балғам қонга бўялган эди. Безгаги қанча хуруж қилмасин, Панлю ҳазрат атрофга илгаригидек бефарқ қарар ва бу куни эрталаб санитарлар унинг каравотдан ярим осилган, совиб қолган танасига дуч келган пайтда ҳам унинг нигоҳи ҳеч бир нарсани билдирмаётган эди. Қарточкага «Ноаниқ ҳодиса» деб ёзиб қўйилди.

Бу йил Жами авлиёлар куни одатдагидан тамом бошқача ўтди. Албатта, бу ерда об-ҳавонинг таъсири ҳам бўлди. Ҳаво бирдан айниди ва чўзилиб кетган жазирама иссиқ кутилмаганда кузги салқин билан алмашди. Худди олдинги йиллардагидек совуқ шамоллар шувиллаб қолди. Пахмоқ булутлар осмон бўйлаб югургилар, йўлида учраган уйларни сояга бостирар, аммо юзиб ўтгани заҳоти ноябр қуёши яна ҳамма ёққа ўзининг тилларанг совуқ ёғдуларини тўкар эди. Кўчаларда илк намўтмас ёмғирпўшлар кўриниб қолди. Ажойиби шундаки, сал ўтмай бутун шаҳар ялтироқ елим матоҳнинг шитир-шитирига тўлиб кетди. Маълум бўлишича, рўзномаларда бундан икки юз йил олдинги қора ўлат пайти Франция жанубида ҳакимлар касал юқтирмаслик учун мой сингдирилган кийимда юрган деган хабар босилибди. Дўкон эгалари имкониятни қўлдан бермай, русумдан қолган, энди эса ҳамтабааларимизга бациллалардан сақланиш умидини бераётган ҳар боло ўтмас матаҳларини пештахтага чиқарган эканлар.

Кузнинг аломатлари қанча аён кўринмасин, қабристонлар шу куни шувиллаб ётгани ҳаммамизнинг эсимизда эди. Олдинги йиллари трамвайларни хризантеманинг чучмал ҳиди босар, хотин-халаж яқинлари ётган азиз қабрларни гулга буркаш учун, ўша ёққа гала-гала отланар эди. Бурунда тириклар шу куни марҳумни шунча ой қаторасига ёлғизлик ва унутда ётганига яраша тақдирлашга интилар эдилар. Аммо бу йил ҳеч ким ўликлар тўғрисида ўйлашни истамади. Ахир, шусиз ҳам улар ҳақида ҳаддан ортиқ кўп ўйлашди-ку. Ва азиз қабр бошига яна бориш, енгил ачиниш ва оғир қорахаёлнинг ҳурматини бажо келтириш ғалати туюлди. Энди марҳумлар илгаригидек ҳар йили бир марта виждонни поклаш учун йўқланадиган шунчаки бир унут нарса эмас. Энди улар чақирилмаган суқмақошиқ, уларни тезроқ унутишни истар эдилар. Мана, шунинг учун Жами авлиёлар ҳайити бу йил

аллақандай нотабийй ўтди. Таррунинг фикрича, тили тобора заҳарлашиб бораётган Коттар, энди ҳар кунимиз ўликлар байрами, деди.

Чиндан ҳам, крематорий печларида вабо мушакбозлиги тобора шодон гуркиарди. Тўғри, ўлим миқдори бир жойда қимирламай тургандек. Аммо шундай туюлардики, гўё вабо юқори нуқтада ўнгайгина жойлашгану энди кундалик қотиллигига тиришқоқ амалдорнинг саришталиги ва тартибсеварлигини ҳам қўшиб олгандек эди. Биладиган одамларнинг фикрича, бу, аслини олганда, яхши аломат. Мана, масалан, Ришар ҳаким ўлим чизигининг бирдан кўтарилиб, кейин бир текис кетишини ниҳоятда умидбахш воқеа деб баҳолади. «Гўзал, мўъжизакор чизиқ», — деб уқтирди Ришар. У, ўз ибораси билан айтсак, эпидемия шифтга етди, деб ишонтирди. Шунинг учун энди унинг тушишдан бошқа чораси йўқ. Бунда у Кастел ҳакимнинг, тўғрироғи, чиндан ҳам айрим ҳолларда кутилмаган ажойиб натижалар бераётган янги зардобининг хизмати бор, деди. Кекса Кастел эътироз билдирмади-ю, аммо, унинг фикрича, олдиндан бир нарса айтиб бўлмайди, зеро, тарихдан маълумки, эпидемия кутилмаганда кескин сакраб қолиши мумкин. Кўндан бери оранликларнинг ақлини тинчлантиришдек амалга ошиши гоят мушкул орзуда юрган волиийлик вабони эътиборда тутиб, керакли маъруза тартиб беришлари учун ҳакимларни бир жойга тўплаш таклифини берган эди, шунда вабо бирдан Ришар ҳакимни ҳам, яна ўлим чизиги айни шифтга чиққан пайти, олиб кетиб қолди.

Бу шубҳасиз ҳайратомуз, дарвоқе, ҳеч нарсани ҳам кўрсатмайдиган воқеадан хабар топган шаҳар ҳокимияти бундан бир ҳафтагина олдин ҳеч бир асоссиз кўтаринкиликка берилгандек, худди шундай тушқунликка тушди. Кастел эса ўз зардобини шунчаки илгаригига қараганда янада ҳафсала билан тайёрайверди. Ишқилиб, касалхона ё лазаретга айлантирилмаган биронта жамоат биноси қолмади, агар шу пайтгача волиийликка тегмай турган бўлсалар, бу ҳам ҳар хил йиғинларни ўтказишга бирон жой керак деган андишадан эди. Аммо, умуман олганда ва эпидемиянинг нисбатан барқарорлашуви туфайли Риэ уюштирган санитария хизмати ўз вазифасини бемалол уддалади. Охирги мажоли билан ишлаётган ҳаким ва санитарлар бундан ортиқ уриниш талаб этилмаслигига умид қилсалар бўларди. Улар, агар шу ўринда мазкур сўзни қўллаш жоиз бўлса, ўз ғайриинсоний бурчларини энди янада саришталироқ бажарсалар кифоя эди. Вабонинг

ўнка шакли — илгари фақат бир нечта воқеа рўйхат қилинган эди, — энди шамол одамларнинг кўкрагига олов бериб, яна пуфлаб тургандек, шиддат билан бутун шаҳарга тарқалди. Беморларнинг қон қусганлари анча тез nobуд бўларди. Касалликнинг бу янги шаклида унинг тез тарқалишини кутишга тўғри келади. Аммо мутахассисларнинг бу борадаги фикрларида келишмовчилик бор эди. Катта эҳтиёткорлик мақсадида тиббиёт персонали дезинфекция аралашмаси сингдирилган ниқоб билан ишлайверди. Биринчи қараганда, эпидемиянинг тез ёйилишини кутиш керакдек эди. Аммо бий вабоси ҳолатларининг сийраклашиши туфайли, умум натижа барқарор қолаверди.

Айтганча, шаҳар ҳокимиятининг шусиз ҳам ташвиши бошидан ошган — озиқ-овқат танқислиги кучайиб бораётган эди. Чайқовчилар, турган гап, қўл қовуштириб ўтирмай, аллақачондан бозор юзини кўрмай қўйган энг зарур озиқ-овқатларнинг нархини осмонга чиқардилар. Қашшоқ оилалар жуда мушкул аҳволда қолган бир пайтда, бойлар қарийб ҳеч нарсадан камчилик сезаётгани йўқ эди. Бундай қараганда, вабо ўз маҳкамасида амал қилган холислиги билан ҳамтабааларимиз орасида тенглик ришталарини пухталаши лозим эди, тескариси бўлди — эпидемия одатий худбинлик ўйинлари оқибатида одамлар кўнглида адолатсизлик туйғуларини авж олдирди. Албатта, ҳали ўлим олдида мутлоқ тенглик бизда қолган, аммо унинг ҳеч кимга кераги йўқ эди. Очликдан қийналган қашшоқлар ҳасрат билан одамлари эркин, нонининг нархи бу ердагидек қутурмаган қўшни қишлоқ ва шаҳарларни орзулайдилар. Қорнимизни тўйдиришни удда қилолмайди-ми, унда кетишга рухсат беришсин — унча ақлдан эмас-у, лекин кечинмалари шундай эди. Хуллас, шунга келдики, уйлар деворларида «Нон ёки озодлик» деган шиорлар пайдо бўлди, баъзан эса ўтиб кетаётган волийнинг орқасидан ҳам шу сўзларни қичқириб қолар эдилар. Бу киноя ибора намойишларга чорловчи вазифани ўтади, намойишлар тезда бостирилган бўлса-да, ишнинг нечоғли чатоқ тус олгани ҳаммага тушунарли эди.

Табиийки, рўзномалар юқорининг буйруғи бўйича ўтакетган кўтаринкилик билан иш кўрарди. Уларга ишонсак, Ғожа мавсуми учун энг характерли хусусият «аҳолининг ғавқулодда хотиржамлик ва совуққонликнинг ҳаяжонли намунасини кўрсатганида эди». Аммо тақа-тақ беркитилган, ҳеч нарсани сир тутишининг иложи йўқ ша-

ҳарда жамиятдошларимиз кўрсатган «намуна» билан ҳеч кимни алдаб бўлмасди. Юқорида айтилган хотиржамлик ва совуққонлик ҳақида етарли тасаввурга эга бўлиш учун ҳокимиятимиз ташкил этган карантин ёки «ҳолилатиш лагерлари»га назар ташлашнинг ўзи етади. Шундай чиқдики, ҳикоячи бошқа ишларга машғуллигидан ўзи у ерларда бўлолмади. Шу боис, у фақат Таррунинг гувоҳлигини келтиради, холос.

Тарру чиндан ҳам ўз кундалигида шаҳар стадионида шундай лагер ташкил этилгани ва уни Рамбер иккови бориб кўрганини ҳикоя қилади. Стадион қарийб шаҳар дарвозаси ёнида бўлиб, бир томони трамвай ўтадиган кўчага туташ, у ёғи эса шаҳар қад тиклаган супатоққа уланган умум ялангликка чиқади. У баланд бетон девор билан ўралганки, бор тўрт дарвозасига соқчи қўйилса, қочиб чиқишга имкон қолмайди. Бундан ташқари кўчадан баланд девор билан ажратилган бу карантинга тушган бебахтлар ўткинчиларнинг томошаталаб нигоҳларидан ҳам пана эди. Лекин стадионда бу ердан кўринмайдиган трамвайларнинг тарақтуруги кун бўйи эшитилар ва маълум соатларда олаговур кучайишига қараб дунёдан узиб қўйилган шўрнешонлар халқнинг ишга бораётгани ё қайтаётганини билиб турар эдилар. Шу тариқа улар ўзларига қатагон бўлган ҳаёт бир неча одим нарида давом этаётгани ва бетон деворлар бир-бирига ҳатто икки алоҳида сайёрада жойлашгандан ҳам бегонароқ икки коинотни ажратиб туришини билар эдилар.

Тарру билан Рамбер стадионга якшанба куни, тушдан кейин бормоқчи бўлдилар. Уларга Гонсалес, ўша футболчи қўшилди, Рамбер уни излаб топган ва уни стадион дарвозасидаги қоровул алмашинуви назоратини ўз зиммасига олишга кўндирган эди. Рамбер уни лагер бошлиғи билан таништиришга сўз берди. Йўлдошлари билан кўришган пайти Гонсалес худди шу соатда, турган гап, вабогача, матчга ҳозирланиб кийинаётган бўлишини айтди. Энди барча стадионлар тасарруфга олинган, ўзини қаерга қўйишни билмайди, Гонсалес ўзини салкам ишсиз ҳисоблайди, ҳатто кўриниши ҳам шу алпозда эди. Худди шу сабабли у лагерда навбатда туришга, аммо фақат ҳафтанинг охириги кунларидагина ишлаш шарти билан рози бўлди. Кўкни булут қоплади ва Гонсалес калласини қайириб, хомуш ахволда, бундай ҳаво — сирғоқ ҳам эмас, қуёш ҳам йўқ — футболга жуда бопта, деди. У табиат ато қилган сўзамоллиги билан ечиниш хонасидаги артиниш ҳиди, трибуналардаги ур-тўполон, қорамтир майдонда ялтироқ

доғдек кўринадиган майкалар, ўйин оралиғидаги лимон ва куриб қолган томоқларга минг игнадек санчиладиган шипучка шароби мазасини таърифлашга тушди. Тарру ўнқир-чўнқир канора йўли бўйи олдидан чиққан тошчаларни тегиб борганини таъкидлайди. Футболчи тошчани тўппа-тўғри обраҳа панжарасига туширишга уринар ва бунга эришиб қолганда «Менинг фойдамга биру нол!» деб бақирар эди. Сигаретини чекиб бўлгач, тепага қойилмақом туфлаб, ҳаводалиғидаёқ тегиб қолишга тиришади. Шундоқ стадион олдида футбол ўйнаётган болакайлар улар томонга тўп ўтказиб юборган эдилар, Гонсалес эринмай қувлаб борди ва тўпни аниқ зарба билан қайтарди.

Ниҳоят улар стадионга етиб келдилар. Трибуналарнинг бари лиқ тўла. Аммо майдонда тигиз қатор қилиб бир неча юз чодир қурилган, уларнинг ичида, ҳамроҳлар узоқдан илғагандек, замбиллару лаш-луш боғланган бўғжомалар бор эди. Трибуналарни, ҳолилантирилганлар бу ерда ёмғирдан ё офтоб яллиғидан паналасинлар деб, тўсмасликка қарор қилганлар. Аммо кун ботиши билан улар ўз чодирларига тарқалишлари шарт эди. Трибуналарнинг ости душхоналар бўлган, улар таъмир қилинди, ечиниш хоналари маҳкама ва тиббиёт пунктларига айлантирилди. Ҳолилатилганларнинг аксарияти трибуналарни хуш кўради. Айримлари йўлакларда кезиб юради. Баъзи бировлар эса ўз чодир олдида чўққайиб, атрофга паришон аланглайди. Трибунада ўтирганларнинг кўриниши афтода, худди улар ниманидир кутаётганга ўхшардилар.

— Кун бўйи нима қилади булар, а? — деб Тарру Рамберга қаради.

— Ҳеч нарса қилмайдилар.

Ва чиндан ҳам, қарийб ҳамма шалпайиб, қўлларини осилтириб, бўш кафтларини очиб ўтирган эди. Ғайритабiiй сукут сақлаётган бу улкан одам подаси кишида ғалати таассурот уйғотар эди.

— Биринчи кунлари бу ерда қулоқдан ажраш ҳеч гап эмас эди, — деб тушунтирди Рамбер. — Кейин, вақт ўтиб гаплашмай ҳам қўйдилар.

Таррунинг ёзувларига ишонсак, бу бахтиқароларнинг аҳволини у тушунган, буларнинг биринчи келган кунлари чодирга қамалиб олиб, чивинларнинг ғинғиллашини эшитиб ўтиришлари ёки ҳамдард қулоқ топилса, ўз газаб ё кўрқувлари ҳақида дод-вой солишларини шундоқ тасаввур қилади... Аммо лагер одамга тўлгандан бери бунақа ҳамдардларни топиш амримаҳол. Шу боисдан

тилни тийиш, ён-атрофдагиларга шубҳали аланглашдан бошқа илож йўқ. Гўё чиндан ҳам рангпар, аммо бари бир нурли осмондан кимдир бу қирмизи лагерга шубҳа ва ишончсизлик ёғдириб турганга ўхшаб кетарди.

Ҳа, ҳаммасининг қиёфасида ишончсизлик бор эди. Уларни ёруғ дунёдан ажратиб қўйишдими, демак, бекорга эмас. Уларнинг юзлари ҳам нимадандир ўзини оқлашга уринаётган ёки қўрқинчда қолган одамларнинг юзига ўхшаб бир хил тусга кирган. Тарру, кимга қарамасин, унинг, ҳаёти мазмуни бўлган мавҳум нимадандир айрилганига изтиробда шекилли, атрофга маънисиз аланглаётганини кўради. Худди шундай улар эртадан қаро кечгача ўлим тўғрисида ҳам ўйламайдилар, улар умуман ҳеч нарса тўғрисида ўйламай қўйганлар. Улар гўё таътилга чиққандек. «Лекин энг даҳшатлиси шундаки,— деб ёзади Тарру,— улар ўзларининг унутилганликларини тушунадилар. Уларни биладиган киши унутган, чунки у бошқа нарса тўғрисида ўйлайди ва бу мутлоқ табиий ҳам. Униси ҳам, буларни севган ҳам буларни унутган, чунки айти шуларнинг ўзини халос қилиш ҳақида ташвиш чекиб, турли чора излаб оёқдан қолган. У ўз яқинларини асирликдан тезроқ озод қилиш ҳақида ўйлайвериб, энди кимни озод қилиш кераклигини ўйламай қўйган. Ва бу ҳам ҳаётнинг йўригидан. Ва охир-оқибат кўрасанки, ҳеч ким ҳеч кимни чинакамига ўйлашга қодир эмас, ҳатто энг огир синоат дамларида ҳам. Зеро, кимнидир чинакамига ўйлаш — у ҳақда ҳеч тўхтамай, дақиқама-дақиқа, бу фикрдан бошқа ҳеч нарсага: на рўзғор ташвишлари, на қулоғинг тагида учиб ўтган чивин, на овқатланиш, на қичима — ҳеч бирига чалғимай, мудом уни ўйлаш демак. Аммо чивин ҳам, қичима ҳам доим бўлган, бўлади ҳам. Мана, шунинг учун ҳам ҳаёт жуда мушкул нарса. Ва мана, улар ҳам буни жуда яхши тушунадилар».

Лагер бошлиғи келиб, уларни Отон жаноб деган бир киши кўрмоқчи эканини айтди. Бошлиқ Гонсалесни ўз кабинетига ўтқазиб, бошқаларини трибунага бошлади. Отон жаноб бир чеккада ўтирган экан, булар яқинлашганда ўрнидан турди. У худди эркинлик пайтидагидек кийимда, ҳатто қотириб оҳорланган ёқаси ҳам жойида. Тарру унда фақат бир ўзгаришни илғади: чеккасида бир тола сочи беўхшов ҳурпайган ва бир пой бошмоғининг ипи ечиқ эди. Терговчининг кўриниши ҳорғин, у бирон марта ҳам суҳбатдошнинг юзига қараб қўймади. Буларни кўрганидан

мамнунлигини айтди ва Риё ҳакимга унинг барча ишлари учун миннатдорлигини етказишни сўради.

Рамбер билан Тарру сукутда қолдилар.

— Умидим шуки,— деб қўшимча қилди терговчи қисқа сукутдан кейин,— умидим шуки, Жак унча қийналма-гандир.

Тарру биринчи марта Отон жанобнинг ўғли исмини қандай айтишини эшитди ва тушундики, демак, ҳали бошқа ўзгаришлар ҳам бор чиқади. Қуёш уфққа оғди, икки булут орасидаги ёриқдан ўтиб келаётган нурлари трибуна-ларни қия ёритди, гаплашаётганларнинг юзига тилларанг тус берди.

— Тўғри, тўғри,— деб жавоб берди Тарру,— у ҳеч қийналмади.

Улар кетаётган пайти терговчи қандай турган бўлса, шундай — ботаётган қуёш томонга қараганча қолди.

Улар Гонсалес билан хайрлашиш учун лагер бошлиғи хонасига кирдилар, Гонсалес навбатчилик жадвалини ўрганаётган экан. Футболчи уларнинг қўлини қисди ва кулиб юборди.

— Ҳеч бўлмаса, кийимхонага тушдим-ку,— деди у,— шунга ҳам шукр.

Бошлиқ меҳмонларни дарвозага кузатаётган эди, бирдан трибуналар устида алланарса қалдираб, қулоқни батанг қилди. Кейин ўша — дориломон пайтлари томоша-бинларга ўйин натижаси ё командалар таркибини айтиб турадиган радиокарнайлар шанғиллаб, ҳаммадан ўз чодир-рига тарқалишни талаб қилди, кечки таом тарқатилар экан. Одамлар трибуналардан шошилмай тушиб, оёқларини зўрға судраганча чодирларга йўл олдилар. Ҳамма тар-қалгач, катта-катта қозон ортилган иккита чоғроқ, бунақалари вокзалларда бўларди, электрокара кўринди ва чодирлар юралаб юра бошлади. Одамлар унга пешвоз икки қўлини чўзди, икки чўмич икки қозонга шўнгиди, илиниб чиққанини узатилган икки ликончага тўкди. Кейин электрокара олдинга силжиди. Кейинги чодир олдида томоша такрорланди.

— Иш илмий асосга қўйилган экан,— деди Тарру бошлиққа.

Хайрлашишга қўл қисишаётган бошлиқ:

— Бўлмасам-чи,— деди талтайиб,— албатта, илмий асосда бўлади-да.

Кун қорайди, осмон тозарди. Лагерга майин, ойдин ёғду қуйилди. Осойишта оқшом ҳавосига ҳамма томондан

қошиғу ликопчалар жаранги ўрлади. Чодирлар устидан кўршапалаклар паст юзиб ўтди, қандай ногаҳон кўринган бўлса, шундай йўқолди. Тўсиқ деворнинг у томонида қайрилаётган трамвайнинг гийқиллаши эшитилди.

— Шўрлик терговчи, — деб ғулдиради Тарру дарвозадан чиқаётиб. — Бирон нарса қилиш керак эди унга. Лекин қонунчига нима ҳам ёрдам берасан?

Шаҳримизда яна бошқа лагерлар ҳам бор эди, бўлганда ҳам талай-талай, аммо ҳикоячи виждон ҳалолияти борасидаги маълум мулоҳазалардан, келиб чиқиб, кейин аниқ маълумотлар йўқлиги сабабли улар ҳақида гапирмайди. У айтиши мумкин бўлган ягона нарса шуки — лагерларнинг туриш-турмуши, у ёқдан келадиган одам танаси ҳиди, радиокарнайларнинг ҳар шомда қулоқни қоматга келтириши, сирни пинҳон ушлаган деворлар ва бу қарғиш урган жойдан келадиган ваҳм — буларнинг ҳаммаси ҳамтабааларимиз кўнглига зил юк бўлиб чўккан, мавжудияти билан ғулғула солиб, барчани эзиб ташлаган эди. Шундай раҳбарият билан бот-бот тўқиниш чиқар, ҳар хил можаролар бўлиб турар эди.

Бу ўртада, ноябр оёқлаганда совуқ саҳарлар бошланди. Шаррос ёмғирлар сувни аямай тошкўчаларни ювди, ялтиллашиб ювилган кўчалар узра топ-тоза булутсиз само ястанди. Ёзги қувватини бой берган қуёш ҳар эрталаб шаҳримизга совуқ чарогон нурларини қуяди. Шомга бориб эса: аксинча, ҳаво яна илийди. Иттифоқо, шундай шомларнинг бирида Тарру Риэ ҳакимга кўнгил ёришга жазм қилди.

Чўзилган, силлани қуритган кундуздан кейин, оқшом соат ўнлар чамаси Тарру қари дамқисма чолни кўришга отланган Риэ ҳакимга ҳамроҳликни тиланди. Кўҳна маҳалла томлари узра осмон беозоргина йилтиллайди. Майин шабада қоронги чорраҳалардан товушсиз юзиб ўтади. Дамқисма чол меҳмонларни осойишта кўча тинлигидан сўнг қулоққа қар қилгудай урилган валақлаш билан қарши олади. Чол ўша заҳоти ёғлироқ бўлақлар доим бир хил одамларга тегишига кўплар норози экани, кўза сувга қатнашни одат қилиб, шу аснода бўйни узилгани, демак, эҳтимол, — шу ерда роҳатланганидан қўлларини ишқалади, — катта ғалва бўлишини саннаб кетди. Ҳаким уни кўриб бўлгунча, охирги воқеаларни шарҳлашдан чакаги тинмади.

Уларнинг тепасида қадам товуши эшитилди. Таррунинг ҳайрон нигоҳини илғаган кампир, дамқисманинг аёли, бу томда, тўғрироғи, том айвонида ҳамсоя хотинлар учрашган бўлса керак, деб тушунтирди. Ва шу заҳоти уларга у ёқдан, томдан жуда чиройли манзара кўринади, кўп айвонлар бир-бирига ёпиштириб қурилган, бу ерлик аёллар бир-бирлариникига меҳмонга ўтиш учун пастга тушиб юрмайдилар, деган изоҳот берилди.

— Тўғри,— деб гапни илиб олди чол.— Агар хоҳласангиз, чиқинг. У ернинг ҳавоси тоза.

Учта курси қўйилган айвонда зог ҳам йўқ эди. Ўнг ёқда, кўз илғаган қадар, олисдаги гунгурт бир нарсага — иккови ҳам уни биринчи қирғоқбўйи тепалиги деб топишди — бориб қадаладиган яхлит айвонлар кўринади. Сўлда, киши нигоҳи икки-уч жинкўча ва бу ёқдан кўринмайдиган бандаргоҳ устидан ўтиб, денгиз билан осмон элас-элас живирда қўшилган уфққа бориб қадалади. Улар билган бўёқчилар қатори тепасида эса аниқ вақт-вақтида бир нур порлаб кетади, нур манбаининг ўзи бу ердан кўринмайди: бу баҳордан бери энди бошқа бандаргоҳларни кўзлаган кемаларга йўл кўрсатиб айланиб ётган маёқ чироқлари эди. Тўполон шамоллардан кейинги топ-тоза, сержило осмонда юлдузлар мисоли янги яратилгандек чарақлар ва маёқнинг олис нури уларга вақт-вақти билан ўзининг кулранг ёғдуларини қориштириб ўтар эди. Шамол тош ва зираворлар ҳидини олиб келарди. Атроф-жавонибда ҳеч ким, ҳеч нарса раҳна солмаган бир жимлик ҳукмрон.

— Яхши,— деди Риэ курсига ўтириб,— шундай туюладики, гўё бу ерга ҳеч қачон вабо етиб келмаган.

Тарру унга орқа ўгириб, денгизга қараб турган эди.

— Ҳа.— У бирдан жавоб бермади.— Яхши.

Бир одим босиб, ҳақимнинг ёнига келиб ўтирди-да, унинг юзига диққат билан қаради. Кўчанинг чуқур ёриғидан идиш-оёқ тарақлаши кўтарилиб келди. Қўшни уй эшиги оҳиста гийқиллади.

— Риэ,— деб энг табиий оҳангда гапирди Тарру,— сиз менинг нима эканимни ҳеч билишга уринганмисиз? Умид қиламанки, сиз менга дўстсиз?

— Ҳа,— деди ҳақим,— сизга дўстман. Фақат шу вақтгача иккаламизга ҳам вақт етишмай турган эди.

— Ажойиб, энди хотиржамман. Шу соатни дўстликка багишлашга қарши бўлмассиз?

Риэ жавоб ўрнига жилмайиб қўйди.

— Хўш, энди эшитинг...

Қаердадир, бу кўчада эмас, машина ўтди, шундай туюлдики, у тош йўлда ниҳоятда узок юргандай. Охири ғилдираклар шувиллаши ўчди, аммо энди ҳукм сураётган сукунатни олис, ноаниқ бир чинқириқ бузди. Фақат шундан кейингина сукунат юлдузлару осмоннинг залвори билан икки эркакка ёпирилди. Тарру яна жойидан турди, айвон панжараси олдига ўтиб, курси суянчигига қаддини берган Риэнинг шундоқ рўпарасида панжарага суянди.

«Соддалик учун, Риэ, гапни менга вабо анча олдин, шахрингизга эпидемия авжга чиққан пайтда келганимдан бурунроқ текканидан бошлаймиз. Менинг ҳам ҳамма қатори одам эканимни айтиш кифоя қилар. Аммо шундай тоифа одамлар борки, буни билмайдилар ёки вабо ҳолатига кўникиб қолганлар ва шундайлар ҳам борки, буни биладилар ва қутулиб чиқишни истайдилар. Хўш, мана, мен қутилишни истайман.

Ёшлигимда ўзимнинг гуноҳсизлигим ҳақидаги фикр билан, яъни ҳеч қандай фикрсиз яшар эдим. Мен жонсарақлар тоифасига кирмайман, аксинча, мен ҳаёт бўсағасига ҳамма ёшларга ўхшаб қадам қўйдим. Ҳамма нарсани осон қўлга киритдим, фанларни енгил ўзлаштирдим, аёллар билан тез тил топдим ва башарти кўнглимни нотинчлик чулғаб қолса ҳам, кўпга бормас эди. Аммо бир ажойиб оқшом ўйлашни бошладим. Ана шунда...

Сиздан фарқли ўлароқ камбағаллик нималигини билмаганимни айтай. Отам прокурор ёрдамчиси, яъни анча катта амал эгаси эди. Лекин кўринишида амал нуқси йўқ, табиатан хушфезъл, яхши одам эди. Онам оддий аёл, ҳаммадан тортинарди, мен уни яхши кўрардим, ҳозир ҳам, аммо у ҳақда гапирмоқчи эмасман. Отам мен билан кўп бирга бўларди, яхши кўрарди мени, мени тушунишга интиларди, деб ўйлайман. Унинг бошқа хотинлар билан, — ҳозир бунга ишонаман, — алоқалари бор эди ва тасаввур қилинг, бу менинг парвоимга ҳам келмасди. У ўзини одам бунақа вазиятларда ўзини қандай тутиши керак бўлса, шундай тутар, ҳеч кимни хижолатга қўймас эди. Қисқаси, у ўзига хослиги билан ажралиб турмас, мен, мана энди, отам вафот қилгандан кейин, унинг авлиёдек яшамагани ва айни пайтда ёмон одам ҳам бўлмаганини тушунаман. У шунчаки ўрта йўлни танлаган эди, бу тоифа одамларга таъмизли бир боғланиш ҳис этадилар ва бу боғланиш узокқа кетади.

Аммо унинг бир ожиз томони бор: Шекснинг катта темирйўл кўрсатгичи эртаю кеч эрмаги эди. У ҳар замон

Бретанда, у ерда чоғроқ мулки бор эди, таътил ўтказишини айтмаса, саёҳатга ҳам чиқмаган. Лекин Париж — Берлин қаторининг қачон келиб қачон кетиш соатларини тутилмай айтар, дейлик, Лиондан Варшавагача энг қисқача йўлни тавсия қила олар эди, сиз танлаган хоҳлаган пойтахтлар оралиғидаги масофани ярим чақирим аниқликкача билишини-ку гапирмаса ҳам бўлади. Мана, сиз, масалан, Бриансондан Шамониксга қандай боришни айта оласизми? Ҳатто вокзал бошлиғи ҳам бу саволга ўйланқираб туради. Отам эса кўзини юмиб айтиб берарди. У ҳар кечқурун бу соҳадаги билимини чуқурлаштиришга уринар ва шу билан фархланар эди. Мен бундан бир дунё завқ олардим, кўпинча уни имтиҳон қилиб, жавобларини кўрсаткичдан текширар ва унинг сира адашмаслигидан қувонар эдим. Бу беозор машғулотлар бизни яқинлаштирган, чунки у мени миннатдор тингловчи сифатида қадрлар эди. Мен эса унинг темирйўл жадваллари соҳасидаги устунлигини ҳар қандай фазилатдан кам эмас деб ҳисоблардим.

Аммо берилиб кетибман, ҳалол бир одамнинг аҳамиятини ошириб юборишдан чўчийман. Бу масалани бас этиш учун, айтиб қўяй, менинг оёққа туриб олишимда отамнинг тўғридан-тўғри таъсири йўқ. Жуда нари борса — у менга охириги турткини бергандир. Ўн еттига тўлганимда отам мени судни эшитишга олиб борди. Маслаҳатчилар судида қандайдир муҳим иш кўриляётган эди, отам эҳтимол ўзини менга зўр томондан кўрсатгиси келгандир. Яна ўйлаб кўрсам, отам ёш кўнгилга кучли таъсир бўладиган бу маросим мени бир вақтлар ўзи танлаган касбга бошлайди, деб умид ҳам қилган. Мен бажонидил рози бўлдим, биринчидан, унинг раъйига қарадим, бошқа ёқдан, унинг одатда уйда ўйнайдиган ролидан ўзгача ролда кўриш, эшитиш менга қизиқ эди. Шу ва шундан бошқа ўйларга борганим ҳам йўқ. Гўдаклик пайтларимдан бери судда бўляётган ҳамма нарсалар менга табиий ва, дейлик, 14 июлдаги байрам ёки синфдан синфга ўтишдек муқаррар туюларди. Хуллас, ҳуқуқ-юстиция борасидаги тасаввурим жуда хира бўлиб, яшашимга мутлақо ҳалал бермасди.

Аммо ўша кундан хотирамда битта қиёфа — айбланувчи қиёфаси маҳкам жойлашиб қолди. Ўйлайманки, у чиндан ҳам айбдор эди, айби нималиги — аҳамиятсиз. Лекин малла сочи сийрак, ёши ўттизлар чамаси бу одам ҳаммасини бўйнига олишга тайёр, ўзи қилган ишдан ва энди ўзига нима қилинишидан шундай самимий даҳшатга тушган кўринардики, бир неча дақиқадан кейин мен фақат

уни, унинг ўзинигина кўриб турардим. У нима учундир бирдан ярқ этган ёругликдан чўчиб кетган бойўғлини эслатарди. Галстугининг туғуни сурилиб, ёқасининг тагида йўқолган. У доим тирногини чайнар, фақат биттасини, ўнг кўлидаги бир бармоғини... Қисқаси, гапни чувалатмай, эҳтимол, сиз нима демоқчилигимни тушунгандирсиз — у тирик эди.

А, мен бўлсам, мен бирдан шу чоққача у ҳақда фақат бир жуда ўнғай нуқтаи назарда — фақат «айбланувчи»га қарагандек ўйлаётганимни сезиб қолдим. Шу тонда отамни батамом унутдим, деб айтолмайман, аммо нимадир ичимни эзиб юбордики, ҳар қанча истамай, кўзимни судланувчидан ололмай қолдим. Қулоғимга қарийб ҳеч нарса кирмас, мен бу ерда тирик одамни ўлдирмоқчи бўлаётганларини ҳис қилар ва тўлқин каби қайтариб бўлмайдиган аллақандай инстинкт мени ўзига тортиб кетар эди. Отам қоралов нутқини бошлаганда ўзимга келдим.

Қизил прокурор ҳирқасида ўзига ўхшамаган, мен билган хушфёъл, очиқкўнгил отамдан бошқа бир одам оғзидан худди илондай биланглаб чиқаётган бақироқ сўзларни уймалаб ташлаётган эди. Мен унинг жамият номидан бу одамга ўлим жазоси сўраётгани, боз устига — бошини танасидан жудо этишни талаб қилаётганини тушуниб қолдим. Тўғри, у фақат «Бу бош қулаши керак», деди. Лекин, охир-оқибат, фарқи айтарли эмас. У ҳақиқатан ҳам шу бошни қўлга киритган эканми, униси ҳам, буниси ҳам бир бўлиб чиқади. Энг охиридаги ишни ўзи қилмайди, холос. Қозибозликни сўнгги сўзигача тинглаб ўтирган мен эса ўзимнинг бу бахтиқарога телбаларча кучли яқинлик билан боғланиб қолаётганимни ҳис қилдим, бундай яқинлик отам билан ўртамизда ҳеч қачон бўлмаган эди. Отам эса мавжуд тартибларга мувофиқ, одоб билан жиноятчининг «охирги дақиқалари» деб айтиладиган, аслида қотилликларнинг энг расвоси деган атоққа лойиқ қатлда қатнашиши керак эди.

Шу кундан эътиборан Шекснинг кўрсатгичини кўрсам, нафратдан қалтираб кетадиган бўлдим. Шу кундан, айни пайтда даҳшатга тушиб, суд — адлияга қизиқдим, ҳукми-кушлар, қатлларга қизиқдим ва алланечук телбалик билан, отам шундай кунлари жуда эрта сахар турган эканми, вазифасига мувофиқ, буларнинг кўпида иштирок этган, деган фикрга ёпишиб олдим. Ҳа, ҳа, шундай вазиятларда у қўнгиरोқсоатни тўғрилаб қўярди. Мен бу ҳақда онам билан гаплашишга ботинмадим, аммо унга зимдан қараб

юриб тушундимки, отам-онам бир-бирига бегона ва онамнинг ҳаёти тамом ўзини қурбон этишдан иборат экан. Шунинг учун онамни, ўша пайтлари айтганимдек, енгил тортиб кечирдим. Кейин билсам, унинг кечиришга ҳам арзийдиган ёзиги йўқ, чунки турмушга чиққунча бутун умри қашшоқликда ўтган, аини шу қашшоқлик уни мўъмин-қобиликка кўниктирган экан.

Сиз, эҳтимол, ўша заҳотиёқ ота-онамникидан чиқиб кетдим, деган гапни эшитаман деб ўйлаётгандирсиз. Йўқ, мен уйда анча, яна бир йилча турдим. Аммо юрагим сиқиларди. Бир куни кечқурун отам онамдан қўнғироқсоятани сўради, чунки эртага жуда барвақт туриши керак экан. Мен кечаси билан мижжа қоқмай чиқдим. Эртаси куни, отам келгандан сўнг мен уйдан бош олиб чиқиб кетдим. Қўшиб қўяй, отам мени излаб топди, мен у билан кўришдим, аммо очикча гаплашиб олиш бўлмади: мен хотиржам туриб, агар мени куч билан уйга қайтаришга уринса, ўзимни ўлдиришимни айтдим. Охир-оқибат, у ён берди, чунки кўнгли юмшоқ эди, бутун бошли маъруза ўқиди, орада менинг ўз бошимча яшаш истагимни жиннилик, деди (у уйдан чиқиб кетишимни шундай изохлади, мен ҳам, албатта, унинг фикрини ўзгартириб ўтирмадим), менга минг хил маслаҳат берди ва чин кўнгилдан йиғлаб юборишдан ўзини зўрга ушлади. Шу суҳбатдан кейин узоқ вақт бадалида канда қилмай онамни кўришга борар ва отамни ўша ерда учратар эдим. Бундай ўзаро муносабат уни тўла қониқтирган деб ўйлайман. Шахсан унга қарши ёмонлигим йўқ, фақат кўнглим оғриб юрарди. У вафот этгандан сўнг онамни ёнимга олдим, агар ўлмаганида шу пайтгача ҳам мен билан яшаётган бўларди.

Мен бошламани фақат шу учун чўздимки, бу чиндан ҳам ҳаммасининг бошланиши эди. Бу ёғини қисқароқ айтаман. Ўн саккиз ёшимда, шунгача йўқчиликда яшаб, қашшоқликни билдим. Кун ўтказиш учун нима ишларни қилиб кўрмадим. Тасаввур қиласизми, омадим ҳам юришиб қолди. Бироқ мени битта нарса — ўлим ҳукмлари қизиқтирарди. Мен ўша малла бойўғлининг қарзини узишни истардим. Ва табиийки, мен, ҳозир урф бўлгандек, ўзимни сиёсатга урдим. Шунчаки, мен вабо юқтиришни хоҳламасдим, шу, вассалом. Ўзим яшаётган жамият ҳукмикушларга асосланган, унга қарши чиқсам, бинобарин, шу йўл билан қотиликка қарши кураш очган бўламан, деб ўйлардим. Мен шундай ўйлардим, менга бошқалар ҳам шундай деб айтардилар ва бу, истасангиз, керагича

ҳаққоний ҳам. Шу тариқа мен ўзим яхши кўрган, ҳозир ҳам яхши кўрадиганларим қаторига кирдим. Мен улар билан узоқ вақт бирга бўлдим ва Оврупада мен курашларда иштирок этмаган биронта мамлакат қолмади. Бунисига ҳам майли...

Турган гап, вазият тақозоси билан биз ҳам ўлим жазосига ҳукм қилишимизни билардим. Аммо менга ҳеч ким ўлдирилмайдиган дунё барпо этиш учун шу бир нечта ўлим зарурат, деб уқтирар эдилар. Маълум даражада бу ҳақиқат, аммо мен бунақа ҳақиқатлар томонида туришга қобил эмасман шекилли. Фақат бир нарса шаксиз — бу ҳам менинг иккиланишим эди, холос. Аммо малла бойугли эсимга тушарди ва мен шу тариқа яшайвердим. Қатл этишда шахсан ўзим қатнашган кунгача (бу Мажористонда бўлган) ўша бир вақтлар кўзимни ёшга тўлдирган телбалик катта эркак ёшимда ҳам изтиробга солиб турди.

Сиз одамни қандай отишларини ҳеч кўрганмисиз? Э, йўқ, у ерга махсус таклифномасиз кириб бўлмайди, томошабинлар ҳам аввалдан тайёрлаб қўйилади. Оқибатда сиз бу ҳақда сувратчалару китобий тасвирлар билан овунасиш. Кўзда ниқоб, устун ва олисроқда бир нечта аскар. Қошки шундай бўлса! А, мутлақо бошқачалигини, аскарний даста отиладиган одамдан бир ярим метр берида саф тортишини биласизми ўзи? Биласизми, ҳукм этилган одам агар бир қадам қўйса, кўкраги билан милтиқнинг оғзига қадалишини? Биласизми, шу жуда яқин масофадан юракни нишонга олиб ўт очилади, ўқлар йирик бўлгани учун тешиб чиққан жойига одамнинг муштуми сиғади? Йўқ, сиз буларни билмайсиз, чунки бунақа тафсилотлар ҳақида гапириш мумкин эмас. Одамнинг уйқуси вабога йўлиққанларнинг ҳаётидан муқаддасроқ. Ҳалол одамнинг уйқусини бузиш керак эмас. Бу тахир мазани билдиради, маза эса айни шу — ҳеч нарсадан изтироб чекмасликдан иборат, бу ҳаммага маълум. Аммо ўшандан кейин ёмон ухлайдиган бўлиб қолдим. Тахир маза оғзимда қолди, изтироб чекишни, бошқача айтганда, ўйлашни бас қилолмадим.

Ана шунда мен йўқ деганда шу узоқ йиллар бадали қандай вабо теккан бўлсам, шундай қолганим ва ўзим айни шунга қарши курашяман, деб дилдан ишониб келганимни англадим. Билвосита бўлса-да, минглаб одамларни ўлимга ҳукм этганим ва ўлимни муқаррар келтириб чиқарадиган ҳаракат ва тамойилларни маъқуллаб, ҳатто унга кўмаклашиб юрганимни билиб қолдим. Бошқаларни, афтидан, бу

аҳвол ҳеч хижолатга солмайди ёки, ҳар қалай, бу ҳақда ўз ихтиёрларича гап очмайдилар. Мен эса худди томоғимга тиқилиб қолгандай туйғу билан яшардим. Мен улар билан бирга ва айни пайтда ёлғиз эдим. Мен ўз изтиробларим ҳақида гап очиб қолсам, улар тубини кавлаш ярамайди деб, ўша заҳоти томоғимга тиқилиб қолган нарсани ютиб юборишга кўмак берадиган, керагича таъсирчан далилларни рўкач этишар эди. Аммо мен вабо текканларнинг энг каттаси — бу ўзларини қизил хирқага ўраб олганлар, бундай ҳолатларда улар ҳам жуда ишонарли далиллар келтирадилар, агар мен майда вабо текканларнинг шароит тақозо этган ва фавқулодда далилларини тан олсам, унда катталарининг далилларини ҳам қайтаришга ҳаққим йўқ, деб эътироз билдираман. Бунга улар қизил хирқалилар далилларини тан олишнинг яхши йўли — ҳукмикуш чиқаришда алоҳида ҳуқуқни уларнинг ўзида қолдиришдир, деб айтадилар. Аммо мен ичимда, башарти бир марта ён берсам, умуман чеки қаерда ўзи, деб ўйлардим. Афтидан, инсоният тарихи менинг ҳақлигимни тасдиқлайди, ҳозир ким ўзарга ўлдирадилар. Ҳамма қотиллик жунунига тутқун, бошқача йўл тута олмайди ҳам.

Билмадим, бошқалар қандай, лекин шахсан мен бу мулоҳазалардан келиб чиқмайман. Мен учун ҳамма гап ўша малла бойўғлида, ифлос, вабо теккан оғизлар кишан урилган одамга унинг ўлишини маълум этишлари ва у ниҳоясиз узун тунлар ўзини ўлдиришларини кутгандан кейин, уни албатта саранжому саришта қилиб ўлдиришларида эди. Билмадим, бошқаларга қандай, аммо мен учун ҳамма гап кўкракда очилиб қолган ўша тешикда эди. Ва мен бу мудҳиш қассобликни ёқлайдиган далилларнинг ҳеч қандайига, эшитаянсизми, ҳеч қандайига қўшилмайман, деб ўзимга сўз бердим. Ҳа, мен то кўзим очиладиган кун келгунча бу қайсар кўрликда туравераман, деб ихтиёрий танладим.

Ўшандан бери ўзгарганим йўқ. Мен кўпдан бери, гарчи билвосита бўлса-да, гарчи яхши ниятларда бўлса-да, ўзимнинг ҳам қотил эканимдан номус қиламан, ўлгудек номус қиламан. Вақти келиб ҳатто энг яхши одамларнинг ҳам бугунги кунда ўз қўллари ё бошқаларнинг қўллари билан қилинадиган қотилликдан ўзларини тия олмасликларини, чунки уларнинг ҳаёт мантиғи шундай эканини ва бу дунёда ҳеч биримиз ўлим келтирадиган ишора қилиб қўйишдан сақлана олмаслигимизни англаб етдим. Ҳа, мен илгаригидек ўзимдан номус қилар, биз ҳаммамиз вабо

теккан маразиятда яшаётганимизни билар ва шу боис тинчимни йўқотган ҳам эдим. Ҳатто ҳозир ҳам ҳаловат ахтараман, уларни, ҳеч бирига ашаддий душман бўлмасликка интилиб, тушунишга уринаман. Мен вабо теккан бўлмаслик учун нима қилиш кераклигини биламан, фақат шу йўл билангина осойишталик ўрнатилишига, бунга-да илож топилмаса, имонли кетишга умид этиш мумкин. Мана, қайси йўл билан одамларнинг дардини енгиллатиш, уларга нажот бериш, бунинг чораси бўлмаса, жилла қурса, уларга мумкин қадар қамроқ зулм кўрсатиш ва ҳатто баъзан жиндай яхшилик қилиш мумкин. Мана, нима учун, бевосита боғланмаса-да, яхши ёхуд ёмон далиллар билан ўлимга олиб борадиган ҳамма нарсани рад этишга қарор бердим.

Дарвоқе, мана, нима учун бу эпидемия менга ҳеч қандай янгилик очмади, агар сиз билан елкама-елка туриб, унга қарши курашиш кераклигини айтмаса. Менга ҳар бир одам уни, яъни вабони, олиб юриши миридан сиригача маълум (кўриб турибсизки, Риэ, мен ҳаётни унинг ҳамма кўринишларигача яхши биламан), зеро, бу дунёда вабо тегиб ўтмаган биронта одам йўқ, ҳа-ҳа, топилмади. Ва шунинг учун ҳам тасодифан бировнинг юзига нафас тегизиб, унга мараз юктириб қўймаслик учун одам мунтазам ўзига қараб юриши керак. Чунки микроб — нимадир табиий нарса. Қолган ҳаммаси: соғлик, виждон, истасангиз, ҳатто покизалик ҳам — буларнинг ҳаммаси ирода, тин олмайдиган ирода маҳсулидир. Ҳалол, ҳеч кимга мараз юктирмайдиган одам — айни шу бир дақиқага ҳам бўшашишга йўл қўймайдиган одамдир. Алахсимаслик учун, Риэ, қанчалар ирода ва асаб керак бўлади! Ҳа, Риэ вабо теккан бўлиб юриш жуда толиқтиради. Аммо ундай бўлмасликка интилиш баттар толиқтирарли. Мана, нима учун ҳамма аён чарчаган, чунки бугунда ҳаммага вабо теккан. Лекин худди шунинг учун ҳам вабо теккан ҳолатда яшашни истамайдиган ўша озгина одамлар ўзларини тамом толиқтириб қўйганларки, уларни ушбудан фақат ўлимгина халос этиши мумкин.

Энди мен мана шу дунё учун ҳеч нарсага арзимаслигимни ва ўлдиришдан воз кечган пайтимдан бошлаб, ўзим ўзимни узил-кесил қувғинликка ҳукм қилганимни биламан. Тарихни энди бошқалар қилади. Ва мен яна, афтидан, бу бошқаларни суд қилишга ярамаслигимни ҳам биламан. Соҳибтаъмиз қотил бўлиш учун менда шунчаки яна қанақадир сифатлар етишмайди. Бинобарин, бу фазилат

эмас. Аммо энди мен қандай бўлсам, шундайлигимга кўндим, камтарликни ўргандим. Мен фақат сайёраимизда фалокатлар ва қурбонлар мавжуд ва имкон қадар фалокат тарафини олмасликка уриниш керак, деб ҳисоблайман. Фикрларим сизга жуда юзаки туюлар деб қўрқаман, юзакими йўқми, билолмадим, аммо уларнинг ҳақиқатлигини биламан. Мен ҳар хил мулоҳазаларни шунча кўп эшитдимки, ўзимнинг ҳам бошим айланиб кетаёзди, охиروقибат, битта нарсани — одамларнинг ҳамма бахтсизлиги уларнинг аниқ қилиб гапиролмаслигидан келиб чиқишини англадим. Мана, айтаман: фожиа ва қурбонларгина мавжуд, бошқа ҳеч нарса. Агар шундай деб, ўзим ҳам фожиага айланадиган бўлсам, бунда, ҳеч деганда, мендан розилик сўралмайди. Мен бегуноҳ қотил бўлишга ҳаракат қиламан. Қўриб турибсизки, даъволарим унча катта эмас.

Албатта, учинчи тоифа, ҳақиқий ҳакимлар тоифаси бўлиши керак, аммо бундайлари кам учрайди, афтидан, бу жуда ва жуда мушкул савдо. Мен мана шу боисдан ҳар қандай ҳолатда ҳам, фожианинг кўламини озгина бўлса-да чеклаш учун қурбонлар ёнини олишга қарор бердим. Қурбонлар қаторида турганимдан сўнг, учинчи тоифага йўлни пайпаслаб кўришим, бошқача айтганда, ярашувга келишим мумкин».

Тарру жумлани якунлаб, оёқдан-оёққа оғирлигини ташлади, пошнаси билан айвон полини секин тақиллатди. Орага жимлик чўкди, кейин ҳаким ўтирган жойида қаддини ростлади ва Таррудан ярашувга келиш учун қайси йўлни танлаш ҳақида тасаввурингиз борми, деб сўради.

— Ҳа, бор — ҳамдардлик.

Олис-олисдан санитария машинасининг икки марта чинқиргани келди. Бўлак-бўлак гурлаб турган товушлар шаҳар канорасининг қаеридадир, тошлоқ дўнглик тарафда яхлит бир гулдиросга айланди. Қарийб бир вақтда икки марта, ўқ товушига ўхшаган пақиллаш эшитилди. Риэ маёқнинг икки марта чақнаганини санади. Шамол кучланди ва шу лаҳзада денгиздан шўр ис келди. Энди қояларга ўрлаётган тўлқинларнинг бўғиқ ингроги аниқ-равшан эшитила бошлади.

— Аслини олганда, — деб жўнгина айтди Тарру, — мени фақат бир нарса — қандай авлиё бўлиш қизиқтиради.

— Лекин сиз худога ишонмайсиз-ку.

— Тўғри. Ҳозир мен учун битта аниқ масала бор — худосиз авлиё бўлиш мумкинми, йўқми.

Бирдан қичқириқлар эшитилаётган ёқда ёруғ нур

чақнади, шамол қанотида ноаниқ гулув шовқини етиб келди. Нур ногаҳонда ўчди, фақат хув ёқда, охирги айвон қояга қапишган жойда ингичка қизғиш тасмагина қолди. Шамол эпкини бу ёққа оломоннинг аниқ-таниқ қичқирғи, кейин отишма шовқини ва газабнок ўкирикни олиб келди. Тарру чўзилиб қулоқ тутди. Яна ҳаммаси босилди.

— Яна дарвоза олдида ур-тўнолон.

— Тамом ҳам бўлди.

Тарру, бунақалари ҳеч қачон тамом бўлмайди, яна қурбонлар берилади, чунки воқеаларнинг мантиғи шундай, деб гудранди.

— Эҳтимол,— деб унга қўшилди ҳаким,— аммо ўзингиз ҳам биласиз, мен ўзимни авлиёлар билан эмас, кўпроқ енгилганлар билан бирга деб биламан. Авлиёлик ва қаҳрамонлик мазасини билишдан бебаҳра бўлсам керак, деб ўйлайман. Менга битта нарса — одам бўлишдан муҳими йўқ.

— Ҳа, иккаламиз ҳам бир нарсани ахтарянимиз, фақат менда баланд даъволар йўқ.

Риэ Тарру ҳазиллашапти, деб ўйлади ва бошини кўтариб унга тикилди. Аммо осмондан қуйилаётган хира ёруғда унинг маъюс, жиддийли юзини кўрди. Яна шамол турди, Риэ унинг илиқ нафасини бутун вужуди билан ҳис қилди. Тарру бошини силкитди.

— А биласизми, дўстлигимизни мустаҳкамлаш учун нима қиламиз?

— Сизга нима маъқул бўлса, менга ҳам шу.

— Кетдик, денгизда чўмиламиз. Бундай роҳат ҳатто бўлғуси авлиёларга ҳам ярашади.

Риэ жилмайди.

— Суқутларимиз бор, тўғонга осонгина ўтамиз. Охиروقибат, нуқул вабони ўйлаб яшаш ҳам аҳмоқлик. Албатта, одам қурбонлар тарафида туриб курашиши керак. Аммо унинг кураши фақат шу бўғовда қолаверса, унда курашиш чикора.

— Бўпти, кетдик,— деди Риэ.

Машина бир неча дақиқадан сўнг бандаргоҳ қопқалари олдида тўхтади. Ой чиққан эди. Осмон тоқини сут-оқиш губор қоплаган, ва соялар ҳам оқиш, хира кўринади. Орқада шаҳар ястанган, унинг касалманд қайноқ нафаси уларни денгизга томон итарарди. Улар суқутларини посбонга тутдилар, у эса суқутларни қўлида узоқ айлантирди. Ниҳоят йўл бўшатди ва улар қандайдир бочкалар қалашган, шароб ва балиқ иси анқиётган

майдончалар оралаб, тўғонга юрдилар. Бир неча қадамдан сўнг йод ва йўсин ҳиди денгиз яқин қолганини билдирди. Шундан кейингина унинг ўзи эшитилди.

У улкан тош камарлар пойида сокин шилдирар эди, улар яна озгина кўтарилганларидан кейин қаршида бахмалдек қуюқ, йиртқичнинг елкасидек йилтироқ ва илдам денгиз юз очди. Улар юзаси денгизга қараган қоя тошни танладилар. Тўлқинлар сокин қабариб келади ва яна ортга чекинади. Бу осойишта нафасдан сув юзида мойли шуълалар чайқалиб, яна йўқолади. Қаршида эса бепоён гира-шира кенглик ястанган. Кафтлари тагида қоятошнинг чўтир юзини ҳис қилган Риэ қанақадир ғаройиб бир бахт оғушига чўмаётганини туйди. Тарруга ўгирилиб, дўстининг жиддиятли босиқ юзида ҳеч нарсани, ҳатто ўлимни ҳам унутмайдиган айни шу бахт ифодасини ўқиди.

Улар ечиндилар, сувга биринчи Риэ тушди. Сув аввалига жуда яхдек туюлди, лекин сузгандан сўнг бадани қизиди. Бир неча қулоч сузгандан сўнг, у энди бугун кечқурун денгиз сувнинг ердан ёз бўйи олиб жамлаган бор ҳароратини тортиб олган ўша бошқача кузги иссиқлиги билан илиқ эканини билди. Сувга урилаётган товонларидан кўпик шудғори қайнаб чиқар, сув билакларидан сирганиб, оёқларига жипс суйкалар эди. Ортидан вазмин шопиллаш эшитилганда, Риэ Тарру ҳам ўзини сувга ташлаганини билди. Риэ чалқанча чўзилди-да, тепасида ой ва юлдуз тўла осмон гумбазига қараганча, қимирламай ётди. Бақувват қўллар ҳаракатидан чиққан шопиллаш янада яқинлашди, тун сукунати ва танҳолигида ажойиб бир аниқлик касб этди. Тарру яқинлаб келди ва сал ўтмай ҳақим унинг ҳаллослашини эшитди. Риэ қорнига айланди-да, дўстининг ёнида бир маромда сузишга ўтди. Тарру илдамроқ сузар экан, ҳақим зўр беришга мажбур бўлди. Улар бир неча дақиқа бутун дунёдан узоқда, ниҳоят шаҳар ва вабодан озод, икковлон ёлғиз, бояги бир маромда, бояги кенг қулочкашлаш билан сузиб кетишди. Биринчи Риэ чарчади, иккови ортга қайтиб, секин қирғоққа сузишди; фақат йўлларини совуқ оқим кесиб ўтгач, денгиз уларга ҳозирлаб турган кутилмаган совгадан таъсирланиб, ҳаракатни тезлаштирдилар.

Улар индамай кийинишди ва индамай уйга қайтишди. Аммо уларнинг юраклари бир-бирига тутинган ва бу кечанинг хотираси азиз бир нарсага айланган эди. Ҳали узоқда вабо посбони кўзга чалинганда Риэ ҳозир Таррунинг ҳам худди ўзидек — касаллик бизни эсдан чиқарди,

бу қандай яхши, энди яна қайтадан ишга киришишга тўғри келади, деб ўйлаётганини англади.

Ҳа, яна ишга киришиш керак, вабо ҳам ҳеч кимни узоқ вақт унутиб қўймайди. У бутун декабр ойи ҳамтабааларимизнинг кўкрагида алангаланди, крематорий печларини ёқиб турди, лагерларни бекорчи қўланкаларга тўлдирди, хуллас, доим бир текис калта сакраб, бардош билан олға бораверди. Шаҳар ҳокимияти совуқ бу сакрашни тўсар, деб изғиринли кунларга умид боғлади, аммо вабо қишнинг биринчи синоатидан ҳам беэиён ўтиб кетаверди. Яна кутишга тўғри келди. Аммо қачонки узоқ кутсанг, умуман кутмай қўясан, бутун шахримиз келажакни кутмай яшаётган эди.

Риэ ҳақимнинг чекига тушиб қолган қисқагина дўстлик ва осойишталик лаҳзасининг эртаси йўқ эди. Яна бир лазарет очдилар, энди Риэ фақат у ёки бу касал билангина ёлғиз қола оларди. Аммо у ўлат тез-тез ўпка вабоси шаклида учраётганидан бери касалларнинг ҳақимга гўё ёрдам беришга интилаётганларини фаҳмлади. Агар биринчи кунлари касаллик сўлгинлик ҳолати ё жунбишга тушиш билан белгиланган бўлса, энди пациентлар ўзларига нима қилишини тушунган ҳолда, азобларини нима енгиллатса, шунини сўрашга ўтдилар. Масалан, улар тинмай сув сўрар ва беистисно ҳамма ўзини иссиққа урар эди. Риэ ҳақим илгаригидек чарчоқдан оёқда зўрга юрса-да, ҳар қалай, бу янги вазиятда ўзини илгаригидек ёлғиз сезмай қолди.

Бир куни, декабр охирларида ҳақим ҳалигача лагерда ётган терговчи Отон жанобдан хат олди; хатда унинг карантин муддати аллақачон тугагани, аммо бошлиқ унинг карантинга тушган санасини ҳеч рўйхатдан тополмаётгани, бинобарин, бу ерда ўзининг ноқонуний тутиб турилгани айтилган эди. Унинг яқинда карантин муддатини тамомлаб чиққан хотини волийликка арзга борган экан, у ерда ғазаб қилиб, бизда хато бўлмайди, деб қайтаришибди. Риэ Рамбердан бу ишни тўғрилашни сўради ва бир-икки кундан кейин ҳақимнинг уйига Отон жанобнинг ўзи кириб келди. Чиндан ҳам, хато ўтган экан, Риэ ҳатто бир оз аччиқланиб ҳам олди. Аммо олдингидан ҳам ориқлаб кетган Отон жаноб ланж қўл силтади-да, ҳар сўзини донадона қилиб, ҳамма адашиши мумкин, деди. Ҳақим ўзича терговчининг нимадир томонга ўзгарганини сизди.

— Терговчи жаноблари, энди нима қилмоқчисиз? Сизни иш кутиб ётибди,— деди Риэ.

— Ҳеч нарса қилмоқчи эмасман,— деди терговчи.— Таътилга чиқсам деб турибман.

— Тўғри, тўғри, дам олсангиз, ёмон бўлмасди.

— Йўқ, бу учун эмас. Мен лагерга қайтсамми дейман.

Риэ ҳайронлигини яширолмади.

— Ҳозиргина ўша ёқдан чиқиб келяпсиз-ку!

— Мени унча тушунмадингиз. Менга бошлиқлар ўша лагерга кўнгиллиларни ёллашяпти, деб айтишди.

Терговчи думалоқ кўзларини ўнгдан чапга ғилдиратди-да, чаккасида тикрайган сочини текислаган бўлди.

— Мени тушунсангиз дейман. Биринчидан, ўзимга машғулот бўлади. Иккинчидан эса, ахтимол, гапим сизга нодонлик бўлиб туюлар, аммо у ёқда ўғлимдан айрилганимнинг қийноғи бир оз енгиллашади.

Риэ терговчига бир қараб олди. Қаттиқ, ҳеч нарсани ифодаламайдиган бу кўзларда илқис меҳр чақнаган бўлса ахтимол.

— Албатта, сиз шунини хоҳласангиз, мен ишингизга қарашаман.

Дарҳақиқат, ҳаким Отон жанобнинг иши борасидаги ташвишларини ўз зиммасига олди ва вабо теккан шаҳарнинг турмуши Рождествогача ўз маромида кетаверди. Тарру илгаригидек ҳамма жойда кўринар ва унинг ҳамишаги осойишталиги одамларга малҳамдек таъсир қилар эди. Рамбер ҳакимга ака-ука посбонлар ёрдамида хотини билан хуфия алоқа боғлаганини айтди. Ҳар замон-ҳар замонда хабар келиб турар экан. У ҳакимга ҳам ўз танишларидан фойдаланишни таклиф қилди, Риэ рози бўлди. Узоқ ойлардан бери биринчи марта қўлига қалам олди, аммо ёзиши жуда қийин кечди. Луғатидан нималардир йўқолиб кетган эди. Хат жўнатилди. Аммо жавоби ҳаяллади. Бу орада Коттарнинг маишати юришган, фириб корларидан бойиб кетаётган эди. Лекин, мана, Гранга Рождество таътиллари омад келтирмади.

Бу йилги Рождество евангелие ҳайитидан кўра, кўпроқ дўзах байрамига ўхшаб қолди. Ҳеч бир нарса бурунги Рождество ҳайитларини эслатмас — дўконлар ёритилмаган, ойналарда ясама шоколадлар, трамвайларда бадқовоқ қиёфалар кўринарди, холос. Олдинлари бу ҳайит ҳаммани, бойни ҳам, гадони ҳам бирлаштирарди, энди фақат имтиёзли зотларгина энг зарурий нарсаларни ифлос дўкончаларнинг орқа эшигидан қутурган нархда топиб, байрам дастурхонининг уятли зиёфатини одамлардан бекитиқча тотиб кўрар эдилар. Ҳатто черковларда ҳам

шукрона ибодат сўзлари йиғи-сиғи остида қолиб кетди. Фақат тепаларида таҳдид қилаётган хавфни ҳали тушунмайдиган болаларгина қаҳратон қисган ҳасратзада шаҳар кўчаларида шўхлик қилардилар. Аммо ҳеч ким уларга худони, вабогача бўлган чексиз саховатли, башар қайғусидек қадимий, навқирон умиддек мангу янги худойимни эслатиб қўймади. Кўнгилларимизда фақат жуда қадимий ҳасратзада умидга, одамларнинг ўлимни итоат ила бўйнига олишига ҳалал берадиган ўша умидга, энди умид ҳам эмас, балки ҳаётга қайсарлик билан ёпишиб олишгагина жой қолган эди, ҳолос.

Кеча Гран белгиланган вақтда келмади. Риэ хавотир олди ва эрталаб барвақт униқига кирди, уйдан тополмади. У ҳаммани оёққа турғизди. Соат ўн бирларда Рамбер лазаретга келди ва Риэга Гранни узоқдан кўриб қолгани, аммо унинг ғамгин бир аҳволда ўтиб кетганини айтди. Рамбер уни кўздан қочириб қўйибди. Ҳаким билан Тарру машинага ўтириб, уни қидириб кетдилар.

Тушда, совуқ бир маҳал Риэ машинадан тушаётиб, қўпол йўнилган ёғоч ўйинчоқлар турган дўкон ойнасига қарийб қанишган Гранни кўриб қолди. Кекса хизматчининг юзини кўзёшлари юваётган эди. Бу қўйилаётган кўзёшларни кўрган Риэнинг ичи ачишиб кетди, у кўзёшлар сабабини фаҳмлади ва ўзининг ҳам томоғига йиғи тикилди. У ҳам Граннинг худди шундай безатилган ойна олдидаги кичик тўйи ва бошини орқага ташлаб, бахтлиман, деган Жаннани кўз олдида келтирди. У олис йиллар қаъридан бу ерга, умум телбалик қалъасига, Грангача Жаннанинг товуши етиб келаётганига шубҳа қилмади. Риэ йиғлаётган бу чолнинг нимадан изтироб чекаётганини биларди ва унинг ўзи ҳам дунёмиз севгисиз — ўлик дунё, муқаррар шундай соат келадики, қамоқлар, ишлар ва жасоратлардан чарчаб, юракни меҳр ила юмшатиш учун хотирангда азиз сиймони тиклашга муштоқ бўласан, деб ўйлади.

Аммо Гран унинг ойнага тушган аксини кўриб қолди. У кўзёшларини ҳам артмай ўгирилди, ойнага елкаси билан суяниб, яқинлашаётган Риэга мўлтиради.

— Ўҳ, ҳаким, ҳаким, — деб такрорлади у.

Риэ бир оғиз ҳам гапиролмади, чолга далда бермоқ ниятида мулойим бош ирғаб қўйди. Бу умидсизлик унинг ҳам умидсизлиги эди, унинг кўнглини ҳамма одамлар учун умумий изтиробга дуч келган одамни қамраб оладиган жиловсиз бир ғазаб остин-устун қилиб юборди.

— Ҳа, Гран, — дея олди у.

— Мен унга хат ёзишга улгурсам дегандим. У билса... виждон қийноғини билмай, бахтли яшаса бас эди.

Риэ ҳатто алланечук қаҳр билан Гранни ойнадан узиб олди. У қандайдир на боши, на охири бор жумлаларни гўлдирашдан тинмай, итоат билан ўзини судрашга қўйиб берди.

— Жуда чўзилди бу — бошқа қаршилиқ қилишга ҳол қолмади, энди нима бўлса бўлар! Менинг фақат сиртим хотиржам. Аммо фақат рисоладагидек кўриниш учун ақлга сиғмайдиган уринишда юраман. Аммо энди сабрим битди.

У тўхтади, аъзои бадани қалт-қалт титраб, Риэга телба қараш қилди. Риэ унинг қўлидан тутди. Қўли ёнаётган эди.

— Қани, уйга кетдик.

Гран унинг қўлидан чиқиб кетиб, қочишга тушди, аммо бир неча одим югуриб, шарт тўхтади, қўлларини хочдек кериб, орқа-олдига тебрана бошлади. Кейин бир буралиб, муз қоплаган йўлакка йиқилди, кир теккан юзида ҳали ҳам дув-дув кўзёш оқаётган эди. Ўткинчилар уларга узоқдан қараб, яқинроқ келишга ботинмай тўхтаб қолдилар. Риэ Гранни машинагача кўтариб боришга мажбур бўлди.

Тўшакка ётқизганларидан кейин Граннинг нафаси сиқа бошлади: унинг ўпкасига зиён етган кўринади. Риэ ўйга ботди. Граннинг қариндошлари йўқ. Уни лазаретга жўнатиш на ҳожат? Шу ерда, уйда ётаверсин, Тарру унга қараб турар...

Граннинг боши ёстиққа чуқур ботган, юзи кўкимтир тусга кирган, нигоҳлари сўник эди. У Тарру эски қутини бузиб ёққан печкадаги нимжон алангага кўз узмай тикилиб олди. Нуқул: «Иш чатоқ», деб қайтарарди у. Айтилган ҳар бир сўз билан бирга ўт куйдираётган ўпкасидан қанақадир ғалати ҳирқироқ отилиб чиқар эди. Риэ унга жим бўлишни буюрди ва ўзи кейинроқ кириб ўтишини айтди. Чолнинг лаблари ғалати табассумда қийшайган, айни пайтда юзи меҳр билан товланар эди. У ҳакимга базўр кўз қисди: «Агар қутулиш насиб этса, дўппи осмонда, ҳаким!». Аммо шу заҳоти сўлгин аҳволга тушди.

Бир неча соатдан кейин Риэ билан Тарру яна Гранникига келдилар, у ёстиққа елкасини бериб чўзилган экан, ҳаким касалликнинг шунчагина қисқа вақтда нималар қилганини кўриб қўрқиб кетди. Аммо ақлу ҳуши жойига келибди шекилли, Гран аллатовур нотабиий товушда қутида ётган қўлёмани олиб беришни сўради. Тарру унга қоғозларни узатди. Гран қоғозларга қараб ҳам қўймай, бағрига босди, кейин ҳакимга узатди ва овоз

чиқариб ўқишга имо қилди. Қўлёзма унча катта эмас, эллик саҳифача эди. Ҳақим уларни варақлади ва саҳифаларнинг ҳаммаси биттаю битта жумла, унинг ниҳоясиз, гоҳ ундай, гоҳ бундай, баъзан чўзиқ ва гўзал, баъзан қисқа ва ғарибона намуналари билан тўлдирилганини кўрди. Сал ўзгартирилган, сал тузатиш берилган яккаш май ойи, Булон ўрмони хиёбонлари. Шу жойнинг ўзида баъзан ниҳоятда узун тушунтиришлар ва яна хилма-хил нусхалари келтирилган. Лекин охири саҳифанинг энг пастида ҳафсала билан, сиёҳининг янгилигига қараганда, яқиндагина ёзилган атиги бир неча сўз кўзга ташланди: «Менинг азиз Жаннам, бугун Рождество...» Унинг юқорисида ҳалиги жумланинг охири намунаси ҳуснихатда битилган эди. «Ўқинг»,— деб илтимос қилди Гран. Риэ ўқий бошлади:

— «Гўзал май тонгида сарвқомат амазонка ажойиб тўриқ аргумоқни Булон ўрмони хиёбонида гуллар оралаб учуриб кетаётган эди...»

— Хўш, қандай чиқибди? — деб сўради Гран жонини ҳовучлаб.

Риэ унга қарашга журъат қилолмади.

— Биламан, биламан,— деб гулдиради Гран, тўшакда безовта тўлганар экан,— ўзим биламан. Гўзал, гўзал, йўқ, бари бир, бошқа сўз керак.

Риэ унинг адёл устида ётган қўлини ушлади.

— Қўйинг, ҳақим. Менинг вақтим етмайдики...

Қўкраги қийноқ билан кўтарилиб тушди ва у бирдан бор овозида қичқириб юборди:

— Ёқиб ташланг буни!

Ҳақим иккиланиб Гранга қаради, у буйруғини шундай ёмон оҳангда, шундай азобли товушда такрорладики, Риэ итоат қилиб, варақларни қарийб ўчаётган печка оғзига улоқтирди. Лип этган аланга бир лаҳза хонани ёриштирди, сал вақт уй ичи илиқроқ бўлиб турди. Ҳақим тўшакка келганда, бемор ўгирилиб, пешонасини деворга қадаб олган эди. Тарру гўё бу саҳна ўзига алоқадор эмасдек, деразага хотиржам тикилди. Беморни зардоб билан эмлаб, Риэ ўз дўстига Граннинг эрталабгача етиши гумон эканини айтди. Тарру шу ерда бўлиб тураман, деди. Ҳақим розилик берди.

Риэ Граннинг паймонаси тўлган экан, деб тунни минг азобда ўтказди. Аммо бу куниси бемор ёнига кирган Риэ тўшакда ўтириб олиб, Тарру билан лақиллашаётган Гранни кўрди. Иссиғи тушибди, кечаги хуружлардан

фақат бир нарса — умумий дармонсизлик қолган эди, холос.

— Эҳ, ҳаким, — деб бошлади Гран, — бекор қилибман. Майли, начора, ҳаммасини бошқаттан қиламан. Ҳаммаси эсимда турибди-ку, ахир.

— Кутайлик-чи, — деди Риэ Тарруга қараб.

Аммо қиёмга бориб ҳам беморнинг аҳволи ўзгармади. Кечга бориб нажот топгани ойдинлашди. Риэ бу ўликдан тирилишнинг сабабини тушунолмай қолди.

Бу ўртада, тахминан шу вақти Риэ ҳузурига яна бир бемор келтирилди, у тузалишга умид йўқ, деб топди ва бошқа касаллардан ҳолилатишни буюрди. Ёшгина қиз алаҳлар, унда ўпка вабосининг ҳамма аломатлари очиқ кўриниб турар эди. Аммо эрталабга чиқиб, иситмаси тушди. Ҳаким, худди Гран мисолида кўрганидек, эрталабки оддий ремиссия деб ўйлади, бу эса, у тажрибадан биладикки, машъум аломат. Аммо тушга бориб ҳам иситма кўтарилмади. Кечга бориб бутунлай тушди. Қиз ҳолдан тойган бўлса-да, текис, эркин нафас оларди. Риэ Тарруга бу қизнинг ҳамма қоидаларга зид ўлароқ, қутулиб кетганини айтди. Бироқ ҳафта давомида Риэ яна тўртта шундай ҳодисага дуч келди.

Ҳафта охирида дамқисма чолниқига кирган Риэ ва Тарру уни ниҳоятда жўшган аҳволда кўрдилар.

— Бай-бай-бай! — деб қайтарди у. — Яна тирмашиб чиқяпти.

— Ким?

— Ким эмас, каламушлар!

Апрелдан бери ҳеч ким шаҳарда биронта ҳам каламуш ўлигини кўрмаган эди.

— Наҳотки ҳаммаси яна қайтадан бошланса? — деб сўради Тарру Риэдан.

Чол завқ билан қўлларини бир-бирига ишқалади.

— Сиз уларнинг ўйноқлашини бир кўринг! Томоша қилиб тўймайсиз.

Унинг ўзи кўчадан уйга бемалол кириб келаётган иккита тирик каламушни кўрибди. Қўшнилари уларникида ҳам каламуш пайдо бўлганини айтибдилар. У ер-бу ердаги қурилишларда ҳам одамлар аллақачон унутилган чий-чий ва тўполонни эшитибдилар. Риэ умумий якун қилинган охириги маълумотни кутиб турди — у одатда ҳафта охирида чиқариларди. Уларга қараганда, касаллик чекинаётган эди...

Эпидемиянинг кутилмаганда паст ташлашига қарамай, ҳамтабааларимиз шодиёнадан тийилиб турдилар. Уларнинг озодликка ташналиги узоқ ойлар кучайиб келди, аммо айна шу муддат бадалида эҳтиёткорлик илмини ҳам пухта ўрганиб, эпидемия яқинда тўхтайди, деб кун санашдан чиқиб қолган эдилар. Лекин бу орада ҳамманинг оғзида шу янгилик, ҳар бир кўнгилнинг туб-тубида буюк, махфий бир умид бош кўтараётган эди. Қолган ҳаммаси орқага сурилди. Вабонинг янги қурбонлари ҳайратомуз воқеа — касалликнинг кўрсатгичи — чизиғи пастга эниши олдида қандайдир майда кўриниб қолдилар. Сихат-саломатлик даврини кутишнинг — уни орзу қилолганлари йўқ, лекин зорланиб хуфиёна чорлар эдилар — хўш, мазкур муштоқликни кўрсатадиган хос белгиси шунда эдики, ҳамтабааларимиз сўнгги пайтлари вабодан кейинги тириклик борасида, тўғри, сиртдан бепарво, аммо ичдан жониқиб режа туза бошладилар.

Ўтган турмуш ҳамма қулайлиги билан бирдан тикланмайди, бузишга қараганда қуриш мушкулроқ деган фикрда ҳамма якдил эди. Шунчаки, жилла қурса, озиқ-овқат масаласи енгиллашади, оғир ташвишлар лоақал биттага камаяди-ку, деб ҳисоблар эдилар. Аммо, аслини олганда, сиртдан беозоргина туюладиган бу таъкидлар замирида ёввойи умидлар жўшқин урар ва яна шундай жунбиш қилардики, баъзан ҳамтабааларимиз зўрга ўзларини босиб, қутулиш ҳар қандай шароитда ҳам бирданига амалга ошмайди, деб гапириб ташлайдиган бўлдилар. Ҳақиқатан ҳам, вабо бир-икки кундаёқ тинчий қолмади, аммо у барча кўрсаткичлар бўйича кутганимиздан ҳам тезроқ заифлана борди. Январнинг биринчи кунлари биз сира кўрмаган совуқ тушди, худди у шаҳарни биллур гумбаз бўлиб қоплаб олгандек эди. Эртадан кечгача унинг ҳаракатсиз қотган музлоқ ҳайбат-ҳашаматидан шаҳримизга сўнмас ёғдулар қуйилиб турди. Вабо уч ҳафта бадалида бу тозарган ҳавода бир нечта поғона пастлаб, энди жуда сийраклаган ўлик жасадлар қатори билан чекланди-да, афтидан, дармони қуриди. Вабо узоқ эпидемия ойларида йиққан бор куч-ғайратини қисқа вақт ичида қарийб йўқотди. Унинг, дейлик, Гран ёки Риэнинг ёшгина мижози каби аниқ ўлимга маҳкум қурбонларини панжасидан бир-бир тушириб юбориши, бир неча маҳаллада қутурган ҳолда, қўшни маҳаллаларни тамом тарк этиши, душанба кuni ўз қурбон-

ларига ҳамла қилиб, чоршанбада эса барча жабҳалардан чекинишининг ўзига қарабоқ, нафаси тиқилиб, типирчилаб қолишидан бемалол унинг ишдан чиққани, чарчагани, қаерларигадир путур етганини, ўзини бошқаролмай қолиш билан бир вақтда ўзининг собиқ куч манбаи бўлмиш ҳокимона, математик муқаррар ҳаракатчанлигини ҳам йўқотганини ишонч билан айтиш мумкин эди. Агар илгари Кастелнинг зардоби қарийб муваффақият келтирмаган бўлса, энди муваффақият устига муваффақият қозонарди. Илгари таъсирсиз чиққан ҳар қандай тиббий чора энди беҳато нажот келтирарди. Худди ҳозир касалликнинг ўзи қадамба-қадам қуритилаётгандек, вабонинг қутилмаган ожизлиги илгари унга қарши қўлланган ўтмас қуролни қайта чархлаб юборгандек туюларди. Вабо фақат ҳар замонда нафас ростлаб, кўр-кўрона сакраб қолар, ҳакимлар тузалишига умид боғлаб турган уч-тўрт касални олиб кетар эди. Булар умид авжланган бир вақтда вабо ўлдирган, бошқача айтганда, вабо шўрпешоналари эди. Шундай қисмат, масалан, Огон жанобнинг чекига тушди, уни карантиндан олиб кетишди ва Тарру терговчининг чиндан омади юришмади, деди, бунда терговчининг ўлиминими ё ҳаётиними — қайсини назарда тутганини ҳеч ким тушунмади.

Умуман олганда, вабо барча йўналишлар бўйича ортга чекинди, волийликнинг бошда ҳамтабааларимиз кўнглида бекитиқча ҳуркаккина умид уйғотган ҳисоботлари энди ғалаба қўлга киргани ва вабонинг жанггоҳларни ташлаб кетаётганига тўла ишонч уйғотар эди. Очиғини айтганда, бу ҳақиқий ғалабами ёки йўқми, тасдиқлаш мушкул. Фақат эпидемия қандай келган бўлса, шундай кетаётганини қайд этиш мумкин. Унга қарши курашда қўлланган стратегия ўзгаргани йўқ, кеча самарасиз бўлган бўлса, бугун аён муваффақият келтираётган эди. Ишқилиб, касаллик ўзини ўзи адо қилди, ё, эҳтимол, мўлжалга олган ҳамма жойларга зиён етказиб, кейин чекинди деган тасаввур туғилади. Қай бир маънода, у ўз ролини ўйнаб бўлган эди.

Аммо бунга қарамай, шаҳар сиртдан гўё ўзгармагандек эди. Кундузлари илгаригидек тинч ва ҳувиллаган, шомлар кўчаларда ўша-ўша оломон, дарвоқе, энди иссиқ пальто ва бўйинбоғлар кўпайиб қолган. Кинотеатр ва қаҳвахоналарда тушум олдингидек катта. Лекин зеҳн солиб қаралса, одамларнинг юзи илгаригидек асабий, тўрсайган эмас, бир-да яrimi ҳатто жилмайиб ҳам қўяди. Айни мазкур ҳолат шу пайтгача кўчада қулган одам кўринмаганини қайд

етишга туртки беради... Чиндан ҳам, узоқ ойлардан бери шахримизни чулгаган лойқа тумон пардасида биринчи ёриқ шўъла кўринди ва душанба куни радио эшитган ҳар бир одам бу ёриқнинг кунба-кун кенгаяётганига ишона бошлади. Бу ҳали, шундай айтсак, ҳеч нарсада аён билинмайдиган хомаки енгиллик эди. Лекин илгари биз поезднинг жўнаши ё кеманинг келиши, ё бўлмаса, шаҳарда яна автомобил қатновига рухсат тегиши ҳақида хабарни ишончсиз қаршилаган бўлсак, бундай хабарлар январ ўртасида ҳеч кимни ажаблантирмай қўйди. Албатта, бу ҳали кам. Аммо, аслида, бу ўзгаришча умид йўлида ҳамтабааларимизнинг нечоғли олға кетганларидан далолат беради. Қолаверса, яна айтиш мумкинки, аҳоли кичкинагина бир умидни папалашга бошладими, ўша дақиқадан вабо истибдоди барҳам топади.

Шунга қарамай, бутун январ бадалида ҳамтабааларимиз бўлаётган воқеаларни жуда зиддиятли қабул қилдилар. Аниқроғи, шодиёна қувончдан шу заҳоти тушкунликка ўтиб турдилар. Айни шу даврда, статистика маълумотлари янада умидбахш пайтда бир неча марта қочишга уриниш қайд этилди. Бу аҳвол фақат шаҳар ҳокимиятини эмас, қоровул посбонликларини ҳам жуда ҳайронликка солди, зеро аксар қочқинлик амалга ошаётган эди. Лекин суриштириб аниқласак, худди шу куни шаҳардан қочаётганлар табиий туйғуга бўйсунган бўлиб чиқадилар. Баъзи бировларининг кўнглига вабо шундай чуқур ишончсизлик солиб қўйдики, ундан қутулиш даргумон эди. Энди уларга умиднинг ҳукми ўтмайди. Улар ҳатто вабо мавсуми тугагандан кейин ҳам унинг қоидалари билан яшайвердилар. Улар шунчаки воқеалардан орқада қолдилар. Аксинча, бошқа бировларининг кўнглида, — бу тоифага биринчи навбатда севганидан айрилганлар киради, — узоқ чўзилган узлат ва умидсизликдан кейин эсган умид шабадаси бесабр талваса ўтини пуфлади, уларни ўзларини босиб олиш имкониятидан маҳрум қилди. Уларни мақсад — манзил яқин қолганда бениҳоя севганларини кўриш насиб этмай, узоқ тортган изтироблари ҳам ҳисобга ўтмай, худо кўрсатмасин, вабодан ўлиш фикридан қарийб ваҳм босар эди. Улар ойлар ва ойлар бадалида қамоқ ҳамда қувғинликка дош бериб, қайғу ва қайсарлик билан кутиб яшаган бўлсалар ҳам, умиднинг илк шўълалари кўрқув ва умидсизлик кўзгатолмаган ҳамма нарсани туб-тубигача вайрон этишга кифоя бўлди. Энди паккага келганда вабо йўрғасига мослашолмай, нима қилиб бўлса-да, ундан ўзиб

қолиш учун худди ақлдан озгандек, тикка отилдилар.

Аммо худди шу вақтлари ўз-ўзича некбинлик аломатлари ҳам кўрина бошлади. Масалан, нархларнинг анча пасайиши қайд этилди. Соф иқтисод нуқтаи назаридан бу силжишни тушуниб бўлмади. Озиқ-овқат танқислиги илгаригидек, шаҳар дарвозаларида ҳали ҳам карантин посбонлиги, таъминот ҳам унча яхшилангани йўқ. Демак, биз соф ахлоқий феноменда иштирок этяпмиз, гўё вабонинг чекиниши йигноқ тасвир бўлиб, ҳамма нарсада акс этаётгандек. Некбинлик айни пайтда вабогача тўп яшаган, кейин мажбуран тарқатиб кўчирилганларга ҳам қайтди. Иккала монастиримиз ҳам секин-аста олдинги аҳволига келди, биродарлар яна жамоа бўлиб яшай бошлади. Ўз вақтида лазаретга айланмай қолган казармаларга яна қайтарилган ҳарбийлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин, улар одатдаги гарнизон турмушини давом эттиришга ўтдилар. Бу икки арзимас воқеа чуқур маъноли нишонага айланди.

Ҳамтабааларимиз то йигирма бешинчи январгача шундай ички тўлқинланиш ҳолатида юрдилар. Охирги ҳафтада ўлим чизиғи шундай кескин пастладики, волийлик тиббий комиссия билан маслаҳатлашиб, эпидемия тўхта-тилди, деб ҳисоблаш мумкин, деган хабарнома чиқарди. Тўғри, эълонда эҳтиёткорлик юзасидан, буни, шубҳасиз, оранликлар тушунади ва қўллайди, шаҳар яна икки ҳафта ёпиқ туради, профилактика тадбирлари бутун бир ой давомида ўтказиб борилади, деган қўшимча ҳам тиркалган эди. Агар бу вақт ичида озгина хатарли белгилар пайдо бўлса, «келиб чиқадиган барча оқибатлари билан мавжуд ҳолатда туришга тўғри келади». Аммо ҳамтабааларимиз бу қўшимчага ҳақиқий услуббозлик ўйини деб қарашга мойил эдилар ва йигирма бешинчи январ оқшомида бутун шаҳарни шод-хуррамлик эгаллади. Умум шодиёнадан четда қолишни истамаган волий шаҳарни вабогача бўлгандек ёритишга фармойиш берди.

Ҳа, албатта, кўпчилик уйларда дераза қопқалари қандай ёпиқ бўлса, шундайича қолди ва талай оилалар оломон қийқиригидан зириллаб кетаётган бу оқшом бедорлигини оғир сукутда ўтказдилар. Аммо ҳали ўлганларга аза тутаётганлар кўнглида ҳам вабо аяган яқинларининг ҳаёти учун кўрқишдан қутулганиданми ё ўз тириклиги учун таҳликаси босилганиданми, чуқур бир хотиржамлик туйғуси бор эди. Лекин, албатта, шу палладан

кимдир лазаретда вабо билан олишаётган ёки карантинда ушлаб турилган, ёки уйида худонинг дарраси бошқа кўпларни қандай жазолаган бўлса, бизни ҳам шу кунга солади, деб кутиб ётган оилалар бу умум шодиёнадан четда эди. Тўғри, бу хонадонларда ҳам умид чўгланиб турар, аммо, ҳар эҳтимолга қарши, бу умидни заҳирада асрашар, тўла ҳуқуқ билан қўлга киритмагунларича уни ўйлашни ҳам ўзларига қатагон қилган эдилар. Муштоқлик, жон талвасаси ва хурсандлик орасидаги ярим йўлда бу соқовлик умум шодиёна ичида янада шафқатсиз бўлиб туюлар эди.

Лекин бу истиснолар бошқаларнинг қувончига ҳалал бермади. Турган гап, вабо ҳали тугагани йўқ, ҳали у қилгулигини қилади. Аммо энди ҳар бир одам бир неча ҳафта олдинни кўрар, поезднинг темирйўлда хуштак чалиб елаётгани, кемаларнинг ялт-юлт товланаётган денгиз бағрини тилимлаб келаётганини кўз олдига келтирар эди. Эртаси кунийёқ бу ақллар тинчланади ва яна шубҳа-гумонлар ўз жойини эгаллайди. Аммо айни шу дақиқаларда шаҳар бир силтаниб олиб, тош томирларини ерга чуқур ботирган музлоқ даҳмалардан кенгликка чиққандек, ниҳоят, тирик қолганлар юкини ортмоқлаб, жойидан жилгандек туюлади. Шу оқшом Тарру, Риэ, Рамбер ва бошқалар оломон билан бирга одимлар, қолганлар қандай бўлса, шундай, оёқлари остида ернинг қандай сузиб ўтаётганини ҳис этар эдилар. Тарру билан Риэ хиёбондан бурилиб, аллақачон бўм-бўш жинкўчага кирган, тақа-тақ берк қонқалар оралиб кетаётган бўлсалар-да, орқаларидан келаётган шодиёна қийқирикни узоқ вақт эшитиб бордилар. Улар ўша лаънати ҳорғинлик боис бу қонқалар ичидаги изтиробни шаҳар марказидан салгина четда тўлиб тошаётган шод-хуррамликдан фарқлай олмадилар. Яқинлашиб келаётган озодликнинг чехраси кўзёш билан ювилган ва табассумда гул-гул очилган эди.

Шодиёна говур кўкка ўрлаган айни дақиқада Тарру таққа тўхтаб қолди. Гунгурт тошкўча сатҳида бир соя енгил сирғалиб кетаётган эди. Мушук! Шаҳарда уни баҳордан бери кўрганлари йўқ. Мушук тошкўча ўртасида бир лаҳза тек қолди, панжасини ялади ва шу панжаси билан ўнг қулоғини силади-да, яна товуш чиқармай, қаршидаги йўлакка интилди ва қоронгилик қўйнига сингиб кетди.

Тарру кулимсиради. Ана, қаршида турадиган бобойча қувонадиган бўлди-да!..

Лекин худди шу пайти, вабо, афтидан, тисланган, баҳорда ўрмалаб чиққан ўша номаълум уясига қайтиб кираётган бир вақтда, агар Таррунинг ёзувларига ишонсак, вабонинг кетишидан тушкунликка тушган бир одам тонилиб қолди, бу одам Коттар эди.

Очиқчасига айтадиган бўлсак, касаллик кўрсатгичи пастга энган кундан бошлаб Таррунинг ёзувлари алланечук ғалати тус олди. Чарчоқдан шундайми — номаълум, аммо дастхати чаплашган, муаллифнинг ўзи ҳам мавзудан мавзуга сакрайверди. Устига устак, биринчи марта бу ёзувларда олдинги холислик йўқолади ва, аксинча, шахсий мулоҳазалар тез-тез кўзга ташланади. Коттар тўғрисидаги хийла узун ҳикояда мушуктупурар бобойча ҳақида бир-икки оғиз гап қистириб ўтилган экан. Таррунинг гапи бўйича, вабо унинг бу қаҳрамонга ҳурматини асло камайтирмаган, бобой уни эпидемиягача қандай бўлса, эпидемиядан кейин ҳам шундай қизиқтирган, аммо у чолга илгаригидек хайрихоҳ бўлса-да, афсуски, энди унга қизиқиш имкони йўқ. У чолни кўришга ҳаракат қилади. Йигирма бешинчи январдан бир неча кун кейин у торкўчанинг бир чеккасида кузатув постини эгаллаб, кутади. Қадрдон учрашув жойини унутмаган мушуклар офтоб кўлкаларида тинчгина тобланиб ётади. Аммо белгиланган вақтда дераза қопқалари қандай ёпиқ бўлса, шундай қолади. Тарру кейинги кунлари ҳам уларнинг очилганини кўролмади. Шундан муаллиф чол ё аразлаган, ё ўлган деб хулоса чиқаради; агар у аразлаган бўлса, бинобарин, у ўзини ҳақ ҳисоблаган, вабо эса уни рад этган, агар ўлган бўлса, унда унинг дамқисма чол сингари авлиё бўлганми ё йўқлиги ҳақида ўйлаб кўришга тўғри келади. Таррунинг ўзи шундай деб ўйламади, аммо бобойча воқеасини қандайдир бир «билги» сифатида қараб чиқишга тўғри келади, деб ҳисоблайди. «Эҳтимол,— дейилади кундаликда,— одам авлиёликнинг фақат бўсағасигача яқинлашишга қодирдир. Агар шундай бўлса, унда камтаргина ва раҳмдил шайтонияга қаноат этишга тўғри келади».

Коттар ҳақидаги ёзувларга энди соғайиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек ишга тушиб кетган Гран, ё Риэ ҳақимнинг онаси тўғрисида кўплаб тартибсиз сочилган мулоҳазалар аралашганини ҳам кўрамиз. Тарру Риэнинг онаси билан гурунглари, бир уйда тургандан кейин табиий, энг майда-чуйда тафсилотларигача батафсил ёзади. Унинг юриш-туриши, жилмайиши, вабо тўғрисидаги гапларини эринмай тасвирлайди. Тарру айниқса унинг ўзини ҳамма-

нинг олдида паст тутта олиш қобилияти, энг содда иборалар билан гапириш одати, тинчгина жинкўчага қараган даричани хуш кўриши, унинг олдида ҳар куни кечқурун қўлларини тиззасида хотиржам қовуштириб, қаддини тикроқ тутиб ўтириши, оқшом қораси уйни тўлдириб, ўзининг эса аста-секин қуюқлашиб, охири унинг қотиб турган тархини ютиб юборадиган, ҳозирча бўзранг губорда соядек кўринишини, гарчи у Таррунинг олдида бевосита ҳеч қандай алоҳида бир иш кўрсатмаса-да, унинг хонада беозор, енгил юриши, бутун борлигини ёритиб турган олижаноблиги, ҳар бир ҳатти-ҳаракати, ҳар бир сўзини таъкидлаб ўтади ва ғайоят у кампирнинг ҳамма нарсаса ақл билан эмас, кўнгил билан етиши, ўзи қуйида, сояда, сукунатда қолгани ҳолда ҳар қандай олиймақом давра, ҳатто вабо олиймақомларига ҳам бас кела олишини ёзади. Дарвоқе, шу жойда Таррунинг худди ёзаётган қўллари бўшашгандай, дастхати алланечук ғалати ўзгаради. Бундан кейинги қаторлар чаплашиб кетади ва кундаликнинг охиридаги ёзувлар ҳам бу ожизликни тасдиқлагандек, айни пайтда биринчи айтилатган шахсий мулоҳазаларга айланади: «Ўзимнинг онам ҳам шундай эди, мен унинг худди шундай паст тутиш қобилиятини яхши кўрардим ва ҳаммадан кўра унинг ёнида бўлишни хоҳлардим. Мана, орадан саккиз йил ўтди, аммо уни ўлди, деб айтишга ҳеч тилим бормади. У шунчаки ўзини одатдагидан сал кўпроқ паст тутган, мен ўгирилиб қараганимда эса, у кетиб бўлган эди».

Лекин Коттарга қайтамыз. Эпидемия камомадга учрагандан бери, у ҳар хил баҳона билан Риэникига қатнаб қолди. Аммо аслида у ҳақимникига эпидемиянинг кейинги ривож тўғрисидаги тахминларни билишга келарди. «Демак, у ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, бирданига тўхтаб қолади, деб ўйлайсиз?». Бу жиҳатдан у ишончсиз бир кайфиятда кўринар, ҳар қалай, ўзини ишонмаётгандек кўрсатишга уринарди. Аммо унинг хиралиги кўнглидаги ишончсизлик унча қатъий эмаслигини кўрсатар эди. Январнинг ўрталаридан Риэ унинг саволларига янада умидлироқ оҳангда жавоб қила бошлади. Ҳар гал уни ҳақимнинг жавоблари нафақат қувонтирмас, аксинча, ҳар хил аҳволга — баъзи кунлари тушкунликка, баъзида эса ўкинчга солиб қўяр эди. Кейин эса Риэ ҳақим унга умидбахш аломатлар ва статистик маълумотларга қарамай, ҳали хурсандчиликка эрта, деб айта бошлади.

— Бошқача айтганда,— деб изохлади Коттар,— ҳеч нарса маълум эмасми, демак, бугунми-эртами ҳаммаси қайтадан бошланиши мумкин экан-да?

— Ҳа, лекин худди шу тариқа эпидемиянинг пастлаши тезлашиб кетиши ҳам мумкин.

Ҳаммани таҳликага солган бу ишончсизлик Коттарни ошкора тинчлантирди ва у Таррунинг кўз олдида бошқа савдогарларни ҳам суҳбатга тортиб, Риэ ҳакимнинг фикрларини имкон қадар кўпроқ ёйишга тиришиб юрди. Дарвоқе бу учун кўп уриниш ҳам шарт эмасди. Зеро, биринчи ғалаба хабарлари уйғотган жонсарак ҳаяжондан сўнг кўплар волийликнинг баёнотидан пайдо бўлган хурсандчиликка қараганда мустаҳкамроқ шубҳага тушиб қолган эди. Безовталанган шаҳар манзарасидан Коттарнинг кўнгли таскин топарди. Аммо бошқа кунлари яна руҳи тушиб кетарди.

— Эртами-кечми,— деб қайтаради у Тарруга,— шаҳарни очик деб эълон қиладилар. Мана, кўрасиз, ўшанда ҳамма мендан юз ўгиради.

Ўша машҳур йигирма бешинчи январгача Коттарнинг ўзгарувчан феъли-хуйини Орандаги ҳамма пайқаган эди. У бутун маҳалла, ҳар бир қўшнисининг кўнглини овлашга қанча овора бўлди,— кейин бирдан уйига қамалиб олиб, бир неча кун одамлар билан алоқани шартта узди. Ҳар қалай, сиртдан шундай туюлди, у одамлардан ўзини олиб қочди, ёввойилик тўнига ўраниб олди. Уни на ресторанда, на театрда ва ҳатто на ўзи яхши кўрадиган қаҳвахонада кўрдилар. Лекин, бари бир, унинг, эпидемиягача яшагандек, киши билмас бир текис ҳаётга қайта олмгани билиниб турар эди. Энди у уйдан бош чиқармас, ҳатто тушликни ҳам ёнбошдаги ресторандан келтириб беришар эди. У фақат кечқурунлари кўчада югургилар, зарур харидларини дўкондан ола ўқдай чиқиб, энг кимсасиз кўчаларга зимзиё бўлар эди. Шундай ёлғиз пойга қўйиб юрган пайти уни тасодифан Тарру кўриб қолди, аммо ундан ноаниқ гудурлашдан бўлак биров гап ололмади. Кейин, ҳеч бир сабабсиз Коттар яна бирдан одамшавандаликка қайтди, вабо ҳақида жуда кўп, узоқ гап сотадиган бўлди, бу ҳақда бошқаларнинг фикрини қовлади ва кўчани тўлдириб оққан оломонга бажонидил қўшиладиган бўлди.

Волийликнинг баённомаси чиққан куни Коттар батомом кўздан йўқолди. Икки кун ўтгач Тарру унинг кўчада ёлғиз тентираб кетаётганини кўрди. Коттар ундан канорага

хамроҳ бўлишни сўради. Кун бўйи ишда роса толиққан Тарру аввалига кўнмади. Лекин Коттар илтимосида туриб олди. У гайритабиий ҳаяжонга тушган, қўлларини беўхшов силтар, тез-тез бақириб гапирар эди. Ҳамроҳидан волийликнинг баённомаси чиндан ҳам эпидемиянинг тугашини англатадими, йўқми, бу ҳақда нима дейишини сўради. Тарру, турган гап, фожиани маъмурий чоралар билан тўхтатиш мумкин эмас, лекин, агар кутилмаган бирон нарса бўлиб қолмаса, эпидемия камайиб боряпти, деб ҳисоблашга асос бор, деди.

— Тўғри, — деб маъқуллади Коттар, — фақат бирон нарса бўлиб қолмаса. Лекин кутилмаган нарса доим бўлиб туради.

Тарру волийлик, қолаверса, бўлишини мумкин нарсанинг бўлиб қолишини эътиборга олиб, шаҳар очилишини эълон қилганда икки ҳафта назорат муддати киритганини айтиб, эътироз билдирди.

— Тўғри қилибди, — деди Коттар ўта нохуш ва асабий кайфиятда, — чунки воқеаларнинг кетишига қараганда, бу баённомани бекор чиқариб қўйган бўлишлари ҳеч гап эмас.

Тарру, балки чиндан ҳам бекордир, аммо ўз фикрича, шаҳар тез орада очилади ва биз одатдаги ҳаётимизга қайтамыз, деб ўйлаш ёқимлироқ эмасми, деди.

Коттар унинг гапини кесди:

— Эҳтимол, эҳтимол. Лекин сиз «одатдаги ҳаётимизга қайтамыз» деб айнан нимани назарда тутасиз?

— Айтайлик, ҳеч бўлмаса, янги киноларни кўрсата бошлайдилар, — деб кулди Тарру.

Аммо Коттар кулмади. Коттар бу дегани вабо шаҳарда ҳеч нарсани ўзгартирмади, ҳаммаси, яъни ҳеч нарса бўлмагандек кетаверади деган маънони англатадими, йўқми — шуни билмоқчи эди. Тарру вабо шаҳарни ўзгартиргани ва айни чойқа ўзгартирмаганини, албатта, ҳамтабааларимизнинг энг кучли истаги ўзларини худди ҳеч нарса бўлмагандек тутиш бўлгани ва бўлиши, бинобарин, қай бир маънода ҳеч нарса ўзгармаслиги, лекин, бошқа томондан, ҳаммасини, ҳатто иродани бир муштга тугиб унутиб бўлмаслиги, вабо, шубҳасиз, кам деганда, одамларнинг юрагида из қолдиришини назарда тутганини айтди. Шунда судхўр унинг гапини чўрт кесиб, одамларнинг юраги уни заррача қизиқтирмаслиги, ҳатто юракларни тўп қилиб, ҳаммасига тупуришини айтди. У бошқа нарсани: бошқарув тизими қайта қуриладими,

масалан, барча муассасалар олдин қандай бўлса, шундай ишлайверадими, йўқми, шуни билишга қизиқади. Тарру буларни билмаслигини тан олди. Аммо эпидемия саросар қилиб қўйган муассасаларни тўла ишга тушириш осон бўлмас деб ўйлаймиз. Яна буларнинг олдига кўп муаммолар кўндаланг чиқади, бу эса олдинги маҳкамаларни, кам деганда, қайта қуришни талаб қилади.

— Эҳтимол,— деди Қоттар,— унда ҳамма ҳаммасини энг бошидан бошлашга мажбур бўлади.

Улар Қоттарнинг уйига етиб келдилар. Қоттар ҳаяжонланган, ясама хушнудлик билан гапираётган эди. Шахсан у нўлдан бошлаш учун ўз ўтмишини топ-тоза ўчириб ташлаб, бутун ҳаётини қайтадан тиклашга киришган шаҳарни кўз олдига келтиради.

— Нима ҳам деймиз,— деди Тарру.— Эҳтимол, бориб-бориб сизнинг ҳам ишларингиз жойига тушар. Ҳаёт маълум маънода янгидан бошланади-ку.

Улар кираверишда хайрлашаётган эдилар.

— Сиз ҳақ,— деб гапириб қолди Қоттар, энди ҳаяжонини яширишга ҳам уринмай,— ҳаммасини нўлдан бошлаш — ажойиб нарса.

Аммо шу пайт киравериш тўрида туйқусдан иккита соя кўринди. Тарру Қоттарнинг, бу қушчаларга нима керак экан, деб шивирлаганини зўрға эшитди. Башанг кийиниб олган хизматчиларга ўхшаган қушчалар эса Қоттардан чиндан ҳам Қоттарми ё йўқлигини сўрадилар, у бўғилиб сўкинди-да, шартта бурилиб, қушчалар ҳам, Тарру ҳам қимирлаб улгурмай, қоронғиликка ўзини урди. Тарру ҳайронлиги сал босилгач, қушчалардан уларга нима кераклигини сўради. Улар вазмин одоб билан баъзи нарсаларни аниқлаб олишимиз керак, деб айтишди-да, салобат билан Қоттар ғойиб бўлган томонга йўл олдилар.

Тарру уйига келгач, мазкур саҳнани ёзиб қўяди ва шу ўринда чарчоқдан шикоят қилади (буни дастхати ҳам тасдиқлайди). У олдинда ҳали иши кўплиги, аммо бу баҳона эмас ва тайёр туриши кераклигини таъкидлайди ва чиндан ҳам тайёрманми, деб ўзига савол беради. Ва ўзига ўзи шундай жавоб беради — Таррунинг кундалиги шу ёзув билан тугайди ҳам,— ҳар қандай одамнинг бир кунида кечасими, кундузими, шундай соат бўладики, у қўрқинч домига тушади, шахсан ўзи фақат шу соатдан қўрқади.

Учинчи куни, шаҳар очилишидан бир неча кун олдин чошгоҳ пайтлари Риэ ҳаким йўл-йўлакай шунча кутилган телеграмма келиб қолмаганмикан деб ўйлаганча уйга қайтди. Ҳозир ҳам у худди вабо авжга чиққан пайтлардагидек тинкаси қуригунча ишласа-да, батамом озодликнинг яқин қолгани чарчоқни унча билинтирмас эди. У энди умид қила олар ва яна умид қила олишидан шодлана/р ҳам эди. Иродани ҳамма вақт бир муштга тутумлаб яшаб бўлмайди ва кураш учун бир тугунга жамланган кучингни бир силтов билан эркин қўйиб юбориш нечоғли зўр бахт. Риэ ҳаммасини қайтадан бошлаши мумкин. Ва у, майли, ҳамма ҳаммасини қайтадан бошласин, дейди.

Риэ эшикбон хонаси олдидан ўтди. Дарича ёнида ўтирган янги эшикбон унга қараб жилмайди. Риэ зинапоядан чиқаётиб бирдан унинг чарчоқ ва очин-тўқин яшашдан ранги олинган юзини эслади.

Ҳа, мавҳумотга барҳам берилгандан кейин, у ҳаммасини қайта бошлайди, агар жиндай омади юришса... Шу ўйлар билан у эшикни очди ва айни шу дақиқада онаси унга пешвоз чиқиб, Тарру жаноблари оғриб қолганини айтди. У эрталаб, тўғри, ўрнидан турган, аммо уйдан чиқмаган, яна ётиб олган экан. Риэ хоним ташвишда эди.

— Балки жиддий ҳеч нарсa йўқдир,— деди Риэ.

Тарру бор бўйича узала тушган, оғир боши ёстиққа ботган, бақувват кўкрак қафаси устидаги адёлни қабартириб турар эди. Ҳарорати ўта баланд, боши қаттиқ оғриётган эди. У Риэга касаллик аломатлари ҳали жуда ноаниқ, аммо бу, бари бир, вабо, деди.

— Йўқ, сўнгги хулоса чиқаришга ҳали эрта,— деди Риэ касални кўриб бўлгач.

Лекин Тарруни ташналик қийнаётган эди. Ҳаким долонга чиқиб, онасига, эҳтимол, бу вабонинг бошланиши, деди.

— Йўқ,— деб юборди онаси,— ақлга сиғмайди, айниқса ҳозир.

Ва шу заҳоти қўшимча қилди:

— Уни уйда қолдирайлик, Бернар.

Риэ ўйланиб турди.

— Ҳаққим йўқ,— деб жавоб берди кейин.— Аммо бугун-эрта шаҳар очиқ деб эълон қилинади. Сен бор-да, бўлмаса, бу таваккални ўзимга олардим.

— Бернар,— деб ялинди она,— икковимизни ҳам шу ерда қолдир. Ўзинг биласан-ку, менга яқиндагина вакцина қуйишди.

Ҳаким Тарруга ҳам яқинда вакцина эмлангани, аммо азбаройи толиққанидан охирги эмлашни ўтказиб юборганини айтди, зарур эҳтиёткорлик чоралари қабул қилишни унутган бўлса эҳтимол, деди.

Риэ ўз кабинетига ўтди. У яна хобхонага қайтганда Тарру ҳакимнинг зардоб сўрдирилган катта-катта ампула олиб келаётганига бирдан эътибор қилди.

— Аҳа, демак, худди ўзи,— деди.

— Йўқ, бу шунчаки эҳтиёт учун.

Тарру жавоб ўрнига қўлини узатди ва ўзи ўн марталаб бошқа беморларга қуйган томчи эмлашни хотиржам қабул қилди.

— Кўрайлик-чи, кечқурун нима бўлар экан,— деди Риэ Таррунинг юзига тик қараб.

— Ҳолилатишга нима дейсиз?

— Ҳали сизда вабо деган ҳеч қандай ишонч йўқ.

Тарру зўр билан жилмайди:

— Э, биласизми, мен ўз практикада зардоб билан эмлаб, кейин шу заҳоти ҳолилатиш талаб қилинмаётганини биринчи кўриб турибман.

Риэ юзини бурди.

— Сизга онам икковимиз шу ерда қараймиз. Сизга шу ер яхши.

Тарру индамади, ҳаким ампулаларни йиғиштираётиб, унинг гапиришини кутди, шунда унга қараб олишга баҳона топиларди. У жимликка дош беролмай, яна тўшак ёнига келди. Бемор Риэга тик қаради. Унинг юзи ҳорғин, аммо кўкиш кўзлари хотиржам эди. Риэ унга қараб кулимсиради:

— Бир илож қилиб ухланг. Мен ҳозир келаман.

Остонага етганда Тарру уни чақирди. Риэ бемор ёнига қайтди.

Аммо Тарру бирдан гапиролмади, у ҳатто лабларидан сирғалиб чиқмоқчи бўлган сўзларнинг ўзига ҳам қарши курашаётгандек туюлар эди.

— Риэ,— деди у ниҳоят,— мендан ҳеч нарсани яшириш керак эмас, бу менга зарур.

— Ваъда бераман сизга.

Таррунинг вазмин юзи азобли табассумдан тиришиб кетди.

— Раҳмат. Ўлиш ёқмаяпти, мен ҳали курашаман. Лекин башарти иш пачава бўлса, унда иззатимни сақлаб ўлсам дейман.

Риэ каравот тепасига энгашиб, беморнинг елкасини қисиб қўйди.

— Йўқ,— деди у.— Авлиё бўлиш учун яшаш керак. Бўш келманг.

Аччиқ изгирин кундузи сал юмшади, аммо кечқурун шиддатли жала ва дўлга ўрин бўшатди. Тун қорасида осмон сал тозаланди ва совуқ баттар заптига олди. Риэ уйга фақат кечлик овқатдан сал олдин қайтди. Ҳатто палътосини ҳам ечмай, тўгри дўсти эгаллаган хобхонага ўтди. Риэнинг онаси тўшак ёнида, қўлида тўқиш билан ўтирган эди. Тарру эрталабдан бери худди қимирлаб ҳам қўймагандек ётар, фақат безгакдан бўздай оқарган лабларигина у олиб бораётган курашнинг нечоғли қизгинлигидан далолат берар эди.

— Хўш, қандай энди? — деб сўради ҳаким.

Тарру бақувват кифларини сиқиб қўйди.

— Энди ўйин бой берилганга ўхшайди,— деб жавоб берди.

Ҳаким тўшак устига энгашди. Қуйиб ётган тери остидаги безлар кerkкан, кўкрак, худди ичида ерости темирчилик устахонаси тўхтамай ишлаётгандек, хириллаб турарди. Шуниси ғалатики, Тарруда иккала касалликнинг ҳам аломатлари бор эди. Риэ курсидан тураётиб, ҳали зардоб кор қилиб улгурмаганга ўхшайди, деди. Аммо жавобни тушуниб етмади: ҳалқумига ёпирилиб келган қайноқ тўлқин Тарруни ўша айтмоқчи бўлган икки-уч сўзини ҳам гапиришга имкон бермади.

Кечқурун Риэ билан онаси касалнинг ёнидан чиқмай ўтирдилар. Тун Тарруга кураш билан бошланди, Риэ вабо фариштаси билан бу бешафқат олишув нақ саҳаргача чўзилишини билади. Бу курашда Таррунинг бақувват ўмизлари, ҳатто кенг кўкраги ҳам унга ишончли қурол эмас, бундан ҳам кўра, унинг қони иш берар, Риэнинг нинаси тагидан ҳозиргина тизиллаб отилган бу қонда ҳатто кўнгилдан ҳам сирлироқ, ҳеч бир илм тополмайдиган ганжина пинҳон эди. Унга, Риэга эса фақат битта чора — дўстининг қандай курашаётганига қараб ўтириш қолган эди, холос. Узоқ ойлар бадалида доимий ютқизиклардан кейин у сунъий абсцесс ва қувват берадиган дори қуйишларнинг баҳоини яхши билади. Моҳиятан, унинг ягона вазифаси — дов қилмасанг, ўзи кўпинча аралашмай турадиган тасодиф таъсири учун жанг майдонини шайлаш. А лекин уни аралаштириш керак. Риэнинг рўпарасида вабонинг ҳамма қартани чийлаб ташлаган сиймоси

турибди. Вабо унга қарши қўйилган стратегик ғулчулар-ни айланиб ўтиш учун яна ва яна куч тўплайди, ҳеч ким кутмаган жойда бирдан пайдо бўлади ва мустаҳкам ўрнашган кўринадиган жойини бирдан тарк этади. У ҳакимни боши берк кўчага киритиб қўйишга зўр беради.

Тарру қимирламай ётса-да, курашаётган эди. У туни билан касаллик ҳамласига жон талвасасида тўлғанишни қарши қўймади, у фақат ўзининг ҳайбати ва ўзининг жим туриши билан курашди. У худди шу билан бу жангда бир лаҳза ҳам алаҳсиши мумкин эмаслигини кўрсатмоқчидек бирон марта ҳам оғиз очмади. Риэ бу курашнинг ҳолат ўзгаришларини фақат дўстининг гоҳ катта очилган, гоҳ юмуқ, бунда яна қовоқ пардалари кўз соққасига жипс ёпишган, ёки, аксинча, кенг ёйилган кўзларидан, Тарру-нинг нигоҳи бир-бир нарсага қадалиб қолиши ёки ҳакимга, онасига термилишидан англайди. Кўзлари учрашиб қолган ҳар гал Тарру жилмайиш учун қарийб ғайриинсоний зўриқишга дош беради.

Кўчадан шошқалоқ қадам товушлари эшитилиб қолди. Афтидан, бирон ўткинчи ҳали олис, лекин дақиқа сайин яқинлашиб келиб, ҳаял ўтмай бутун кўчани тўлдириб сел қуйган гулдуракдан қочиб қолганга ўхшади: ёмғир уриб берди, кейин асфальтни дўмбира қилиб дўл тушди. Деразанинг оғир нардаси шамолда буришди. Хона гира-ширасида ўтирган Риэ ёмғир шовқинини тинглаб, бир дақиқа алаҳсиди, кейин дўстининг каравот бош учидаги тунчироқ нури тушиб турган юзига қаради. Риэнинг онаси тўқиш қилиб ўтирар, ҳар замон-ҳар замонда бошини кўтариб, касалга диққат билан тикилиб қоларди. Ҳаким нима илож бўлса, ҳаммасини қилди. Ёмғир тинди, хонада фақат кўринмас курашнинг унсиз гулдирашига тўйинган қоронғилик янада қуюқлашди. Уйқусизликдан толиққан докторга гўё аллақайда, жимлик сарҳадларининг у томони-да ўзини эпидемиянинг биринчи кунларидан бери таъқиб қилаётган секин, бир маромдаги шувиллаш эшитила-ётгандек туюлди. У онасига жойига бориб ётишни имо қилди. Онаси эътирозли бош чайқади, кўзлари йилт этди, кейин яна бошини эгиб, сал бўлмаса очилиб кетаёзган илгакларига диққат қилди. Риэ ўрнидан турди, касалга сув ичириб, яна жойига ўтирди.

Ҳаво тинганидан фойдаланишга ошиққан ўткинчилар дераза тагидан ўтдилар. Қадам товушлари камайди, охири тинди. Ҳаким узоқ вақтлардан бери биринчи марта жимлигини онда-сонда қадам товушларигина бузган ва

«тез ёрдам» машиналарининг ўткир чинқириқлари тилим-тилим қилиб ташламаган бу кеча ўша аввалги тунларга ўхшаб кетаётганини англади. Дераза ортида ўзидан вабони қоқиб ташлаган кеча эди. Худди совуқ чароғон нурлар ва одамлар тўдаси ҳайдаб солган касаллик шаҳарнинг қоронғи даҳмаларидан судралиб чиқиб, уларнинг иссиққина хобхонасида исинаётган ва Таррунинг шалпайиб ётган танаси билан яккама-якка сўнгги олишувга тушаётгандек туюлар эди. Шаҳар тепасидаги осмонни худонинг дарраси тилимламайди. Аммо у-бу ерда, хобхонанинг оғир ҳавосида секингина шувиллаётир. Уни-да Риэ эшитди, шу бутун уйқусиз соатлар бадалида эшитиб турди. Ва унинг бу ерда жимиб қолишини, шунда вабо ҳам тамом мағлубиятини тан олишини кутишга тўғри келади.

Саҳарга яқин Риэ онасига эгилди:

— Бориб албатта ёт, бўлмаса, соат саккизда менинг ўрнимда туролмай қоласан. Фақат гарғара қилиш эсингдан чиқмасин.

Риэ хоним курсидан турди, тўқишини йиғиштирди-да, анча вақтдан бери кўзини очмай ётган Таррунинг тепасига келди. Унинг дўнг пешонасидаги сочлари тердан жингала-жингала бўлиб қолган эди. Риэ хоним нафас ростлади, бемор кўзини очди. Тарру тепасига энгашган мулойим чехрага қаради ва тўлқин-тўлқин ёпирилаётган безгакни яна қайсар табассум ёриб чиқди. Аммо қовоқлари яна шу заҳоти юмилиб кетди. Риэ ўзи қолгач, боя онаси туриб кетган юмшоқкурсига ўтирди. Кўча жимиб қолган, сукунатга энди ҳеч нарса раҳна солмас эди. Тонг совуғи энди ҳатто хонада ҳам ўзини билинтира бошлади.

Ҳакимнинг кўзи илинган экан, аммо тонгда ўтган биринчи араванинг тарақ-туруғидан сачраб уйғонди. Чўчиб тушиб, ўша заҳоти Тарруга қаради ва ўзини мудроқ олгани, беморнинг ҳам ухлаб қолганини фаҳмлади. Темир чекилган ёғоч гилдирак ва от туёғининг тақиллаши олислаб тинди. Тишда ҳали қоронғи эди. Ҳаким тўшак тепасига келганда, Тарру унга, гўё ҳали ҳам уйқу сарҳади ортида ётгандек, ҳеч нарса ифода этмаётган нигоҳини қадади.

— Ухлаб олдингизми? — деб сўради Риэ.

— Ҳа.

— Нафас олишингиз енгилми?

— Сал-пал. А, бунинг бирон аҳамияти борми?

Риэ бирдан жавоб қилмади, кейин тили айланди:

— Йўқ, Тарру, аҳамияти йўқ. Бу оддий эрталабки ремиссия, сиз ҳам буни менчалик биласиз.

Тарру маъқуллаб бош ирғади.

— Раҳмат,— деди у.— Илтимос, бундан кейин ҳам шундай аниқ жавоб берсангиз.

Ҳаким каравотнинг пастига ўтирди. Ёнбоши билан Таррунинг қимирламай ётган узун оёқларини, энди ўлик одамнинг оёқларини туйди. Тарру қаттиқроқ нафас олди.

— Ҳарорат яна кўтарилади, а, Риэ? — деди нафас қисишидан узук-узук товушда.

— Ҳа, лекин тушга бориб, шунда ҳаммаси аниқ бўлади.

Тарру гўё куч тўплашга шайлангандек, кўзларини юмди. Юз ифодасида ҳорғинлик юзиб юрарди. У танасининг қаеридадир гимир-гимирни бошлаган янги безгак хуружини кутаётган эди. Кейин хиралашган қорачиқларни очиб, қовоқлари кўтарилди. У фақат шундагина тўшак узра эгилган Риэни кўрди ва нигоҳи ёришди.

— Ичинг,— деди Риэ.

Тарру ичди ва ёстиққа ҳорғин бош ташлади.

— Жуда чўзилар экан-ку бу,— деб гапиринди.

Риэ унинг қўлини ушлади, аммо Тарру кўзини олиб қочди, у гўё буни сезмагандек кўринди. Ва бирдан Риэнинг кўз ўнгига безгак қандайдир ички тўғонни ёриб тишга ёпирилди-да, пешонагача чиқиб келди. Тарру кўзини кўтариб, Риэга қараганда, Риэ қотиб қолган юзига умид ифодаси беришга тиришди. Тарру жилмайишга уринди, аммо қаттиқ қисилган жағлар, оқ кўпик елимлаган лаблар табассум қилишга имкон бермади. Лекин тиришган юзидаги кўзларда жасорат бор нури билан чақнаб турарди.

Соат еттида Риэ хоним хобхонага кирди. Ҳаким ўз кабинетидан лазаретга сим қоқиб, ўрнига одам қўйиб туришларини сўради. У бугун касал кўришга боришдан ҳам воз кечди, шу ерда, кабинетдаги диванга чўзилди-ю, лекин чидамай сакраб турди-да, хобхонага қайтди. Тарру юзини Риэ хонимга қаратиб ётган эди. У кўз узмай олдидаги курсида кафтларини тиззасига жипс босиб, қимтинибгина ўтирган кичкина соя гуваласига тикилган эди. Шундай қадалиб тикилган эдики, Риэ хоним ўглининг кирганини сезиб, бармоғини лабига босди-да, туриб беморнинг бош учидаги чироқни ўчирди. Аммо тезда кундузги ёруғлик пардалардан сизиб ўтди ва беморнинг юзи қоронғиликдан қалқиб чиқди, шунда Риэ хоним унинг ўзига бояги-боягидек тикилиб ётганини кўрди. У тўшакка энгашиб, ёстиқни тўғрилади ва беморнинг ҳўлдан жингала сочларига кафтини босди. Шунда у қандайдир жуда

олисан келаётган бўғиқ товушни эшитди, бу товуш унга раҳмат айтаётган ва энди ҳаммаси яхши эканига ишонтирётган эди. У жойига қайтиб ўтиргач, Тарру кўзини юмди ва лаблари гипс қисилган бўлса-да, пажмурда юзи та-бассумда ёришгандек бўлди.

Тушга бориб иситма алангаси авжга минди. Касалнинг гавдаси ички йўталдан силкиниб-силкиниб ётарди, у қон балгам ташлай бошлади. Безлар кerkмай қўйди, аммо улар, худди ҳамма бўгинларга гайка бураб қўйилгандек, қўлга темирдек қаттиқ тегарди ва Риэ бийларни ёриш бефойда деган қарорга келди. Йўтал ва безгак хуружлари оралиғида Тарру дўстларига нигоҳ ташлаб қўярди. Лекин кўп ўтмай қовоқлари тез-тез ёпилаверди ва боягина касаллик ямлаган юзни ёриштириб турган нур бориб-бориб секин сўниб қолди. Унинг танасини қалт-қалт талвасада силкитаётган бўрон чақмоқлари борган сари камайган, секин-аста Тарруни қутураётган гирдобга томон оқизиб кетаётган эди. Риэнинг кўз олдидаги ёстикда энди табассум мангуга тарк этган жонсиз ниқоб қолди. Ҳали инсон қиёфасини сақлаган, Риэга нечоғли яқин бўлган нарсага энди найзанинг учи санчилган, уни чидаб бўлмайдиган оғриқ азоблаётган, совуқ самовий тўлқинлар йигираётган ва у дўстнинг кўз ўнгиде вабо қаърига тортилиб кетаётган эди. У, дўст эмас, бу фалокатнинг олдини ололмас эди. Ва Риэ яна киргоқда қуруқ қўллари, парча-парча бўлинаётган юраги билан, фожиа қаршисида қуролсиз ва ожиз ҳолда тураверишга мажбур. Ва ажал етиб келганда ожизлик ёшлари Риэнинг кўзини қоплаб олди ва у Таррунинг деворга шарт ўгирилиб, гўё танасининг қаеридадир бир чуқурликда асосий тори узилиб кетгандек, бўғиқ ингроқ билан жон таслим қилганини кўрмай қолди.

Кейинги тун энди жанг туни эмас, тинлик туни бўлди. Бутун дунёдан ажратиб қўйилган бу хобхонада, кўмиш маросимига мослаб ясантирилган бу ўлик жасад устида бунгача кўп тунлар олдин, шаҳар дарвозасига ҳужум бўлганда, вабо узра тикланган айвонларда кезинган ўша осойишталик учиб юргандек туюларди. Риэ ўша вақтлардаёқ ўзининг, чорасиз одамнинг кўз ўнгиде ўлган одамларнинг ётоқжойидан кўтарилган бу жимлик ҳақида ўй сурган эди. Ҳамма жойда шу қисқа тин олиш, худди ўша тантанали танаффус, ҳамма ерда жангдан сўнг бўладиган худди шундай осойишталик, ҳамма ерда мағлубиятнинг соқовлиги. Аммо ҳозир дўстини чуллаган сукунат шундай тикин, кўчалар ва вабодан халос бўлган бутун шаҳар

сукунати билан шундай жипс қўшилган эдики, Риэ бу урушлар якун топгандаги сўнгги ва батамом, ҳатто кириб келган тинчликни ҳам тузалмас дардга айлантирадиган мағлубият эканини аниқ ҳис қилди. Ҳаким Таррунинг оқибатда тинчликка эришгани ё йўқлигини билолмади, аммо шу дақиқада ўзига тинчлик мангу қат бўлгани, худди шундай ўғлини йўқотган она ёки дўстини кўмган эркак учун сулҳ — ярашув йўқлигига ишончи комил эди.

У ёқда, дераза ташида худди кечагидек совуқ тун ётар, ўша-ўша юлдузлар аёзли очиқ осмонда чарақлар эди. Деразага қапишган совуқ нимқоронғи хобхонага сизиб кирар, қутб кечасининг туссиз текис нафаси сезилар эди. Риэ хоним тўшак ёнида одатдаги ҳолатда ўлтирар, ўнг ёнидан унга тўшак бошидаги чироқнинг нури тушиб турар эди. Риэ хобхона ўртасида, нимқоронғиликда турган юмшоқкурсида ўтирган эди. У вақт-вақтда хотинини эслар, аммо бу ўйларни ўзидан нари ҳайдар эди.

Тунги аёз сукунатда ўткинчиларнинг пошнаси йўлакка тақиллаб урилди.

— Ҳаммасини қилдингми? — деб сўради она.

— Ҳа, телефон қилиб қўйдим.

Ва яна жим-жит бедорлик бошланди. Ҳар замон-ҳар замонда Риэ хоним ўғлига қараб олади. Ўғли унинг нигоҳини тутиб, жавобига жилмайиб қўяди. Кўчада тунги ғовурлар одатий тартиб ила ўрин алмашади. Ҳали расмий рухсат берилмаган бўлса-да, автомобиллар яна шаҳарга ёйилди. Улар тошкўчани шиддат билан ўз тагига тортади ва йўқолади, яна пайдо бўлади. Овозлар, қийқириқлар, яна сукунат, от туёқларининг тақ-туқи, қайрилишда трамвай ғийқиллаши, қанақадиρ ноаниқ товушлар ва туннинг улуғвор нафас олиши.

— Бернар!

— Нима?

— Чарчамадингми?

— Йўқ.

У онасининг нима ўйлаётганини билади, ҳозир айна шу дақиқада ўғлини яхши кўришини билади. Аммо у яна бошқани яхши кўриш — унча ҳам кўплик қилмаслигини, ҳар қалай, севги ҳеч қачон ўзига ифода топгулик даражада кучли бўлмаслигини ҳам билади. У билан онаси бир-бирларини ҳамиша шундай жим севадилар. Онаси ҳам вафот этади, навбати келса — ёки у ўлади, — ва бутун умр бўйи улар ўзаро меҳрларини ифода этишга сўз топмайдилар. Улар Тарру билан худди шундай ёнма-ён яшадилар ва,

мана, бугун кечкурун Тарру ўлди, ва улар дўстлигининг ер юзида чинакам туришига фурсат етмади. Тарру, унинг ўзи айтгандек, ўйинни бой берди. Хўш, у-чи, Риэ нима ютди? Холос битта — вабони кўрди ва уни эслаб юради, дўстликни кўрди ва уни эслаб юради, меҳрни кўрди. Энди уни қачондир эслашинг бурч бўлиб қолди. Инсон вабо билан ҳам, ҳаёт билан ўйинда ҳам ютишга қодир, ҳаммаси — бу билиш ва хотирадир. Эҳтимол, Тарру худди шуни «ўйинни ютиш» деб айтгандир.

Яна дераза олдидан автомобил ўтиб кетди, Риэ хоним ўтирган жойида қимирлаб қўйди. Риэ унга қараб кулимсиради. Она чарчамаганини айтди ва шу заҳоти гапига қўшимча қилди:

— Бир тоғларга чиқиб дам олсанг бўларди.

— Албатта бораман, она.

Ҳа, у ёқда дам олади. Нега дам олмасин? Эслашга яна бир баҳона. Агар шу ҳам ўйинни ютиш бўлса, унда фақат билганларинг, фақат эслашинг ва келажакка умидинг йўқлиги билан яшаш жуда оғир кечса керак. Эҳтимолки, Тарру шундай яшаган, у хаёллардан маҳрум ҳаёт нечоғли бесамар бўлишини албатта билган. Ҳеч қачон умидсиз ҳаловат бўлмайди. Ва Риэ одамларнинг одамларни ўлимга ҳукм этиш ҳуқуқини рад этган Тарру ҳам ҳукм чиқаришни рад этолмаслигини ва ҳатто баъзан қурбонлар ҳам қотил чиқишини, шундай экан, бинобарин, у, Тарру, машаққатда, ўз-ўзига қарши чиқиб яшагани, умид нималигини билмаганини англаган. Моҳиятан, Риэ худди шундайми ё йўқми, билмайди, аммо гап бунда эмас. Унинг хотирасида Таррудан кўп ҳам қиёфа қолмайди — икки қўлини рулга қўйиб, уни хоҳлаган жойга етказишга шай ўтирган Тарру, ёки, мана, тўшакда ҳаракатсиз чўзилиб ётган вазмин, баҳайбат жасад. Ҳаёт ҳаракати ва ўлим сиймоси — билим дегани шу.

Ва албатта, худди шунинг учун Риэ ҳаким эрталаб хотинининг вафоти ҳақида телеграммани олиб, бу хабарни хотиржам қабул қилди. У ўз кабинетида эди. Онаси шошилиб кирди-да, унга телеграммани тутқазиб, хат ташувчига чойчақа бериш учун шу заҳоти чиқди. У қайтиб кирганда, ўғли очиқ телеграммани қўлида ушлаганча тик турган эди. Она ўғлига кўз ташлади, аммо у бандаргоҳ узра юз очаетган ажойиб тонг кўринаётган деразадан кўзини узмай тураверди.

— Бернар? — деб чақирди Риэ хоним.

Ҳаким фаромуш ўғирилди.

— Ҳа, телеграммада?

— Ҳа, — деб тасдиқлади ҳаким. — Бир ҳафта бўпти.

Риё хоним ҳам деразага ўтирилди. Ҳаким сукут сақлади. Кейин онасига йиғлаш керак эмас, деди, шуни кутганини, аммо, бари бир, жуда оғир эканини айтди. Шунчаки, у гапираётиб, ўз изтиробларида кутилмаганлик йўқлигини англади. Уни бир неча ой бадалида ҳам, шу охириги икки кун давомида ҳам ўша-ўша тинимсиз оғриқ қийнаб келаётган эди.

Ажойиб бир феврал тонгида ниҳоят шаҳар дарвозалари очилди: бу воқеани халқ, рўзномалар, радио ва волийлик ҳам ўз хабарларида шодлик билан қарши олди. Шу тариқа, ҳикоячига, гарчи унинг ўзи ҳам умум шодиёнага бутунича қўшилиб кетишга вақти етмайдиганлар сафида бўлса-да, дарвозалар очилиши билан кирган саодатли дақиқалар йилномачиси ролини бажаришгина қолди, холос. Кун бўйи ва кечаси билан давом этадиган тантаналар ташкил этилди. Айни бир пайтда, ўз навбатида бу кун айрилиқда азоб чекканлар учун ҳам буюк висол кун эканидан шохидлик бериб, вокзалларда паровозлар пишиллади ва олис денгизлардан келган кемалар бандаргоҳга кирди.

Кўплаб ҳамтабааларимиз кўнглига ўтириб қолган айрилиқ туйғулари нимага айланиб кетганини тасаввур этиш қийин эмас. Шаҳримизга кун бўйи кириб келган поездлар вокзалимиздан кетаётганда қандай тиқилинч бўлса, шундай тўла эди. Йўловчилар олдиндан, ҳали икки ҳафталик муҳлат пайтидаёқ бугунга чиптани ғамлаган ва ишқилиб, волийлик қарори бекор қилинмасин-да, деб учинчи кўнғироққача жон ҳовучлаб ўтирган эдилар. Қолаверса, бизга келаётган сайёҳлар билгисиз хавотирдан қутулолмаётган, чунки фақат бир нарсани — ўз яқинлари тақдирини, шунда ҳам тусмол билан, билар, бошқалари ва шаҳарга тегишли воқеалар уларга қоронғилигича қолган ва шаҳар уларнинг кўз ўнгида мудҳиш қиёфа касб этган эди. Аммо бу фақат бутун вабо вақти давомида эҳтирос ўтида куймаганларга тааллуқли.

Куйганлар эса чиндан ҳам мияларига ўрнашиб қолган ғоя ҳукмида эдилар. Улар учун фақат бир нарса ўзгарган: айрилиқ ойлари бадалида улар воқеаларни тезлатиш, вақтни имилламасин учун уни жисман олдинга итаришни жуда-жуда истардилар, энди эса шаҳримиз кўз олдиларида намоён бўлиб, поезд секинлай бошлаши билан бир нарсани:

вақтнинг ўз югуригини жиловлаб, қотиб туришни хоҳлаб қолдилар. Севги учун бой берилган, бу кўп ойлик зиндалик билан озиқлантирилган мубҳам ва айни чоқда қизгин туйғу, айни шу, худди шу туйғу қандайдир бир қасосни талаб қиларди — қани, қувонч соатлари кутиш соатларига қараганда икки карра чўзилсин-чи. Хотини боришга рухсат олгани ҳақида аллақачон огоҳлантирган Рамбер каби уйида ёки перронда кутиб турганлар ҳам бесабрлик ва эсанкирашдан барабар қийналаётган эдилар. Бу севги ва меҳрибонлик вабо вақтида мавҳумотга айланган, энди Рамбер бу туйғулар билан улар йўналтирилган бу тирик жонзотнинг юзма-юз келишини юрак ҳовучлаб кутаётган эди.

У яна эпидемия бошларидагидек, севгилисига интилиб, ҳеч нарсани ўйламай, таваккалига шаҳардан қочишга шайланиб юрган пайтларидагидек бўлишни истайди. Аммо у биладики, энди бунинг иложи йўқ. У ўзгарди, вабо унга бефарқликни сингдириб юборди, энди уни жон-жаҳди билан чиқариб ташлашга қанча уринмасин, беҳуда, бефарқлик туйғуси унда қандайдир бўғиқ бир ҳасратдек жойлашиб олган эди. Рамберга ҳатто вабо жуда тез тугаб қолиб, ўзи эса бунга тайёрланиб ҳам улгурмагандек туюларди. Мана, бахт жуда тез учиб келяпти, воқеалар ривожини кутишдан ўзиб кетяпти. Рамбер яна ҳаммаси ўзига бирдан қайтиб берилиши ва моҳиятан, бахт ҳам бир куюк, ундан роҳат олиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмаслигини билиб турарди.

Қолганларнинг кўнглидан ҳам ё озроқ, ё кўпроқ, шунақа нарсалар ўтаётган эди. Бу ерда, бир-икки дақиқадан сўнг шахсий ҳаёти яна қайта бошланадиган вокзал перронида улар ҳали умумликларини ҳис этиб, ўзаро маъноли нигоҳ ва табассум улашиб турар эдилар. Аммо паровоз дудбўронида чиқаётган тутунни кўрганлари ҳамона айрилиқ туйғуси мубҳам ва гулдурос бахт жаласи тагида ўчиб қолди. Поезд тўхтаган пайти ким учундир худди шу перронда бошланган узоқ жудолик ҳам тугади, қўллар кадрдон баданни, гарчи унинг тирик иштирокини унутган бўлса-да, қувонч ва ташналик ила ҳис этган лаҳзадаёқ айрилиқ тугади. Масалан, Рамбер ўзига қараб отилган, келибоқ бошини бағрига тикқан тирик жонни тузукроқ ҳам кўролмади. Рамбер уни оғушига олган, юзини кўрмай, бошини бағрига босган, кўз олдида фақат таниш сочлар қолган — юзларидан оқаётган ёшларини артиб ҳам қўймаётган ва бу кўзёшлар ҳозирги бахтиданми ё кўнгил-

нинг туб-тубига биқиниб олган оғриқданми қуйилаётганини англамас, аммо бари бир, кўзларини қоплаб олган бу намлик унинг елкасига бош қўйган, у ҳақиқатан ҳам соғинган жонми ё аксинча, нотаниш аёл бўлиб чиқадими, шунга ишонч ҳосил қилишга қўймаётганини билиб турар эди. У ўз шубҳасининг тўғри ё нотўғрилигини билади, аммо кейинроқ. Ҳозир эса унинг, перронда уймалашган ҳаммага ўхшаб, ишонгиси келади ёки ўзини вабонинг одамнинг юрагидаги ҳеч нарсани ўзгартирмай келиб-кетаверишига ишонаётгандек қилиб кўрсатади.

Бир-бирининг пинжига кирган жуфтлар ҳеч нарса, ҳеч кимни кўрмай, сирдан вабо устидан тантана қилиб, ўтган азобларни эсдан чиқариб, шу поезднинг ўзида келган, перронда яқинларини кўролмай, кўнгилларида жуда узоқ чўзилган жимликдан сўнг сирқирай бошлаган қўрқинчларни ростлигига амин бўлганларни ҳам унутиб, уй-уйларига тарқалдилар. Улар, бундан сўнг ягона йўлдоши янги оғриқ бўладиганлар учун, ҳозирги дақиқаларни йўққа кетганлар хотирасига бағишлаганлар учун, улар учун ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди ва айни шу дамда айрилиқ ҳисси авж нуқтага кўтарилди. Улар учун — бутун ҳаёт қувончини номсиз зовурларга ташланган ёки бир ҳовуч кулга айланган жигаргўшалари билан бирга йўқотган оналар, ёстикдошлар, ошиқ-маъшуқлар учун вабо бояги-боягидек давом этаётган эди.

Аммо ғариблар билан кимнинг қанча иши бор? Қиёмда қуёш эрталабдан бери осмонда кезиб юрган совуқ шамолларни жиловлаб, шаҳарга муаллақ ёғду тўлқинини тўкиб юборди. Кун гўё қимирламай қолгандек. Тепаликдаги фортдан тўплар тош қотган осмонни пайдар-пай ўққа тутади. Изтироб фасли ҳали тугамаган, унут фасли эса ҳали бошланмаган бу ўтқир дақиқани байрам қилиш учун бутун шаҳар кўчага тирқираб чиққан эди.

Барча ялангликларда ўйин-кулги бўлаётган эди. Бир неча соат ичида ҳаракат кескин кучайди, сонсиз машиналар оломон тиқилинч кўчалардан зўрға ўтар эди. Тушдан кейини билан шаҳар қўнғироқларимизнинг даранг-дурунги тинмайди. Уларнинг жарангидан ложувард тилларанг осмонга тўлқин-тўлқин титроқ таралади. Черковларда шукрона ибодат ўқилди. Лекин кўнгилхушлик масканларида ҳам одам тиқилинч, қаҳвахона соҳиблари ҳам эртанги кунни ўйламай, асраб қўйган нарсаларини аямай пуллаётирлар. Пештахталарни тўлқинланиб кетган оломон босган, улар орасида бир-бирига маҳкам чирмашиб,

бахтини бебок кўз-кўзлаётган жуфтлар ҳам кўринади. Ким кулган, ким қийқирган. Уларга белгиланган меъёрдан ошиқ қилиб берилган бу кунда ҳар бири жони зўрға илиниб турган пайтлари тўплаган ҳаёт қуввати заҳирасини аямай ҳарж қилар эди. Эртага бутун тежамкорлиги билан ўша-ўша ҳаёт бошланади. Ҳозирча эса жамиятнинг барча табақаларига мансуб одамлар биродарлашган, елкама-елка туртиниб юрибдилар. Озодлик бахти шахримиз устига хавф солган ўлим ўрната олмаган ўша тинчликни, майли, фақат бир неча соатга бўлса-да, ўрнатди.

Аммо бу сийқа жўшқинлик, бари бир, ниманидир яшираётган, тушдан кейин кўчага тирқираб чиққан, ҳозир Рамбер билан бирга одимлаётган одамлар кўринишларидан бепарво тусларида янада назокатлироқ бахтни пинҳон тутаётган эдилар. Ва ҳақиқатан ҳам, кўпгина жуфтлар, оилалар сиртдан тинчгина ўткинчилар эди, холос. Аслида эса улар шунча азобларни кўрган жойларини назокатли зиёрат қилаётган эдилар. Улар янгида келганларга вабонинг ошкор ё яширин белгиларини, унинг тарихи изларини кўрсатмоқчи эдилар. Бир ҳолатларда оранликлар таништирувчи, мана, шуларни кўрдик, дейдиган вабо замондоши роли билан кифоялансалар, вабога боғлиқ хавфли ҳолатларда шивирлаб гапирар, кўрқув ҳақида эса умуман индамас эдилар. Моҳиятан, мутлақо беэиён саргузашт. Аммо бошқа бир ҳолатларда янада таҳликалитоқ, хотираларнинг майин ҳасратида кўнгли ийиган маъшуқ ўз маъшуқасига «Ўша йиллари худди шу ерда мен сени шунчалар соғинганман, сен эса йўқ эдинг», деб айтса бўладиган жойларга ҳам келиб қолар эдилар. Ҳиссиёт етагида бўлган бу сайёҳлар бир қарашдаёқ билинади: улар ўзларини қуршаган оломон шовқинида изҳори дил ва шивир-шивир оролини яратиб олган эдилар. Айни шулар, чорраҳаларда янграётган оркестрлар эмас, шулар ўзларида ҳақиқий озодликни жо қилган эдилар. Зеро, бир-бирига қапишган, сўзга ҳасис шу жуфтларгина ўз бахтларининг бутун тантанасию бутун адолатсизлиги билан вабо тугагани ва фожиа вақти ўтиб кетганини жория қилар эдилар. Улар кўриниб турган ҳаммасига қарши ўлароқ, совуқ-қонлик билан бизнинг бир одамни ўлдириб чивинни чертишдек жўн иш бўлган телба дунёни кўрганимизни, бу атай қилинган ёввойиликни, бу майда-чуйдасигача ўйланган алаҳсирашни, бугунги кун бўлмаган ҳамма нарсани ваҳшиёна озод этган бу бандиликни, ҳали вабо ўлдирмаганларни ақлдан оздираётган бу ўлим ҳидини рад этар,

улар ниҳоят, бизнинг бир бўлаги ахлат куйдириладиган печ домига тиқилиб, ҳавога елимшиқ мой тутун бўлиб ўрлаган, қолган бўлаги айни шу вақтда чорасизлик ва қўрқинч кишанлари бўғовида ўз навбатини кутган халқ бўлганимизни инкор қилар эдилар.

Шаҳар чеккасига ошиқиб, қўнғироқ даранг-дурунги, тўшлар гумбури, мусиқа ва қулоқни қоматга келтирган бақир-чақир ичида кетаётган Риэ ҳаким, йўқ деганда, биринчи галда шуларни кўрди. Унинг иши тўхтамаган, касаллик нафас ростлагани қўймаётган эди. Шаҳарга бениҳоя тенгсиз гўзал губордек сокин ёғду қуйилди ва унга илгариги ҳидлар — қовурдоқ гўшт ва анис ароғининг иси аралашиб кетди. Риэ чор-атрофида осмонга қараган шодон юзларни кўрарди. Эркагу аёллар кўзлари ёниб, қўлларини чирмаштириб борар, уларнинг истаклари жонсарақ ҳаяжону қийқириқларда ифода топар эди. Ҳа, вабо тугади, даҳшат тугади ва чирмашган қўллар вабонинг қувғинлик бўлгани, сўзнинг туб моҳияти билан, айрилиқ бўлганини айтаётган эди.

Риэ биринчи ойлар давомида ўткинчилар юзидан ўқиганининг умумнаслий аломатини топди. Ҳозир атрофга бир қарашнинг ўзи кифоя. Одамлар бутун шуйқону тангликлар билан вабо охиригача тирик келдилар, охир — оқибат, шу либос — рол белгилаб берган костюмга кирдилар, анчадан бери юзлари, энди эса кийимлари ҳам айрилиқ ва олис ватандан гувоҳлик бераётган муҳожир ролини ўйнадилар. Вабо шаҳар дарвозаларини ёпиб қўйган ўша дақиқадан уларнинг тириклиги айрилиққа тўлиб қолди, улар ҳаммасини унутишга мадад берадиган халоскор инсоний ҳароратдан маҳрум бўлдилар. Шаҳарнинг ҳар бир буржида эркагу аёллар ҳар бири ўзича талқин қиладиган, аммо ҳаммага бирдай беистисно насиб этмайдиган қанақадир қайта қўшилишга ташна эдилар. Кўплари, ўзлари ҳам билмай, инсоний дўстлик даврасидан четга чиқиб қолганлари, энди дўстлик ўз ифодасини кўрсатадиган оддий воситалар — хат, поезд, кемалар орқали одамлар билан алоқа қилолмаётганларидан изтиробда эдилар. Бошқа бирлари, эҳтимол, Тарруга ўхшаганлар, — бунақалари озчилик эди, — нима бир нарса билан қўшилишга интилардилар, унинг нималигини ўзлари аниқлай олмас, аммо шу ноаниқ нарса уларга ягона истак бўлиб кўринар эди. Улар буни бошқа сўз тона олмай, тинчлик, осойишталик деб атар эдилар.

Риэ ҳамон одимлар эди. Олдинга юргани сайин оломон қалинлашар, товушлар говури кучаяр, у йўл олган канора борган сари марказдан узоқлашаётгандек туюларди. У аста-секин шу бақироқ мавжудотга қўшилиб кетди, унинг қичқиригига чуқурроқ кирди ва бир вақтнинг ўзида бу қичқириқ, қай бир даражада, ўзининг ҳам қичқириғи эканини тушуниб етди. Ҳа, биз ҳаммамиз бу чўзилган, чидаб бўлмас оғир таътил пайти чиқишга йўл йўқ бу қатагондан, чанқов босиш чораси йўқ бу ташналиқдан ҳам руҳан, ҳам жисман бирга жафо чекдик. Тўдаланган мурдалар, санитария машиналарининг хавотирли чинқириғи, тақдир деб аталган нарсанинг билгилари, қайсар қўрқувнинг тепкилаши ва юракларнинг қахрили исёни орасида ваҳмда қолган одамларни ҳаяжонга солиб, уларга яна ҳақиқий ватанни эгаллаш кераклигини уқтириб, ҳар томондан ва тинимсиз бир гулув кўтарилиб келаётган эди. Уларнинг ҳаммаси учун ҳақиқий ватан шу ярим — бўғилган шаҳар деворлари ортида эди. У тепалик ёнбағридаги бутазорларнинг хуш бўй таратишида, денгиз кўзгусида, эркин мамлакатларда, севгининг салмоқли кучида эди. Улар қолган ҳаммасидан юз ўгириб, худди шунга-да, яъни бахтга-да қайтишга ташна эдилар.

Риэнинг ўзи ҳам, уларнинг қувғинлиги ва қайта қўшилишга бу интилишларида, моҳиятан, қандай маъно борлигини билмайди. У юраверди, юраверди, уни туртишди, чақиришди, аста-секин одам камроқ кўчаларга келиб қолди ва шунда у бунинг ҳаммасида маъно бор ёки йўқлиги унча муҳим эмас, энг муҳими — инсон умидига қандай жавоб берилишини билиш кераклигида эканини тушунди.

Бундан буён у айнан нима жавоб берилганини билади, буни у каноранинг яқин, қарийб бўм-бўш кўчаларида аниқроқ туйди. Ўзларига буюрган ўша озгинани қўйиб юбормай, фақат бир нарсага — ўз севгилари паноҳига қайтишга ташна одамлар бор эди ва улар баъзан тақдирланар ҳам эдилар. Албатта, ҳозир шаҳарда кимдир биров ёлғиз тентираб юрибди, чунки кутган одамидан айрилган. Эпидемия бошлангунча ўз севгиси иморатини тиклолмаган ва кўп йиллар бадалида икки севишган — ғанимларнинг ҳаётини қовуштирадиган мушкул келишувни кўр-кўрона излашга уринадиганларга ўхшаган икки карра айрилиққа чап берганлар ҳам ҳали бахтиёрдирлар. Мана шулар, Риэнинг ўзига ўхшаб, ҳаммасини тўғрилайдиган вақтга суяниб енгилтаклик қилдилар, булар икки томонга мангу ажраб кетдилар. Аммо бошқалар, масалан,

ҳаким бугун эрталаб: «Мардлик, мардлик, энди ҳақлигимизни исботлашимиз керак» деб айтгани Рамберга ўхшаганлар иккиланмай, ўзлари йўқотдик деб юрганларини топдилар. Энди улар ёруғ дунёда доим интилиш керак бўлган, баъзан қўлга ҳам кирадиган нимадир борлигини ва бу нимадир — инсоний меҳр эканини биладилар.

Ва, аксинча, инсондан ошиб, баланддаги нимагадир мурожаат қилган, унинг нималигини ўзлари ҳам тасаввур этолмайдиганларга — мана шуларга жавоб йўқ. Тарру, эҳтимол, ўзи айтган ўша етиш душвор тинчликка етишгандир, аммо уни фақат ўлимда, энди ҳеч нарсага керак бўлмаганда қўлга киритди. Мана, ҳозир Риэ кўраётган, ботаётган қуёш нурларида ўз уйлари остонасида меҳр-ла қучоқлашиб, суюкли кўзларга ҳаяжонли термилишиб ўтирганлар — мана, шулар интилганларига эга бўлдилар, зеро, улар-да ўзларигагина боғлиқ бўлган ўша ягона нарсани сўраган эдилар. Риэ ҳам Коттар билан Гран турадиган кўчага қайрилаётиб, агар қувонч худди мукофот каби ўзининг инсонлик ёзмиши, ўзининг фақирона ва даҳшатли севгисига қаноат қиладиганларга вақти-вақти билан келиб турса, жуда адолатдан бўлади, деб ўйлади.

Воқеаномамиз охирлаб қолди. Энди Бернар Риэ ҳаким унинг муаллифи ўзи эканини тан олишига ҳам вақт келди. Аммо кейинги воқеалар баёнига киришишдан олдин у ўз ниятини қай бир даражада оқлашни ва нима учун холис гувоҳ оҳангини сақлашга интилганини тушунтирмак истади. Бутун эпидемия давомида у ўз касбий машгулотига кўра, қўплаб ҳамтабаалари билан кўришган ва уларнинг дил изҳорларини эшитган. Шу тариқа, у гўё воқеалар марказида бўлган ва шу боис кўрган ва эшитганларини тўлароқ бера олар эди. Аммо у бунини борича лозим сиполик билан қилишни маъқул топди. Кўп ҳолларда у ўз кўзи билан кўрганларинигина баён этди, вабода биродар тутинганларига, улар, моҳиятан, ўйлаб ҳам кўрмаган мулоҳазаларни ёпиштирмасликка, фақат тасодиф ё тақдирдан бўлиб қўлига тушган ҳужжатлардангина фойдаланишга интилди.

Мудҳиш жиноят бўйича кўрсатма беришга чақирилганда, у ҳалол виждонли гувоҳга хос вазминликни йўқотмади. Аммо айни пайтда кўнгил поклиги қонунларига амал қилиб, атай қурбонлар тарафини олди, ҳамма учун шубҳасиз ягона нарса — севгида, азобда ва қувгинликда одамлар ёнида туришга интилди. Шунинг учун ўз ҳамтабаалари билан уларнинг барча таҳлика-қўрқувларини бирга

баҳам кўрди, шунинг учун уларнинг бошига тушган кўргулик унинг ҳам кўргулиги эди. У фақат ҳалол виждонли гувоҳ бўлишгагина интилса, асосан ҳужжатлар, ёзувлар ва эшитмишлари билан чекланиши керак эди. Аммо унга шахсий кечинмалари, масалан кутишлари, ўз кўргуликларини гапирмасликка тўғри келарди. У вақти-вақти билан мазкур қондани бузиб турган эканми, бу ҳам ўз ҳамтабааларини тушуниш ёки уларни бошқалар тушуниши, кўп ҳолларда ноаниқ туюлган нарсаларни аниқ шаклга ўраб бериш учун шундай қилган. Очигини айтганда, ақлни бундай пешлаш унга унча қийин кечмади. Ўз дил изҳорини вабо теккан юзлаб одамларнинг фарёдига қўшиб айтгиси келганда у ўзида шундай бир оғриқ йўқки, бошқалар ҳам уни тортмаган бўлса, оғриқ шундай яғонаки, ҳатто унинг устунлиги ҳам шунда, деган фикр билан бундан ўзини тийди. Йўқ, у қатъий равишда ҳамманинг номидан гапириши керак эди.

Аммо Оран аҳли орасида бир одам бор эдики, Риэ ҳаким унинг номидан гапиролмас эди. Гап бир куни Тарру Риэга: «Унинг яғона жинояти шундаки, у ўз кўнглида болаларни ҳам, катталарни ҳам ўлдираётганини ёқлади. Қолган ҳаммасида мен уни тушунаман, аммо шу жиҳатини ҳам кечиришимга тўғри келади», деб айтган одам ҳақида кетаётир. Воқеаноманинг кўнгли сўқир, яъни сўққабош кўнгил одам ҳақидаги ҳикоя билан тугаши ҳам мутлақо адолатдан бўлади.

Ҳаким шодиёна шовқинга тўла кўчалардан ўтиб, энди Гран билан Коттар турадиган торкўчага қайрилмоқчи эди, уни миршабия посбони тўхтатди — у ҳаммасидан ҳам шуни кутмаган эди. Байрамнинг олис говурига қулоқ тутиб, тинч, ҳувиллаган, жимжит маҳаллани кўз олдига келтирди. У гувоҳномасини кўрсатди.

— Бари бир, мумкин эмас, ҳаким,— деди миршаб.— Ҳув анави ерда қандайдир савдойи одамларга қараб отяпти. Кетмай туринг, ҳали ёрдамнингиз керак бўлар.

Риэ шу пайти ўзига қараб келаётган Гранни кўриб қолди. Гран ҳам ҳеч нарсани билмас экан. Уни ҳам ўтказишмабди: унга фақат бир нарса — улар турадиган уйдан ўқ отилаётгани маълум, холос. Бу ёқдан ҳақиқатан ҳам бинонинг кечки илиқ куёш нурларида тилларанг товланаётган олд томони кўриниб турарди. Уй олдидаги яланглик бўм-бўш, ҳатто тескари ёқдаги йўлакда ҳам жон асари йўқ. Тошкўчанинг қоқ белида бир шляпа, қандайдир мойжумоқ латта ётарди. Риэ билан Гран узоқда, кўчанинг

адоғида, у ёқни ҳам тўсиб олган иккинчи миршаби яна посбонлигини кўрдилар, миршаблар орқасида лип-лип ўтаётган ўткинчилар кўзга ташланади. Улар зехн солиб, яна бир нечта тўппончали миршабларни кўриб қолдилар, булари қаршидаги дарвозахонага биқинган эди. Бинодаги барча дераза қопқалари бекик. Аммо иккинчи қаватдаги қопқанинг бир табақаси қия очилди. Кўча сукунатда қотган. Фақат шаҳар марказидан келаётган узук-юлук муסיқагина қулоққа чалинади.

Худди шу дақиқада рўпарадаги уй деразасидан икки марта револьвер қарсиллади ва синган қопқанинг чирсиллаши эшитилди. Кейин яна жимлик чўкди. Риэга шаҳар марказида гумбурлаётган байрам тантаналаридан кейин бу ердаги ҳаммаси ғалати бир тушга ўхшаб кўринди.

— Бу Коттарнинг деразаси,— деб қичқириб юборди Гран.— Лекин Коттар қайгадир гум бўлган эди-ку!

— Нега отишяпти, а? — деб сўради Риэ миршабдан.

— Уни чалгитишмоқчи. Махсус машинага қараб турибмиз, у, ахир, уйга кирмоқчи бўлган ҳаммани нишонга оляпти. Бир миршабни ярадор ҳам қилди.

— У нима учун отяпти?

— Ким билади дейсиз. Одамлар бу кўчада ўйин-кулги қилиб ётган эди. Биринчи ўқ узилганда нима бўлганига ҳеч ким тушунмади. Иккинчи ўқ товушидан кейин қий-чув кўтарилди, кимгадир ўқ тегди, ҳамма қочди. Фирт жиннига ўхшайди.

Яна чўккан жимликда дақиқалар соатга чўзилгандек бўлди. Бирдан кўчанинг у бошидан бир кўшпак отилиб чиқди, Риэ узок вақтдан бери биринчи кўрган ит эди бу, жуни увада ирkit спаниэл, афтидан, эгалари эпидемия пайти қаердадир яшириб сақлаган, энди у девор ёқалаб бемалол лўкиллаб жўнади. Дарвозага етгач, иккиланиброк тўхтади, кейин чўнқайди, бошини қайириб, терисидан бурга ғажигиша киришди. Бирваракайига бир нечта ҳуштак эшитилди — миршаблар итни чақириб олмоқчи бўлдилар. Кўшпак калласини кўтарди, кейин тошкўчада ётган шляпани искамоқчи бўлди шекилли, журъатсизгина лўкиллади. Аммо бирдан учинчи қават деразасидан ўқ қарсиллади ва жонивор худди товага ташланган қуймоқ хамирдек, елкаси билан ялп этиб тушди, ёнбошга ағдарилишга уринди, жон талвасасида оёқ қоқди. Жавобга беш-олти ўқ узилди, буни дарвоза томондагилар отди, яна қопқага тегизишди, қопқадан пайраха сачради. Яна ҳаммаёқ жимиб қолди. Қуёш уфққа ёнбошлаб, Коттарнинг

деразасига соя силжиб келаётган эди. Риэнинг ортида тормозларнинг секин гийқиллаши эшитилди.

— Келишди, — деди миршаб.

Машинадан миршаблар отилиб тушдилар, арқонлар, нарвон, яна иккита елимбашара матога ўралган нимадир узунроқ нарсаларни туширишди. Кейин улар Гранларнинг уйи орқасидаги бинолар бўйлаб кетган ёндош кўчага ўта бошладилар. Риэ бир неча дақиқадан сўнг дарвоза пештоқи тагида аллатовур питир-питирни кўрди, кўрмади, тўғрироғи, фаҳмлади. Кейин яна ҳаммаси жимликда тек қотди. Кўппак энди силтанмас, унинг теграсида гунгурт кўлмак ёйилиб кетаётган эди.

Миршаблар эгаллаган уй деразасидан тўсатдан пулемёт тариллади. Қопқа ўққа тутилган, парча-парча сочилиб, деразанинг қоп-қора чорбурчаги очилиб қолган, аммо Риэ билан Гран турган жойларидан ҳеч нарсани кўролмаётган эдилар. Пулемётнинг уни ўчгач, иккинчиси — қўшни уйдагиси, бурчакка яқинроғи ишга тушди. Дераза ўрнини нишонга тутишяпти шекилли, гишт увоқлари учди. Худди шу дақиқада уч миршаб тошкўчадан югурганча ўтиб, кираверишга биқиниб олди. Уларнинг изидан яна учтаси югурди ва пулемёт отишмаси ўчди. Яна ҳамма тек қотиб, кутиб турди. Уйдан икки марта бўғиқ ўк товуши чиқди. Кейин ғовур-ғувур кўтарилди ва кираверишдан тинмай нимадир деб бақираётган пиджаксиз бир калтагина одамни судраб, тўғрироғи, кўтариб чиқишди. Худди сеҳрли таёқча ишора қилгандек, ҳамма ёпиқ қопқалар очилди, деразаларда томошатабларнинг калласи кўринди, уйлардан одамлар тирқираб чиқиб, миршаблик тўсиғи орқасида тўдаландилар. Ҳамма бирдан ўша, энди қўллари орқасига қайрилган ҳолда тошкўчадан бораётган одамчани кўрди. У бўкирарди. Миршаб унинг яқинига келиб, бор кучини муштумига жамлаганча, мўлжал олиб ва ҳатто қанақадир иштиёқ билан икки марта унинг бетига туширди.

— Коттар бу, — деб гулдиради Гран. — Эсини еб қўйибди-ку.

Коттар йиқилди. Томошабинлар миршабнинг тошкўчада ялпайиб ётган гавдани, оёқларини ҳаволатиб, жонжаҳди билан тепганини кўрдилар. Кейин бекорчилар гуруҳи типирчилаб, ҳаким ва унинг дўсти томонга юрди.

— Тарқал! — деб тўдага буюрди миршаб.

Риэ гуруҳ унинг ёнидан ўтаётганда, кўзларини олиб қочди.

Гран билан ҳаким шомнинг сўнгги ёғдуларида одимлаб

кетдилар. Худди бу ҳодиса бутун маҳаллани мудратиб қўйган қарахтликни бирдан кўтариб ташлагандек, марказдан олис кўчалар яна оломоннинг қувончли говурига тўлиб қолди. Гран уйга кираверишда ҳаким билан хайрлашди. Ишга киришадиган вақт бўлди. Аммо зинанинг биринчи поғонасидан у Жаннага хат ёзган, энди чиндан ҳам хурсанд эканини айтиб қичқирди. Энг асосийси — у яна ўша жумласига сайқал беришга тушибди. «Мен ундан ҳамма ташбеҳларини олиб ташладим», — деди у.

У қув илжайиб, шляпасини кўтарди-да, ҳакимга такаллуф ила таъзим бажо қилди. Аммо Риэ Қоттарни ўйлаётган эди, юзга урилган муштнинг бўғиқ гурсиллаши уни дамқисма чолнинг уйигача йўл бўйи таъқиб қилди. Унга, эҳтимол, ўлик одамдан кўра жиноятчи одам ҳақида ўйлаш оғирроқ туюлар.

Риэ кеса мижозиникига етиб келганда, осмонни батамом зулмат ютган эди. Озодликнинг говури хонага элас-элас келар, чол ҳамишагидек ўша-ўша аллозда нўхатларини кастрюлдан кастрюлга битта-битта солиб ётар эди.

— Ўйин-кулги қилишгани ҳам тўғри. Ҳар қалай, кўнгилга урмайди, — деди чол. — А, бу ҳамкасбингизнинг анчадан бери дараги йўқ. Нима бўлди унга?

Улар яна пақ-пуқ отишмани эшитдилар, аммо буниси безарар — болакайлар мушак портлатаётган эди.

— У ўлди, — деб жавоб берди Риэ ҳаммаёғи хириллаётган кўкракка стетоскоп қўяётиб.

— А-а, — деб чўзди чол безовталаниб.

— Вабодан, — деб қўшимча қилди Риэ.

— Ҳа, — деб хулоса чиқарди чол бир оз жим турганидан кейин, — яхшилар доим кетади. Ҳаёт шундай. У нима хоҳлашни биладиган одам эди.

— Нега бундай деяпсиз? — деди ҳаким стетоскопини йигиштириб.

— Ҳа шундай. У бекорга гап сотмасди. Шунчаки, менга ёқарди. Лекин шундайликка шундай. Бошқалар «Бу вабо, бу вабо...» деб тинмайди. Қараб турсанг, ўзларига орден талаб қилишдан ҳам тойишмайди. А, моҳиятан, вабо нима ўзи? У ҳам ҳаёт, вассалом.

— Ингаляцияни вақтида қилишни унутманг.

— Ташвиш қилманг. Мен ҳали-вери ўлмайман, уларнинг ҳаммаси қандай ўлишини кўраман ҳали. Менки, яшашни биламан.

Унга жавоб бўлиб олисдан шодон қийқириқлар эшитилди. Ҳаким хона ўртасида ўйланиб туриб қолди.

— Айвонга чиқсам, сизга малол келмайдими?

— Ҳа йўғ-а, нима сиз. Уларга тепадан қараб кўрмоқчимисиз? Кўнглингизга сиққунча. Аммо улар ҳаммаёқдан бирдай кўринади.

Риэ зинапоёга йўл олди.

— Айтинг-чи, ҳаким, улар вабодан ўлганларга ёдгорлик ўрнатишмоқчи эмиш, ростми шу?

— Ҳар қалай, рўзномаларда шу гап бор. Минорми, лавҳми.

— Шундоқ ҳам билардим. Ҳали қанча маърузалар ҳам ўқийдилар. — Чол хир-хил кулди. — «Бизнинг ўликлар...» деганларини шундоқ эшитиб турибман, кейин газак қилгани жўнайдилар.

Аммо Риэ аллақачон зинапоёга чиққан эди. Уйлар томи устида кенг совуқ осмон ялтирар, тепаликлар узра паст осилган юлдузлар чақмоқтошдек қаттиқ туюлар эди. Бугунги туннинг ўша, Тарру иккови вабони унутиш учун бу ерга, айвонга чиққан тундан айтарли фарқи йўқ. Аммо ҳозир денгиз қоялар пойига ўша тундагидан шиддатлироқ урилаётган эди. Ҳаво енгил, тинч, кузги илиқ эпкинлар олиб келадиган шўр ислардан фориг эди. Шаҳарнинг тўлқин шопиллашига ўхшаган шовқини айвонларга илгаригидек урилади. Аммо бугунги тун исён туни эмас, озодлик туни эди. У ёқда, олисда зулмат оралаб келаётган қизғиш шуълалар иллюминация ёриштирган хиёбону майдонлар тарҳини белгилайди. Энди озодликка чиққан кечада истак ҳамма ғовларни янчар ва унинг говури бу ердаги Риэгача етиб келаётган эди.

Гунгурт бандаргоҳ узра расмий тантананинг илк ракеталари ўрлади. Уни бутун шаҳар бўғиқ, чўзиқ қийқириқ билан олқишлади. Қоттар, Тарру ва умуман Риэ яхши кўрган, у йўқотган одамлар, улар ўликми, тирикми, ҳаммаси унутилди. Дамқисма чол ҳақ: одамлар доим бир хил. Аммо уларнинг кучи ҳам шунда, уларнинг бегуноҳлиги ҳам шунда ва Риэ ўзининг бу борадаги оғриғига қарамай, улар билан биргалигини ҳис этди. Энди осмонда турфа рангли мушакбозлик фаввораси очилар ва уларнинг ҳар бири бу айвонгача етиб келаётган гулдурос, галдан галга кучайган қийқириқ билан қарши олинарди, худди шунда Риэ ҳаким шу ерда яқунланадиган тарихни ёзишга, индамасликка қасам ичган роҳибларга ўхшаб қолмаслик, вабо текканлар фойдасига гувоҳлик бериш, уларнинг

бошига тушган адолатсизлик ва зўравонлик тўғрисида хотира қолдириш учун, яна шунчаки фалокат фасли нимага ўргатгани: одамларга беписандликдан кўра, уларга қойил бўлишга асос кўпроқлиги ҳақида ёзишга қарор қилди.

Аммо шу билан бирга у мазкур воқеанома батамом ғалабанинг тарихи бўлмаслигини ҳам тушунади. У фақат якунлаш керак бўлган, ва, шубҳасиз, барча одамлар қўрқувга, унинг чарчоқ билмас қуролига қарши ўлароқ, ўз шахсий изтиробларига қарши ўлароқ якунлашлари керак бўлган, авлиёликка эришиш имкони йўқлигидан ва фожиани инкор этиб, даволовчи бўлишга интилган барча одамлар якунлаши керак бўлган нарсалар ҳақида гувоҳлик беради, холос.

Ва чиндан ҳам, шаҳар марказидан келаётган қувонч ҳайқириқларига қулоқ тутган Риэ ҳар қандай шодлик таҳлика остида туришини эсга олди. Зеро, Риэ бу шодхуррам оломон беҳабар, фақат китобларда ўқиш мумкин нарсани,— микроб ҳеч қачон ўлмаслигини, ҳеч қачон йўқолмаслигини, мебелнинг бурмаларидами, тўшак қатламидами ўн-ўн йиллаб ухлаши, унинг хобхоналарда, ертўлаларда, жомадонларда, дастрўмолларда, қоғозларда ўз пайтини сабр-тоқат билан пойлаб ётавериши ва аҳтимол, одамларга кулфат ва сабоқ келтирадиган, вабо каламушларни қўзғатиб, уларни бахтли шаҳар кўчаларига ўлиш учун ҳайдаб чиқарадиган кун келишини билади. .

МУНДАРИЖА

Нашриётдан	3
БЕГОНА. Қисса	5
ВАБО. Роман	84

Адабий-бадиий нашр

БЕГОНА

Қисса ва роман

Мусаввир Ю. Габзалилов

Муҳаррир Ф. Камолова. Расмлар муҳаррири Ю. Габзалилов

Техн. муҳаррир У. Ким.

Босмахонага берилди 25.08.95. Босишга рухсат этилди 23.11.95. Ўлча-ми. 84×108¹/₃₂ Рўзнома қоғози. Шартли 6. табағи. 16,8. Нашр табағи 17,95. Жами нусха 10 000. Буюртма 8042. Шартнома 30—95. Бахоси шартнома асосида.

«Езувчи» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Тошполиграфкомбинат АҚ, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

**«Ёзувчи» нашриёти 1995 йилда қуйидаги китобларни
нашр этди. Ушбу китобларни китоб савдоси ташкилоти
дўконларидан харид қилишингиз мумкин.**

Ш. Бўтаев. «ШАМОЛ ЎЙИНИ».

М. Хўқандий. «АХЛОҚИ ЗАМИМА».

Коллектив. «ҚУЁШ ФАСЛИ».

Ҳинд эпоси. «МАХОБҲОРОТ».

Ғ. Ҳотамов. «БИРИНЧИ МУҲАББАТ ҚИССАСИ».

М. Осим. «ШИРОҚ».

У. Махаматмуродов. «УРГУТ ва УРГУТЛИКЛАР».

Б. Жовлиев. «УЛАР ҲАЁТНИ СЕВАРДИЛАР».

Халқ китоби. «АБУ МУСЛИМ ЖАНҒНОМАСИ».
2- к и т о б.

В. Самарқандий. «ИМОМ АЪЗАМ ТАРИХИ».

Энг арзон ва тезда унутилиб кетмайдиган реклама бу китобнинг сўнгги саҳифасида эълон қилинган рекламадир.

**БУ ЕРДА СИЗНИНГ
РЕКЛАМАНГИЗ БЎЛИШИ МУМКИН.**

«Ёзувчи» нашриёти корхоналар, ширкатлар, ташкилотлар ва алоҳида шахслардан реклама эълонларини қабул қилади ва оммабоп, кўп минг нусхали китобларнинг саҳифасида берилишини таъминлайди.

Телефонлар: 44—12—08
44—11—10
44—11—19
44—29—27

К 20

Камю, Альбер.

Бегона: Қисса ва роман (Рус тилидан А. Аъзам таржумаси).— Т.: Ёзувчи, 1995.—320 б.

И (ФР)